

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No.

2693 - घ ३

Title ..

भगवद्गीता ३२ अध्याय

Author

Extent ..

२४१

Age

Subject ..

महाभारत

मं० २७१३-~~४~~

F. = २५१

नं० २६१३-घ
श्रीमद्भगवद्गीतायास्तृतीयोऽध्यायः
(पूर्ववत् षोडशटीकासहितम् एवञ्च सप्तदश-
संख्याको भाषानुवादः)

पत्राणि २४१

तृतीयाध्याय ३ ॥

शंकरभाष्य
आनंदगिरिकृतटी.
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
ऊरुमेवेजयंती
मधुसूदनी
सदानिधी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद ॥

अर्जुन उवाच ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धि
र्जनार्दन तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि ।
केशव ॥ १ ॥

शाङ्ख्यभाष्य

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्यबु
द्धिर्योगबुद्धिश्च तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारभ्याध्यायपरि समाप्तेः
सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासकर्तव्यतामुक्त्वा तेषां तन्निवृत्तयेव च क
तार्थतोक्तैषा ब्राह्मी स्थितिरित्यर्जुनाय च कर्मण्येवाधिकारस्ते मा
ते सङ्कोच कर्मण्यीति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य न
तत एव श्रेयः प्राप्तिमुक्तवान् तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन
उवाच कथं भक्ताय श्रेयोऽर्थिने यत् साक्षात् श्रेयः प्राप्तिसाधनं सांख्या
बुद्धिनिष्ठां प्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टाने कानर्थयुक्ते पारम्यर्थेणाप्य ।
नैकान्तिकश्रेयः प्राप्ति फले नियुज्यादिति युक्तः पर्याकुली भावोऽर्जु
नस्य तदनुरूपश्च प्रश्नो ज्यायसी चेदित्यादि प्रश्नायाकरणात् वाक्यञ्च
भगवतो युक्तं यथोक्तं विभाग विषये शास्त्रे केचित्त्वर्जुनस्य प्रश्नार्थम
न्याया कल्पयित्वा तत्प्रति कूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति यथा ।
चात्मना सम्बन्धग्रंथे गीतार्थो निरूपितः तत्प्रतिकूलञ्चेह पुनः प्रश्नप्र
तिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति कथं तत्र सम्बन्धग्रंथे तावत् सर्वेषां
माश्रमिणां ज्ञान कर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोऽर्थ इत्युक्तः
पुनर्विशेषितञ्च यावज्जीवं श्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केव
लादेव ज्ञानात्मोदः प्राप्यते इत्येतदेकानेनैव प्रतिषिद्धमितीह त्वाश्र
मविकल्पं दर्शयता यावज्जीवं श्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्या

गी. टी.

ग उक्तः तत् कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जनाय ब्रूयाद्गवान् श्रोता वाक्यं विरुद्धमर्थमवधारयेत् तत्रैतत् स्यात् गृहस्थानामेव श्रोतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव कथं सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयात् आश्रमान्तराणां अथ मतं श्रोतकर्मा येनैतद्वचनं केवलादेव ज्ञानात् श्रोतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्त कर्माविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यते इत्येतदपि विरुद्धं कथं गृहस्थस्येव स्मार्त कर्मणा समुच्चितात् ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिः शक्यमथारयितुं किंच यदिमोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्युद्धरेत्तसां समुच्चयने तथा गृहस्थस्यापि ईष्यतां स्मार्तेरेव समुच्चयो न श्रोतैः अथ श्रोतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्येव समुच्चयोमोक्षायोऽुद्धरेत्तसां त स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मोक्ष इति तत्रैवं सति गृहस्थस्या यासवाङ्मुल्यात् श्रोतं स्मार्तञ्च वहुदुःस्वरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् अथ गृहस्थस्ये वायासवाङ्मुल्यात् नकारणान्मोक्षः स्यान्नाश्रमान्तराणां श्रोतनिराकर्मरहि तत्वादिति नदप्यसत् सर्वोपनिषत् स्थितिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानादाश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञान कर्मणोः समुच्चयो न मुमुक्षोः सर्वकर्म संन्यासविधानात् पुत्रैषणाया विनैषणायाश्च लोकैषणायाश्च न्यायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मात् संन्यासमेव तपसामतिरिक्तमाहुः न्यासपत्वात्परोचयदितिन कर्मणान् प्रजया यनेन त्यागेनेकेऽमृतत्वमाननशरिति च ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेदित्याद्याः श्रुतयः त्यज धर्ममथर्मञ्च उभे सत्यान्ते त्यज येन त्यजसि तं त्यज संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदि

दृष्ट्या प्रव्रजन्त्य कृतोद्धाहाः परं वैराग्य माश्रिता इति बृहस्पतिः परमात्मनि
 यो रक्तो योरक्तोऽपरमात्मनि सर्वेषणविनिर्मुक्तः समेक्ष्य भोक्तुमर्हति कर्म
 णा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते तस्मात् कर्मन कुर्वन्ति यतयः पार-
 दर्शिन इति शाकानुशासनं इहापि च सर्वं कर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादि मो-
 क्षस्य चाकार्यत्वात् मुक्तोः कर्मनर्थक्यं नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्था नीति
 चेत् नासंन्यासिविषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेर्न श्रमिकार्याद्यकरणत्वं संन्या-
 सिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्नो यथा ब्रह्मचारिणो असंन्यासिनामपि न-
 तावन्नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं
 शक्नो कथमसतः सज्जायेते त्यसतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः यदि विहितक-
 रणाद्यसम्भवाद्यामपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्देहदानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमि-
 त्युक्तं स्यात् विहितस्य करणाकरणायोः दुःखमात्रफलत्वात् तथा च का-
 रकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् चेत्तदिष्टं तस्मान्न सं-
 न्यासिनां कर्माणो ज्ञानान् कर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः जायसी चेत् ।
 कर्मणस्ते मता बुद्धिरित्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च यदि हि भगवता हि
 तीयेऽप्यये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन त्वया एकेनानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात् न
 तोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नो जायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिरित्यर्जुना
 य चेत् बुद्धिः कर्मणी त्वयानुष्ठेये इत्युक्ते या च कर्मणे जायसी बुद्धिः
 सायुक्ते वेति तत् किं कर्मणि चोरे मां नियोजयसि केशवेति उपालम्भो
 वा प्रश्नोवाच कथञ्चनोपपद्यते न चाज्ज्ञानस्यैव जायसी बुद्धिः नानुष्ठेयेति
 भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन जायसी चेदिति विवेकतः प्र-
 श्नः स्यात् यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधात् युगपदनुष्ठा-
 नं न सम्भवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात् ततोऽ-
 यं प्रश्न उच्यते जायसी चेदित्यादि विवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भि-
 न्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते न चाज्ञाननिमित्तं-
 भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयं अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्म

गी. टीका.

निष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः तस्मात्
 त् केवलादेव ज्ञानात्मोक्त इत्येषोर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च ज्ञानक
 र्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविषयेव प्रार्थनानुपपत्तोभयोः समुच्चय सम्भ
 वे ऊरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासम्भवमर्जुनस्यावधारणेन दर्श
 यिष्यति ज्यायसी चेदिति ज्यायसी श्रेयसी चेदयदि कर्मणः सकाशान्ते तव
 मता अभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन यदि बुद्धि कर्मणी समुच्चिते श्रेते त
 दैकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणी ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोतिरिक्तं करणं
 बुद्धेरनुपपन्नं अर्जुनेन कृतं स्यात्त हि तदेव तस्मात् फलतोतिरिक्तं स्यात् ।
 तथा च कर्मणः श्रेयस्करा भगवतोक्ता बुद्धिर श्रेयस्करश्च कर्म कुर्वीति मां
 प्रतिपादयति तत् किन्तु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वन् तत् किं
 कस्मात् कर्मणि शोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदा
 ह तच्च नोपपद्यते ॥ २ ॥

प्रानन्दगिरिकृतटीका

२

पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धं सर्वस्मिन्नध्याये ह्यनमर्थं संक्षिप्यान्वदति शा
 स्त्रस्येति गीताशास्त्रप्रारम्भापेक्षितं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्टम् ।
 मित्यर्थः प्रहृष्टमर्जुनस्याभिप्रायं निर्देष्टुं ह्यनमर्थान्तरं कथयति तत्रेति अथा
 ययोर्बुद्धिद्वयनिर्धारणं वा सममर्थः पारमार्थिके तत्वे तज्ज्ञानं तन्निष्ठानां
 मशेषकामत्यागिनां काममूलानां कर्मणामपि प्रतिपत्ति कर्मवत्यागं कर्त्त
 व्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः । तथापि मोक्षसाधने विकल्प समुच्चययोरन्य
 तरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनन्तरप्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह उक्तेति अर्जुन
 स्य मनसि व्याकुलत्वं प्रश्नवीजं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तरमनुभाषते अर्जुना
 य चेति सांख्य बुद्धिमाश्रित्य कर्मत्यागमुक्ता पुनस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वं कथं
 मिथो विरुद्धं ववीतीत्या शङ्क्याह योगेति यथा सांख्यबुद्धिमाश्रितानां संन्या
 सहारा तन्निष्ठानां कर्त्तव्यतोक्ता तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म कुर्वन्तोपि-

कृतार्थत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह नतत एवेति दूरेण सावरं कर्म बुद्धियो
 गादिति दर्शनादिति शेषः बुद्धिब्याकुलत्वं प्रश्नवीजं प्रतिलभ्य प्रश्नं क
 रोतीत्याह तदेतदिति साक्षादेव श्रेयःसाधनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदि
 त्युच्यते तद्विपरीतं कर्म स्वस्यानष्टेयत्वेनोक्तमेतदिति निर्दिश्यते भगवदु
 क्तैर्धे संदि क्षमानस्य निर्णयाकाङ्क्षा प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्वोक्तप्राध्यायः
 योरुक्त्याप्योक्त्यापकलक्षणा सङ्गतिरित्यर्थः अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं यस्या
 कुलत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रयज्जयति कथमित्यादिना यदि साक्षादेव श्रेयःसाधनं
 सांख्यश्रुतिं परमार्थतत्त्वविषयबुद्धौ निष्कारूपं तदन्तर्गते श्रेयोऽर्थिने भक्ता
 य आवयित्वा मां पुनरभक्तमश्रेयोऽर्थिनमिव कर्मणि पूर्वोक्तविपरीति क
 थं भगवान्नियोक्तुमर्हति इत्यर्जुनस्य यथाकुलीभावो युक्त इति सम्बन्धः
 ज्ञाननिष्ठानो वैपरीत्यं स्फोरयितुं कर्म विशिनष्टि दृष्टेति युद्धे हि तत्रक
 र्मणि दृष्टोऽनेकोऽनर्थोगुरुभ्रातृहिं सादित्तेन सम्बन्धेन बुद्धिशुद्धि
 रापि वर्तमाने जन्मन्येव फलमित्यनियते मम भक्तस्य श्रेयोऽर्थिनो नियो
 गो भगवता युक्तो न भवतीति शेषः यथोक्तं निमित्तं प्रश्नस्य युक्तं तदनुगुण
 त्वान्तर्गते श्रौतकमाह तदनुगुणश्चेति ज्ञाननिष्ठानां कृतार्थता कर्मनिष्ठा
 नान्न न तथेत्युक्ते विभागभागिशास्त्रं तत्र लोकेस्मि न्नित्यादिवाक्याणां
 श्रौतकत्वं दर्शयति प्रश्नेति साक्षादेव श्रेयःसाधनमन्येभ्यो भगवतो
 क्तं नत मयमिति मत्वा व्याकुलीभूतः सन्पृच्छतीति स्वाभिप्रायेण सम्ब
 न्धमुक्त्वा वृत्तिकाराभिप्रायं हूययति केचित्त्विति ज्ञानकर्मणोः समुच्चय
 मवधारयितुं प्रश्नाङ्गीकारे समुच्चयावधारणेनैव यतिवचनमुचितं न तथा
 भगवता प्रतिवचनमुक्तं तथा च प्रश्नस्य समुच्चयविषयत्वावगमात् प्रत्यु
 क्तेश्चासमुच्चय विषयत्वात्तयोर्मिथो विरोधो वृत्तिकारमते स्यादित्यर्थः कि
 ञ्च केवलं प्रश्नप्रतिवचनयोरेव परमते परस्परविरोधेन भवत्यपि न य
 रेषां स्वग्रन्थेपि पूर्वोक्तविरोधोऽस्तीत्याह यथाचेति आत्मना वृत्तिकारेरिति
 यावत् सम्बन्धग्रन्थो गीताशास्त्रारम्भो योद्धातः इहेति तृतीयाध्यायारम्भो

गी. टी.
का.

परामृशति तदेव विदुषवन्ना कङ्का माह कथमिति पूर्वापरविरोधं स्फोरयि
तं सम्बन्धग्रन्थोक्तमर्थं सनुवदति तत्रेति परकीयावृत्तिः समस्यासमुल्लिख्य
ते सम्बन्धग्रन्थेतावदयमर्थ उक्त इति सम्बन्धः तमेवार्थं विषदयति सर्वेषामिति
सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकज्ञानादेव केवलान् केवलमिति स्मिन्नर्थे शास्त्रस्य यर्थ
वसानान्न समुच्चयो विवक्षितस्तत्रेता शंकाह पुनरिति उक्तो गीतार्थो वृत्तिका
देरेव कर्मत्यागायोगेन विशेषितज्ञानाविवक्षितो भवितुमुत्सहते तथाच श्रो
तानि कर्माणि त्याक्ताज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं नियमेनैव याव
जीवन्मुक्तिमिदं प्रतिषिद्धत्वात्ताभ्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः तथापि कथंमिषो
विरोधधीरित्याशंकाह इह त्विति प्रथमतो हि सम्बन्धग्रन्थे समुच्चयो गीतार्थः
प्रतिपाद्यत्वेन वृत्तिकृता प्रतिज्ञातः श्रोतकर्मपरित्यागश्च श्रुतिविरोधा देवन
सम्भवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारम्भे पुनः संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठा कर्मिणां कर्म
निष्ठेत्याश्रमविभागमभिदधता पूर्वप्रतिसिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमान्मिषो वि
रोधो दर्शितः स्यादित्यर्थः ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तथैव वृत्तिकृता व्या
ख्यातमिति न तस्यापराधो स्त्रीत्याशंकाह तत्कथमिति न हि इह भगवान् वि
रुद्धमर्थमभिधत्ते सर्वज्ञस्य परमात्मस्य विरुद्धार्थवादित्वायोगात् किंतु तदभि
प्रायापरिज्ञानादेव व्याख्यातुं विरुद्धार्थवादितेत्यर्थः । भगवतो विरुद्धार्थवादि
त्वाभावेऽपि श्रोतुं विरुद्धार्थप्रतिपत्तिं प्रतीत्य व्याचक्षाणो वृत्तिकारो नापराध्यती
त्याशंकाह श्रोतावेति । अर्जुनो हि श्रोता सोऽपि बुद्धिपूर्वकारो भगवदुक्तमेवा
धारयन् विरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति तथाच परस्यैव विरुद्धार्थवादितेत्य
र्थः । विरोधं परिहरन्नाशङ्कते तत्रेति सम्बन्धग्रन्थे हि वृत्तिकारस्यैतदभिप्रेतं गृ
हस्थानामेव सतां परियक्तज्ञानमन्तरेण यावज्जीवश्रुतिवोदिताग्निहोत्रादित्या
गेन केवलादेवापातिकादात्मज्ञानात्मोक्षमवेक्ष्यमाणानां यावज्जीवादिप्रा
प्तेरसौ निषिध्यते न तत्स्वरूपेणैव कर्मत्यागी ज्ञानात्मोक्षो वानिषेडुमिष्यते त
तीये पुनरप्याये कर्मत्यागिनां गृहस्थेभ्योऽतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञाना
त्मोक्षो विवक्षितेऽतो भिन्नविषयत्वात्त्रिविधाभ्यनुज्ञानयोर्न विरोधाशङ्केत्यर्थः ।

नवमित्यर्थः। तत्तत्त्वाभिमानस्यापितत्त्वतः स्वरूपसम्बन्धाभावात् तज्जल
मविशिष्टमित्याह येनेति अनुभवानुसारेण प्रमात्ताप्रमुखस्य संसारस्य
दुःखफलत्वमालक्ष्यमोक्षहेतुसम्यक्ज्ञानसिद्धये ब्रह्मचर्यादेव परित्रा
ज्यमनुष्ठेयमित्युक्त्यन्तिविधिमुपन्यस्यतिसंसारमिति। तत्तत्ज्ञानमुद्दिश्यब्रह्म
चर्यादेवकर्मसंन्यासेसामग्रीमभिधानोविनियोगविधिं सूचयति परमि।
ति। ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थं फलविभागं कथयतिकर्मणोति। उक्तं फल
विभागमन्यज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासस्यकर्तव्यत्वमाह तस्मादिति। वा
काशेषेऽपि सर्वकर्मसंन्यासोविवक्षितोऽस्तीत्याह रक्षापीति। ज्ञानार्थिनोमुमु
क्षोः संन्यासविध्यनुपयन्तिवाधितं समुच्चयविधिवचनमित्युक्तमिदानीमोक्ष
स्वभावलोचनयापि समुच्चयवचनमनुचिनमित्याह मोक्षस्यचेति। अक
र्षं निहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसज्येन्द्रियार्थेषु नरः यतनमृ
च्छतीति स्मरतेः मुमुक्षुणामपि प्रत्यवायनिवृत्तये कर्तव्यं नित्यकर्ममिति शङ्कते
नित्यानीति। यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतस्तस्य तदकरणत्प्रत्यवायो भवति न
तु कर्मानधिकारिणः संन्यासिनस्तदकरणत्प्रत्यवायः सम्भवतीति दूषयति
ना संन्यासीति तदेव स्पष्टयति नहीति समिद्धो माथयनाय करणत्प्रत्यवायः
संन्यासिनो नास्तीत्यर्थः तत्र व्यतिरेकोदाहरणमाह यथेति। अकरणत्प्रत्यवा
योत्यन्तिमभ्युपेक्षोक्तं सम्यतिप्रतिषिद्धकरणदेव प्रत्यवायोनत्वकरणदभा
वात्भावोत्यन्तिर्लोकवेदविरुद्धत्वादित्याहनतावदिति ननु नित्यकर्मविधा
यी वेदस्तदकरणत्प्रत्यवायो भवतीति ब्रवीति तत्कथमकरणत्प्रत्यवायोन
भवतीति श्रुतिमाश्रित्योच्यते श्रुत्यन्तरविरोधादिति तच्चाह यदीति। विहितस्या
करणे सत्यनर्थप्राप्तेर्न नित्यकर्मविधायी वेदो नर्थकरत्वेनाप्रमाणमित्याशं
क्याह विहितस्येति न हि विहितस्य करणोऽपि तल्लोकप्राप्तिलक्षणफलं भ
वतेष्यते धर्मादिना नयनपीडादिदुःखं तत्प्रत्यक्षमेवाकरणे च प्रत्यवायोत्यन्ति
रुभयथापि पुरुषस्यानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः नन्वभावस्यापि भा
वोत्यादनसामर्थ्यवेदः सम्यादधिष्यति तथा च विहिताकरणप्रत्यवायपरिहा

रोविहितकरणे फलित्यतीति नेत्याह तथाचेति लोकप्रसिद्धयदार्थशक्त्याश्रय
 णेन शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारादपूर्वशक्त्याधानयोगात्तत्तापकमेव शास्त्रमित्यर्थः
 कारकत्वे च तस्याप्रमाणम् प्रत्याह स्यादित्याह कारकमिति भवतु शास्त्रस्या
 प्रामाण्यमित्याशङ्कायोरुभेयतया श्लेषदोषानागंधितत्वात्त्रैवमित्याहनचेति
 अनिर्वाच्यानुपलम्भस्य संवेदनमभावज्ञाने कारणसमीहितसाधनज्ञानं तु
 चरणान्यासादिप्रवृत्तिकारणमित्यङ्गीकृत्योपसंहरतितत्सादिति अकरण
 त्वात्वायोक्त्यसंभवस्तच्छब्दार्थः । संन्यासिनां ज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासित्वादे
 व कर्मसंभवे फलितमाह अत इति समुच्चयानुपपत्तौ हेतुत्वरमाह ज्ञायसी
 ति प्रश्नानुपपत्तिर्मेप्रयज्ययति यदि हीति समुच्चयोपदेशे प्रश्नैकदेशानुप
 पत्तेश्च न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह अर्जुनायेति । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा
 फलेषु कदाचनेति अर्जुनं प्रत्युपदेशानं प्रतिज्ञायसी बुद्धिर्नोक्तेति युक्तं तत्कि
 मित्याद्युपालम्भवचनमित्याशङ्काहनचेति येन कल्पनेन ज्ञायसी चेदित्याह
 भ्यतर्किकं कर्मणीत्युपालम्भात्मा प्रश्नः स्यात्तयानुक्तं कल्पयितुं यथा तेऽभि
 हितासांख्ये बुद्धिरिति वचनविरोधादिति योजना कस्मिन्पक्षे तर्हि प्रश्नस्योपप
 त्तिरित्याशङ्काह यदीति भगवदुक्तेऽर्थे प्रष्टुं विवेकाभावात् प्रश्नः स्यादित्याशं
 कापूर्वोक्तमेवाधिकं विवक्षया स्मारयति अविवेकत इति । भगवतोऽपि प्रतिवच
 नमज्ञाननिमित्तं प्रश्नाननुरूपत्वादित्याशङ्काधिकं दर्शयति न चेति भगवतः
 सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिविरोधादज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः । इतश्च समुच्च
 यः शास्त्रार्थेन भवतीत्याह अस्याच्चेति कस्मर्हि शास्त्रार्थे विवक्षितस्तत्ताह के
 वलादिति ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह ज्ञानेति वाक्य
 श्लेषवशादपि समुच्चयस्याशास्त्रार्थेनेत्याह कुरु कर्मेवेति प्राथमिकेन सम्ब
 धग्रंथेन समस्तशास्त्रार्थसंग्राहकेण तद्विवरणेनोऽस्य सन्दर्भस्य नास्ति यौ
 नरुक्तामिति मत्वा प्रतियदं वाक्यात् प्रश्नैकदेशं समुत्थापयति ज्ञायसी चेदिति
 वेदाश्चेत्प्रमाणमिति वच्चेदित्यस्य निश्चयार्थत्वं वावर्तयति यदि बुद्धिश्चा
 हस्यान्तःकरणविषयत्वं वा वच्छिनंति ज्ञानमिति पूर्वार्हस्यान्तरयोजनां कृत्वा स

सुचयाभावे तात्पर्यमाह यदीति श्रेष्ठे भगवतेति शेषः एकं ज्ञानं कर्मासमु-
 चितमिति यावत् ज्ञानकर्मणोरभीष्टे समुच्चये समुचितस्य श्रेयः साधनस्यैक-
 त्वात् कर्मणः सकाशात् ज्ञानस्य पृथक्करणमयुक्तमित्यर्थः एकमपि साधनं फ-
 लतोऽतिरिक्तं किं न स्यादित्याशङ्क्याह नहीति न च केवलात् कर्मणो ज्ञानस्य केव-
 लस्य फलतोऽतिरिक्तत्वं विवक्षितं पृथक्करणं समुच्चयपक्षे प्रत्येकं श्रेयः साधन-
 त्वानभ्युपगमादिति भावः पूर्वार्द्धे सेवोत्तरार्द्धे स्यापि समुच्चयपक्षे न त्वानुपप-
 न्निरित्याह तथेति द्वेरेण ह्यवरं कर्मण्यत्र कर्मणः सकाशात् बुद्धिः श्रेयस्करी
 स भगवतोक्ता कर्मचबुद्धेः काशादश्रेयस्करमुक्तं तथापि तदेव कर्मणो वाधिका-
 स्ते माफलेष्विति स्त्रिगुं शिष्यं भक्तञ्च मां प्रतिकुर्विति भगवान्प्रतिपादयति त-
 त्त्वाकारणानुपलम्भादयुक्तमतिकूरे कर्मणि भगवतो मन्त्रियोजनमिति यद्-
 र्जुनो ब्रवीति तच्च समुच्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ॥

श्रीधरी टीका

३

श्लोकपंकनिमग्नयः सांख्ययोगोपदेशतः उजहारार्जनं भक्तं सकृत् सः शरणं
 मम एवं तावदशो ज्ञानं शोचस्त्वमित्यादिना प्रथमं मोक्षसाधनं देहात्मवि-
 वेकबुद्धिरुक्ता तदनंतरं यथा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमांश्च एतान् दिना-
 कर्मचोक्तं न च तयोर्गुणप्रधानभावः स्पष्टदर्शितः तत्र बुद्धियुक्तस्य स्थितप्र-
 ज्ञस्य निष्कामत्वनियतेन्द्रियत्वं निरहंकारत्वाद्यभिधानात् एषा चास्तीति स्थितिः
 पार्थेति सप्रशंसमुपसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्ये बुद्धेः श्रेष्ठं भगवतो भिमतं
 मत्वा नोर्जन उवाच ज्ञायसीति कर्मणः सकाशात् ज्ञानोदात्तरंगत्वेन बुद्धिर्ज्ञाय-
 सीत्यधिकतराश्रेष्ठचेतवसंमता तर्हि किमर्थं तस्माद्यथ्यसेति तस्मादुतिष्ठे-
 ति च वारं वारं वदन् चोरे हिंसात्मके कर्मणि मां नियोजयसि प्रवर्तयसि ॥
 ॥ १ ॥

पिश्रुचभाष्य

४

गी. टी. का. ३ कर्मणास्सकाशात्तद्देजनार्दनबुद्धिर्जायसीतवमताचेत्तन्नर्हिचोरेपुण्यंमके।
कर्मणिमांकिमर्थंनियोजयसिकेशव ॥ १ ॥

रामानुजभाष्य ५

यदिकर्मणोबुद्धिरेवजायसीतिनेमतंकिमर्थंनर्हिचोरेकर्मणिमांनियोजय
सि एतदुक्तंभवतिज्ञाननिष्ठैवात्मावलोकनसाधनंकर्मनिष्ठातुनस्याःनिष्पादि
काप्रात्मावलोकनसाधनभूतातुज्ञाननिष्ठासकलेंद्रियमनसांशब्दादिविषय-
व्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभिहितंइन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं
चेत्तिसाधयिषितंसकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाहंनियोजयतव्यः
किमर्थंचोरेसर्वेन्द्रियव्यापारूपश्रमावलोकनविरोधिनिकर्मणिमांनियोजय
सि ॥ १ ॥

अभिनवगुप्ते ६

कर्मोक्तज्ञानंचतत्रन ह्योप्राधान्यमुक्तंअपिउज्ञानस्य ॥ १

परमार्थप्रण ७

पूर्वकर्मणोवाधिकारस्तेत्यादिवाक्यैः कर्मप्रशंसाकृतानंतरंस्थित
प्रज्ञास्तेत्यादिवाक्यैर्पावदध्यायसमाप्तिस्तांबुद्धि योगप्रशंसाकृतायवमु
भयोः प्रशंसनेसंदिहानोर्जनः पृच्छतिजायसीचेदितिहाभां १ ॥

वनमाली ८

जीवेरागतधीहेतुर्यत्तमोक्तं समासतः तदेवविलसरा दीशोब्रूतेष्यायेत्
तीयके १ ॥ ज्ञानकर्मधिकारंचैकस्यैवभूमिभेदतः कामदुर्जयतां

विधानरेण विरोधं दर्शयन्नुत्तरमाह यतदपीति विरोधमेवाकाङ्क्षाद्वारा साधय
तिकथमित्यादिना श्रोतं कर्म गृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेण ते
षां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निविध्यते न गृहस्थानां ज्ञानमात्राय न मोक्षप्र
तिषिद्धान्येषां केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विवक्ष्यते आश्रमान्तराणामपि स्मार्त्तेन
कर्मणा समुच्चयाभ्युपगमादिनिबोधयति अथेति यतत्पदपरामर्शवचनमेवा
भिनयतिकेवलादिति न गृहस्थानां श्रोतकर्मराहित्येऽपि सति स्मार्त्ते कर्मणि
कुतो ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते येन निषेधोक्तिरर्थवती तत्राह तत्रेति प्रकृतवच
नमेव समस्यार्थः प्रधानं हि श्रोतं कर्म तद्वाहित्ये सति स्मार्त्तस्य कर्मणः सतोऽप्य
सद्भावमभिप्रेत्य ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तमिति युक्तानिषेधोक्तिरित्यर्थः । गृहस्था
नामेव श्रोतकर्म समुच्चयो नान्येषां अन्येषां स्मार्त्तेनेति यद्व्याप्यते हेतुभावं मन्वा
नः सन् परिहरति यतदपीति । तमेव हेतुभावं प्रश्नद्वारा विवृणोति कथमित्यादि
ना गृहस्थानां श्रोतस्मार्त्तकर्म समुच्चितं ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यभ्युपगमात् केवल
स्मार्त्तकर्म समुच्चितात् ज्ञानेन मुक्तिरिति निषेधो युज्यते ऊर्ध्वरेतस्य स्मार्त्त
कर्ममात्रं समुच्चितात् ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागेनास्ति हेतुरित्यर्थः यद्व्याप्यते
कारणानास्ति इत्युक्ता यद्व्याप्यपरित्यागे कारणमस्तीत्याह किञ्चेति । गृहस्था
नामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तेरेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानत्वाद् ऊर्ध्व
रेतः स व्यवस्थितब्रह्मज्ञानवदिति यद्व्याप्यपरित्यागे हेतुं स्फुटयति यदेत्यादि
ना । यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तेरेव कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्ष
सहेतुरिति विवक्षितं तदा तान् प्रतियावज्जीवश्रुतिर्विरुध्यते यदि स्मार्त्तेरपि
कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितं तदा सिद्धसाध्यतेति प्रा
गुक्तमभिप्रेत्य बोधयति अथेति आश्रमान्तराणां तर्हि केवलादेव ज्ञानान्मु
क्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थमित्याशङ्क्याह ऊर्ध्वरेतस्येति यथोक्ते विभा
गे गार्हस्थ्यं क्लेशात्मकं कर्म बाहुल्यात् अनुपादेयमायद्येनेति दूषयति तत्रे
ति साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते अथेति क्लेशबाहु
ल्योपेतं श्रोतं स्मार्त्तं बहुकर्म तस्यानुष्ठानात् गृहस्थस्य मोक्षः स्यादेवेत्यर्थः

गी. टी.
का.

एवकारनिरसं दर्शयति नाशमान्तराणामिति। तेषां नास्ति मुक्तिरित्यत्र यावज्जी
वादिश्रुतिविहितावशानुष्ठेयकर्मरहितं हेतुं सूचयति श्रुतेति। शास्त्रविरोधे
न्यायस्य निरवकाशात्त्वमभिप्रेत्य दूषयति तदपीति। येषां अम्यसृत्वा गार्हस्थ्यस्य
व प्राधान्यादनधिकतां धादिविषयं कर्म संन्यासविधानमित्याशङ्क्याह ज्ञाना
द्भवेनेति। न त्वत्वनधिकतानामंधादीनां संन्यासः अवणाद्यावृत्तिद्वारा ज्ञाना
द्भू भवितुमलं तेषां अवणाद्यभ्याससामर्थ्यादतः श्रुत्यादीनां विरोधे नास्ति गा
र्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः तस्य प्राधान्याभावे हेतुत्वरमाह आश्रमेति ब्रह्मच
र्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाहनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्र
व्रजेत् गृहाहा वनाहेति श्रुतौ तस्याश्रमविकल्पमेकेब्रुवन्ते इति यमिच्छन्तमा
वसेदित्यादिस्मृतौ चाश्रमाणां समुच्चयेन विकल्पेन चाश्रमान्तरमिच्छन्तं प्रति
विधानान्न गार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः यदि सर्वेषामाश्रमाणां श्रुतिस्मृतिमू
लत्वं तर्हिततदाश्रमविहितकर्मणां ज्ञानेन समुच्चयः सिध्यतीति शङ्कते सिद्ध
स्तर्हीति। यद्यपि ज्ञानोत्पत्तावामकर्मणां साधनत्वं तथापि ज्ञानमुत्पन्नं नैव फ
ले सहकारित्वेन तान्यपेक्षते अन्यथा संन्यासविधानुपपत्तेरिति दूषयति न मु
मुक्षोरिति। संन्यासविधानमेवानुक्रामति श्रुत्यायेत्यादिना यवणाभ्यो वैमुख्ये
नोत्थानं तत्परित्यागः आश्रमसम्यत्तनन्तरं तत्र विहितकर्मकलापानुष्ठानम
पि कर्तव्यमित्याह अथेति। प्रागुक्तानां सत्यादीनामल्पफलत्वात्प्राप्तस्य च ज्ञान
द्वारा मोक्षफलत्वादित्याह तस्मादिति। अनिरिक्तमतिशयत्वं महाफलमिति या
वत् प्रकृतकर्मभ्यः सकाशात्प्राप्तस्य वाति शयवानासीदित्युक्तेः ये वाक्यान्तरं य
दिति न्यासयवेति। लोकत्रयहेतुं साधनत्रयं परित्यज्य संसाराद्विरक्ताः संन्यास
पूर्वकादात्मज्ञानादेव प्राप्तवन्तो मोक्षमित्याह न कर्मणेति। सति वैराग्येना
स्ति कर्मापेक्षा सत्यां सामर्थ्यं कार्यापेक्षानुपपत्तेरित्याह ब्रह्मचर्यादेवेति ३
त्याद्याः सर्वकर्मसंन्यासविधायिनः श्रुतयो भवन्तीति शेषः आत्मानमेव लोक
मिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदं तत्रैव स्मृतिमुदाहरति न्य
जेति। धर्माधर्मयोः सत्यान्तयोश्च संसारारम्भकत्वान्मुमुक्षुणा तत्यागे प्रयति

जिह्मे तस्योपायांश्च माधव न त्वेवाहमित्यारभ्य एषां तेभिर्हितासां त्विरत्यन्तेन
 ज्ञातयोग उक्तः तथासां त्वेति मांश्च एवित्यारभ्य कर्मण्येवाधिकारस्ते मांते सं
 गोस्त्वकर्मणीत्यन्तेन कर्मयोगो न योरधिकारधिकारिभेदः स्पष्टं नूक्तो भगव
 ता तच्चेकाधिकारिकत्वमेव समुच्चयस्य विवक्षितत्वादिनिवाचं दूरेणाख्यवरं
 कर्मबुद्धियोगाद्वनंजयेति कर्मनिष्ठाया बुद्धिनिष्ठापेक्षयानि कृष्टत्वाभिधानात्
 तमेवं विदित्वा निमित्त्युमेतीति श्रुत्वा ज्ञाने स्येव मोक्षहेतुत्वोक्तेः ननु विरुद्धयोः
 समुच्चया संभवाद्भिन्नाधिकारिकत्वमेवास्त्विति चेत् सत्यमेकमर्जनं प्रति नूतमयोप
 देशेन युक्तः न हि कर्माधिकारिणं प्रति ज्ञाननिष्ठोपदेशं युग्यं न वा ज्ञानाधि
 कारिणं प्रति कर्मनिष्ठा न चैकं प्रत्येव विकल्पेनोभयोक्तिः उत्तकृष्टनिष्ठकृष्टयो
 र्विकल्पा संभवादिति समुच्चं स विकल्पस्य वा संभवादित्यतिर्वाजलीभूतबुद्धि
 रर्जनः एकमिज्यायसीति हे जनार्दन सर्वैर्जनैर्यन्ते याच्यन्ते स्वाभिलषितसिद्ध
 य इत्येवंभूतस्तं मय्येयोनिश्चयार्थं याच्य स इति संवोधनाभिप्रायः यदि कर्मणो
 बुद्धिस्तेन वज्यायसी मता तज्जदा कर्मणि योरेहि सायुने कायापवद्भुले मामतिभ
 क्तं किं नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यादिना प्रेरयसि हे के प्राव सर्वे स्मरय
 म कृपालोस्तव शिष्यस्ते हं शाधि मामित्यारिना त्वदेकचरणशरणं मां प्रति प्रता
 रणानोचिते भावः स्म ॥ १ ॥

ऊसमवेजयन्ती

५

यः शोकाद्यो निमज्जंतमर्जनं ताविको हरिः तर्थात्मविद्यया सम्यगुज्जहार तमा
 श्रये १ तृतीये ज्ञानयोगस्य कर्मयोगस्यैकताम् वदन्यार्थसखः कामजयोपा
 यमवर्णयत् २ एवन्तावत्तद्वितीयेऽध्यायेन त्वेवाहं ज्ञातुना समित्यारभ्य सुख
 दुःखे समेकतेत्यन्तेन ग्रंथेन देहाद्यनात्मवर्मापृथगात्माज्ञानेन शोकमोहाविष्टो
 यमर्जनलक्ष्णांतिं विना पुहं न करिष्यतीत्येवं ज्ञात्वा स्वजनकपुहारिणा भगव
 तात्मानात्मविवेकाय सांख्यविषयिणी बुद्धिरुक्ता ततश्चेवातेऽभिहितासां त्वेव
 द्विर्योगेति मांश्च एवित्यारभ्येवात्रास्ती स्थितिरित्यन्तेन ग्रंथेन निष्कामकर्मवि

स्वस्ववृत्तानयोगे पञ्चाधिकारिकत्वेन त्वास्वरय सारयेः सर्वस्वस्ववृत्तानभिप्राय मना कल्यातितीव्रवैराग्येन मोहव
 चोनार्जनः युद्धेति ५४

गी. टी.
का.

यथाबुद्धिः कथिता तत्रोभयोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये यद्यपि भगवता कर्मण्येवाधिका
 रस्तस्यादिना फलाः नु सन्धानरहितज्ञानकर्मकरणयैवोपदिष्टस्त
 थापिदूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्भुनक्तुं येत्यादिना बुद्धियोगात्कर्मयोगस्या
 वरत्वं ज्ञायसी चेदिति हे जनार्दन चेत्तदयदिकर्मणः फलकामरहितादपि कर्म
 णः सकाशाद्बुद्धिरात्मनिष्ठा ज्ञायसी श्रेष्ठतरा तेन वमता सम्मता तर्हि हे केशव
 चोरे गुरुगोत्रादिमाराण्ये अतिभयानके कर्मणि तवाज्ञानवर्तिनं शरणं पन्नं
 किं कथं नियोजयसि तस्माद्बुद्धिर्बुद्धौ न्येतस्माद्युद्धास्वभारत कर्मण्येवाधिका
 रस्तस्यादिनाः सकृत्किमर्थं प्रेरयसि ज्ञानं जनार्दनः जनैर्भक्तजनैर्यतेयाच्च
 ते कामं यश्चेत्येवंभूतस्त्वमसि अतो मया प्यात्मकल्याणनिर्णयकं यं कामं याचसे
 इति भक्तकामपरिप्रकृता त्वपि मया ज्ञाव्यर्था भविवित्तमनर्हा भवन्तीति सम्बो
 धनाशयः केशवेति सम्बोधनेन कश्चेष्टाश्च केशो विधि शिवो वापयति स्वेस्तेऽधिकारे
 प्रवर्तयतीति तथासः यथा विधि शिवो पलक्षितान् जरायुजा एजस्वेदजो द्विजजा
 तीन् बहमुक्तमुमुक्षून् सर्वान् जीवान् स्वस्वकर्मानुसारेण यथाधिकारे स्वेस्ते कर्म
 णि प्रवर्तयसि तथा मामपि प्रवर्तयेतिसूचितम् ॥ १ ॥ ॥ ॥

ज्ञानयोगपञ्चासदर्थनस्य ज्ञानेन पापक्षय इति तस्मात्पुन
 ह्येकमर्थेनोपेक्षारिणं मंत्रं प्रति नवश्रेणो विने भवतीत्यर्थः

मधुसूदनी

१

यवंतावत्प्रथमेनाध्यायेनापोहानितः द्वितीयेनाध्यायेन कृत्स्नः शास्त्रार्थः सूचि
 तः तस्यादियादौ निःकामकर्मनिष्ठा ततोऽन्तःकरणशुद्धिः ततः शमदमादिसाध
 नपुरःसरस्सर्वकर्मसंन्यासः ततो वेदांतवाक्यविचारसहिता भगवद्भक्तिनिष्ठा
 ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्याः फलं च त्रिगुणात्मका विद्या निवृत्त्या जीवन्मुक्तिः प्रारब्ध
 कर्मफलभोगपर्यन्तात्तदंते विदेहमुक्तिः जीवन्मुक्तिदृष्ट्या यांच यरमपुरुषार्था
 लं वनेन यरमवेराग्यप्राप्तिः देवीसंपदाणां च शुभवासनातदुपकारिण देवाच्चा
 सुरीसंपदाणां च शुभवासनातद्विरोधिनी हेया देवीसंपदोऽसाधारणं कारणं
 सात्विकी शुद्धासुरीसंपदस्तुराजसी चेति हेयोपादेयविभागेन कृत्स्नशास्त्रा
 र्थपरिसमाप्तिः तत्रयोगस्यः ऊरुकर्माणीत्यादिना सूचिता सत्त्वशुद्धिसाध

तामसी

३
गी. टी.
का.

तु अविद्यानिवृत्तिलक्षणो मोक्षफले ज्ञानमात्रस्यैव लोकानुसारेण साधनत्व
कल्पनात् तमेव विदित्वानिमित्त्युमेति नान्यः यथा विद्यते यथा येति श्रुतेषु न
तु तर्हि ते जस्मिन्मिरयोरिव विरोधि नोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चया संभवा द्विन्नाधि-
कारित्वमेवास्तु सत्यमेवं संभवति एकमर्जुनं प्रति त्रभयोपदेशो न युक्तः नहि
कर्मधिकारित्वेन एव प्रतिज्ञाननिष्ठोपदेशमुचिता न वा ज्ञानाधिकारिणं
प्रतिकर्मनिष्ठायैकमेव प्रतिविकल्पेनोभयोपदेशः इति चेन्न उक्तं नित्यं
योर्विकल्पानुपपत्तेः अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपे मोक्षे तारतम्या संभवा
तस्माज्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भिन्नाधिकारिकत्वेनैकं प्रत्युपदेशो योगादेका-
धिकारित्वेन विरुद्धयोः समुच्चया संभवात् कर्मापेक्षया ज्ञानप्रशल्याः नुपप-
त्तेः अथ विकल्पाभ्युपगमे चोक्तं मनायाः ससाध्यं ज्ञानं विहाय नित्यं मनेकाया-
सवद्बलं कर्मानुष्ठानमयोग्यमिति मत्वा पर्याजलीभूतबुद्धिः । १ अर्जुन उवाच
हे जनार्दन सर्वैर्जनैर्यते याचते स्वाभिलषितसिद्धये इति त्वं तथा भूतो मयापि
अथो निश्चयार्थं याच्यसे इति नेवानुचितमिति संबोधनाभिप्रायः कर्मणो निःकामा-
दपि तू हि रात्मनस्तत्त्वविषया ज्ञायसी प्रशस्ततरा वेद्यदि ते तव मतां तदा देव किं क
र्मणि चोरेदिं साने कया सवद्बले मामतिभक्तं नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्ते
इत्यादिना विशेषेण प्रेरयसि हे केशव सर्वेश्वर सर्वेश्वरस्य सर्वेष्टदायिनस्तव मो-
भक्तं शिष्यस्ते हं शाधि मामित्यादिना त्वदेकशरणतयोपयत्नं प्रति प्रतारणानो-
चितेत्यभिप्रायः १ ॥ ॥

३५
यः

सदानंदी

११

ॐ महीभारो हारं सजनपरिवारं सरंगणाधारं सारं निरवधिविहारं रसं परमे-
मागारं वज्रभुविस्वारं कल्पदं हरिवारं वारं हृदिगतमुदारं सकलये १
पूर्वाधाये समाश्रित्य सांख्यबुद्धिं विपश्चितां ज्ञाननिष्ठा विभक्तोक्ता हरिणा वि-
जयं प्रति २ यथा तेभिहिता सांख्यबुद्धिरित्यादिना स्फुटे योगबुद्धिं समाश्रित्य
कर्मनिष्ठाप्युदाहृता ३ योगेति मांष्टरित्यादौ कर्मण्येवेति वांततः नानयो-
र्निष्ठयोः स्पष्टमधिकारभिदोदिता ४ नैकाधिकारिकत्वं बोधयोः प्रोक्तं यतो

नयोः परस्परविरुद्धत्वेनेजस्तिमिरयोरिव ५ दूरेणाह्वयं कर्मबुद्धियोगादि
 निष्कटं कर्मणां बुद्धिनिष्ठायाः सकाशात्प्रनतोदिता ६ यावानर्थउदया
 नेरतिज्ञानफलेपरे सर्वकर्मफलानां चाप्यंतर्भावः प्रदर्शितः ७ स्थितधील
 क्षणं प्रोच्चाध्यायंतेथीप्रशंसया एवावासीति विज्ञानफलैर्नैवोपसंहृतिः ८
 यानि शासर्वभूतानामित्यादौ तत्त्ववेदिनः हेतदृष्टेरभावाच्चानुष्ठानासंभवः ।
 कृतौ १५ भिन्नाधिकारिकत्वेचाप्यनयोर्ज्ञानकर्मणोः एककर्तृकनिर्देशः स्या
 दयोग्यस्तदा किल १० एकाधिकारिकत्वेतुविरोधात्तत्र समुच्चयः संभवेद्युगपत्त
 त्रतथा सत्यपि च द्वयोः ११ नैव स्यात्ज्ञानप्राशस्त्यवचनंतदपेक्षया विकल्पस्वीकृ
 तौ श्रेष्ठं ज्ञानं सकरमास्तु १२ तत्कानिष्ठमायासबद्धलंकर्मनम्बरं श्रेयो गं स्या
 दनुष्ठानमिति मत्वा कुलोर्जनः १३ हे जनार्दन नमो नैव त्वं प्रार्थ्योसीत्युवाच ह
 यतस्त्वं याचसे सर्वैः स्वाभिवांछितसिद्धये १४ तथा भूतो मया पितृं सुश्रेयो नि
 श्रेयार्थं आत्मतत्त्वैकविषयानिष्कामादपि कर्मणः १५ सप्रशस्ततरा बुद्धिर्यदि ते
 भिमता तदा हि सा चायासबद्धले भक्तं मा कुरु कर्मणि १६ कर्मणो वाधिका
 स्तत्प्रारभ्य विशेषतः किमर्थं प्रेरयसे वंदे सर्वम्बरकेशव १७ शिष्यत्वेन प्रपन्नं
 मामनन्यशरणं प्रति सर्वेश्वरस्य ह्यस्य नो विना ते प्रतारणा १८ १ ॥

नीलकण्ठी

॥

पूर्वोक्तं तथा ये यथा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे निमांश एविति हे बुद्धीप्रदर्शय
 व्यावसायामिका बुद्धिरिति श्लोकेन सांख्यनिष्ठावतां पातशंका नास्तिकर्मयोगानि
 स्ठावतां तु स्यात्तुक्ता यावानर्थउदयाने इति सांख्यनिष्ठायां सर्वकर्मफलान्तर्भा
 वप्रवणत्तामेव प्रशमामिकां स्वाशयानुकूलं नन्वानोर्जन उवाच ज्यायसीति
 हे जनार्दन कर्मणो निष्कामकर्मयोगोपेक्षया बुद्धिः सांख्यनिष्ठालक्षणं ज्ञानं ज्याय
 सी प्रशस्ततरा चेत्ते तव मता तजर्हि मां भेक्ष्य ह्यापितृं व्यंतचोरे वं भुवया लोके कर्म
 णि किं कृतो हेतोर्नियोजयसि पुनः पुनर्मुधा सेति वदन् ॥ १ ॥

10

पानन्दीटीका

अथ कर्मण्येवाधिकारस्ते **इति** हरेण सवरे कर्मबुद्धियो
गतिरिति भगवद्वचनेन अथ कथं ज्ञानस्य कर्मणा प्रपञ्चो साध्यं
सात्वायतनोऽस्मिन् मुमुक्षुः सपिच्छित्तज्ञानवधानादज्ञात्वा सं
शयतो भगवन्तमर्जुन उवाच हे जनार्दन हरेण सवरे कर्म
मायुक्ता कर्मणा सकाशात् ज्ञानमेव तं यदि प्रकृष्टतमं मतम् त
किमर्थं कर्मणि युद्धाद्ये चोरे गुरुतांति हिंसा कुरमहापात
कहेतौ निदिने नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादिवा
क्येन गवण कतया प्रेरयसि ॥

व५

रामकंदीटीका

अथ ज्ञानस्य कर्मणा स्वभगवद्भाषितानि अथ कथं सावच
तात्त्विकविमर्शान् सम्यक् समुच्चयार्थमवधार्य निश्चये कृत्वा ।
किमेतयोरुपदेयतरस्यादिति संशयातो भगवन्तम् हरेण स
वरे कर्मबुद्धियोगादित्यादिवदन्तव कर्मणः सकाशाद्यदिव
दिज्ञायसीमता ज्ञानं प्रकृष्टतरत्वेनाभिप्रेतं तत्किं केन हेतुना
वयं हेतुत्वात् सर्वस्मिन् कर्मणि सारुण्यविपाकत्वाद्द्वारे विशेष
तोऽस्मिन् गुरुतांतिवातादिमहापातकहेतौ संग्रामरूपे मां ।
कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादिना नियोजयसि प्रवर्तयसि ।

लासिकी दत्तपुत्रीटीका

तृतीये कर्मयोगाख्ये सात्त्वावहम्भयोगतः कार्यकर्मसमोभू
त्वासिद्धिसिद्धोः फलस्य च अथ कर्मयोगं पूर्वस्मिन् विस्त
रेण वक्तुं तृतीयमध्याये प्रस्तावमुपक्रमते ननु कर्मवोक्तेश्च
तत्त्वोपलक्षणं ज्ञानेनोक्तं ननु द्वयोः प्राधान्येन कर्मप्रधानत्वेन बोधये
वनहरेण कर्मणोऽपणीयत्वं कथं न तत्कर्मणा किं प्रयोज
नमिदमर्जुन उवाच ज्ञायसीति हरेण सवरे कर्मणादिवदन्त
स्तेन व कर्मणः सकाशाद्यदिवुद्धिरात्मबोधाया ज्ञायसी प्रकृष्ट

गी.
टी.
ल.

तस्मिन्नेनमनाभिप्रेता तत्किंकेनहेतुना तत्रापिचोरेदिंसात्मा।
केकर्मणि ततोयुज्ययुज्यसेतिकर्मण्येवाधिकारस्तरति
वमोतियोजयसिप्रवर्तयसीति १॥

पंचोलीटीका

सोऽख्ययोगवृत्तीशास्त्रप्रवृत्तिविषयभूतेभगवतानिर्दिष्टेनप्रज
हानियदाकामानिस्मरन्माध्याय परिसमाप्ते सोऽख्यबुद्ध्याश्रितानो
संसासंकर्तव्यमुक्तापवादाद्वीप्सितिरित्यनेनतन्निष्ठतयेवचरुता।
यताउक्ताग्रज्जेनायचकर्मण्येवाधिकारस्तेमातेसंगोस्तकर्मणीति
योगबुद्धिमाश्रितकर्मैवकर्तव्य मुक्तवाचकेवलान्ततयवश्रेयः शान्ति
उक्तवान्तदेतदालक्ष्ययाऊलीभूतबुद्धिरर्जनउवाच ज्ञायसीवेदि
तिहेजनादेनचेत् यदिकर्मणःसकाशात् बुद्धिर्ज्ञानेतेतवज्ञायसी
श्रेयसीमताग्रभीष्टाहेकेशवतत्रदिचोरेकर्मणि कर्ममार्गमोकिंक
स्मात् नियोजयसि १

रणावीरसमिद्धोधिनी॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनायनमः पूर्वस्मिन् अध्यायेकर्मैवश्रेयः
साधनमिति सिद्धांतितं तत्रकर्मणां चोराचोरात्मकत्वेनहे
विध्येकिंचोरात्मकंकर्मश्रेयः साधनं किंचेतरदिति निश्च
याभावेनसंदिग्धोर्जनः पृच्छति ज्ञायसीति हेभगवन् क
र्मणाः प्रवृत्तिरूपस्य बुद्धिर्निश्चयो ज्ञायसी श्रेयसी यदि तय
मता तत्कर्मणां चोराचोरात्मकानामनंतानां मध्ये चोरेदिंसा
प्रायेकमणि किंमोतियोजयसि प्रपुंक्षे किंवाहो संदेह पूर्वके
प्रश्ने संदेहस्य चोभयकोत्याश्रयता उता चोरेकर्मणि नियोजय
सीति वाक्यप्रोक्षोर्था देवज्ञायते तथाच किंचोरेकर्मणि मोतियो
जयसि प्रादो सिद्धोरे इति संदिग्धो दभवंतमेव शरणा कृत्य नि
श्चये पृच्छामीति तात्पर्य १॥

मनुभाष्य

श्रीगणेशायनमः आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वम् ।
ज्ञानसाधनत्वेनाकर्माविनियोकैर्विधीयत इत्युक्तं ।
मरणो ज्ञानमत्युत्तममिति अभिहितं भगवता हरेण ।
कर्मत्यागे पंचवेक्तिमिति कर्मणि चोरेषु ह्यस्य नियोजः ।
यसि निवृत्तयर्मान्वितेन त्याज्यायसीति कर्मणः सकाशात् ।
हुडि न्यायसी चेत्ते मता ततर्हि ज्यायस्त्रेपि बुद्धेः अधिकारि ।
कत्वा त्वं कर्मण्यप्यधिकृत इति तत्र नियोदयामीत्याशयः ।
वान्मगवानाह ॥

एवंपूर्वाध्यायेबुद्धियोगं कर्मयोगं चोक्तोभयोरप्येवावस्थीतिरित्यत्र उक्त
 बुद्धियोगलक्षणनिष्ठायाः फलसंबन्धोदर्शितः नचबुद्धेः प्राधान्यं कर्मणो गु
 णत्वमिति विवक्षितं विस्पष्टं कं वत उक्तं न चैकफलयोः साधनयो रनायासे सा
 धने संभवति बह्वायासं कश्चिदाहातेन च फलगतस्त्वल्पत्वमहत्वे त्रसंभवतः
 मोक्षफलस्यैकरूप्यात् ततोनायासंबुद्धिरप्यमोक्षसाधनमुपदिश्य बह्वायासे
 कर्मयोगमप्युपदिशतो वासुदेवस्य कोभिप्रायः इत्यर्जुनप्रश्नभगवत्प्रत्युत्तर
 व्याजेन यथावस्थितं कर्मयोगस्य मुक्तिसाधनत्वं दर्शयितुं तृतीयोऽध्यायश्चरभ्य
 ते न । ज्ञायसीवंधुयश्च वधानात्मकतया च बुद्धिर्व्यवसायात्मिका सा च न वचे
 न वचेद्यदि मत्ता मोक्षसाधनतयेति शेषः तदिति तर्हि चोरेवं धुयश्च वधानात्मकेन
 यादुर्निष्ठाये कर्मणि किं कृतो मां कृपास्य देनियोजयसि योगस्यः कुरु कर्माणि यु
 ध्यस्व भारतेति कृतो ज्ञायसीत्यत उक्तं कर्म एति । कर्मण उयदेशाज्जनार्द
 नः बुध्युपदेशात्केशव इति पूर्ववत् मयोभयमुपदिष्टं तं शक्यमनुनिहेति चे
 तत्राह व्यामि २ ॥ अरेति ॥ ॥

मिति

ज्ञानं उवाच
 यसीवेति

भाषा अनुवाद

गीताशास्त्रमें प्रथम प्रवृत्ति और निवृत्ति की हेतु रूप सांख्य तथा योग ये दो प्रकारकी बुद्धि देखावते हुये श्रीजगदीश्वरने अशाखा नन्वशोचस्तं इत्यादि श्लोकसे पहिले मुक्ति साधनके विषयसे १ देह और आत्माका भेद कहा तिसके अनन्तर एषातेऽभिहितं सांख्यइत्यादि श्लोकके द्वारा निष्काम कर्म करनेको कहा परन्तु तिससे कौनपक्ष सुख कहे अष्ट और कौन गौण कहे साधा रणहै यह ऊँच भाव कहे भगवत की अभिप्राय जानी नगई और तिसके बीचमें ज्ञानी पुरुषको कर्म रहित होना तथा ३ श्री वश करना और निरहंकार रहना कहिकर एषा ब्राह्मी स्थिति पार्थ इस श्लोकसे प्रसेसा पूर्वक भगवतकी कहावत से तत्त्वज्ञान और निष्काम कर्मयोग रूप भक्तियोग इन दोनों के मध्य ज्ञानहीकी अष्टता भगवानको अभिमतहै यह १ जानिकर अर्जुन कहतेहै कि हे केशव जो निष्काम कर्म योग रूप भक्तियोगकी अष्टता शीघ्र मुक्तिका देनहार तत्त्वज्ञान ही अष्ट आपकी अभिमतहै तो फेरि किसवास्ते तस्माद्युथस्त तस्मादुत्तिष्ठ येबातेकहि कहिकर हे जनार्दन चार हिंसा रूप कर्ममें हमें प्रवृत्त करते हो जनार्दन संवाधन देनेसे यह १ आया कि जन कहे भक्तजन जो मैं तिसको अर्जुन कहे पीड़ा देनेवाले काहे होतेहो यह अर्जुन का तात्पर्यहै १ ॥

दोहा ॥

तव मतमे हे कर्मसे बुद्धि अष्ट दरिजोदि तीकों चौरहिं कर्मसे
केशव जोरत मोदि १॥

व्यामिश्रेणोव वाकेन बुद्धिं मोहयसीवमे तदेकं
२ व निश्चित्येन श्रेयोःहमाश्रयां ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्ये

अथ स्मर्तैर्नैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तः अर्जुनेन चाव।
धारितश्चेत्तत्तत्किं कर्मणि शोरेमां नियोजयसीत्यादि कथं युक्तं वचनं कि
ञ्च व्यामिश्रेणोति व्यामिश्रेणोव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान् तथापि मम
मन्दबुद्धेर्वा मिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति तेन मम बुद्धिं मोहयसीवेति म
म मन्दबुद्धेर्वा मोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वन्तकथं मोहयस्य तोत्रवीमि बु
द्धिं मोहयसीवेति ममेति तन्तुभिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठा
नासम्भवं यदि मन्यसे तन्नैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिकर्म वा इदमेवाज्जनस्य
योगं बुद्धिः शक्तावस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद बुद्धियेन ज्ञानेन कर्मणा वा न्य
तरेण श्रेयोहमाश्रयां इति युक्तं तदपि नोपपद्यते यदि हि कर्म निष्ठायां गुण
भूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत्तत्तयोरेकं वदेति एकविषये वाज्जनस्य श्र
म्यास्यान्नाहि भगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्बुद्ध्यामि नैव ह यमिति ये
नोभयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यत्तद्वृत्तिकारैरुक्तं श्रोतेन स्मर्तैर्नैव कर्मणा समुच्चयो गृहस्थानां श्रेयःसाध
नमितरेषां स्मर्तैर्नैवेति भगवतोक्तमर्जुनेन च निर्धारितमिति तदेतदनुवद
ति अथेति तत्रापि तत्तत्किमित्याद्युपालम्भवचनमनुपपन्नं कर्ममात्रस
मुच्चयवादिनो भगवतो नियोजनाभावादिनिदूषयति तत्तत्किमिति इतश्च
प्रश्नः समुच्चयानुसारी न भवतीत्याह किञ्चेति भगवतो विविक्तार्थवादिना
दयुक्तं व्यामिश्रेणोत्यादिवचनमित्याशङ्क्याह यद्यपीति यदि भगवद्वच
नं संकीर्णमिव ते भाति तर्हि तेन त्वदीय बुद्ध्या मोहनमेव तस्य विवक्षित

मिति किमिति मोहयसीवेत्तु चातेन बाहममेति । ज्ञानकर्मणीमिषोविरोधा
 न युगपदेकपुषाननुष्ठेयतया भिन्नकर्तृकेकथ्येतेन चात्र तयोऽन्यतरस्मि
 न्नैवत्वेनियुक्तो न तत्ते बुद्धिब्यामोहनमभिमनमिति भगवतो मतमनुवदति
 त्वमिति तदेकमित्यादि श्लोकार्हेनोत्तरमाह तत्रेति उक्तं भागवतमतं सप्त ।
 म्यापरादृश्यते एकमित्युक्तप्रकारोक्तिः एकमित्युक्तमेव सुकटयति बुद्धिमिति
 निश्चयप्रकारं प्रकटयति इदमिति योग्यत्वं सष्टयति बुद्धीति अस्याहितवि-
 यस्य सतोऽन्तःकरणस्य देहशक्तेः समरसमारम्भावस्थायाश्चेदमेव ज्ञानं ।
 कर्मवानुगुणमिति निर्धार्यबुद्धिर्न्यर्थः निश्चित्यान्यतरौक्तोतेन श्रोतुः श्रो-
 योवाभिफलमाहयेनेति । तदेकमित्यादिवाक्यात्तरोऽप्यमर्थमुक्त्वा समुच्च-
 यस्याशास्यार्थत्वाभावेतात्पर्यमहयदिहीति गुणभूतमपि इत्यादिना प्र-
 थानभूतमपि चेति विवक्षितं न तत्र भयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो मन्यमानस्यार्जु-
 नस्यान्यतरविषयशम्यसाभविष्यति नेत्याहनहीति यथोक्तं भगवद्ब्रह्मच-
 भावे हयप्राप्त्यसम्भवबुद्धानां न्यतरप्रार्थनासम्भवतीत्याहयेनेति न हिन-
 षाविधं भगवद्ब्रह्मचनं भवते हं भगवतः समुच्चयवादिनाङ्गीकारादतस्तदभा-
 वादुक्तबुद्धानुक्तान्यतरप्रार्थनेत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीधरी

३

ननु यस्माद् द्विपुद्गाद्येयोऽन्यत्तत्रियस्य न विद्यते इत्यादिना कर्मणोऽपि श्रेष्ठ-
 त्वमुक्तमेवेत्याशङ्कह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रसङ्गाच्चिज्ञानप्रशंसा इत्ये-
 वं व्यामिश्रसंदेहोत्पादकमिव यद्वाक्येन मे बुद्धिं मति मुभयत्र दोलापितां ऊर्व-
 ओहयसीवपरमकारुणिकस्य तव मोहकत्वं नास्तेव तथापि भ्रान्त्या ममेव सा-
 भाति अत उभयोर्मध्ये यद्भेदं तदेकं वदति निश्चित्येति इदमेव श्रेयः साधनमिति
 निश्चित्ययेनानुष्ठितेन श्रेयोमोहमाप्नुयां प्राप्स्यामि तदेकं वदेत्यर्थः २

पिशाचभाष्य

५

॥ किंच ॥ व्यामिश्रेणैव स कीर्णेनेव बुद्धिं मोहयसीव कदाचित्कर्मश्रेय इति
 ६ कदाचिबुद्धिः श्रेयसीति च संकीर्णेनेव वा को न बुद्धिं मोहयसीव मोहनयसी-
 वमेतत्तस्मादेवमनुष्ठेयं निश्चित्य वदयेनानुष्ठितेन श्रेयोमोहमाप्नुयां ॥ २ ॥

अतोव्यामिश्रवाकोनमांमोहयसीवेतिप्रतिभानिजयाद्यात्मावलोकनसाधन
भूतायाः सर्वद्रियव्यापारोपरतिदूपायाज्ञाननिष्ठायास्तु वियर्ययह्यंकर्मसाध
नंतदेकुर्वितिवाकां व्यामिश्रमेवतस्मादेकमसंमिश्रंवाकांवदयेनवाकोनाहम
नुष्टेयह्यंनिश्चित्यात्मनःश्रेयःप्राप्नुया ॥ २ ॥

अभिनवगुणि ६

तद्वलेनक्षणीयत्वंयदिकर्मणां बुद्धियुक्तोजहातीहेमेश्यादिनयेनमूलत एवतर्हि
कर्मणाकिंप्रयोजनमितिप्रश्नाभिप्रायः ॥ २ ॥

परमार्थप्रपा

भोजनार्दनतेतवकर्मणःकर्मयोगात्सकाशान्मतिर्बुद्धिर्ज्यायसीश्रेष्ठामता
ज्ञानयोगःश्रेष्ठइत्यभिमनंचेतर्हिमांचोरे ॥ इतिप्रयाससाध्येकर्मणिकथंनियो
जयसिप्राज्ञाययसिशेषंस्पष्टं ॥ २ ॥

वनमाली

परमार्थसर्वभूतसुहृदाप्रकामःप्रारणागतवत्सलोहंतकमपिप्रतारयामित्वया
किंप्रतारणाचिह्नंमयिदृष्टुमतश्चाह तववचनंव्यामिश्रंनभवत्येवममत्वेकाधि
कारिकत्वभिन्नाधिकारिकत्वसंदेहाद्यामिश्रंसंकीर्णार्थमिवतेयद्वाकांमांप्रतिज्ञा
नकर्मनिष्ठाहयप्रतिपादकत्वेनवाकोनत्वंमेममाल्पबुद्धेर्वाकातात्पर्यापरिज्ञाना
दुद्धिमोहयसीवपरमकारुणिकत्वेनमोहयस्येवममत्वस्वीयदोषात्तमोहोभव
तीतीवशब्दार्थः मांप्रतिविरुद्धयोर्निष्ठयोर्निरुपदेशायोगादेकंज्ञानंकर्मवा
निश्चित्यवदयेनाधिकारनिश्चयपुरःसरमुक्तेनमयानुष्ठितेनज्ञानेनकर्मणावेके
नश्रेयोमोक्षमाप्नुयां एवंनिष्ठाहयस्यैकाधिकारित्वेचिकल्पासंभवादधिकारिभे
दज्ञानायाजर्जनस्यप्रश्ननिश्चितम् ॥ २ ॥

ऊसुमवेजयन्ती

ननुज्ञानकर्मणोरुभयोरपिमाहात्म्यमयोक्तंतत्रैकस्वस्वीकारोऽन्यस्यपरित्याग

॥॥
उद्दिष्टस्वहाकाराभिप्रायं तात्पर्यमसमर्थं भवती

मी. टी.
का.

चेन्न यतो जीवमात्रस्योप
त्तात्पर्यं सर्वेषां प्रकारेष्वेव
न भवति ननु केवलं मेवातो
न मापि श्रेयः स्यात्तद्वदेत्या
नाह ५७

अत्र या कस्मान्निश्चीयते इति चेत्तत्राह व्यामिश्रेणेति विशेषेणा समंतात् मिश्रं कर्म
ज्ञानाभ्यां मिलितं यद्वा कान्तेन संशयमनेर्मे मम बुद्धिं मतिं मोहयसीव भ्रमविषये
पातयसीवेति मे प्रतिभाति यद्यपि करुणावरुणालयस्य चेतना चेतनात्मकजग
दुपहृतिमर्त्यस्य वस्त्रादिस्थावरांतलोकगुरोस्तव वाक्यं कर्मज्ञानमिश्रं नास्ति त
द्यापि ज्ञातिद्वेहेन बाकुलचित्तस्य मम तात्पर्यं प्रतीक्य इत्यर्जुनस्य प्रस्नप्रशयः
ननु त्वमोहविनाशयेवाहं वदामि प्रत्युत्तनेनैव महाकोपेन यदि तव बुद्धिर्मोहं प्रा
प्नोति तर्हि मम कथं न मे वदार्थं सा ॥ ५७ ॥ मीमांसकानां तात्पर्यं किं दोषरहितं रोहि
तं वा तैलं निजं वा तैलं वा न देकमिति येन मृदुपकारकेणा मिश्रेणा वा कोपेन न वा उक्तं तदं त
दनु कुलं न वाराधनादिकं कृत्वा योगार्हादिदोषरहितं रोहि कपारलौकिकं
सुखं मोक्षं वा मुयां तद्वाक्यं वदममोपरि कृपां कृत्वा कथय प्रार्थनायां लोट
ननु प्रेरणायां निजास्तत्त्वं ननु स एतं वाच्यं न भवति ननु बुद्धियोगकर्मयो
र्योर्मध्येऽपेक्षितं ॥ ५७ ॥ अहंतां प्रार्थयामि ननु प्रेरयामीत्यर्थः किंतु एकमभिप्रेति श्रित्य निश्चयं कृत्वा यद्यनेकमि
वदिष्यति तस्यैव होहं तद्वाच्यं कथं तमो भवामीत्यभिप्रायः २

५७ ॥ मीमांसकानां तात्पर्यं

मधुसूदनी

१०

ननु नाहं किं विदपि प्रतापयामि किं पुनस्तु मतिप्रियं तंतु किं मे प्रतारणा विद्मं पश्यसि इति चेत्तत्राह
व्यामिश्रेणेति तव वचनं व्यामिश्रं न भवत्ये मम त्वेकाधिकारिकत्वभिन्नाधिकारिकत्वसंदेहाद्
व्यामिश्रं संकीर्णार्थमिव ते यद्वा कं मां प्रतिज्ञानकर्मनिष्ठा हयप्रतिपादकं तेन
वा कोपेन मे ममं दबुद्धेर्वाक्यतात्पर्या परिज्ञानां बुद्धिमेतः करणं मोहयसीव भ्रां
त्या योजयसीव परमकारुणिकत्वात् न मोहयसे वचममत्तु स्थाशय दोषात् मोहो
भवती ते वशाद्वार्थः एकाधिकारित्वे विरुद्धयोः समुच्चयानुपपत्तेरेकार्थत्वाभा
वेन च विकल्पानुपपत्तेः प्रागुक्तेर्यद्यधिकारिभेदं मन्यसे तदैकं मां प्रति विरुद्ध
योर्निष्ठयोरुपदेशायोगात् तत्तत्ज्ञानं वा कर्म वा एकमेवाधिकारमेति श्रित्य व
दयेनाधिकारनिश्चयपुरस्सरमुक्तेन त्वया चानुष्ठितेन ज्ञानेन कर्मणा चैकेन प्रे
यो मोक्षमहं अवा मुयां प्राप्नुयोग्यः सां एवं ज्ञानकर्मनिष्ठयोरेकाधिकारित्वे वि
कल्पसमुच्चययोरसंभवात् अधिकारिभेदज्ञानार्जनस्य प्रश्नः इति स्थितं ३ हेतरे
यां क्रमतः समस्तं प्रति स्थितिनायवस्तान्तिरस्तं पुनः पुनर्भाष्यकृतानि यत्नादतो

व्यामिश्रेणेति

म

मया

ना

नतकर्तृमहंप्रवृत्तः भाष्यकारमतसारदर्शिताग्रंथमात्रमिहोक्तं ते मया
आशयो भगवतः प्रकाशने केवलं स्ववचसो विबुधये ॥ २ ॥

सदानंदी ११

नाहंप्रतारयाम्यन्यं किंपुनस्तु मतिप्रियं किवाप्रतारणाच्चिह्नं यशसित्वं म
मोतिचेत् १ नखेवं किंतु मेधातिवशाद्भ्रातिप्रतारणा व्यामिश्रं नैव ते वाक्यं
सुविविक्तामिथायिनः २ भिन्नाधिकारिकं वा स्यात्किं स्यादेकारिकं कर्मज्ञा
नं ममेत्येव संदेहात्तेव च स्तिदं ३ संकीर्णार्थमिवाभातितात्पर्यानवधारणा
त् मममंदमते स्तेनवाक्येनेवांतरिंद्रियं ४ भ्रात्यायोजयसीवेति कल्पयामि
नवस्तुतः त्वमोहयसि मे किंतु मोहः स्वाशयदोषतः ५ तस्मात्तिरुहयोरेकं
मां प्रतिज्ञानकर्मणोः निर्देशासंभवादकं ज्ञानं वा कर्म वा मम ६ अधिका
रानुसरिणां विनिश्चित्य वदस्वटं येनाधिकारमाश्रित्यानुष्ठितेन यथाविधि
ज्ञानेन कर्मणा वाहं सम्यग्ज्ञोक्तमवाप्नुयां २ ॥ ८

नीलकंठी

१२

ननु तव ज्ञाननिष्ठाया मनधिकारात् कर्मेव कुर्वितित्वां ब्रवीमीत्याशं क्वाह
व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेण अविविक्तेन शब्दो विविक्तेषु बुद्धिदोषात् अवि
विक्तां गृह्णामीति सूचयति तेन वाक्येन त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योपवा
र्जनेति क्वचिद्देदनिष्ठाया जयसि कर्मणो वाधिकारस्तेति तां मेव च ग्राहयसि
तथानिर्द्वंद्वेनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमश्रमवान् भवेति निवृत्तिमार्गं उपदिश
सि धर्मादिबुद्धात् श्रेयो न्यात्तत्रियस्य न विद्यत इति प्रवृत्तिमप्युपदिशसि
नह्येकेन मया पुगयद्भयं स्थितिगतिवदनुष्ठातृशक्यं अतो मे मम बुद्धिं मो
हयसीव वस्तुतस्तु मम मोहं नाशयितुं प्रवृत्तो सीति शब्दो नोच्यते तत्तयो
र्मध्ये यदेकं प्रधानं मद्योग्यं तत्तत्र निश्चित्य वदयेनानुष्ठितेनाहं श्रेयः कल्याणं
वाप्नुयां ॥ २ ॥

२

17

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
अथ कृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
सामान्यतः ॥ १ ॥

समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ २ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ ३ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ ४ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ ५ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ ६ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ ७ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ ८ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ ९ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ १० ॥

समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ ११ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ १२ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ १३ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ १४ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ १५ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ १६ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ १७ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ १८ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ १९ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः समवेताः ॥ २० ॥

आनदी टीका

ज्ञानं २

रामकंदीटीका

प्रां०

य२

४५

लासिकी दख जमीदीका

ननु धर्मादिपुत्राद्धेयोऽपि हितादिना कर्मणोऽपि श्रेष्ठत्वमुक्तमे
वेत्ताशब्दाद् व्यामिश्रेणोति कुचिकर्मप्रशंसाकचिदोपप्र
शंसा इत्येवेव्यामिश्रेणो वसदेहोऽमादकेनेव वाको नमेवुडिंम
तिमोहयसीवोभयत्र दोलायितामिव करोषि परमकारुणि
कस्य तव मोहकतं नास्मेव भ्रातृभ्याममैवं भातीतीव शब्दप्रयो
गः अत उभयोर्मध्यादेकं कर्मज्ञानं वेदमेवानुष्ठेयमिति निश्चि
तमिदं यै नैकतरेण सम्यग्गृहीतेन श्रेयो मोक्षमाप्नुयात् ॥

पंचोली टीका

किंचहेननादन यामिश्रेणमिश्रितवाकोनेवमेममवुडिंमोहयसीव
तदेकज्ञानेवाकर्मवानिश्चिसवश्येनाहंश्रेयोनिर्वाणमाप्नुयो २

रागवीरसमिद्धोधिनी॥

किं व व्यामिश्रेणो व क्षीरनीरयोगवद निश्चिते कार्ये नेव वा से
न हरेण सवरे कर्म बुद्धियोगाहनं जयेत्येवं रूपेण मे मम बु
हिमतः करणं मोदयसीव इव प्राप्तेन चायं यो न्योयः मम मो
दनिग सार्थमेव प्रवृत्तस्तं मम तु बुद्धियोगात्स काशा कर्म
प्रवृत्तिलक्षणमवरे श्रेयः प्रतिकूलत्वादथ मं हरेण महांतर
वद्भवति बुद्धियोग एव श्रेयान् न पुनः कर्मेति स्फुटार्थतया
बुद्धियोगो हतोः स्वयमचरणमेव श्रेयः साधनं सर्वथानुष्ठे
यमिति निश्चयात्मक बुद्धिसंगतेर्देतो रवरमनुक्तं स्वयमो
चिताचारवद्विष्णु तं भिदा चरणादिकर्म हरेण भवति न किं
चित्तेन प्रयोजनमस्तीत्यस्फुटार्थतया च प्रतिभासान्मोदो भ
वतीव तत्तस्मादुंस इव तं कियत्क्षीरं कियन्तीरमिति बहि वि
व्यस्फुटतयेकमेव चो रमेव अचो रमेव वावदयन्मम श्रेयस्क
रं स्यादिति २॥

मथुभाष्य

२॥

मनोमात्रसाधकं च ज्ञानमुपदिश्य पुनर्वाच्यबहुविधदुःसंपादनसा
 धं कर्माद्युपदिशतस्तववाक्यं किं कर्म प्रधानं ज्ञानमुपकारकं ज्ञानं वा
 प्रधानं कर्मोपकारकं किं बोधयं समुचितमिति विरुद्धविकल्पमिश्रितज्ञा
 नजनकत्वात्वा मिश्रमिव स्तुतो व्यामिश्रं सर्वज्ञस्य तव वाक्यत्वात्तेनेद
 शेन वाको न मे बुद्धिमेतत्करणं मोहयसि न तु वस्तुतो मोहयसि परमाप्त
 त् तस्मादेकं प्रत्येकसामर्थ्यं चागुणप्रधानभावं वा समुच्चयं वा वदेयं न त
 व वचनेनार्हं निमित्तसाधनं तदनुष्ठानेन श्रेयो मोक्षारं वा माप्नुयामित्य
 र्थः । तत्र भगवात्मनो मात्रसाधकत्वेन मोक्षकज्ञानस्य ज्ञायत्वं मर्जना
 भिमतमसहमानोऽव प्रयं कर्मापेक्षां प्रयंचयिष्यन्नाह लोके ॥ १ ॥ केस्मिन्निति ॥ ॥

19

हे अनन्तनिः पाप अर्जुन यह बात कहि चुका हूँ तहां जो मोह के हेतु रूप जा
न तथा कर्म ये दोनो निष्ठामें एक एक कहे अलग २ कहे होता था अभी
जो तुम से कहा इसी में एक करि कहा होता तो अलव ता दोनो के बीच जो
उचित हो सो निश्चय कर कहो यह तुमारा कहना ठीक था परन्तु मैंने तो ये
सा कहान ही केवल दोनो ही पक्ष से एक ब्रह्म निष्ठा ही कहा क्यों कि गौण औ
मुख्य फलदायक ये कर्म योग औ ज्ञान योग से भिन्न ऐसी एक ज्ञान निष्ठा ईक
हा सो भी अधिकारी के भेद से जैसा अधिकारी हो वैसा आचरण करे और दोनो
का अधिकारी एक कैसे हो गा जो तुम कहते हो कि दोनो में से एक कहो सो प्र
ह अलः करण औ प्रह अलः करण होने से अधिकारी दो प्रकार के हैं ३ स से
४ नये हैं दो मत कहें सोई दो प्रकार ब्रह्म निष्ठा मोक्ष प्राप्ति की उपाय पूर्व अध्याय में ह
मने स्पष्ट कहा है अब उक्त दोनो मत का निर्णय करते हैं कि सांख्य कहे प्र
ह अलः करण ज्ञान मार्ग में आरुढ़ पुरुष को ज्ञान परिपाक रूप कारण से ज्ञा
न योग के द्वारा आत्मा को निश्चय करने वाली ध्यान आदि निष्ठा और धर्मा
दि पुद्गाच्छ्रेयोऽन्यत्र क्षत्रियस्य न विद्यते इत्यादि श्लोकों से भगवान् कर्म
को प्रधान कहा है इसी शंका पर अर्जुन कहते हैं कि कहीं तो कर्म की प्रा
प्ति और कहीं ज्ञान की वडाई करते हुये आपकी ये सन्देश के उत्पन्न ।
करने वाली बातों से हमारी बुद्धि ज्ञान औ कर्म इन दोनो पक्ष में भी ठ
हरती नहि अर्थात् ये मिली जुली बातों से मेरी बुद्धि को मोह सा करते
आप क्या कहते हो यद्यपि परम करुणामय जो आप निनके मोह कहा है
तो भी आपसे हमको मोह की ऐसी बातें समझ यउती हैं सो ज्ञान औ क
र्म दोनो के बीच में जो कल्याणकारी होय वही एक पक्ष निश्चय करके
हमको कहो या जो हमारा कल्याण इस पुद्गल कर्म ही से निश्चय कि
ये हों तो इसीको निधार करि ठीक कहो ॥ २ ॥

दीक्षा ॥

ज्यों तुम मिश्रित वचन में बुद्धि मोद करेद ताते निश्चय एक
द लेहुं श्रेय जिमि मेहं २ ॥

20

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा
पुरा प्रोक्ता मयानघ ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्म
योगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

शाङ्ख्यभाष्यं १

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच लोकेस्मित्ति । लोके अ
स्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विप्रकारानिष्ठा स्थिति
रनुष्ठेय तात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासां भुङ्क्ष्विति श्रेयसप्राप्ति
साधनं वेदार्थसंप्रदायं आविष्कृतं प्रोक्तं मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हे अ
नघ शृणु यत्तत्र कासाद्विविधा निष्ठेत्याह ज्ञानेति । तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञाना
मेव योगस्तेन सांख्यानमात्मानात्मविषयविनैकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमा
देव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिष्ठितार्थनां परमहंसपरिव्राजकानां
ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठाप्रोक्ता कर्मयोगेन कर्मेव योगः कर्मयोगस्तेन
कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः यदि चेत्केन पुरुषेणोक्तेषु
रुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्तानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यामीति वागीतासु
वेदेषु वक्तव्यं कथमिहार्जुना योऽसन्नायप्रियाय विशिष्टभित्तपुरुषकर्तृके ए
व ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् यदि पुनरर्जुनो ज्ञानं कर्म च ह्यंशुना स्वयमेवानुष्ठा
स्यति अन्येषां तन्निष्ठपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्यते तदा ।
रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान् कलितः स्यात्तच्चायुक्तं तस्मात् कयापि
युक्त्यान समुच्चयो ज्ञान कर्मणोः ॥ ३ ॥

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका २

समुच्चयविरिथे तथा प्रश्नं व्याख्यायत द्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापय
ति प्रश्नेति येषां व्यवहारभूमिरुपलभ्यते तत्र त्रैवर्णिकाः ज्ञानं कर्म वा

द्विविधा

मी.टी.
का.

स्त्रीयमनुष्ठानमधिक्रियन्तेनेवां हि यास्थितिर्मया प्रोक्तेनि सर्वाहं योजयति लो
केऽस्मिन्निति स्थितिमेव व्याकरोति अनुष्ठेयेति पूर्वं प्रवचनप्रसङ्गं प्रवक्तारं । प्रदर्शयन्
विशिनष्टि सर्गादाविति प्रवचनस्यायथार्थत्वशङ्काम् वारयति सर्वज्ञेनेति ॥
अर्जुनस्य भगवदुपदेशश्रवणे योग्यत्वं सूचयति अनयेति निर्धारणार्थेन त्रेति
सप्तमीज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं तदेव योगशब्दितं युज्यते अनेन ब्रह्मणेति ब्रु
त्यनेनेन निष्ठेत्यनुवर्तते उक्तज्ञानोपायमुपदिदिक्षुः सांख्यशब्दार्थमाह आत्मेति
तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं व्यावर्तयति ब्रह्मचर्येति तेषां जयादिपारवश्येन श्रवणा
दियराद्भु त्वत्वं पराकरोति वेदान्तेति । उक्तविशेषणवतां मुखासंन्यासित्वेन फ
लावस्थत्वं दर्शयति परमहंसेति कर्मवर्णाश्रमविहितं धर्माख्यं तदेव युज्य
ते तेनाभ्युदयेनेति योगस्तेन निष्ठाकर्मिणां प्रोक्तेन न्यङ्गं दर्शयन्नाह कर्मैवे
त्यादिना एवं प्रतिवचनवाक्यस्यान्येवाक्षराणि व्याख्यातव्येव तात्पर्यार्थक्य
यति यदि चेति शृङ्गापि दुर्वोच्यत्वमाशङ्क्याह उक्तमिति ज्ञानस्यापि मूलविकल
तया विभ्रमत्वमाशङ्क्याह वेदेष्टिति तस्या शिष्यत्वबुद्धान्यथा कथनमित्याशङ्का
ह उपसन्नायेति तथापि तस्मिन्नेवासीत्यादस्य योक्तिरित्याशङ्काह प्रियाये
ति ब्रवीति च भिन्नपुरुषकर्त्तृकं निष्ठाह्वयं तेन समुच्चयो भगवदभीष्टः प्राप्स्यार्थो
न भवतीति शेषः न च अर्जुनस्य प्रेक्षापूर्वकारित्वाज्ज्ञानकर्मश्रवणानन्तरमुभय
निर्देशानुपपत्त्या समुच्चयानुष्ठानं सम्यक्तस्य ते तद्वति रिक्तानान्तज्ञानकर्मणोर्मि
नपुरुषानुष्ठेयत्वं श्रुत्वा प्रत्येकं तदनुष्ठानं भविष्यतीति भगवतो मतं कल्पते त
स्यार्जुनेऽनुरागातिरेकादितरेषु च तदभावादिति तत्राह यदि पुनरिति अप्रमा
णभूतत्वं मनाप्तत्वं न च भगवतो रागादिमत्तेनानामत्वं युक्तं समं सर्वेषु भूतेषु
निष्ठमिति विरोधादिना हतञ्चेति निष्ठाह्वयस्य भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वनिर्दे
शफलमुपसंहरति तस्मादिति ३ ॥

श्रीधरी

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन्निति अयमर्थः यदि मया परस्परनिश्चये

प्रकारद्वयमेव निर्दिष्टाति सांख्यानं शुद्धानः करणानां ज्ञानभूमिमात्राणां
 तानपरिर्पकार्यं तानयोगेन ध्यातादिना निष्ठा ब्रह्मपदोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य
 युक्तग्राहीनमत्पर इत्यादिना सांख्यभूमिका नानावृत्तानां ततः करणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्म योगाधिकारिणं
 योगिनां कर्म योगेन निष्ठायां ध्यातादिना सांख्यभूमिका नानावृत्तानां ततः करणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्म योगाधिकारिणं
 नद्विविधानिष्ठायां ध्यातादिना सांख्यभूमिका नानावृत्तानां ततः करणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्म योगाधिकारिणं

ज्ञानमोक्षसाधनत्वेन कर्मज्ञानयोगद्वयं निष्ठाद्वयमुक्तं स्यात् नर्हितयोर्मध्ये यः
 ज्ञेयं तदेकं वदेति त्वदीयप्रश्नः संगच्छेत्तन्नुभयात्तथोक्तं किं तद्वाभ्यामेकैव
 ह्यनिष्ठायाः प्रथमं प्रधानभूतयोस्तयोः स्वातंत्र्यानुपपत्तेः एकस्यैव तत्र प्रकार
 भेदमात्रं अधिकारिभेदेनेति अस्मिंश्चुद्धांतः करणतया द्विविधे लोके
 धिकारिजने द्वे विधे प्रकारे यस्य साद्विधानिष्ठा मोक्षपरतां पूर्वाध्याये मया
 सर्वज्ञेन ते प्रोक्ता स्युः मेव ॥ ३ ॥

विष्णुचभाष्य ४

श्री. लोके सिन्धुशास्त्रानुष्ठानं धिक्तेषु पुरुषेषु द्विविधा द्विप्रकारानिष्ठा
 स्थितिः अनुष्ठेय मत्पर्यं पुरा पूर्वसर्गद्वौ प्रजाः स्मृता सा मा भुदय निश्चेय स
 प्राप्ति साधनं वेदार्थसंप्रदायं कुर्वता पुरा प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेणानन्वय
 एक निष्ठा द्विविधेत्यत्र आह ज्ञानेति तत्र ज्ञानमेव योगः तेन सांख्यानं आत्म
 विषयविवेकज्ञानवतं निष्ठा प्रोक्ता कर्मयोगेन कर्मैव योगः अनेन कर्मयोगे
 न कर्मिणां कर्मनिष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ३

रामानुजभाष्य ५

पुरोक्तं न सम्यगवधत्तं त्वया पुरा प्यस्मिं लोके विविधाधिकारपूर्णं द्विविधानिष्ठा
 ज्ञानकर्मविषया यथाधिकारसंकीर्णं मयोक्तान् द्विसर्वलौकिकः पुरुषः
 संजातमोक्षाभिलाषस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति अपित्वनभिसं
 हितफलेन परमपुरस्काराथनरुयेणानुष्ठितेन कर्मणा विध्वस्तमनोमलो व्याकु
 लेंद्रियो ज्ञाननिष्ठायां अधिकरोति यतः प्रवृत्तिर्भूतानामित्यादिना परमपुरुषारा
 धनेकचेष्टना कर्मणां वदने इहापि कर्मणो वाधिकारस्तस्यादिना नभिसंहितं
 फलं कर्मानुष्ठेयं विधायतेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्ती एव बुद्धेः प्रजहति
 यदा कामानित्यादिना ज्ञानयोग उदितः अतः सांख्यानमेव ज्ञानयोगेन योगस्थि
 तिरुक्ता योगिनां कर्मयोगेन कर्मयोगस्थितिरुक्ता सांख्या बुद्धिस्तद्युक्ता सांख्या
 अमेकविषयया बुद्धिः प्रोक्ताः सांख्याः अतर्हीः कर्मयोगाधिकारिणो योगि

३

गी.टी.
का.

नैविषयवाक्यलबुद्धिपुक्तानां कर्मयोगाधिकारः अवाक्यलं ज्ञानां ज्ञानयो
गाधिकार उक्त इति न किंचिदिह विरुद्धं नापि व्यामिश्रमभिहितं ३

अभिनवगुप्ती

६

श्रीभगवांस्तत्र रंददाति लोकेस्मिन्निद्विधा निष्ठा पुरा मोक्षमयानय ज्ञानयो
लोक एषा ह योगिनिःप्रसिद्धा सांख्यानं ज्ञानं प्रधानं योगिनां च कर्मणि मया
तुंसे कैवलिहोक्ता ज्ञानक्रियामयत्वात्संवित्तत्त्वस्येति भावः ३

परमार्थप्रण

१७

ततो भगवानाह लोकेस्मिन्निति लोकात्तेजायते नैतिलोको मुमुक्षुर्जनस्तस्मिन् ।
द्विविधा द्विप्रकारानिष्ठा मर्यादा पुरा द्वितीया ध्यायेत् प्रोक्ता तत्र सांख्याश्रद्धांत क
रणानां ज्ञानयोगेन तथा अश्रद्धांत करणानां योगिनां कर्मकुशलानां कर्मयोगे
न न ह्येकं प्रत्यक्षायद्वय कथनं किं त्वधिकारभेदादतो व्यामिश्रेणैव वाक्येने
ति वक्तुं नार्हतीत्यर्थः ३

वनमाली

८

५

चित्

वि

अधिकारभेदे वदन्नंतरं यति लोक इति अस्मिन्नधिकारित्वाभिमतलोके विषये
राक्यलचित्रभेदेन द्विविधेर्जते द्विविधा द्विप्रकारानिष्ठा स्थिति स्तान् परता कर्म
परता च पूर्वा ध्यायेत्पासेन मया प्रोक्ता साध्यसाधनावस्थाभेदेन द्विप्रकारान्
तुहे स्वतंत्रेति हे इति बोधयितुं तिष्ठेत् एकवचनं सांख्यात्मविषयकं स्थिरा बुद्धि
स्तं प्रामुख्यं सांख्यानं ज्ञानमपरोक्षं पुन्यते ब्रह्मण्येन स ज्ञानयोगः ब्रह्मणो
ज्ञानादवचनं सांख्यानविषयकं स्थिरा बुद्धिस्तं प्रामुख्यं सांख्यानं ज्ञानम
परोक्षं पुन्यते ब्रह्मण्येन स ज्ञानयोगः ब्रह्मणो ज्ञानादकंध्यानमिति यावत्
तेन निहोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य पुक्त आसीत् मत्पर इत्यादिना योगिनां क
र्माधिकारयोगेन कर्मणैव पुन्यते तः करणमुद्यायेन स कर्मयोगस्तेन निहो
क्ता धर्मा द्विपुहा ज्ञेयो न्यतः त्रियस्य न विद्यत इत्यादिना अतश्चित्तस्यैवार्थस्यैवार्थ

वस्थाभेदेनैकं प्रत्युभयोपयोगान्नाधिकारभेदेषूपदेशवैयर्थ्यमितिभावः
 त्वंतात्मविदामग्रेसरोपिग्रहस्थाश्रमितात्मनकादीनामिवस्वरूपेणैवकः
 मत्पुङ्गुनार्हसि किंजजनकादीनामिवलोकसंग्रहार्थंस्वोचितं कर्मकर्तुमे-
 वार्हसीत्यतचेतिसवोधनेनसूचितम् ३ ॥ ॥

उ.समवेजयन्ती

होमउक्तं त्वया सम्यगन्तवधुतमितीवंप्रहस्यस्वजनसंग्रहोद्दे-
 दनायबहुपरिकरः प्रसन्नवदनः
 सन्नाह श्रीभगवानुवाच
 सिन्नित्युत्पन्नानिर्दिष्टत्वेनास्यलो-
 कस्य +

एवमनाकलितनिजोक्तिमतेर्जनस्यवचनंनिशाम्या **लोकेस्मिन्नितिहेऽनचहेनिषायलोके** ज्ञानकर्मादिफल
 जनकत्वाद्भारतवर्षग्रहणेत्यहं सर्वज्ञस्यभगवतःकरामलकवद्विष्णु
 त्वेनैत्रैलोक्यंग्रहणेत्यतस्तत्तल्लोकनिवासिनांब्रह्मादीनामपिज्ञानकर्म
 एतदधिकारिकत्वाविशेषोक्तिश्चस्मिन्निविधविचित्रमुभाशुभमिच्छितक
 र्मकर्तृपरिपूर्णभारतवर्षेत्रैलोक्येवालोकेतत्तत्स्थानेजनेवानिष्ठास्थिति
 र्हि विधाद्विप्रकाराकर्मज्ञानविषयिकाः थिकार्यनुसारेणसंकीर्णम
 यासर्वेश्वरेणसर्वज्ञेनतवातिशयद्वितकारिणपुरापूर्वस्मिन्नुत्थायेप्रोक्ता
 प्रकर्षेणनवप्रश्नाः नुकूल्येनेवकथिद्यदिनुतवमोक्षाभिलाषोभविष्यति
 तदेवत्वंज्ञानयोगाधिकारीकर्मयोगाधिकारीचापिभविष्यसीत्येवंज्ञान
 कर्मणोसंकीर्णरूपंवाक्यमयोक्तंस्यात्तर्ह्येतत्तवज्ञायसीचेत्कर्मणस्तेम-
 नेतिव्यामिश्रेणैववाक्येमेतिशंकाचटेन्नतमयानोक्तमन्युतकर्मणैवाधि-
 कारस्तेमाफलेष्वित्यादिनाफलानुसंधानरहितपरमशुक्रवाराधनरूपक
 र्मकरणैवेवोक्तं तस्मात्तवेयंशंकाऽनाकलितविषयाऽसङ्गतेत्यर्थः नि
 ष्ठायास्तेकवचनत्वेनैकेष्वरोदेश्यत्वात्साधनावस्थाद्वेभेदेनद्विप्रकारेण
 कैवलिहेतिसूचितम् एकंसांख्ययोगंचेत्यादिनावक्ष्यतोयेनावेनतवे
 यंबुद्धिरनाकलितशंकामामोतितदद्यंमत्प्रसादात्रश्रुत्तिसंवोधनाभि-
 प्रायःननुकेषांवाज्ञाननिष्ठाकेषांवाकर्मनिष्ठाभवेत्सामयानावगम्यतेय
 सांस्थित्वाहंसखमामुयामित्याशंकायामाहज्ञानयोगेनेतिसांख्यमात्मे

कर्मणःसकाशाहुडिः श्रेष्ठेत्येवंम
 मोक्तिः स्यादयच्चयदेव +

धसा +

गी. टी.
का.

ज्ञानमेवयोगोयुज्यतेआत्मनाने
नेतिमुत्पत्तेः ५३
कर्मवयोगोयुज्यतेज्ञानगर्भयान
करणशुद्ध्यानेनेतिमुत्पत्तेस्तेन ५४

युक्तायो

कविषयाबुद्धिस्तयाबुद्ध्यायुक्ताः सांख्यज्ञानवन्तः श्रुत्यायुक्तेषांविषया
विद्विषयबुद्धीनामात्मज्ञानवतांज्ञानयोगेननिष्ठास्थितिरुक्ताप्रज्ञानियदा
कामानित्यादिनांयोगिनांफलानुसंधानकर्मरहितानांविषयविद्विषयबुद्धी
नांकर्मयोगेननिष्ठास्थितिरुक्ताकर्मण्येवाधिकारस्तत्त्वादिना उभयोरे
तयोर्निष्ठयोर्मध्येतवतकर्मयोगयवाधिकारोनतज्ञानयोगेस्वाधिकारपू
र्वकंयश्मपुरुषाराधनरूपेकर्मणिस्थित्वायश्मसुखस्याप्ससीत्याभिप्रा
यः ॥ ३ ॥

+ एवमधिकारभेदेऽर्जुनेनष्टतद्वत्तुहंप्रतिवचनं + मधुसूदनी १

श्रीभगवानुवाच

+ अस्मिन्नधिकारित्वाभिमतलोकेषुष्टाशुद्धांतःकरणभेदेनद्विविधेजनेद्वि
विधाद्विप्रकारानिष्ठामतिःज्ञानपश्चात्कर्मपश्चाच्चपुरापूर्वाध्यायेमयातवा
त्पंतद्वितकारिणामोक्ताप्रकर्षेणस्पष्टत्वलक्षणोक्तज्ञानयाचाधिकार्येका
शंकयामाह्लासीरितिभावः हेअनचअपायेतिसंबोधयन्नुपदेशयोग्यताम
र्जनसूचयति एकैवनिष्ठासाधनावस्थाभेदेनद्विप्रकारानतद्देयव
स्वतंत्रेतिष्टेइतिकथयितुंनिष्ठेत्येकवचनं तथाचवक्ष्यति एकंसांख्यंचयो
गंचयः यप्रणिसयप्रणितिमेवनिष्ठांहेविद्येनदर्शयति सांख्यासमागम्यबु
द्धिस्तोप्राप्तवतांब्रह्मचर्यादेवकृतसंन्यासानांवेदांतविज्ञानेनसुनिश्चितार्था
नांज्ञानभूमिमात्रदानांशुद्धांतःकरणानांसांख्यानंज्ञानमेवयुज्यतेब्रह्म। योगेनज्ञान
ने एणनेतिमुत्पत्त्यायोगस्तेननिष्ठोक्तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तयासीतमत्य
रत्न्यादिनाअशुद्धांतःकरणानांज्ञानभूमिमनात्रदानांयोगिनांकर्मधि
कारयोगिनांकर्मयोगेनकर्मैवयुज्यतेतःकरणशुद्धानेनेतिमुत्पत्त्यायोगस्ते
ननिष्ठोक्तानःकरणशुद्धिद्वाराज्ञानभूमिकारोहणार्थं धर्माद्विमुह्यष्टेयो
न्यात्तत्रियस्यनविद्यते इत्यादिनाअतएवज्ञानकर्मणोसमुच्चयोविकल्पो
वाकिंतनिकामकर्मणशुद्धांतःकरणानांसर्वकर्मसंन्यासेनैवज्ञानमिति
चित्तशुद्धाशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैकमेवतांप्रतिद्विविधानिष्ठोक्ता एषातेभि
हितासांख्येबुद्धिर्योगेतिमांशुणिवति अतोभूमिकाभेदेनैकमेवप्रत्युभयो

रूपयोगान्नाधिकारभेदेऽप्युपदेशवैयर्थ्यमित्यभिप्रायः एतदेव दर्शयितु
 मशुद्धचित्तस्य चित्तशुद्धिर्यतः कर्मानुष्ठानं न कर्मणामन्तरेभ्योऽपि
 नामोच्यते यार्थसंवतीत्यतः सुयोदशभिर्दर्शयति शुद्धचित्तस्य तत्तानि नो
 न किंचिदपि कर्मपेक्षितमिति दर्शयति यत्तत्तात्पर्यनिरितिहासां तस्मा
 दसक्तश्चकारभ्यतुर्वयहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वं सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्ति
 द्वारेण संभवति फलाभिसंधिरादित्यत्र पक्षोऽशलेनेति दर्शयिष्यति ततः
 परमपक्षेनेति प्रश्नमुत्थाप्य कामदोषैरेव काम्यकर्मणः शुद्धिहेतुत्वं ना।
 सिद्ध्यतः कामराहित्येनेव कर्मणि कुर्वन्नतः करणशुद्ध्या ज्ञानाधिकारी भवि
 ष्यतीति यावदध्यायसमाप्तिवदिष्यति भगवान् ॥ ३ ॥

सदानंदी ११

एवमेकाधिकारित्वेन विकल्पसमुच्चयो अधिकारभिदा ज्ञानसिद्धौ प्रश्नो
 र्जनस्य च १ एष्टे अधिकारभेदे श्रीभगवानाह सत्तरं चित्तशुद्ध्या विमुक्तिभ्यां
 जनेस्मिन्नधिकारिणि २ द्विविधे द्विप्रकारे वपूर्वाध्याये स्फुटं मया ज्ञान
 कर्मपरत्वात्प्राप्तिरिति हेतुविना ३ यद्वापुरेति सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा च
 त्वविधाः तासां सर्गापवर्गमि साधनं वेदयद्वतिः ४ मया वि कुर्वता प्रोक्ता
 सर्वज्ञेनेष्टरेण च तथा च त्वं भो माग्लासीरधिकार्यैकशंकया ५ अनचेति
 पदेनेष्टो सूच्यते योग्यता र्जने साध्यसाधनभेदेन निष्टे कैवालि साद्विधा ६
 न त्वनिष्टे स्वतंत्रे हे निष्टे त्वं त्रेकता धनिः हे विद्येन च तामेव निष्ठां संदर्शयन्
 जः ७ सम्यक्त्वमिति संख्यातां संप्राप्तवतां सतां ब्रह्मचर्याग्रमादेव वेदो
 तश्रवणादिभिः ८ ज्ञानभूमौ प्रविष्टानां सांख्यानं शुद्धचेतसां युज्यते ब्रह्म
 णानेन ज्ञानं तयोगश्च तः ९ ज्ञानयोगेन तेनैव निष्ठेतेषामुदाहृता कर्मा
 धिकारिणां पुंसामशुद्धमनसां तथा १० कर्मैव युज्यते चित्तशुद्धानेनेति यो
 गिकः तेनैव कर्मयोगेन निष्ठेतेषामुदाहृता ११ धीशुद्धिद्वारतो ज्ञानभूमौ स
 म्यक् प्रवेशनं तान्यधेया शयो विष्टोः श्रीसुखकृपा निधेः १२ अतो भिन्नाधि
 कारित्वात्साध्यसाधनरूपयोः न विकल्पस्तयोर्ज्ञानकर्मणोर्वासमुच्चयः १३

क. ५

३
गी. टी.
का.

तस्मादवस्थाभेदेन चैकमेव प्रतिद्वयोः उपयोगान्न वैयर्थ्यमुपदेशस्य चेति
दिक १४ ३ ॥

नीकटी

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति प्ररापूर्वाध्याये मयानिष्टायेकै
व प्रोक्ता परंतु सा हि विधा हि प्रकारा एकस्या एव ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वय
मुक्तं अधिकारिभेदेन न तत्र ब्रह्मप्राप्तये परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति
भावः हे न च विप्रश्चान्तःकरणमहचनस्यार्थसम्यगालोचयेत्यर्थः तदेव प्र
कारद्वयमाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यानं प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वं ज्ञानतां ।
आत्मानात्मविवेकज्ञानवतां ज्ञानार्थयुज्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो वेदो
तश्च वरात्मन निदिध्यासनात्मकत्वेन ज्ञानयोगेन ब्रह्मणि निष्ठां परिस
माप्तिं सांख्याः प्राप्नुवंतीत्यर्थः योगिनां सिद्धयसिद्धयोः समोभूत्वा समत्वं यो
ग उच्यते इति उक्तलक्षणयोगवतां कर्मयोगेन संभोषासनादिनिर्विकल्पक
समाध्यानुष्ठानांतमिह कर्मयोगयदार्थः तेन योगिनो ब्रह्मनिष्ठां प्राप्नुवंती
त्यर्थः अयं भावः इह जन्मनि जन्मांतरे वा ईश्वरप्रीत्यर्थं मनुष्यैः कर्मभि
र्विशुद्धसत्त्वोविवेकवैराग्यशमादिषु ह्येतेषु मुमुक्षुः प्रत्यक्प्रवणचित्तः श्रव
णमननाभ्यामेव कृतकृत्यो भवति स चेत्प्रवणदेः प्राक्प्रसमाहितचित्त
सुहि निदिध्यासनमस्यापेक्षितं अतएव सहकार्यंतरविधिः यद्देहोति सूत्र
कृतानिदिध्यासनस्य पादिकत्वं मुक्तं सोयं सांख्यमार्गः तथा सर्वाणिकर्माणि
परमगुरावर्ययन् श्रवणमननात्मकं विचारमंतरेणैव केवलं प्रज्ञामात्रा
त् प्रतीचो निर्विशेषब्रह्मरूपत्वं गुरुवाक्यतो निश्चिन्त्या संभावनादिदोषरहि
तश्राचार्यान्निर्गुणब्रह्मोपास्तिप्रकारमधिगम्य कर्मच्छिद्रेषु समाध्याभ्यासं
कुर्वन्निष्कलंप्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्करोति सोयं योगमार्गः तेन क्रूरापो
हकौशलं येषामस्ति ते सांख्याः येषां तन्नास्ति ते योगिन इति अतश्च द्विप्र
कारानिष्ठानतुहे निष्ठे इति भ्रमितव्यं यथोक्तं वसिष्ठेन द्वौ क्रमोचित्तनाश
स्य योगो ज्ञानं चराचव योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः

कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्वनिश्चयः प्रकारोद्भूतो देवो जगाद परमः
शिव इति चित्तादर्शनोपलक्षितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य हेतुक्रमो चित्तादेर्नि
ष्पात्तपक्षे ज्ञानमेव यथा रज्जुरगादिसम्पगवेक्षणैव नश्यति तद्वत् न
स्य सत्यत्वपक्षे योग एव यथा सत्य उरगः मंत्रादिना निरुद्धप्रचारः स्वयमे
व नश्यति तद्वच्चित्तमपि योगेन निरुध्यमानं नश्यति तस्य निरन्तरयोर्केदस्तु
प्रारब्धकर्मन्तिपक्षद्वयेऽपि तुल्य इति ३

ज्ञानदीपी.

अत्रोत्तरं पूर्वाध्यायोदिष्टं सत्तान् कर्म समुच्चयानुष्ठानेन मुक्ति
 रित्युपदेशस्यास्मिन्नध्याये लक्षणं लक्षयिते श्रीभगवानुवाच
 हे श्रनव श्रमिन्नो के पुराहितीये ध्यायेति शानिर्वहणे तान् क
 र्म समुच्चयानुष्ठानेन श्रेयः प्राप्तिरितीये सिद्धान् सोक्तिः दि
 विधादेविधेसाधनप्रकारौ यस्यासौ कैव प्रकाशदयसाध्यात्।
 वोक्तेमनुयः कथमित्याह तान् योगेन सांख्यानमित्यादि अ
 नात्मात्मनोः हेयोपादेयताविचारे तान् तस्मिन् योगसमाधिश्चि
 त्तैकाग्र्येन सांख्यानोत्तमतानां निष्ठाशोक्तान् तत्तादि आवश्य
 के कर्मणि प्रवृत्ताप्रपि यथाक्तात्मज्ञानसमाधेर्न व्यवनेतयाण
 सुवोदिता नियतावर्णाश्च मक्रिया कर्म तत्र योगो ज्ञानापरिमा
 नेन कर्मावृत्तपरत्वेन तन् कर्मयोगेन योगिनो पुत्मा कर्मभुति
 हन्ता निष्ठानि वीरः शोक्तः तदिष्टं तानि नो कर्माविनाभावान्
 कर्मिणां च तानाविनाभावान् एकैव निष्ठाप्रकारदयसाधौ कपु
 रुषविषयाशोक्तान् तन्भिन्नपुरुषविषये हे निष्ठे इति तथाहि
 हरेण सवरे कर्म निज्ञाने प्रशस्यतस्मात्पि प्रतिपादनायोक्ते
 तस्माद्योगाय पुज्यसेत्यादि तस्मात्कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादि
 ना कर्मणो वश्यं करणीयतां प्रतिपाद्य कर्मजं बुद्धिपुक्तादिफ
 लं तस्मात् मनीषिण इत्यादिना ज्ञानेन समाधिरुक्ता यत्र श्रीपा
 दैः सांख्यानो केवलाज्ञाना मुक्तिः कर्मयोगिनो त्वकर्मनिष्ठे वे
 ति हे निष्ठेभिन्नपुरुषविषये इति सत् सर्वकर्मसंयाससम्पदार्थि
 नो सांख्यानमिति व्याख्यातम् तत्रार्जनस्य सर्वकर्मसंयासाभि
 प्रायवतः मया किमनुष्ठेयमिति निश्चयाभावादाकृतमनिते
 तदवस्थमेवेत्यतम् तथा चैतदेवोपदिष्टं प्रकारान्तरेण मोक्षध
 र्मेषु सलभाजनकसंवादे जनकवाक्यैः सुखी सोहमवामाशं
 समलोषाप्रमकाचनः मुक्तसंगः स्थितो राज्ये सदृशो मे सिद्धि
 भिः मोक्षे दिव्यविधानिष्टादृष्टापूर्वमेवात्मभिः ज्ञानेनोक्तान्
 रंयतस्सर्वसागश्च कर्मणाम् ज्ञाननिष्ठो वदंते वे मोक्षशास्त्रवि।

हो जनाः कर्मनिष्ठा तथैवास्मिन् नयः सत्सदृशि नः प्रहायो भयम्
 येन ज्ञानेन कर्मवत्केवलम् तृतीयेयं समाख्यातानि शान्तेन महात्म
 ना तृतीया समुच्चयश्चेति व्याख्यानं गुरुभिः ३ ॥

गमकेंदीदीका

^ साख्यानां

जन्म

अथास्यैवमयोक्तमस्यैवत्वया प्रतिपन्नमितर्जनं प्रति उपाल
म्भमिवा विष्णुर्वस्तुत्तं प्रायश्चुदासाय श्रीभगवानुवाच लोकरति
प्रसिं लोकेधिकारिजनेनिष्ठात्मपरतापकैवाधिकारिभेदेन हि।
विधादिप्रकारा परापूर्वाध्यायमया सर्वज्ञेन प्रोक्तानि स्पष्टमेवोक्ता
प्रकारद्वयमेवाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यादेहात्मविवेकस्तस्मिन्नपि
कारिणः सांख्याः तेषामलब्धात्मबोधानां देहात्मविवेकाधिकारि
णां ज्ञानयोगेन ज्ञानमात्मनस्तस्य प्रत्यभिज्ञा लक्षणं तत्र योगः क
र्मण्यपि सति समाधानेनेन निष्प्रोक्ता योगः परमात्मनि निर्विघ्न
वं समाधानं सविद्यतेयेषां ते लब्धबोधानां आत्मनि समाहितानां
योगिनां कर्मयोगेन कर्मणि क्रियमाणैः योगः समाधानं स्वात्मप
रामर्शोत्पत्तिः तेन निष्प्रोक्ता सांख्यानोक्तानं प्रधानं योगिनां च बोध
हृदये कर्मपूर्वोक्तप्रतीतिम् ३ ॥

पंचोलीटीका

गी.
टी.
८

अधिकारभेदेन विषयव्यवस्थाया उत्तरमाह लोकरतिहेन वचस्मि
नूलोके मया पूर्वदिविधानिष्ठाप्रोक्ता कर्तव्यता तात्पर्ये उक्तं ज्ञानं।
योगेन सांख्यानो ज्ञानमेव योगः ज्ञानयोगः तेन परब्रह्मणि स्थितानो
संसासिना मुक्ता कर्मयोगेन कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगि
नो कर्मनिष्ठाना मुक्ता ३

रणवीरसमिद्धो धिनी॥

अथान्यथैवमयोक्तमन्यथैव तया प्रतिपन्नमित्यर्जुनं प्रत्युपालं
भमिवाविष्णुर्वस्तुसंप्रायव्युदासाय भगवानुवाच लोक इति
देमनवबुद्धिमानित्यरदितमुहुमते इति यावत् इत्यनेन सं
बोधनेन तव तत्कालं निश्चितार्थप्रहरणयोग्यमतेः कथं मोह
इति योक्त्यते अस्मिन्नलोके यादिविधानिष्ठासामया पुरास्मादः
ध्यायात्पूर्वस्मिन्ध्याये प्रोक्ता प्रकर्षणोक्तवृत्तेणोक्ता यथाते
भिदिता सांख्ये बुद्धिर्योगे विमांशु एवित्यादिना ग्रंथेन ननु सति
हे विध्ये कथमेकत्वमित्यत आह ज्ञानेति ज्ञानं निश्चयः सचात्र
स्वयमभूता कर्मणाः सकाशादप्रच्युतिलक्षणाः तेन यो योगः
संगतिर्योगः सन्नद नोपायध्यानसंगतिपुक्तिश्चित्यनुशासना
तु तेन ज्ञानयोगेन स्ववर्णप्रमाद्यारोचिते कर्मणि दृढनिश्च
येन सांख्यानो मध्यमांस्कंदनं संख्यमित्यनुशासनात्संख्यं
पुहं तत्र प्रवृत्तानां कृतारंभाणां क्षत्रियाणां निष्ठाप्रोक्ता योगि
नां सन्नदनां पुहं संमुखस्थितानां कर्मयोगेन कर्मसुखास्वा
प्रयोगलक्षणेषु यो योगः कौशलयोगः कर्मसुकोशलमि
ति भगवदुक्तेः तेन निष्ठाप्रेयस्करीति अयमभिप्रायः कर्म
णिययपिज्ञोराचोरात्मकतेन दिविधानि तथापि सामान्यवृ
त्त्येकद्वयारण्येव तथापि यत्र यस्याधिकारस्तत्र तस्यानुष्ठेयत्वं
प्रतिपादितं अथ च पूर्वमवश्यमदं स्वयमभूतं पुहुमनुतिष्ठा

मीतिनिश्चित्यपुद्गलसंभारीयं आख्यावशात्सादिप्रयोगो वि
 थेयइति सांख्यानां योगिनां चैकमेव वक्ष्यति च एकं सांख्यं च
 योगं च यः पश्यति स पश्यतीति पुद्गलसंभारकाले सांख्यत्वं आरं
 भानंतरं प्रयोगदशायां योगित्वं इत्येव भवतः समरसारव्य
 वतः समरसंमुखस्य च क्षत्रजातेः स्वधर्मभूते चोदपुद्गल
 के पवकर्मण्यधिकारवतः प्राज्ञासु प्रयोगपवाधुना नृष्टेय
 इति तात्पर्यं यद्वा मया सिद्धो के पुद्गलस्मादध्यायात् पूर्वस्मि
 न्प्रध्याये निष्ठास्थितिर्द्विविधा हि प्रकारा प्रोक्ता कथमित्याह
 सांख्यानां संख्ये पुद्गले सज्जानां क्षत्रियाणां ज्ञानयोगविषयेन
 निष्ठा योगिनां च योगश्चित्तवृत्तिनिरोधतत्क्षणोऽङ्गस्तद्वत्तां
 कर्मयोगविषयेन निष्ठा किं तत्क्षत्रियाणां स्वधर्मभूते पुद्ग
 लके चोदे कर्मयोगे निष्ठा श्रेयस्करीति तथा च दूरेणासव
 रं कर्मत्यादिवाक्यं यद्यपि संकीर्णं तथापि भवतं प्रति स्वध
 र्मभूतपुद्गलविचोदकमनुष्ठानपरतयैवोक्तमिति तात्पर्यं ॥

३॥

मधुभाष्य

लोक इति द्विविधा अपि जनाः संति पृथग्यादिकर्मत्या
 गेन ज्ञाननिष्ठाः सनकादिवत् तस्याप्यज्ञाननिष्ठाः
 अज्ञानकादिवत् महर्म्मस्याप्येत्यर्थः सांख्यानां ज्ञानि
 नां सनकादीनां योगिनां सुपायिनां ज्ञानकादीनां ज्ञाननि
 ष्ठा प्रप्याधिकारिकत्वादीं चरेच्छया लोकसंयुद्धार्थत्वाच्च
 ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः निष्ठास्थितिः तत्र ज्ञान
 कादिवत् सकर्मैव ज्ञानयोग्यः नतु सनकादिवत् ज्ञानागे
 नेत्यर्थः सति दीक्षरेच्छयेव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि

ज्ञानिन एव तथा मुक्तम् ईश्वरेच्छा विनिवेशितकर्माधि
कार इति इतश्च नियोक्तव्यमीत्याह ३॥

28

यथा ज्ञानिनो ज्ञानेन मुक्तो भवति तथैव तस्मात्तद्विनिवेशितकर्माधि
कार इति इतश्च नियोक्तव्यमीत्याह ३॥

उक्तम्

यथा ज्ञानिनो ज्ञानेन मुक्तो भवति तथैव तस्मात्तद्विनिवेशितकर्माधि
कार इति इतश्च नियोक्तव्यमीत्याह ३॥

रामचंद्रसरस्वती

द्विविधेति लिङ्गविभक्तिविपरिणामेन द्विविधेऽपि द्रष्टव्यं तत्र
 द्विविधेऽस्मिन्लोके अधिकारित्वाभिमतो द्विविधा निष्ठा मया पूर्वाया
 चेप्रकर्षेण विवेकोक्तः । तथा हि प्रजर्हन्ति यदा कामानि तारभा
 थायपरिसमाप्तेः सत्यासकर्तव्यतामुक्ता तन्निष्ठेव कृतार्थतोक्ता
 एषा ब्राह्मीस्थितिः अर्जुनायतु कर्मण्येवाधिकारस्ते माते संगोक्त
 कर्मणीति कर्मनिष्ठामेवोक्ता यथानंतरोक्ता ब्राह्मी स्थितिरिति अ
 तोक्तानहोरेव कृतार्थतोक्ता अतः सत्यासपूर्वश्रवणदोषप्रवृत्तानां ज्ञा
 ननिष्ठेव सुसत्यासिनां तत्कर्मनिष्ठेवेति गीताशास्त्रतात्पर्यप्रतिभा
 ति एवं च विभिन्नाधिकारिप्रदर्शनेन भगवता समुच्चयपक्षो निरा
 कृतः न चायमुपपन्नोऽपि कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयतीत्यत्र ज्ञा
 नेन क्रियाकारकदर्शनस्य विरोधोक्तेरिति दिक् कथं द्विविधलोके
 द्विविधानिष्ठा ब्रह्मतादात्म्यलक्षणोक्तेः तांशं कविहृणोति ज्ञानयो
 गेनेति ज्ञानमेव योगस्तेन निदिध्याक्तात्मनो सांख्यानं संख्याबुद्धि
 स्तत्संबन्धिनो ब्रह्मचर्यादेव कृतसंन्यासितां वेदोक्तविज्ञानसुनिश्चि
 तार्थानामित्यर्थः । तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मन्यरश्न्यादिने
 ति भावः कर्मनिष्ठादितदेव योगस्तेन योगिनां कर्माधिकृतानामित्य
 र्थः धर्माद्विमुहादित्यादिनेति भावः ननु तर्हि समुच्चयानुपपत्ताव
 पि प्रत्येकमोक्षसाधनता भविष्यतीत्यांशं कथं यममेव श्लोक आह
 योज्यामयानिष्ठा प्रागुक्ता सांख्यानं ज्ञानयोग एव सति भवति इति
 न किंतु प्राग्भवोपार्जितमुद्धृतं कर्मापेक्षत एवेति भावः तथा च
 र्मयोग एव सति योगिनां निष्ठेऽप्यपि न कर्मणो ज्ञाननिवर्तकत्वाभावे
 नाज्ञाननिवृत्तवर्णमोक्षसाधनतानुपपत्तेर्विविदिषावाको न च
 ज्ञानवियोगात्तस्मात्कर्मयोगो वश्यं प्रधानीभूतं ज्ञानं निवर्तयन्नेव
 ति ह्यंसाधयतीति भावः द्वितीयव्याख्यानमेव अतिरेकमुखेद्रद

यत्राह न कर्म ३ एवमिति ॥

29

अर्जुन की प्रश्नके अनुरूप उत्तर करते हुये श्रीभगवान कहते हैं कि इसलोकमें शास्त्रके अर्थ अनुसार चलनेवाले ब्राह्मण क्षत्री वैश्य ३ नतिनि वर्णोंके अर्थ दो प्रकार की निष्ठा पूर्वही अर्थात् सृष्टिके प्रथमही उनका प्रेयसाथन कहे मुक्ति का देन हार वेदार्थ सं प्रदाय प्रगट करते मैने इसरूप ब्रह्म परता कही है यथा तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः इस श्लोकसे और जो ज्ञान मार्गमें नहीं प्राप्त हैं उनलोगों को चित्त शक्ति के द्वारा ज्ञानमार्ग पर आरुख होनेके अर्थ उसकी उपाय रूप कर्मयोगके अधिकारियों को कर्मयोगसे निष्ठा अर्थात् ब्रह्मपरता कही गई है यथा धर्मादि बुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ३ आदि श्लोकोंसे कहा है अतएव चित्त शक्ति अशक्ति दो अवस्था भेदसे दो प्रकार ब्रह्मपरता कथित भई है परंतु भी तमसे प्रकाश करि कहे बुलसा से कहि दिया कि यथा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेति मां शृणु इस श्लोकसे फिर भी सन्देह करते हो ३

श्रीभगवानवाक्य दोहा॥

पारथ दो विधलोकमें कहि पूर्वधारणा में द ज्ञानयोगसे सांख्यकों योगीदि कर्मयोगसे यह ३॥

न कर्मणामनारम्भान्नैकर्म्यं पुरुषोऽमृते न च
संन्यसनादेव सिद्धिसमधिगच्छति ४

शाङ्ख्यभाष्यं १

यदर्जनेनोक्तं कर्मणोऽन्यायत्वं बुद्धेः तच्च स्थितमनिराकरणतस्याश्च
ज्ञानिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगव
न एवमेवानुमतमिति गम्यते माञ्चवन्धकारणैककर्मण्येव नियोजयसीति
विषण्णमनसं अर्जुनं कर्मणामनारम्भे इत्येवंमन्वानमालङ्कारं भगवान् न
कर्मणामनारम्भादिति अथवा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पु
रुषेण पुण्यदनुष्ठानमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वेना
मेककर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वेन स्वातन्त्र्येणाज्ञा
ननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपे
क्षेत्येतमर्थं दर्शयित्वा ह भगवान् न कर्मणोति न कर्मणामनारम्भादप्रा
रम्भात् कर्मणोऽक्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनिजन्मान्तरेवानुष्ठितानामु
पायदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिहा
रेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां ज्ञानमुत्पद्यते पुंसं क्षयात् पापस्य कर्मणः यथा दर्शयितुं
लब्धे प्रपञ्चयत्वात्मानमात्मनीत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानात् नैककर्म्यं निःक
र्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति
यावत् पुरुषोऽनामृतेन प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मणामनारम्भान्नैककर्म्यं नाश्रुतश्चैव
चनातद्विपर्ययात् तेषामारम्भात् नैककर्म्यमश्रुतश्चैव गम्यते कस्मात् पुनः
कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैककर्म्यमश्रुतश्चैव गम्यते कर्मारम्भस्यैव नैककर्म्यो
पायत्वात् न ह्युपायमन्तरेणोपेयोत्पत्तिरल्लिकर्मयोगोपायत्वञ्च नैककर्म्यलक्ष
णस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविद्वच्च प्रतिपादनात् श्रुतो तावत् प्रकृतस्यात्मलोकस्य वेद्य
स्य वेदनोपायत्वेन तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणविविदिशान्नियतेनेत्यादिना क
र्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितमिहापि च संन्यासस्तु महावाहो दुःखमा
श्रुमयोगतः योगिनः कर्मकुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि

मी. टी.
का.

मनीषिणामित्यादिप्रतिपादयिष्यति ननुवाभयं सर्वभूतेभ्योदत्तानैककर्ममा-
चरेदित्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैककर्मप्राप्तिर्दर्शयतिलोकेचकर्मण
मनारम्भानैककर्ममिति प्रसिद्धतरमतच्चेनैककर्म्यापिनः किं कर्मरम्भेनेति
प्राप्तमतग्राह नचसंन्यसनादेवेति नापिसंन्यसनादेवकेवलात्कर्मपरित्याग
मात्रेदिव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैककर्मलक्षणंज्ञानयोगेननिष्ठांसमधिगच्छ
तिनप्राप्नोति ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

किमितिभगवता बुद्धेर्जायस्तं ज्ञायसीचेदित्यत्रोक्तमुपेक्षितमिति तत्राह य
दृज्जनेनेति किञ्चज्ञाननिष्ठायां संन्यासिनामेवाधिकारोभगवतोऽभिप्रेतोऽ
न्यथातदीयविभागवचनविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह त
स्याच्चेति तर्हि विभागवचनानुरोधादृज्जनस्यापि संन्यासपूर्विकायां ज्ञाननि
ष्ठायामेवाधिकारोभविष्यति नेत्याहमाञ्चेति । बुद्धेर्जायस्तमुपेत्यापीति
चकारार्थः अर्ज्जनमालक्ष्यभगवानाहेति सम्वन्धः अन्तरेणापिकर्माणि अ
वणादिभिर्ज्ञानावाप्तिर्न भविष्यतीति परबुद्धिमनुरुध्यविशिनष्टिकर्मेति ।
विभागवचनवशादसमुच्चयश्चेद्भयोरपि ज्ञानकर्मणोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थ
हेतुत्वमन्यथाकर्मवत् ज्ञानमपिन स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधयेदित्याशङ्क्य स
म्बन्धान्तरमाह अथवेति तर्हि ज्ञाननिष्ठापिकर्मनिष्ठावत् निष्ठान्ताविशेषा-
न्स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरितिसमुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याह ज्ञाननिष्ठान्ति-
ति नहिरज्जुतत्त्वज्ञानमुत्पन्नं फलसिद्धौ सहकारिसाधयेद्यमालक्ष्यते तथेद
मपि चोत्पन्नं मोक्षाय नात्यदपेक्ष्यते तदाह अन्येति यस्य चैनत्कर्मनिष्पत्ता
विव कर्मशब्दस्य क्रियमाणवस्तुविषयत्वमाशङ्क्य वाच्ये क्रियाणामिति ।
तस्य नित्यनेमिकत्वेन विभजने यज्ञादीनामिति अस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठि-
तानां कर्मणां बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणां कुतो ज्ञानोत्पत्ति
र्जन्मान्नरक्तज्ञानां कर्मणां वा तथात्वे गृहस्थादीनामेहिकानिकर्माणि न ज्ञा-
नहेतवः स्युरित्याशङ्क्या नियमं दर्शयति इहेति नेमानि सत्त्वशुद्धिकारणान्यु-
पात्तदुरितप्रतिवन्धादित्याशङ्क्याह उपात्तेति तर्हि तावन्नेव कृतार्थानां कुतो

गच्छेनेकर्म
मिति

ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वं तत्राहतकारणत्वेनेति कर्मणां चित्तशुद्धिद्वाराज्ञान
हेतुत्वे मानमाह ज्ञानमिति । अनारम्भशब्दस्योपक्रमविपरीतविषयत्वं व्या
वर्जयति अननुष्ठानादिति निष्कर्मणाः संन्यासिनः कर्मज्ञानं नैककर्ममि
ति कर्माभावावस्थाव्यवच्छिन्नचित्तज्ञानयोगेनेति तस्याः साधनपक्षपाति
त्वं व्यावर्जयति निष्क्रियेति । कर्मानुष्ठानोपायलव्याज्ञाननिष्ठास्वतन्त्रा
पुमर्थहेतुरिति प्रकृतार्थसमर्थव्यतिरेकवचनस्थान्वये पर्यवसानं मत्वा
व्याचष्टे कर्मणामिति नहि पर्ययमेव व्याचष्टे तेषामिति उक्तेः र्थहेतुं पृच्छ
ति - कर्मादिति जिज्ञासितं हेतुर्मह उच्यते इति उपायत्वेऽपि तदभावेऽज्ञानो
नं नैककर्मसिद्धिरित्याशङ्क्याह नदीति ज्ञानयोगं प्रतिकर्मयोगस्य उपाय
त्वमृत्तिस्मृतीप्रमाणायतिकर्मयोगेति श्रोतमुपायोपेयत्वप्रतिपादनं प्र
कटयति श्रुताविति यत्तु गीताशास्त्रे कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रमुपायत्वोप
पादनं तदिदानीमुदाहरति इहापि चेति न कर्मणामित्यादिना पूर्वाहं व्या
ख्यायोजनार्हं व्याख्यातमाशङ्क्यति नन्विति आदिशब्देन शान्तोदान्त उपरत
स्ति तिस्रः संन्यासयोगादयतयः शुद्धसत्ताइत्यादिगृह्यते तत्रैव लोकप्र
सिद्धि मनुकूलयतिलोके चेति प्रसिद्धतरं यतो यतो निवर्तते ततस्ततो वि
मुच्यते निवर्तनाहि सर्वतो न वेति दुःखमरावपीत्यादिदर्शनादिति शेषः
लोकिकवैदिकप्रसिद्धिभ्यां सिद्धमर्थमाह अतश्चेति तत्रोत्तरत्वेनोत्तरार्हं
मवतार्य व्याकरोति अतश्चाहेत्यादिना एवकारार्थमाह केवलादिति त
देवस्य ह्यतिकर्मेति उक्तमेव नममनुकूलक्रियापदेन सङ्गतिं दर्शय
ति न प्राप्नोतीति

४
श्रीधरी. ३

अतः सम्पत्तिस्तु द्वाज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं वर्णाश्रमोचितानि कर्मणि कर्तव्या
नि अन्यथा चित्तशुद्ध्याभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणामिति कर्मणा
मनारंभादननुष्ठानात्रैः कर्मज्ञानं नाश्रुतेन प्राप्नोति ननु च एतमेव प्रश्ना
जितो लोकमीप्संतः प्रवर्जंतीति संन्यासस्य मोक्षोपायश्रुतेः संन्यासादेव
मोक्षो भविष्यतीति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तं न चेति न च चित्तशुद्धिं विना कृता

३

गो.टी.
का.

संन्यासनादेवज्ञानमून्यासिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति ४ ॥

पिशाचभाष्य ४

32
 चोरं कर्म न कर्तव्यमिति मन्यमानं न प्रतिकर्माधिकारिणा कर्म कर्तव्यमिति प्रतिपादयितुमाह न कर्मणो न कर्मणा मनारंभादकरणादेव शास्त्रीयारणं नैकम्यं मकर्तुं तज्ज्ञानलक्षणं सिद्धिं पुरुषोनाश्रुते यथाज्ञानाधिकारीज्ञानेन न हि सकलकर्मसंन्यास एव पुरुषार्थस्तमनुतिष्ठामेति चेन्न दयिननियतः न च संन्यासनादेव कर्मत्यागमात्रादेव सिद्धिर्नैकर्मलक्षणं सिद्धिं समधिगच्छति ४ ॥

रामानुजभाष्य ५

सर्वमप्यलौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां संजातायां सह सेवज्ञानयोगोदुःकरश्चाह न शास्त्रीयारणं कर्मणा मनारंभादेव पुरुषो नैकर्मज्ञानमाप्नोति सर्वेन्द्रियबाधारावाकर्मोपरतिपूर्विकां ज्ञाननिष्ठानप्राप्नोतीत्यर्थः न चारब्धस्वशास्त्रीयस्य त्यागादयतो न भिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनविषयस्य कर्मणा सिद्धिश्चात्मनिष्ठा तत्तत्तेन विना तानप्राप्नोति य न भिसंहितफलैः कर्मभिरनारथितगोविंदैरविनष्टानां दिकालप्रवृत्तानंतपायसंचयैरवाकुलेन्द्रियतापूर्विकात्मनिष्ठा इति संयादा ४

अभिनवगुप्ती ६

ज्ञानं कर्मणारहितं न भवति कर्मचकौशलोपेतं ज्ञानरहितं न भवति इत्येकमेव वस्तु ज्ञानकर्मणि ॥ ॥

परमार्थप्रपा

अनःसम्यक्चित्तशुद्ध्याज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तवर्णाश्रयोचितानिकर्मणिकर्तव्या
 नि अन्यथाचित्तशुद्ध्याभावेज्ञानानुत्पत्तिरित्यभिप्रायंप्रकटयन्नाह न
 कर्मणामितिकर्मणामनारंभादननुष्ठानान्नैकर्मज्ञानं नाश्रते न प्राप्नो
 तिननुचयवंप्राज्ञानोलोकमीक्षतः प्रव्रजंतोत्यादिश्रुते सत्यासत्यपिमो
 क्तसाधनत्वातेनैवार्थसिद्धेः किं कर्मणोत्पाशंकादनचेति चित्तशुद्धिं विना
 कृतात्संन्यासनासिद्धिं न समधिगच्छति तस्याः ज्ञानसाधेयत्वात् श्रुतिरपि य
 ज्ञः संहितायां कुर्वन्नेवेह कर्मणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवंत्वयिनात्यया
 न्तिनकर्मनियतेनरेभाष्यं इह मोक्षमार्गे कर्मणि कुर्वन्नेव शां समाः श
 नवर्षाणि जिजीविषेत् जीवितमिच्छेत् कर्मकरणे तत्परिरेव श्रेयानित्यर्थ
 एवकारो प्रयोगव्यवच्छेदार्थः तेन कर्मकर्तव्यमेवेत्फक् एवममुना प्रकारे
 ण नरे मनुष्यदेहाभिमानिनिकर्मकृतवर्तितमोक्षप्रापकं कर्मत्वपिनलिय ^{सति}
 तेपलभोगायनभवति इतः परं अन्यथा मोक्षमार्गे नास्ति ४ ॥

वनमाली ८

तमेतं वेदानुवचनेन वास्तव्याविविदिषंतियज्ञेन दानेन तपसानाश्रकेनेति
 श्रुत्या कर्मणामात्मज्ञाने विनियुक्तानामनारंभादननुष्ठानादित्तशुद्ध्याभावे ^{६५}
 न ज्ञानायोग्यावदिर्मुखोनेः कर्मज्ञाननिष्ठानाश्रुते न प्राप्नोति ननु तमेव जा
 वा ५ नय आत्मानमन्योचो मुंचयेति श्रुत्या न्येना वादांतरनिवारणात् कर्मणा गादे
 वसिद्धिः स्यादत आह न च संन्यासनादेव चित्तशुद्धिं विना कृतात्सिद्धिं फल
 पर्यवसायिनी ज्ञाननिष्ठा समधिगच्छति प्राप्नोति ४ ॥

ऊसमवेजयन्ती ५

ननु नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुत्या कर्मणा गं विना ननेकर्म्येनैकर्म्यभावेनै
 व मोक्षस्तदभावे सर्वसाधनकदम्बस्यैवैयर्ण्यं स्यादतः कर्मणा गमेव मे
 बुद्धिर्निश्चिनोति ननु कर्मकरणं पुनरपि श्रीमतां भवतां कर्मकरणे एवा

गी.टी.
का.

१ कामकर्मकती

33

ग्रहं दृष्ट्वा मम महान्मेषा य उच्यते त्रयन्मम कर्तव्यमलितान्निश्चयेन वदेति
चेन्न ब्राह्मणं न कर्मणामनारम्भादित्यादिभिरेवंप्रवर्तितं चक्रमित्यनेन सुयोद
शभिः न कर्मणामिति कर्मणां तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणं विविदिषन्नि
यत्तेन दानेन न तपसा नाशकेनेति प्राप्नुविहि तानां कर्मणामनारम्भादकर
णात्पुरुषो नैकर्मज्ञानं नाप्नुते नैव प्राप्नोति सकलकरणाक्रियोपरतिपूर्वि
कां ज्ञाननिष्ठानप्राप्नोतीत्यर्थः न च संन्यासनात्सम्यक्त्वसंन्यासनात्
देवशास्त्रीयाणां कर्मणामारम्भकृत्वा पुनरुपागादेव पुरुषः सिद्धिमात्म
निष्ठानसमधिगच्छति न सम्यक् प्राप्नोति श्रीपुरुषाराधनलक्षणफलानुसे
धानरहितत्रयंकर्मकरणं विनाऽनादिकालप्रवृत्तकाम्यनिषिद्धकर्मकर
णान्मलिनान्तकरणं शुद्धिर्नास्ति तच्छुद्धिं विना नैकर्मपूर्विकात्मनिष्ठा
नास्ति तां विना सुतरां मोक्षो नास्ति अतो मम कर्मकरणो यवाग्रहो यथार्थं
वतवत्कर्मकरणयः आग्रहः सदुःखाग्रह एव शास्त्रीयस्य स्वधर्मभूतस्य म
हद्युद्धारम्भस्य कर्मणारूपागे सति त्वयि महान्दोषो भविष्यति तस्माद्युद्ध
यंकर्म कुरुष्वेति हेत्यभिप्रायः ४ ॥

मधुसूदनी १०

तत्र कारणभावे कार्यानुपपत्तेः न कर्मणां तमेतं वेदानुवचनेन ब्रा
ह्मणं विविदिषेति यत्तेन दानेन न तपसा नाशकेनेति श्रुत्यात्मज्ञाने वि
नियुक्तानामनारम्भादननुष्ठानाच्चित्तशुद्धभावेन ज्ञानायोगो वहिर्मुखः
पुरुषो नैकर्मसर्वकर्मस्य त्वत्त्वज्ञानयोगेन निष्ठा मिनि यावत् नाप्नुते न
प्राप्नोति न चेतमेव प्रवृजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति श्रुतेः सर्वकर्म
संन्यासादेव ज्ञाननिष्ठोपपत्तेः कृतंकर्मभिरित्यत आह न च संन्यासनादे
वचित्तशुद्धिर्विना कृतात् सिद्धिं ज्ञाननिष्ठालक्षणं सम्यक्फलपर्यवसा
यित्वेन नाधिगच्छति नैव प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मजन्याचित्तशुद्धिमंतरेण
संन्यास एव न संभवति यथा कथंचिदोत्सुकामो वैराग्यकृतोऽपि न फलप
र्यवसायीति भावः ४ ॥ ॥ ॥

शुद्धं न कर्म कर्तव्यमस्य शुद्ध धियस्त्विति न कर्मणामनारंभादित्या
 रभ्यप्रवक्ष्यते १ मोक्षं स जीवतीत्यत्रैस्त्रयोदशभिरेव च विदुषः शुद्ध
 बुद्धेस्तु कर्तव्यं नालि किंचन २ यस्मात्परतिरित्यादिहाभ्यामिदं प्र
 वक्ष्यते तस्मादसक्त इत्यादौ बंधहेतोः प्रकर्मणः ३ भीष्मह्यमोक्ष
 हेतुत्वं ज्ञानोत्पत्तिमुत्वेन च अथ केनेति चोत्थाप्य प्रश्नं कामस्य शत्रु
 ता ४ वक्ष्यते मोक्षमार्गं सिंस्तत्रागाज्ञानयोगतः मोक्षोस्तीत्येव भग
 वानध्यायते च वक्ष्यति ५ तत्रादौ कारणभावे कार्याभावः प्रदर्श्यते
 तमेतमिति वा केन विहितानां हि कर्मणः ६ चित्तशुद्ध्यात्मबोधार्थं म
 ननु ह्यनतः प्रमानसत्त्वशुद्धेरभावात्साज्ञानायोगो वहिर्मुखः ७
 ज्ञानयोगेन निष्ठां तावाप्नोत्यात्मन्यवस्थितिं न चेतमेव प्रवृत्तिनो लो
 कमिति वेदतः ८ समस्तकर्मसंत्यासाज्ञाननिष्ठोऽयं जितः कृतं क
 र्मभिरित्यत्राह नारायणो हरिः ९ यतः संन्यसनादेव चित्तशुद्धिं वि
 ना कृतात् ज्ञाननिष्ठात्मिकां सिद्धिं नैवाप्नोति फलावधिं १० न भीष्महि
 मतेत्यासः संभवेदयचेत्कृतः फले पर्यवसायी नो भवेदित्याशये हरे

११

४

नीलकंठी

१२

अनयोः प्रकारयो रंगंगिभावमाह न कर्मणामितिकर्मणामयज्ञादी
 नान्यनारंभान् अननुष्ठानात् नैकर्म्यज्ञाननिष्ठानाश्रुतेन प्राप्नोति वि
 विदिषंति यत्तेनेति श्रुत्या यज्ञादीनां विद्यांगत्वेन विधानात् ननु सन्त्र
 तीयप्राधान्यात्कर्मणामिविदिषांगत्वमत्र गम्यते तेन विविदिषायां य
 ज्ञादिना सिद्धायां एतमेव प्रवृत्तिनो लोकमिच्छंतः प्रवृत्तंतीति श्रुतेः प्रव
 र्णारूपमेव नैकर्म्यमिह ज्ञाननिष्ठासाधनं ग्राह्यं न ज्ञानं नैकर्म्यसिद्धिपरं

३
 मी.टी.का. मामित्यादाविवाचनद्राहकस्यपरमत्वविशेषणस्याभावात् नचकयोग मे
 जनितचित्तप्रदुग्भावेकेवलसंन्यासात्सिद्धिसमधिगच्छतीति योजना
 यांविप्रकृष्टयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवस्याभीष्टस्यसिद्धेः किमिति
 34 नैकर्म्यशब्देननिष्ठाग्रहस्तत्तिचेत्संगण्योः कर्मकार्यतश्चिवाक्यशे
 षात्तैर्गण्यहेतुकं सुखं ज्ञानमेवेदं नैकर्म्यपदार्थानतुप्रवृत्त्याविविदिषं
 नियतेनेत्यत्रापि जिगमिषत्यस्येनजिवांसत्यासिनेत्यादाविवत्तृतीयांतस्या
 लर्थेनैवान्वयात्प्रस्थादीनांगमनादाविवयत्तादीनांवेदनएवान्वयोत्ते
 यः एतमेवेतिश्रुतिसुविविदिषासंन्यासाभिप्रायेणप्रवृत्ता एतंवैतमात्मा
 नंविदित्वाब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्चविनैषणायाश्चलोकैषणायाश्चबुद्ध्या
 याथभिदाचर्यचरेतीतिज्ञानपरिणकार्थसजीवमुक्तिमुत्तार्यस्यवाया
 त्तवल्पादिभिरनुष्ठितस्यविद्वत्संन्यासस्यापिप्राप्तेदर्शनात् असंन्यासि
 नोज्ञानमेवनोत्पद्यतश्चिप्राचामाग्रहोविद्येयककर्मत्यागरूपसंन्यासविषयः।
 योनतुकाषायपरिधानमात्रविषयः गर्भोवापवासिष्ठादीनामतथाविधाना
 मपिज्ञानोत्पत्त्यवगमादित्यास्तावत् कर्मभिरशोधितचित्तस्यमंदबुद्धेः रा
 गद्वेषादिग्रस्तस्यआत्मानात्मविवेकद्वाराचित्तरोधद्वारावानैकर्म्यप्राप्तिर्ना
 स्तीतिपूर्वाङ्गीर्णः नन्वभयंसर्वभूतेभ्योदत्तानैकर्म्यमाचरेदितिकेवला
 त्कर्मसंन्यासादपिनैकर्म्यसिद्धिः स्मर्यते तत्कथमुच्यतेनकर्मणामनारं
 भान्नैकर्म्यमस्तीतितत्राह नचेति कर्मजचित्तप्रदुग्भावेकतादपिसं
 न्यासान्नमोक्षसिद्धिः उदाहृतस्त्वचित्तप्रदुग्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्रा
 या नहिरागादिग्रस्तः सर्वभूतेभ्यः सर्वात्मनाभयंदातमीष्टेः नोयुक्तमु
 क्तं नचसंन्यसनादेवेति ॥ ४ ॥

तदेवं ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव मुक्तिः ननु सर्वकर्मसंत्यसेति प्रतिपादयति

श्रान्दीटी.

कर्मणाः पुण्या पुण्यश्रुतिष्कान्तः पुमात्रिकर्मात्तस्य भावै नैकर्म
मुक्तिः पुरुषः कर्मणा मनारम्भात्सेवासा मुक्तिं नाश्रुते किन्नकर्म
णामारम्भादेव तथा संमसनादेव च तर्थाश्रमग्रहणादेव न च सि
द्धिं समधिगच्छति किन्नवतर्षसाश्रमे पुज्ञानकर्मसमुच्चयान्मुक्ति
रिति दर्शिता वाचश्रुतिस्मृतिनयानामुपपत्तिः प्रथमा ध्यायोपो
ह्यते ४ ॥

रामकंदीटीका

+ अथ मन्यसे यथोक्तलक्षणकार्यवहितं ज्ञानं

+ अग्रहीत यथा प्रतिपादितसमुदितसमुच्चयार्थनिश्चयत्वात् सर्व
था कर्मणां ज्ञानविशेषितं मत्तानस्य तव यदेतत्रैकर्म्यमविद्यमानं
कर्मत्वं सिद्धिहेतवेन प्रतिभाति तत्सिद्धिकामः पुरुषः कर्मणां स
र्वक्रियाणामनारम्भादननुष्ठा नाश्रुते प्राप्नोति वक्ष्यमाणायु
स्माशरीरित्वाद्यभिचारिणां शास्त्रीयाणां च कर्मणां उच्यते हरित्वात् ।
प्रतो न कर्मणा मेवामकरणा मात्रमभावतेनेह विवक्षितम् किन्नव
त्तल्लक्षणकार्यसम्पादनसामर्थ्यभंगेनैवामभावापदनसिद्धेभि
प्रेतम् अविदितकर्माननुष्ठानमात्रं कर्मणाः सन्नासो भिमत
स्तदेवं विधात्वा समाज्ञादेव केवलाय या प्रतिपादितं ज्ञानं श्रु
तपुरुषः सिद्धिमपवर्गलक्षणं सम्पत्तिं समधिगच्छति समासाद
यति यदीह ज्ञानरहितादिदितकर्मपरिहारमात्रात्मा लक्षणं
लावामिः स्यात्तत्समादयो मोहात्मकत्वात्त्रैकर्म्यमावदन्नोवस्था
विशेषाः सिद्धिहेतवः स्युः अविदितकर्मानुष्ठानमात्रादेव सिद्धि
रिति पाठो न न हतः ५ ॥

लासिकी दत्तश्रीटीका

न न लब्धात्मबोधस्य देहात्मविवेकाधिकारिणः प्रसभितान्त
गाज्ञानभावनात्परतमेव प्रकृतं ह्यनेककर्मणोपनंशद नैति
कर्मणा मनारम्भादननुष्ठानात्पुरुषनेकर्म्यं सर्वकर्मशून्यत्वे
धनिष्ठा मितियावत् नाश्रुतेन प्राप्नोति ज्ञानक्रियामयत्वात्सेवि
तत्त्वस्य भवत्वेवं लब्धात्मबोधस्य योगिनः कर्मसमाप्यवयु
क्तः शमव्यशमनादिशांकाद न च संमसनादिति संमसना

गी.
टी.
र.

देवसर्वकर्मसागादेवपुरुषो लब्ध्वा तवो धोपिसिद्धि महेतलक्षणो
ज्ञानकाशेनाधिगच्छतिनामोति यतो ज्ञाने कर्मणारहितं न भवति ।
कर्मवकोशलोपेतं ज्ञानरहितं न भवति श्लोकमेव वस्तु ज्ञानकर्मणी
तथा चोक्तं न किंपारहितं ज्ञानेन ज्ञानरहिता किं या ज्ञानकिं या वि।
निष्पन्नप्राचार्यः पशुपाशदेति ४ ॥

पंचोलीटीका

ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधात् एकेन पुरुषेण प्रगपदनुज्ञातम
शक्यत्वादयोः अनिरपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वेनामेककर्मनिष्ठाया ज्ञाननि
ष्ठाया मिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वेन स्वातंत्र्येण ज्ञाननिष्ठातकर्मनिष्ठेण य
साध्या सती स्वातंत्र्येण पुरुषार्थहेतुरित्येतत्प्रदर्शयिष्यन्नाह न कर्मणेति
पुरुषः कर्मणो यज्ञादीनामनारेभादकरणात् नैककर्मज्ञाननिष्ठेनाश्रुते
न प्राप्नोति च पुनः संन्यासनादेव केवलात् ज्ञानरहितात्वेनासादेव सिद्धिं न
समाधिगच्छति न प्राप्नोति ४

रणावीरसमिद्धाधिनी ॥

ननु सर्वत्रासेनैककर्ममेव श्रेयस्कर्ममिति प्रसिद्धं तत्कथं क
र्मैव श्रेयःसाधनं भवतीति कृतमित्यर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य नैककर्म
स्य तावत्कथमप्यसंभवात्सिद्धिभावश्च्यभिप्राणोत्तरयति न
कर्मणामिति कर्मणां स्वधर्माचारो वितानामनारेभा नैककर्म
न प्राप्नोति श्रेयमभिप्रायः सर्वथा कर्मणामुत्तरां नैककर्मन पु
नः स्वधर्मोचितकर्ममात्रत्याग इति किंच संन्यासनादेव मया सं
न्यासमिति तावन्मात्रेणापि न सिद्धिं समाधिगच्छति प्राप्नोति अ
त्रायमभिप्रायः न केवलात्संन्यासा सिद्धिः किं पुनः कर्मकृ
त्वा फलस्येव श्रेयसो न सिद्धिरिति तथा वश्रुतिः न कर्मणा न
प्रजयाथनेन त्यागेनैकेनास्तत्त्वमानश्रुति श्रवणार्थः एकेन
केवलेन कर्मणास्तत्त्वप्रेयोनाश्रुः एवं न केवलया प्रज
या न केवलेन धनेन न केवलेन त्यागेन किं पुनः कर्मकृत्वा

प्रजाऽस्यायथनमर्जयित्वातेन चार्थिकामसुराणां यागादिव ।
विधाय फले चैश्वरे समर्प्य मोक्षप्राप्तिरिति ॥४॥

मधुभाष्य

न कर्मणामिति कर्मणां पुद्गादीनां मनारंभेणानेकस्य
निष्कर्मतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षनाशु
ते ज्ञानमेव तत्साधनं न तु कर्मकरणमित्यर्थः ऊतः पु
रुषत्वात् सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वापरेण युक्तो ननु जी
वः यदि कर्मकरणेन मुक्तिः स्यात्स्यावराणां च नृवाकर
णैककर्मभावान्मुक्तिर्भवति प्रतिजन्मकृतानामनंतानां
कर्मणां भावात् न च सर्वाणि भूतानि एकस्मिच्छरीरेव
हृदि कर्मणि करोति तानि चैकैकानि बहुजन्मफला
निकानि चित् तत्र चैकैकानि कर्मणि भुजन्मस्योत्पेक्ष
षणमावुष्य ततश्च बहुशरीरफलानि कर्मणीत्यसमा
भिः तच्चोक्तं जीवंश्चतुर्दशार्धं पुरुषो नियमेन तु स्त्री
वाप्यनूनमदशार्धं मावुष्यमर्जति चतुर्दशार्धं जीवी
निसंसारश्चादिवर्जितः अतो विदित्वा परं देवं मोक्षायाका
महा मुने इति ब्रह्मांडे यदि च सादिस्यात्संसारः पूर्वकर्मभा
वदेतत्प्राप्तिः अवयवकत्वमकामनेव भवति तच्च वक्ष्यते
अनिष्टमिष्टमिति ननु निष्कामकर्मणः फलाभावान्मोक्षः
स्मृतः निष्कामं ज्ञानपूर्वतु निवृत्तमिदं बोध्यते निवृत्तं स
वमानस्तु ब्रह्माभ्येतिसंज्ञातनमिति वामने अतस्तत्सा
म्यादकरणं यि भवतीत्यत आह न चेति सन्यासः काम्यक
र्मपरित्यागः काम्यानां कर्मणामिति वक्ष्यमाणत्वात् अका
मकर्मणामतः करणमुद्यात्तान्मोक्षो भवति तच्चोक्तमक

36
मभिः सुहस्रस्य वैराग्यं जायते हृदीति भागवते विरक्ता
नामेव च ज्ञानमुक्तं न तस्य तत्र प्रदणाय साक्षाद्दरीयसी
रपिवाचः समासन स्वमेनिरुक्ता गृहमेधिसौख्यं न यस्य
देवानुमितं स्वयं स्यादिति ननु फलाभावात् कर्माभावात्
अतो न कर्मत्यागपवमोक्षसाधनम् यस्या अमस्तु प्रायः
त्यर्थे भगवतोषणार्थं अथ यतत्तमेव हि प्रायो गृहस्था
दीनामितरकर्मयोगात् अथ यतानां च न ज्ञानं तथा हि शु
तिः नाशान्तो नासमाहित इति मदांश्च यस्या अमे भगवतोषः
तथा साह यस्या अमन्तरीयं तदीक्षाममस्तुता विणीति ना
ययणाष्टाक्षरकल्पे प्राधिकारिकास्तु तस्यां पवप्रायत्ये
समर्थाः सपवचमदान् भगवतस्तोषः तच्चोक्तम् देवदरी
नामादिराज्ञां मदीयों गपिनो मनः विस्रोश्चलति तद्गो
पतीवदरितोषणमिति पाथे ननु कर्मणि सर्वात्मनात्य
क्तमपक्वानीत्याह ४॥

कर्मणां सत्त्वशुद्धिप्रयोजकानामनारंभादकरणात्पुरुषो नैकं कर्म निश्चिंया
 त्मस्वतृपेणावस्थानं नामुतेन प्राप्नोति । ननु कथं न प्राप्नोति एतमेवेप्र-
 ब्राजिनो लोकमभीप्संतः प्रवृजंतीति श्रुत्या सत्यासमोक्षसाधनत्वप्र-
 तीतेरतश्चाह नचेति विना कर्मजयांचित्तशुद्धिसंन्यास एव तावदुर्लभः ४
 कृते चातस्मिन्दंभादिनावांका ज्ञानासमुच्चितस्य ज्ञानानंदस्य वामोक्षफ-
 लकतादुरापास्तेति विज्ञानोत्पत्त्यवश्यायेति तत्सत्त्वशुद्ध्यायावश्यम-
 नपेक्षणीयं । इह जन्मनि जन्मांतरे कृतं कर्म इति भावः यद्वा कर्मयोगेन यो-
 गिनानिष्ठेत्युक्तं तत्तदितिकर्तव्यतायाः लपतितस्य मनोर्मानसात्मैका-
 ग्र्यलक्षणाचित्तवशीकाराभावेनात्मज्ञानसागरस्वच्छंदविहाराशक्ततमा-
 निष्ठायादुरापास्तत्वादित्याशंकार्किकं कर्ममात्रत्यागं चित्तैकाग्र्याय वांचकसि-
 किंवा विधिवदुपासतस्यैव कर्मसंन्यासमिति विकल्पाद्योऽसंभवादेव
 न संभवतीति प्रतिज्ञां करोति ॥ अनारंभस्येवाशक्तत्वादिति भावः ४ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

इससे यह आया कि सम्पूर्ण चित्तशुद्धि के द्वारा जव तक ज्ञान उत्पन्न न होय तब तक वर्ण कहे जाति औ आश्रम कहे ब्रह्मचर्य गार्हस्थ्य वा नपस्थ संन्यास इनमे विहित जो जो कर्म सो सब करना उचित है न ही तो चित्तशुद्धि के बिना ज्ञान कैसे हो सके गा यही भगवान कहते हैं कि कर्म किये बिना पुरुष नैकर्म जो तत्त्वज्ञान से पावता नहीं जो कहो कि संन्यासी फेरि सर्व कर्म परित्याग करि तत्त्वज्ञान कैसे पावते हैं और वेदकी श्रुति कहती है कि संन्यास धारन करने ही से मुक्ति मिलती है फेरि कर्म करने से क्या प्रयोजन है इस प्राज्ञ पर कहते हैं कि सो नही क्यों कि निःकाम कर्म करि चित्तशुद्धि किये । बिना ज्ञान का अभाव है औ ज्ञान के बिना मुक्ति प्राप्ति नहीं होती । यह निश्चय है कुछ संन्यास ही लेने से पुरुष सिद्धि नहीं पाय जा ता है ॥ ४ ॥

दीर्घ ॥

बिना कर्म आरंभ से मोक्ष पुरुष न दियाय केवल एक संन्यास ते नदि सिद्धि को जाय ॥ ४ ॥

नहि कश्चित् क्षणमपि जातनिवृत्त्यकर्मकृत् का
र्यते द्वावशः कर्म सर्वः प्रकृति जैर्गणैः ५

शाङ्ख्यभाष्य १

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात्
सिद्धिं नैकर्म्य लक्षणं पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वा काङ्क्षयामाह नही
ति। नहि यस्मात् क्षणमपि किञ्चित् कालं जातकदाचिदपि कश्चिन्निवृ
त्त्यकर्मकृत् सन् कस्मात् कार्यते हि यस्माद् ब्रह्मैव कर्मसर्वप्राणी।
प्रकृतिजैः प्रकृतितोज्ञैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः अज्ञ इति वाक्यशेषो य
तो वक्ष्यति गुणैर्द्यो न विचाल्यत इति संख्यानं दृष्टककरणदत्तानामेव हि क
र्मयोगो न ज्ञानिनां ज्ञानिनान् गुणैरचाल्यमानानां सत्तत्त्वचलनाभावात् क
र्मयोगो नोपपद्यते तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ५

आनन्दगिरिकृत टीका २

उक्तेऽर्थे बुभुक्षितं हेतुं वक्तुमुत्तरश्लोकमुत्पापयति कस्मादिति कस्मान्न कर्म
संन्यासादेव सिद्धिमधिगच्छतीति पूर्वण समन्वयः कदाचित् क्षणमात्रमपि
न कश्चिदकर्मकृत् निवृत्तीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे कस्मादिति प्रार्षशब्दा
त् ज्ञानवानपि गुणैरवशः सन् कर्मकार्यते ततश्च ज्ञानवतः संन्यासवचन
मनवकाशं स्यादित्याशंकाह अज्ञ इतीति तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषावष्टुभेन
स्पष्टयति आत्मज्ञानवतो गुणैरविचाल्यतया गुणातीतत्ववचनादज्ञस्यैव स
त्तादिगुणैरिच्छाभेदेन कार्यकरणसंघातं प्रवर्त्तयितुमशक्तस्या जितकार्य
करणसंघातस्य क्रियासु प्रवर्त्तमानत्वमित्यर्थः ज्ञानयोगेनेत्यादिना उक्त्या
याच्च वाक्यशेषोपपत्तिरित्याह संख्यानमिति ज्ञानिनो गुणप्रपुक्तचलनाभावे
ऽपि स्वाभाविकचलनवलात् कर्मयोगो भविष्यतीत्याशंकाह ज्ञानिनां त्विति।
प्रत्यगात्मनि स्वारसिकचलनासम्भवे प्रागुक्तं न्यायं स्मारयति तथा चेति ॥ ५ ॥

कर्मणां च संन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रं न तत्स्वरूपेण अशक्यत्वादित्याह नहि
 कश्चिदिति जातुकस्यांचिदप्यवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी अज्ञा
 नीवाकर्मकृतकर्मण्युक्तीनां न निवृत्तिरिति तत्र हेतुः प्रकृतिजैः स्वभावप्रभ
 वैरागद्वेषादिभिर्गुणैः सर्वोपि जनः कर्मकार्यते कर्मप्रवर्तने अवशः अस्ति
 तत्रः सन्नित्यर्थः ५

पिशाचभाष्य ४

किंच योगानुष्ठानपूर्वकात्सत्त्वमुद्दिजनितात्मविज्ञानात्सिद्धिं समधिग
 म्यति तत्र कश्चित्कृतो नैककर्मणा अज्ञ इति हेत्वाकांक्षायां माह नहीति न
 हियस्मात्क्षणात्मपि जगत्तदा चिन्तिष्यति अकर्मकृदः क्रियाः कस्मात्का
 र्यते हियस्मात् अवशयवकर्मणो वतः सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः गुणैः सत्त्वरज
 स्तमोभिः अज्ञ इति वाक्यशेषः ५

प्रवर्तिते

रामानुजभाष्य ५

एतदेवोपपादयति नहीति न ह्यस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित्कदाचिद
 पिर्माकुर्वीत इति न किंचित्करोमीति व्यवसितोपि सर्वः प्रकृतिसमुद्भवेः
 सत्त्वरजस्तमोभिः प्राक्तनकर्मानुगुणप्रवृत्तैर्गुणैः स्वोदितं कर्म प्रतिपुज्यते
 अत उक्तलक्षणैः कर्मयोगेन प्राचीनपापसंचयनाशयित्वा गुणां प्रसत्तादी
 न्ब्रह्मशक्त्या निर्मलां तत्त्वरणेन संयाद्योज्ञानयोगः ५

अभिनवगुप्ती ६

तथा चोक्तं न क्रियारहितं ज्ञानं न तत्तानरहिता क्रिया ज्ञानक्रियाविनिवृत्त्या
 कार्यः पशुपाशहेति तस्माज्ज्ञानं तर्जनीकर्मपरिहार्यं यतः परवशयवका
 यवां र्मनसा परिसंदात्मकत्वादवश्यं किंचित्करोति ५

ना

परमार्थप्रणा ७

अथ सत्कर्मणि उद्दिष्टचित्तं जनमुपपत्त्या बोधयति नहीति कश्चिदपि जातुक

नहि कश्चित् क्षणमपि जाततिष्ठत्यकर्मकृत् का
र्यते एवमशः कर्म सर्वः प्रकृति जैर्गणैः ५

शाङ्करभाष्य १

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात्
सिद्धिं नैकर्म लक्षणं पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वा काङ्क्षायामाह नही
ति। नहि यस्मात् क्षणमपि किञ्चित् कालं जातकदाचिदपि कश्चिन्निष्ठ
त्यकर्मकृत् सन् कस्मात् कार्यते हि यस्माद् वशयव कर्मसर्वप्राणी।
प्रकृतिजैः प्रकृतितोजातैः सत्त्वजस्तमोभिर्गणैः अज्ञ इति वाक्यशेषो य
तो वक्ष्यति गणैर्यो न विचाल्यत इति संख्यानं एव कर्करणादज्ञानमेव हि क
र्मयोगो न ज्ञानिनो ज्ञानिनाम् गणैरचाल्यमानानां सत्त्वचलनाभावात् क
र्मयोगो नोपपद्यते तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ५

शानन्दगिरिकृत टीका २

उक्तेऽर्थे बुभुक्षितं हेतुं वक्तुमुत्तरश्लोकमुत्पापयति कस्मादिति कस्मान्न कर्म
संन्यासादेव सिद्धिमधिगच्छतीति पूर्वण सम्बन्धः कदाचित् क्षणमात्रमपि
न कश्चिदकर्मकृत् तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे कस्मादिति प्रार्षशब्दा
त् ज्ञानवानपि गणैरवशः सन् कर्मकार्यते ततश्च ज्ञानवतः संन्यासवचन
मनवकाशं स्यादित्याशंकाह अज्ञ इतीति तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषावष्टुभेन
स्पष्टयति आत्मज्ञानवतो गणैरविचाल्यतया गुणातीतत्ववचनादज्ञस्यैव स
त्त्वाद्विगुणैरिच्छाभेदेन कार्यकरणसंघातं प्रवर्त्तयितुमशक्तस्या जितकार्य
करणसंघातस्य क्रियासु प्रवर्त्तमानत्वमित्यर्थः ज्ञानयोगेनेत्यादिना उक्त्या
याच्च वाक्यशेषोपपत्तिरित्याह संख्यानमिति ज्ञानिनो गुणप्रपुक्तचलनाभावे
ऽपि स्वाभाविकचलनवलात् कर्मयोगो भविष्यतीत्याशंकाह ज्ञानिनो निति ।
प्रत्यगात्मनि स्वारसिकचलनासम्भवे प्रागुक्तं न्यायं स्मारयति तथा चेति ॥ ५ ॥

दाचिदपि अकर्मकन्नहि तिष्ठति किंतु सर्वोपि जनः अवशः अस्वतंत्रः सन् प्र
कृतिजैः स्वभावजैर्गुणैः करचरणचेष्टादयं च रूपं कर्मते कर्मणि प्रयोज्य
ते तत्रानुद्दिष्टः सन् करोत्येव परंतु सत्कर्मणि न प्रवर्तत इत्याश्चर्यः ५

वनमाली ८

कर्मणो दुस्त्यजत्वमाह नहीति हि यस्मात्क्षणमपि कालं जातकदाचित्
कश्चिदजितेन्द्रियः अकर्मकत्वं सन्नतिष्ठति कुतो हि यतः सर्वोप्यशुद्धचित्तो
जीवसमूहः अवशोऽस्वतंत्र एव सन् प्रकृतिजैः सत्वरजस्तमोभिः स्वप्रभवेर्वा
रागद्वेषादिभिर्गुणैः कर्मलोकिकं वैदिकं वा कार्यते ५

ति ५

ऊसमवेजयन्ती

न केवलं त्वामेवाहं कर्मणि प्रेरयाम्यपि तु सर्व एवावशः सत्कर्म करोति क
र्मरहितः कोपि नास्तीत्याह न हि कश्चिदिति जातकदाचिद्भूतादिस्थूलरू
पे कालेपि क्षणं लवनिमेषादि सूक्ष्मरूपे कालेपि कश्चिदपि ब्रह्मादिपिपीलि
कान्नां सर्वेषां मध्ये एकः कोपि पुरुषः अकर्मकत्वं कर्म करोतीति कर्मकन्नक
र्मकल्लोकिकवैदिककर्माकुर्वाणः सन्नतिष्ठति हीति निश्चयेन किंतु प्रक
तिजैः प्रकृतिर्मन्मायातस्याः सकाशाज्जातास्तथा तैर्गुणैः सत्वरजस्तमोभिः
यद्वा प्रकृतिर्जाति कुलादिजन्यः स्वभावस्तस्माज्जातारागद्वेषादयस्तैर्गुणैः
सर्वः ब्रह्मादिपिपीलिकान्नोलोकिकवैदिक शरीरवान् पुरुषः अवशः अस्व
तंत्रः सत्कर्मलोचितं कार्यते प्रयुज्यते तस्माद्वं यनपापादिभयं त्यक्त्वा सत्त्वा
दीनगुणस्ववर्णं कृत्वा स्ववर्णोचितं धर्मं भूतपुद्गरूपं कर्मत्वं कुरुष्व यदि
नाक्षणमपि कदाचिदपि जनो न तिष्ठेत् तत्रास्वतंत्रस्य त्यागेच्छां कोप्यनु
मतः कथं करोतीत्येतेन कर्मयोगेनान्न करणशुद्धिपूर्विकाज्ञाननिष्ठाभ
वति नान्यथेति भावः ५ ॥

गी. टी.

का.

कवेदिक

नत्रकर्मजन्यमुद्राभावेऽकिमुक्तः मधुसूदनी १०

हियस्मात्क्षणमपिकालं जातुकदाचित्कश्चिदप्यजितेन्द्रियः अकर्मकृत्स
त्रतिष्ठति अपि तु लौकिकं कर्मानुष्ठानवयवनिष्ठति तस्मादप्युक्तचित्तस्य
संन्यासो न भवतीत्यर्थः कस्मात्पुनरविद्वान्कर्माण्युक्ताणो नतिष्ठति हि
यस्मात्सर्वः प्राणी चित्तमुद्धिरहितः अवशोऽस्वतंत्रयवसन्प्रकृतिजैः प्रकृ
तितोज्ञानैरभिव्यक्तैः कार्याकारेण सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवेर्वा रागद्वे
षादिभिर्गुणैः कर्मलौकिकं वैदिकं वा कार्यते तः कर्माण्युक्ताणो न कश्चि
दपि तिष्ठतीत्यर्थः यतः स्वाभाविका गुणाश्चालकाः अतः परवशात्तया सदा क
र्माण्युक्ताः पुद्गलवुद्धेः सर्वकर्मसंन्यासो न संभवतीति न संन्यासनिव
धनाज्ञाननिष्ठा संभवतीत्यर्थः ५ ॥

सदानंदी

११

यतः कश्चिदपि प्राणी क्षणं नापि कदाचन तिष्ठतीदृशविना कर्मनातः पुद्ग
लमतेकियः १ यतोऽप्युद्गमनाः सर्वो रजसत्त्वतमोगुणैः स्वभावप्रभवेर्वापि
रागद्वेषादिभिर्गुणैः अस्वतंत्रोत्थिलं कर्म वैदिकं लौकिकं वलात् कार्य
ते वा विना पुद्गलिन संन्यासोऽपि संभवेत् ३ ५

नीलकंटी

१२

एतदेव प्रपंचयति नहीति प्रवशः कर्मजशब्दभावात् अजितचित्तः क
श्चिदपि जातुकदाचित् समाधिकालेऽपि क्षणमपि अकर्मकृत् कर्माण्यु
क्तानोरणादीनि अकुर्वन् न हि प्रसिद्धं नतिष्ठति हियस्मात्सर्वोऽपि लोकः प्रकृ
तिजैः गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवेः रागद्वेषादिभिर्वा कर्मकायि
कं वाचिकं कर्मानसिकं वा कार्यतेऽवश्यं तत्र प्रवर्तते ५

निरुद्धः प्रवर्तते

निरुद्धः प्रवर्तते नतिष्ठति नतिष्ठति नतिष्ठति नतिष्ठति नतिष्ठति

ज्ञानदीपिका

अपि च कर्मणा मनारम्भोऽप्यसम्भाव्यवेत्याह कश्चित् ज्ञानी वा मू
 षो वा जातकर्मकृत् नतिष्ठति कर्मकरणं विना कदाचित् कोपिनति
 इति हि यस्मात्सर्वो देहधारी प्रकृतिजैः स्थाभाविकैरपरिहरणीयैः शु
 षोऽस्मत्तरजस्तमोभिः कायकवातिकमानसिकवैष्णभिर्वा कर्म
 कार्यते अत्र हेतुमाह अत्र शः प्रकृतेर्वशीभूतः प्रकृतिर्लब्धमाणा शः
 अत्रैव प्रकृतिप्रकृतानमासृजितम् ५॥

+ नच विहितकर्मो नारम्भमात्रात्रैकर्मसि रामकैदीदी. द्विरित्युक्तं तत्र हेतुमाह +

+ हि शब्दो देतो यस्मात्कश्चिदेदी जातकदाचित् तदवस्था विशिष्टे कस्मि
 ष्चिदपि काले न तन्मपि ससूक्ष्ममपि तदवयवमकर्मकृतिष्ठति।
 कर्मकृत्वाणः स्थितिमनुभवति वर्तते इत्यर्थः तथा च बाह्ययोगेन
 वार्थकस्वरूपसंस्पर्शासंवय्यासमनेनैवाकायेः सर्वकश्चिदेदी क
 र्मकृत्वाणस्तस्मिन् सद्यकमेव तदन्तर्गतासु वजागरस्वप्नसु सुषुप्त
 पसु ससूक्ष्मासु वस्थासु न कश्चिदकर्मकृत् योजागरावस्थायां शब्दादि ताः
 विषयग्रहणयोगेन्द्रियव्यापाररूपायां सर्वस्य तत्कर्मनिष्ठत्वं स्फुटमे
 व स्वप्नावस्थायामपि विषयग्रहणाविलोपात्तकस्य चिदकर्मत्वे स्थि
 तिः स्वप्नावस्थायामतत्कालव्यतिरिक्तविषयसंवेदनाभावेऽपि प्रति
 बोधकाले स्रवतः स्वप्नोद्दृष्टानुभूतविषयप्रत्यवमर्षायथानुपपन्ना
 मानसकर्मविद्यत एव या अपि योगो विषयापत्ता जागरादयो वस्थास्ता
 स्यैवैव वार्तायतो जागरस्वप्नयोर्ग्राह्यगर्हीशारिविकल्पानुपरमात्
 स्वप्नावस्थायामपि तत्कालाद्यग्रहणगर्हीतभेदसंवेदनाभावे स हः
 तपि बुद्धाने तथा विधिसमाधिवस्थाप्रत्यवमर्षायथानुपपत्तिरिति
 ति सप्तपि योग्यवस्थासु न कश्चिदकर्मकृत् वर्तितमर्हतीति विदि
 तकर्मनारम्भमात्रात्रैकर्मसि द्विरिति पूर्वोक्तसम्बन्धः इत्येव सर्वक
 र्माभावस्यानुपपत्तौ हेतुमाह हि शब्दो देतो यस्मात्सर्वः कश्चिदेद्देह
 दवशः परतन्वपवसन् प्रकृतिजैः प्रधानभवेर्गणैः सत्त्वादिभिः क

41

**मंशासुविहितेशरीरित्वाद्यभिवारिचया सतेनुषाय्यते इहदिपरमे
सुरेच्छापरिकल्पितकारणभावं प्रकृत्याख्येतत्त्वमयोऽगुणाप्रधानमा
वपरिणतसत्तादियामयेतत्तस्मीरमशेषशरीरिणामारभते गु
णाद्यात्मोक्तानिभावब्रून्निनाइजोगुणानुगतत्वे सति सर्वैके विष्णु
रीरिणों साक्षिकादिकर्मोधिकृते ऊर्वते इति प्रकृतिजेर्गुणैः सर्वैः ।
कर्म कार्यते इत्युक्तं**

॥ लोसिकी दस्यु सीटीका

अत्र देतमाह नहीति हियस्मान् कश्चिदोपश्रुत्यः क्षणमपि सुखं
 त्वेकालमपि जातकस्यां विदवस्यायां अकर्मकृत्कर्माः कर्वाणो नति
 एति कायवाङ्मनसां परिस्पन्नात्मकत्वात् तथाहि वास्योवनादि
 पुतदन्तर्गतयोर्वाजागरसंश्रयोः कायवाङ्मनोभिर्युक्तमेव कर्मकृ
 त्वम् सपुमेपि तत्काले व्यतिरिक्तविषयसंवेदनाभावेपि ततो निर्ग
 तस्य सुखाद्यनुभवप्रत्यक्षमर्शान् यथानुपपत्त्या मानसं कर्म विद्यतम्
 वबोधयुक्तस्यापि कर्मकरणोपायवशमेवेत्याह कार्यतश्चि हियस्मा
 त्प्रकृतिजैः प्रधानप्रभवेर्गुणैः सत्तादिभिः सर्वो बोधयुक्तोपि जनोः व
 शः परतन्वयवसत्कर्मशास्त्रविहितेशरीरित्वाद्यभिवारिव कार्यतेः
 नृणां यते ५॥

पंचोलीटीका

कस्मात्तु नः कारणं कर्मसंयासमात्रादेव तानरदिनात् नैकं कर्म लक्षणं ।
सिद्धिं नाधिगच्छति रतिदेवा को ताया माह न हीति हियस्मात् कश्चिदत्तः
जातकदाचित्क्षणमपि अकर्म कृतं नति एति तस्मादशुद्धचित्तस्य समासो
न संभवतीत्यर्थः हियस्मात्सर्वोपि प्राणिप्रकृतिजैः गुणैः प्रकृतिगुणगतेः
सत्तरूपाभिः अवशाः अस्तं तत्रः कर्मकार्यते ५

५१

रागवीरसमित्संबोधिनी॥

ननु कथं न नैकर्म्यं सिध्यतीत्याह नदिकश्चिदिति दियस्मात्
कश्चित्तुमान् क्षणमात्रमपि कर्माकुर्वन् जातकदाविदपि
नतिष्ठतीति कुतश्चिदिति दियस्मात् प्रकृतिजैर्गुणैः स्वाम्यमा
त्यसहकोपराष्टुर्गवत्तानि च राज्यागानि प्रकृतयः यौरा
णां श्रेयायोपि चेत्यनुपासनात्प्रजावरगजनि तेर्गुणैः सर्वे
जनः प्रवक्ष्यन् कर्मकार्यते कुर्वन्त्युच्यते इति यद्वा प्रकृति
जैः स्वभावोत्पन्नैर्गुणैः सत्त्व रजस्तमोभिः सर्वे जनो निवृत्त
पि प्रवक्ष्योत्पन्नैः सन् कर्मकार्यते इति नैकर्म्यं न सिध्यतीति

५॥

मधुभाष्य

नदीति तथापि शक्तितस्यागः कार्यश्चिदिति ५॥

द्वितीये नैकांतिकत्वं प्रतिजानीते न चेति असंभवं विद्वदिति नृहीति
 प्रकृतिज्ञै रिति नृहीति नृहीति अविद्याविलासेः सत्त्वरजसमोरूपे गुणे
 रित्यर्थः अवश इति स्वेच्छाया इत्यर्थः अन्त्या गुणवशात्त्वादवशात्त्वानुप
 पत्तेः यद्वा त्वशः अंतःकरणाधीनः स्ववशस्य सुखमित्यमयेतः करणं
 त्वयेन गुणे इवाभावादेव गुणकारितकर्तृत्वा भाज्यात् अकर्मक इति
 क्तिरसंगता स्यात् अतो यावदंतःकरणधीनः तावत्मानसंकायिकं वा क
 र्म करीत्येवेति स्मिहं सर्व इति सुसुक्ष्मरमुसुक्ष्म इत्यर्थः अकर्मकत्वं कर्म
 एषवानुष्ठानाननुविरोधकर्मकर्ता अनेकांतिकत्वं स्पष्टयति कर्मद्विधा एपीति

कर्म संन्यास इसका यह अर्थ है कि सर्व कर्म में आसक्ति रहित हो
ना मात्र न कि एकाएक सब कर्मों का त्याग करना और शरीर रहते
कर्म का त्याग भी असंभव है सोई कहते हैं कदाचित् कहे किसी अ
वस्था में भी क्या ज्ञानी और क्या अज्ञानी क्षण मात्र भी मानसिक वा
चिक वायिक कर्म किये बिना रह नहीं सकता है कारण यह
कि प्रकृति जो स्वभाव तिसके प्रभाव से राग द्वेष कहे प्रीति वि
रोध आदि गुणों में सब मनुष्य परतंत्र कहे परवश हो कर्म क
रते ही है ५

दीक्षा ॥

बिना कर्म क्षण मात्र भी कबीन तिष्ठत कोय कर्मयोग्य तो
हि करण को मायागुणकृत सोय ५॥

46

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यत्रास्ते मनसा स्मरन् इ
न्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६

शाङ्करभाष्य

१

यत्तु वनात्मजचोदितं कर्मनारभत इति तदसदेवेत्याह कर्मेन्द्रियाणी
ति कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य यत्रास्ते तिष्ठति मनसा स्म
रन्निन्द्रियार्थान् विषयान् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारो
मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ६

आनंदगिरि कृतटीका २

आत्मजवदनात्मजस्यापि तर्हि कर्माकुर्वतो न प्रत्यवायः शरीरेन्द्रियसं
धानं नियतमसमर्थस्य मूर्खस्यापि संन्याससम्भवादित्याशङ्काह यस्मि
ति तस्य चोदिताकरणं तच्छब्देन परामृश्यते तदसदिति मिथ्याचारत्वा
दिति भावः मिथ्याचारतामेव वर्णयति कर्मेन्द्रियाणीति ६

श्रीधर कृतटीका ३

अतोऽतं कर्मत्यागिनं निन्दति कर्मेन्द्रियाणीति वाक्याणादीनि कर्मे
न्द्रियाणि संयम्य निगृह्य यो मनसा भगवद्भ्यान् च्छलेन इन्द्रियार्थान् वि
षयान् स्मरन्नास्तेऽविशद्वन्तयामनसा आत्मनि श्रेय्यभावात्स मिथ्याचारः
कपटाचारो दाम्भिक उच्यते इत्यर्थः ६ ॥

पिशुचभाष्य ४

कर्मेन्द्रियाणि वाक्याणि पादपायूयस्यानि संयम्य निरुध्य यत्रास्ते उच्य
विशति मनसा इन्द्रियार्थान् विषयान् स्मरन् विमूढात्मा विमूढान्तःकर
णः मिथ्याचारः स उच्यते नासौ सत्तासीमानसव्यापारस्यानुपरतत्वादि

गी. टी.

त्यभिप्रायः ६

रामानुजभाष्य ५

का.

अन्यथाज्ञानयोगाद्यप्रवृत्तौपिमिथ्याचारोभवतीत्याह अविनष्टपापतयात्र
जितवाह्यं तं करणं आत्मज्ञानाय प्रवृत्तौ विषयप्रवणतयात्मविमुखीकृत
मनाविषयानुस्मरणशक्त्या संकल्पोऽन्यथाचरतीति समिथ्याचार उच्यते
ते आत्मज्ञानायोद्यत्तौ विपरीतौ विनष्टौ भवतीत्यर्थः ६ ॥

अभिनवगुप्ते ६

कर्मेन्द्रियेभ्योऽत्र करोति अवश्यं मनसा च तत्र करोति प्रत्युत मूढाचारः मा
नसानां कर्मणामन्यतमपरिहार्यत्वात् ६ ॥
परमार्थप्रणा ६

अथ कोऽयं पुमानहं प्राप्तौ नैककर्मसिद्धिरिति ध्यानश्रुतेन नेत्रे निमील्यति
ष्टुति सोऽपि निश्चिन्ते कर्मेन्द्रियाणीति कर्मेन्द्रियाणि वाक्काण्ठपादादीनि संय-
मनियम्य तूसीति मनसा च त्रिन्द्रियार्थान् रूपरसादीन् विषयान् स्मरति मि
थ्याचारो भिक्कः सन्नास्ते स विमूढास्ते कचने स्वहितमज्ञाननव्यर्थमा-
युः परिकलयतीत्यर्थः ६

वनमाली ६

विनाधिकारं कर्मत्यागी मिथ्याचारो भवतीत्याह कर्मेन्द्रियेति यो विमूढा
त्पारागहेषादिना दूषितचित्तः वहिरिन्द्रियादीनि संयम्य मनसारागादि
प्रेरितेन त्रिन्द्रियार्थान् रसादीन् स्मरन्नास्ते न तमत्पादारविंदं स्मरन् कृतसंन्या-
सो हमित्यभिमानेन मदारयन् रूपकर्मभ्रूयस्तिष्ठति समिथ्याचारः मि
थ्याचारः पापाचार एव स तु संसारावर्ते पततीति भावः ६ ॥

ऊसुमेवेजयन्ती ५

ननु यावन्नानप्राप्तिर्नास्ति तावदेककर्मण्यधिकारोऽस्ति ज्ञानप्राप्त्यनन्तरं तु क-
र्मकरणं व्यर्थमेव स्यात् कृतभोजनस्याप्यककरणवत् प्राप्त्यफलस्य तदर्थं

वृत्तारोह न वच्चेत्याशं क जानवानपियतिरपि कर्म करोति यः कश्चिन्नक
 र्यात्समिष्याचारो भवतीत्याह कर्मेन्द्रियाणीति कर्मेन्द्रियाणि वा कपाणि वा
 पाद्यस्थानि नियम्य निगृह्य मोनी भूत्वा वा चा भगवन्नामादिकमपिनो
 चरति रहस्ये तु शिष्यादिभिः सह लेखनादिरूपेण संकेतेन स्वप्रयोजना
 दिकं वदति संकुचितपाणि भूत्वा श्री भगवदर्चनादिकमपिन करोति
 स्वशरीरादिमलमार्जनादिकं करोत्येव विजिताशनो भूत्वा भगवदर्चादि
 दर्शनार्थं न गच्छति किंतु मलमूत्रादिनागार्थं गच्छत्येव अयमन्नादिकं
 भुक्त्वा पिजलादिकं पीत्वापि मलमूत्रविसर्जनं न करोति लोके स्वसिद्धिना
 विद्यापनाय दिवसे मलमूत्रं न करोति रात्रौ करोत्येव अयमन्नादिकं भु
 क्त्वा इत्थं परवचनायेव वागादी नीन्द्रियाणि निगृह्येन्द्रियार्थान् ज्ञानेन्द्रि
 यार्थान् शास्त्रादीन् विषयान् मनसा कामक्रोधरागद्वेषादिषु क्लेन विषय
 व्याकुलेन स्मरन् चिन्तयन् यः कश्चि यतिरास्तेति ह्यतिसः विमूढात्मा विशेषे
 षेण मूढो मोहयुक्त आत्मा मनो यस्य सः तथा विषयसन्मुखतयात्मविमुक्ती
 कृतमनामूर्त्ता मिष्याचारः अन्यथा संकल्पोऽन्यथा चरतीति मिष्याचार
 उच्यते कथ्यते आत्मज्ञानप्राप्तये उद्युक्तेषु विषयविद्विषममतिचेन विपरी
 तो विनष्टो भवतीति भावः ६ ॥

यथा कथञ्चिदौत्सुक्यमात्रेण कृतसंन्यासस्तु शुद्धि मधुसूदनी १०

नस्तत्पलभाङ्ग-भ
 वति

यो विमूढात्मा रागद्वेषादिद्वेषितांतःकरणः श्रोतृकामात्रेण कर्मेन्द्रि
 याणि वाक्पाशादीनि संयम्य निगृह्य बहिरिन्द्रियैः कर्माणा ऊर्वत्रिति
 यावत् मनसारागादिप्रेरितेन इन्द्रियार्थान् शास्त्रादीन् न तात्मतत्वं स्मरन्ना
 स्ते कृतसंन्यासो ह मित्यभिमानेन कर्ममन्यस्ति ह्यति समिष्याचारः सन्तु
 द्यभावेन फलायोग्यत्वात्पापाचार उच्यते त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्व
 कर्मणां श्रुत्येह विहितो यस्मात्तन्नागात्पतितो भवेदित्यादि धर्मशास्त्रेण अ
 त उपयन्तं न च संन्यासनादेवाशुद्धान्तःकरणः सिद्धिं समधिगच्छति ६ ॥

३

गी. टी.
का.

सदानंदी

॥

रागाद्याक्रांतचित्तस्तु यो कर्तुं न हि रिद्विधैः कर्माणि मनसा रागद्वेषादिभे
रितेन च १ शब्दादीन् संस्मरन् नित्यं कर्म त्वत्कैवलिहृति ससत्त्वप्रयभावे
न पापाचारः प्रकथ्यते २ त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां श्र
त्याविधीयते यस्मादन्यथापन्नितो भवेत् ३ ६

नीलकण्ठी ॥ १२७

ननु संन्यासपूर्वकं ध्यानेनैव चित्तशुद्धिर्मपि संयादयिष्यामि किं कर्म
भिरित्याशंकाह कर्मेन्द्रियाणीति यो विमूढात्मा रागाद्याक्रांतचित्तः क
र्मेन्द्रियाणि वागादीनि संयम्य निगृह्य आस्तेयकांते ध्यातो यदेतन्नोपवि
शतिसमिप्याचारः तस्य तदासननियमनादिकं आचरणं मिथ्याश्रली
कमेव निष्फलत्वात् तत्र हेतुः इन्द्रियार्थान् मनसा स्मरन्निति यतः इन्द्रिया
र्थान् शब्दादीन् श्रोत्रादिभिर्गृह्णाति मनसा च स्मरति अतो मिथ्याचारः
स विषयान् चिंतयन् योगनिष्ठमात्मनो लोके भिद्यन् तत्र यतः कपटीत्य
र्थः तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तश्चिन्तश्च उपायो नास्तीति भावः ६

आनन्दीरी.

यत्वंकर्मसंन्यासस्यासम्भवाद्यः स्वज्ञातिनियतं कर्ममत्ताम
नसात्तविषयात्स्वरत्येव सङ्गताचारश्चाह कर्मन्दिपाणिद
श्रीनादिकर्मकरणानिचत्तरादीनिनियम्यसुखापारात्रिरस

+ एवं च सर्वदेहिनां सर्वावस्थासु सर्वकर्मक्षेदा
निनो योगिनः शरीरत्वाद्यभिचारदुष्परिहरक

गमकेंदीटीका

उपपन्नोऽपि नायां कर्मणा मना रंभमात्रेण नैष्कर्म्याभिमा
र्यान्तरसद्वाजात्केवल्यलक्षणसिद्धभावः प्रसक्त इति तथा

+ उक्तयोपपत्त्यामुत्तमसम्कर्मण उपरमाभावाद्योगीमत्तसन्नः क

यो विधेः स्यादेते
योगित्वप्रतिपा
दनार्थमाह +

२५ शोनेन्द्रियाणां प्राज्ञादीन्सरचिन्तयन्नास्तनैकैर्भवद्विभालम्बा

वतिष्ठतिसमिध्याचरन्वात तादृशरूपयोगविराजमानवसा
नन्दनैवेद्यः सतः कर्मेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियशब्देनेहबहि

वादीहृथवमयः समःसामाद्विपारतायागोद्धरसहस्रवत्
कउष्णविष्णोराटीविवागाटीविषगरद्युक्ते तेनशब्दादिग्रहणा।

बापागधिकृतानि श्रेयादीन्मन्त्राणि नियम्य बापागत्वंति विधा

मौ केचित्काले तथा स ननु तावता सर्वा ता मूकेश दत्त लण

केवलप्राप्तिः यत्तन्निष्ठाविधायकसमाधिबन्ध्यासी यदि परलक्षणाः
 इत्युक्तं तेषां संप्रसारणस्यैव प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः

प्रसन्नमिवत्तुः प्रसन्नमिवत्तुः प्रसन्नमिवत्तुः प्रसन्नमिवत्तुः प्रसन्नमिवत्तुः

Yves-André Lacroix, *Université de Montréal*

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

लासिका

अतः कर्मत्यागिनेति नृत्तिकर्मन्दिष्येति कर्मन्दिष्याणि संयम्य स

व्यापारोत्थितिषिध्याविमूढात्माविमूढादहादावध्यस्तश्रामा
ननुभवेत्तस्मान्मदेवाकृतायाः। सादकारं सस्यत्रैव ननु

शुद्धादौ विनियत्रास्तु मयि यथा वा उच्यते सि यथा फलविभक्त्या

प्रावरणे योगावरणं यस्य सदास्मि कश्चिन्त्यावत् ज्ञानमन्तरेणमा

नमानां कर्मणामपरिहार्यत्वात् कर्मेन्द्रियग्रहणं सर्वेन्द्रियोपल

दण्डार्थं तेन प्राशदीनिव तउक्तजलाणवेससारजसुखासक्तं

ब्रह्मसूक्तोऽस्मिन्निवादिनम् कर्मब्रह्मभयप्रवृत्ततयजदन्त्यजयथ

त ५॥

गी.
टी.
न.

पंचोनीरीका

ज्ञानरहितसकर्मसागेतिदामाह कर्मेन्द्रियाणिवाक्पाणिपाद।
पादपस्यानिनियम्येन्द्रियार्थान्विषयात्मनसास्मरन्पापनास्तेति
इति सविमूढात्मा मोहितवेताः मिथ्याचारः पापाचार उच्यते ६

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

यश्चोदितं कर्मानुतिष्ठन् नैककर्ममन्यते सोऽत एवेत्याह
कर्मेन्द्रियाणीति यः पुमान् कर्मेन्द्रियाणि दस्तपादादीनि सं
यम्य स्वस्वकर्मणा सकात्प्रत्यावर्त्य मनसा इन्द्रियार्थान्विष
यान् कथमदंगुर्वादीन् कृत्वा सुखी स्यात् पापनिष्कृतिश्च कथं॥
भवेदित्यादिदृष्टान्स्मरन् ग्रास्ते सविमूढात्मा विमोहितोऽतः
करणो मिथ्याचारो दांबिकाचारः प्राक्स्मरन् उच्यते मानसिक
कर्मणा बाह्यकर्मबीजभूतानां सत्त्वं कथं निष्कर्मास इति
तात्पर्यं ६॥

मधुभाष्य

कर्मेन्द्रियाणीति मनस्येव प्रयोजकमिति दर्शयितुमन्व
यद्यतिरेकमाह मनसास्मरन् मनसानियम्येति कर्मयो
गं स्ववर्णाश्रममोचितं न तदुदस्य कर्मेवेति नियमः स
न्यासादिविधानात् सामान्यवचनाच्च अतो नियतं स्ववर्णा
श्रमोचितं कर्मकुरु कर्मणा बध्यते जन्तुरितिकर्मबंधकं
स्मृतमित्यत आह ६॥

समिष्टाचारविमूढात्मा उच्यते इति संबंधः चरणं चारः गुरुयसतिः
सामान्येन विशेषलक्षणमिष्टादंभादिप्रभवश्चादोगुरुयसतिर्यस्य
स विमूढात्मा अविद्यावानुच्यते लोके न तु न स निष्ठेति भावः सक
इत्यपेक्षायामाह कर्मेन्द्रियाणीत्यादियः कर्मेन्द्रियाणिविधिवोधितक
र्मप्रवणानि संयम्य सत्यस्त्वमिति हेतोरुयसं हृत्पाशांतेनाशुद्धेन संकल्प
विकल्पात्मकेन मनसा विद्यान्मरन्नास्ते अतो दंभेनापि सत्यासंभवान्न
तेतापि निष्ठेति भावः अतः कर्मत्यागोऽसंभवित्वान्निष्ठायाभिचारित्वा ।
ज्ञायुक्त इति ब्रह्मार्पणमुयाज्ञायमुहिकृत्कर्मवश्यपेक्षितं कुर्वन्नेव श्रे
यश्पर्यर्जनं प्रवर्तयितुं कामग्राह भगवान् यत्परीति ॥

[Faint, mostly illegible text in Devanagari script, appearing to be a list or a series of short paragraphs.]

48

[Faint text at the bottom of the first section, possibly a signature or date.]

[Faint, mostly illegible text in Devanagari script, appearing to be a list or a series of short paragraphs.]

इसीसे अज्ञान कर्मन्त्यागी की निन्दा करते हैं कि जो आत्मस्वरूप को स्थिर न करिके वाक पाणि पाद आदि कर्म इन्द्रियों को वशी भूत अर्थात् काहू करि भगवत् के ध्यान के ~~लगाव नहि नर नहि~~ ~~कर्म इन्द्रियों को~~ वहाने से मन की अशुद्धता के कारण से इन्द्रियों का अर्थरूप विषयों का स्मरण मनसे करता है सोई मूढ मिथ्याचार अर्थात् नास्तिक कहावता है ६ ॥

दोहा ॥

कर्म इन्द्रियों को रोकके विषय स्मरे मन माहि जो मूख ये सें रह
त हृथाचार कहैं ताहि ६॥

यस्मिन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेर्जुन कर्मेन्द्रि
यैः कर्मयोगमशक्तः स विशिष्यते ७

शाङ्ख्यभाष्य १

यस्मिन्नि यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽतो बुद्धीन्द्रियाणि मनसानियम्या
रभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाकपाणादिभिः किमारभते इत्याह कर्मयोग
मशक्तः सन् फलाभिसंयिवर्जितः सविशिष्यते इतरस्मान्मिष्याचारान् ७

आनन्दगिरिकृतटीका २

अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वतो जाग्रतो विषयान्तरदर्शनद्वोऽप्यात् मिष्या
चारस्तेन प्रत्यवायित्वमुक्त्वा विहितमनुतिष्ठतस्तस्यैव फलाभिलाषविक
लस्य सदाचारत्वेन वैशिष्यमाचष्टे यस्मिन्द्रियाणीति विहितमनुतिष्ठ
यस्मिन्नेत्युक्ते मूर्खान् कर्मत्यजतो वैशिष्यमक्षरयोजनया स्पष्टयति यस्तु
पुनरिति ७

श्रीधरी टीका ३

एतद्विधरीतः कर्मकर्त्ता तत्रेष्ट इत्याह यस्मिन्द्रियाणीति यस्तु ज्ञानेन्द्रि
याणि मनसानियम्या ईश्वरपराणि कृत्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मरूपयोगमुपाय
मारभतेऽनु तिष्ठति अशक्तः फलाभिलाषरहितः सविशिष्यते विशिष्टो भ
वति चित्तशुद्ध्या ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ७

विशाखभाष्य ४

तस्मान्मिष्याचारान् यत एवमतः यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽतो बुद्धीन्द्रिया
णि मनसानियम्यारभतेर्जुन कर्मेन्द्रियैः वाकपाणादिभिः किमारभत इत्या
ह कर्मयोगं कर्मचयोगमाराधारायकसंबधरूपकत्वात् असक्तः अफ

गी. का.

लाकां दीप्तविशिष्यते तस्मान्निष्पत्तिर्भात

रामानुजभाष्य

ततः पूर्वाभ्यस्तविषयसंज्ञातीयेन शास्त्रीयेकर्मणीद्विधा एवात्मावलोकन
प्रवृत्तेन मनसानियम्य स्वतःपवकर्मप्रवृत्तेरिन्द्रियैरसंगपूर्वकं यः कर्मयो
गमारभते सो संभावमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते

अभिनवगुप्ते

कर्मसृष्टिक्रियाणामुपनयनहानिः मनसो व्यापारे यत्र पुरुषवत्कर्मणः क्रिय
माणत्वात्

परमार्थप्रकाश

अथाविमूढात्मानं वर्णयति यस्त्विति यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि आत्मप्रवृत्ते
न मनसानियम्य असक्तः फलान्त्येक्षः स न कर्मेन्द्रियैः कृत्वा कर्मयोगमार
भते स एव विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्तशुद्धात्मानवान् भवति यस्मात्तथा

देवं तस्मा

भवेति तात्पर्यं

वनमाली

निःकामं कर्म कुर्वाणं प्रशंसति य इति यो ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मन
सा सह विवेकपुक्तेन मनसानियम्य शब्दादिविषयेभ्यो निवर्त्य कर्मेन्द्रियैर्वा
गादिभिः कर्मयोगं मदारोपयनं त्रयं निःकामतया कर्मयोगमारभते करोत्य
सक्तस्तत्र फलेक्षुः शुभद्वेषां स विशिष्यते इन्द्रियव्यापारे तुल्येऽप्ययं
महाफलभागू भवतीति तत्सकामस्तु फलभागिति विशेष इत्यर्थः

ऊसुमवैजयन्ती

यत्वं कर्मेन्द्रियनियमनं कुर्वाणस्य मिथ्याचारत्वं मुक्तेदाने ज्ञानेन्द्रियनिय
मनं कुर्वतस्तु विशेषमाह यस्त्विन्द्रियाणीति हेऽर्जुन त्वपुनः योगी मनसा
विवेकपुक्तेन शुद्धेन मनसा इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि नियम्य नि
रसकर्मिन्द्रियैर्वा गादिभिः स्वतःपवविषयप्रवृत्तेः स्वयमप्राप्ते विषयसक्त

रहितसन्कर्मयोगमारभतेकरोतिसःकर्मफलाभिलाषमन्योविवेकीप्र-
 वोक्तामिष्याचाराद्विशिष्यतेविशिष्टोभवति यद्वाप्रमादरहितत्वेनज्ञाननि-
 ष्टादपिश्रेष्ठोभवतिइन्द्रियनियमनत्वेनपरिश्रमसाम्येपिफलवैलक्षण्य
 सुभयोरितीदमाश्चर्यंत्वंयश्येनिसम्बोधनाभिप्रायः ७

धौन्मुक्तमात्रेणसर्वकमीत्यसं मधुसूदनी न्यास्यचि तमुदयेतिव्यामकमीत्येवयथा एतत्

ऊर्ध्वायस्मात्तथाहोः शुद्धांतः करणसंन्यासव्यतिरेकार्थः इन्द्रियाणिज्ञानेन्द्रियाणि
 ज्ञानेन्द्रियाणिश्रोत्रादीनिमनसासहनियंत्वापदेतथाहोदिविषयासक्ते
 निर्वर्त्यमनसाविवेकयुक्तेननियम्येतिवाकर्मैन्द्रियैःवाक्पाण्यादिभिःक-
 र्मयोगंशुद्धिहेतुतयाविहितेकर्मारभतेकरोत्यसक्तःफलाभिलाषमन्यः
 सन्योविवेकीसत्तरस्मान्मिष्याचाराद्विशिष्यते परिश्रमसाम्येपिफला-
 निप्रायभाक्तेनश्रेष्ठोभवति हेअर्जनआश्चर्यमिदंयश्यदेकःकर्मैन्द्रिया-
 णिनिगृह्णान्ज्ञानेन्द्रियाणिवापारयन्पुरुषार्थमन्योऽपरस्तुज्ञानेन्द्रि-
 याणिनिगृह्णत्कर्मैन्द्रियाणिवापारयन्परमपुरुषार्थभागभावतीति ७ ॥

सदानंदी ११

कर्मण्यपिक्लृप्तोयस्तुसचित्तानीन्द्रियाणिच भोगासक्तेनिर्वर्त्याशुवाक्पाण्या-
 दिभिरिन्द्रियैः १ शुद्धिहेतुतयाप्रोक्तंकर्मयोगंविवेकवान् फलाभिलाष-
 मन्यःसन्करोतिसविशिष्यते २ अमेसाम्येपिपूर्वोक्तामिष्यासंन्यासिनो-
 नरात् चित्तशुद्धौक्रियाःकुर्वन्श्रेष्ठःस्यात्फलभाग्यतः ३ ७ ॥

नीलकंठी १२

यस्तुपूर्वस्मान्मिष्याचारात्तविलक्षणःपुरुषधौरेयःइन्द्रियाणिमनसास-
 हनियम्यरागद्वेषविगुक्तानिक्लृत्वाकर्मयोगंआरभते हेअर्जनसःकर्मफले द्वियैःकर्म
 स्वर्गादौयेहिकेवाशाहोदौअसक्तोऽनासक्तोऽतोविशिष्यतेपूर्वस्मादधिको
 भवतीत्यर्थः ७ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

51

संस्कृत-विश्वकोष-प्रकाशक-संस्थान-वाराणसी-२२१००५

... ..

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

शानदीटीका

यस्तनियते कर्मनुतिष्ठेदेव सविशिष्टश्चाह कर्मणो योगे

फलस्यो विनाकरणम् ॥

+ यस्मिन्समाधायकलपतामापाय
तस्मैहविवर्तितस्य योगिनः पूर्वस्माद्विशे
मानालेकेशः सत्पणालंबने प्ररोहसामर्थ्यं न भजते तदधिक
रामकंदीटीका चोरागदेष विद्युक्तैस्तु विषयानिद्रियैश्चरन्त्यादिना सर्वो
क्रमपिस्मारयन्मुनराह +

+ तत्राहो व्यतिरेके स पुनरसक्तः संगरहितो योगी पूर्वस्माद्योगिने
विशिष्यते प्रकर्षत्वेन व्यतिरिच्यते कोसो यो मनसा यथा प्रति
पादितलक्षणसमात्मलक्षणप्रतिष्ठत्वात्सर्वसाम्यदशाधिहूयेना
नः करणेन बुद्ध्या श्रोत्रादीनितियम्यरागादिदोषसंस्पर्शात्तत्र
हृदीति विषयान्विति विषयतपत्वं विधेरागादिस्पर्शभूयैः कर्मैदि
याः कर्मसंस्पर्शे शब्दादिग्रहणरूपेष्टधिकृतैरतैः कर्मयोगमा
रभते कर्मणा शास्वोदितशब्दादिग्रहणरूपया क्रियया योगस
म्बन्धमारभते प्रसूतिरिति न देवगतिरिति प्रकरणाप्रतिपत्तिरिति
तत्रानेन कर्मणा मार्गजललान् ॥

लासिकी दत्तउमीटीका

एतद्विपरीतकर्मकर्ता श्रेष्ठश्चाह यस्मिन्ति तत्राहो व्यतिरेके
यः पुनर्त्तानेन्द्रियाणि मनसा मननात्मकेन नियम्योक्तप्रकारा
गादिदोषेभ्यः प्रतिषिध्यतत्प्रवृत्त्या असक्तः फलानभिलोषे।
णाः तीनन्तितः कर्मैदियैः कर्मयोगमुक्तलक्षणमारभते नुति
ष्ठति सविशिष्यते तानकाशाधिरोहेण श्रेष्ठो भवति एष श्रो
कः कर्मयोगलक्षणप्रतिपादकः पुरुषो देशेनोपदिष्टो भगव
ताये प्रसक्तानुप्रसक्तस्यैवोपोदलका दृष्टव्या इति ॥

पंचोलीटीका

एतद्विपरीतः कर्मकर्ता श्रेष्ठश्चाह यस्मिन्ति तत्र पुनः देवर्जनयः इन्द्रिया
णि श्रोत्रलक्षणरक्षाणादिमनसानियम्य कर्मैदियैः वाक्याणि पारणा
यूपस्यैः कर्मयोगपरमेष्ठरसे तस्यै कर्मसमारभते कुरुते स असक्तः फ
लासक्तिरहितः मिथ्याचारादिष्यते ॥

रसावीरसमिहोधिनी॥

52
बोदितं कर्म कुर्वन्नेव विशेषतः ॥ यत्तिति यः पुनरि
दियाणि चक्षरादीनि मनसा सद नियम्य स्ववशो विधाय
नततद्वशो भूता कर्मैदियैर्वाकारणादिभिः कर्मयोगं कर्म
स्वप्नागच्छस्य रोभवयथा प्राप्ति प्रदरमहान विषयो भूता
नभविष्यसीत्यादिस्ववीरत्वात्प्रायत परते जोहानि निमित्ती
भूतवचनसर्वकं प्रस्तासु प्रयोगलक्षणेषु योगं कौशलमा
रभते स गुरुवधादियाया संगरहितो विप्रिष्यते सर्वैर्मान्य
तया ज्ञायते इति ७ ॥

मधुभाष्य

७॥

रामचंद्रसरस्वती टीका १३

इंद्रियाणि नियम्येति ज्ञानेन्द्रियाणि पापहेतुत्वस्वविषयासक्तेः ।
कर्मेन्द्रियाण्यपि पापहेतु वृथाचेष्टाभ्योनियम्योपसंहृत्य मनसा ऽस-
क्तः सन्निकामः सन्नतदंभेन कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगं शुद्धिं कृतकर्मरभते
करोति सविशिष्यते सर्वपुरुषेभ्योपि विशिष्टमुक्तिभागभवति इत्यर्थः
अथ वामनसेतिसहार्थे तृतीया मन्त्रसासदंन्द्रियाणि नियम्येति निनुतः
सहमपि जन्मान्तरकृतसकृत्ततः शुक्लवामदेवादिवत्परिशुद्धाशयः
सत्यासर्पर्वकप्रवाणवेवप्रवर्तने किं कर्मणोत्पाशांकाह वियत मिति

भाषाअनुवाद

अवश्य के विपरीत कहे उलटा कहते अर्थात् कर्मकारी पुरुष को
श्रेष्ठ कहते हैं कि जो फलकी अभिलाष रहित मनुष्य चक्षु श्रोत्र स्ना
ण आदि ज्ञान इंद्रियों को मन के द्वारा वशीभूत करिके अर्थात् ईश्व
र में तत्पर हो सकल कर्म में अपने को अन्तर्गामी भगवान के अधीन
जानि कर्म इंद्रियों से कर्मरूप योग आरम्भ करते हैं वे ई फलाभिला
ष रहित चित्तशुद्धि के द्वारा ज्ञानवान होते हैं और कर्म दोष रहित
हो नुक्तीलाभ करते हैं ७

दोहा
मन कर इंद्रियों के जोहि पुरुष गुण के प्र कर्मजोग दिं कर्म
इंद्रियों करें सो असंग विशेष ७॥

54

[illegible]

॥ ० ॥

नियतं कुरु कर्मत्वं कर्म ज्यायोऽयं कर्मणः शरीर
यात्रापि चेतनं प्रसिध्येद् कर्मणः ॥ ८ ॥

शार्ङ्गभाष्य १

यतएवमतो नियतं नित्यं शास्त्रोपदिष्टं यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः
फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म तत् कुरुत्वं हे अर्जुन यतः कर्म ज्या
योधिकतरं फलतो हि यस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् कथं श
रीरयात्रा शरीरस्थितिरपि चेतनं न प्रसिध्येत् प्रसिद्धिं न गच्छेद् कर्म
णोऽकरणात् अतो दृष्टः कर्माकर्मणोरर्थविशेषो लोके ८

आनन्दगिरि २

कर्मानुष्ठायिने वैशिष्ट्यमुपदिष्टमनृद्य तदनुष्ठानमधिकृतेन कर्तव्य
मिति निगमयति यत इति उक्तमेव हेतुं भगवदनुमति कथनेन सु
दयति कर्मेति इतश्च त्वया कर्तव्यं कर्मत्वाद् शरीरेति तन्नियतं तस्या
धिकृतस्येति सम्बन्धः स्वर्गादिफले दर्शयोर्णमासादावधिकृतस्य तस्य
तदपि नित्यं स्वादित्याशङ्क्य विशिनष्टि फलायेति नित्यं कर्म इति नियमेन
कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह यत इति । हिशब्दोपात्तमुक्तमेव हेतुमनुवदति य
स्मादिति करणास्माकरणाज्यायत्वं प्रश्नार्थकं प्रकटयति कथमित्यादिना
सत्येव कर्मणि देहादिचेष्टाद्वारा शरीरं स्थातुं पारयति तदभावे जीवनमे
व दुर्लभं भवेदिति फलितमाह अत इति ॥ ८

श्रीधरी टीका ३

नियतमिति यस्मादेव तस्मान्नियतं नित्यं कर्मसंज्ञोपासनादिकुरुहि
यस्मादकर्मणः सर्वकर्मणोऽकरणात् सकाशात् कर्मकरणं ज्यायोऽ
धिकतरं अन्यथा अकर्मणः सर्वकर्मशून्यस्य तव शरीरनिर्वाहोऽपि न भ
वेत् ८

गी. टी.
का-

पिशाचभाष्य ४

यतएवमतःनियतमिति तस्मान्नियतंनित्यंकर्मत्वंकुरुयतःकर्मज्जायः
श्रेष्ठफलकत्वादःकर्मणाःअनारंभात्इतश्चज्जायः शरीरयात्राशरीर-
स्थितिरपिचतेतवंप्रसिध्यते अकर्मणाःअकरणात्तस्मात्कर्तव्यमित्यभि-
प्रायः ८ ॥

रामानुजभाष्य ५

नियतंवाप्तंप्रकृतिसंस्पृष्टेनहिवा भेदकर्मप्रकृतिसंस्पृष्टत्वमनादिवा
सनयानियतत्वेनसुशकत्वादसंभावितप्रमादश्चकर्मणंकर्मवकुरुय
कर्मणोहिताननिष्ठाया मपिकर्मवज्जायः नैकर्मपुरुषोऽश्रुतेरितिप्रक्र-
मात् अकर्मशब्देनज्ञाननिष्ठैवोच्यतेज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्त
पूर्वतयाचानियतत्वेनदुःशकत्वात्प्रमादत्वाच्चज्ञाननिष्ठायाःकर्मनि-
ष्ठैवज्जायसीकर्मणिक्रियमाणत्वात्तयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोकर्तृत्वा-
नुसंधानमनन्तरमेववक्ष्यतेअतश्चात्मज्ञानस्यापिकर्मयोगात्तर्गतत्वा-
त्सएवज्जायानित्यर्थःकर्मणोज्ञाननिष्ठायाज्जायस्तमवगतंज्ञाननिष्ठा-
यामधिकारेसत्येवोपपद्यतेयदिसर्वकर्मपरित्यज्यकेवलज्ञाननिष्ठा-
यामधिकरोषितर्ह्यकर्मणस्तेज्ञाननिष्ठोपकारिणीशरीरयात्रापिन
सेत्स्यति यावत्साधनसमाप्तिशरीरधारणंचावश्यकं न्यायार्जितधनेन
महायज्ञादिकंकृत्वातच्छिष्टाश्रितेनैवशरीरधारणंकार्यं आहारशुद्धौ
सत्त्वशुद्धिःसत्त्वशुद्धौश्रद्धास्मृतिरितिश्रुतेः तेत्वचंभुजतेपापाश्चि-
द्वपति अतोऽज्ञाननिष्ठस्यापिकर्माकुर्वतोदेहयाज्ञानसेत्स्यतियतोऽज्ञान-
निष्ठस्यापिप्रियमाणारागस्ययावत्साधनसमाप्तिमहायज्ञादिनित्यनैमि-
त्तिककर्मवशंकार्यंअतश्चकर्मयोगेऽप्यात्मनोकर्तृत्वमभवन्नात्मयाथा-
त्मानुसंधानमंतर्भूतं अतश्चप्रकृतिसंस्पृष्टकर्मयोगःसुशकोप्रमा

三

二 川

亦

2

五

अष्टमवर्गमधिक्यं अक

गी.टी.
का.

मरणः कर्मशून्यस्य तेन वशादीरयात्रादेहनिर्वाहोपनिश्चयेन न प्रसिद्धे त्वर्कस्य
एतन्मत्स्यमिति प्रशङ्गेन वा संद्रिययापारशून्यत्वं स्नानभोजनादिकं कथं करिष्य
सिञ्चपरहस्तेनैव सर्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् परकीरेण चर्चणनिगीलनाद्यभावाद्
तः कर्मावश्यकं कुक्षितिथ्यनितम् । ८

मधुसूदनी १९

यस्मादेवं तस्मान्मनसा ज्ञानेन्द्रियाणि निग्रह्य कर्मैन्द्रियैः त्वं प्रागननुष्टि
तश्चुद्धिहेतुकर्मनियतं विभुं देशेन फलसंबन्धशून्यतया निमित्तेन विहितं क
र्मश्रोतं स्मार्तं च नित्यमिति प्रसिद्धं कुरु ऊर्विति मध्यमपुरुषप्रयोगेनैव त्वमिति
लब्धे त्वमिति पदमर्थान्तरे संक्रमितं कस्मादशुद्धांतः करणेन कर्मैव कर्तव्यं हि
यस्मात् अकर्मणो अकरणात् कर्मैव ज्ञायः प्रशस्ततरं न केवलं कर्माभावे
तवांतः करणशुद्धिरेव न सिद्धेत् किंतु अकर्मणो फलादिकर्मरहितस्य तेन व
शादीरयात्राशरीरस्थिति रपि न प्रकर्षेण दात्र ह त्रिहृतत्वलक्षणो न सिद्धेत्
नथा च प्रागुक्तं अपि चेत्ततः करणशुद्धिः समञ्जसार्थः ८

सदानंदी १९

यस्मादेवं ततो बुद्ध्या धीन्द्रियाणि निग्रह्य वै फलसंबन्धशून्यं यद्विहितं विधि
नैव तत् १ नियतं कर्म नित्यत्वं श्रोतं स्मार्तं समाचर अशुद्धबुद्धेः कर्मैवा
करणदधिकं यतः न सिद्धे मनसः शुद्धिः कर्मभावेन केवलं किंतु स्वधर्म
शून्यस्य देहास्थिति रपीह ते ३ नैव सिद्धे त्वर्कस्य एततः कर्म समाचर ४ ८ ॥

नीलकंठी १२

नियतमिति यस्मादेवं तस्माच्च नियतं संश्लेषासनादिकर्मैव कुरु यद्वानिय
तं नियमेन त्वं कर्म नित्यकाम्यसाधारणं यत्पापनिवर्तकस्वभावं तत्तदेव कुरु
हियस्मात् अकर्मणः सकलकर्मैन्द्रियनिग्रहेण तदकरणतचित्तजयप्र
त्यात्कर्मेव ज्ञायः प्रशस्ततरं अपि च तत्तदेव दात्रियस्य अकर्मणः सत्यामपि चित्त
प्रवृत्तौ सर्वकर्मत्यागिनः शरीरयात्रादेहव्यवहारः न प्रसिध्येत् भेदा चर्चयाम
नधिकारात् ग्राह्येणः पुत्रैषणायाश्च विज्ञेयणायाश्च लोकेषणायाश्च शु

त्यायायभिदाचर्यचरंतीति संन्यासविधायके वा को राजाराजसूयेन सर्वरा
ज्यकामो यजेतेत्यत्र राजपदवद्वा ह्यण पदस्य विवक्षितस्वार्थत्वात् च
त्वारश्चाप्रमात्रा ह्यणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्येति स्मृतेश्च अन्यत्रा
श्रुतं पारिव्राज्यं प्रकृत्य मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिंगधारणं बाहु
जातो रुजातानां नायं धर्मो विधीयत इति ८ ॥

आनन्दीटीका

प्रकृतिजगुणानामवषणानुसरणादेहस्थितये भोजनं करणीयमे
वचेतर्हितैर्कर्मैक्ये सिद्ध्यतीत्यर्थः नियतमवषणनुष्ठेयं नियम्यता
दिशरीरस्य यात्रा स्थिति रप्य कर्मणो निर्वापारस्य न ते सिध्येत् ८ ॥

+ रागहेषपरिहारः प्रकरणप्रतिपाद्यसि रामकंठीटीका द्विसाधनेननुकर्मणमनारंभस्तस्मात् +

+ नियतं वर्णा विभागेनाश्चमविभागेन च शास्त्रेण नियतं कर्मजातं
क्रियां ऊरु अनुतिष्ठमाकदाचनमासीः यतो कर्मणाः कर्माभावा
क्रियाणां कर्मविहितकर्मानुष्ठानं न्यायः श्रेष्ठं यतः केषां चिदेव क
र्माणामनारम्भे कर्माभावाभ्रमो न सिद्धिहेतुः क्लेशातामनुच्छेदात् य
थाक्तेन समापितास्तनुशीयमाने कर्मसु स्यान्हेतुषु विषयेषु सत्सुपि
क्लेशात्मेवाभावाय पर्यवस्यत् प्रशस्यतरं न च शरीरित्वे सति सर्वक
र्माभाव उपपद्यते यतस्तवा कर्मणाः सर्वात्मना कर्मरहितस्य स्यात्
कस्यच शरीरयात्रापि देहहतिरपि न प्रसिध्येन्न चरेत् न च पाताश
नशयनासनगमना ऊंचनकाण्डयनादिक्रिया कलापमन्तरेण ।
केन चिद्वर्तितं शकं क्रियां यदा न सति सर्वकर्मजातानुपपत्तौ विना
विषयं तदा न कर्मविहितं यथा न सिद्धयेकान्तश्चाह ८ ॥

वसुगुप्तीटीका

यस्मादेवं तस्मात् नियते वर्णाश्रमविभागेन नियन्त्रितं कर्म त्वेवोप-
युक्तः कुरु यतोः कर्मणाः क्रियासागात्सुकाशात्कर्मानुष्ठानेन्यायः
श्रेष्ठं सिद्धिहेतुत्वात् न केवलं सिद्धिहेतुत्वं किन्तु कर्मणाः सर्वकर्म-
श्रयस्य तेन वशीरयापि देहहृत्तिरपि न प्रसिद्धेन वदेत पानाशना-
दि क्रियामन्तरेण केन विदपि वर्तितमशक्यत्वात् तत्र के कृतार्णाः।
वे तानि नोत्तानि नोवापियादेहस्य धारणा तावद्वर्णाश्रमाचारः क-
र्तव्यः कर्ममुक्तयेति ८ ॥

पंचोली टीका

यस्मादेवं तस्मात्तस्य संकल्परहितं कर्म करणमेव उचितमेवेत्याह

गी.
री.
८

नियतेति हे श्रुतेन तेनियतेनियतेविहितेकर्मकुरुतफलायेदिय।
स्मादकर्मणः कर्मश्रकरणाकर्मकरणज्यायः श्रेष्ठवपुनःनेतवश्र
कर्मणःकर्मकुरुतःशरीरयाशशरीरस्थितिरपिनप्रसिद्धेन वसे।
त्यनिनिर्वाहोनभविष्यतीत्यर्थः ८

ररावीरसमिहोधिनी॥

यस्मादेवंतस्मात् त्वनियतेनक्षत्रजातौ नियमेनचोदितं
कर्मश्रुदिरूपंऊरुप्रवृत्तिषु दियस्मादकर्मणोकरणा
त्सकाशाकर्मज्यायःश्रेष्ठकरं किंच श्रकर्मणः कर्मद्वियनि
वर्त्यकर्मरदितस्यतवपरीरयाश देह निर्वाहोपिनप्रसि
ध्येत श्रतस्तन्निर्वाहार्थकर्मणोवपयकर्तव्यतायां किमिति
स्वजात्युचितमेवश्रेष्ठकरत्वाकर्मकुरुवितितात्यर्थे ८॥

मधुभाष्य॥

८॥

नियतं नैमित्तिकं नियतनिमित्तानि नियतनिमित्तलक्षणं कर्मत्वं
 कुरु अत्र कुर्वित्यनेनेव पुष्पदर्ये सिद्धे त्वमिति वदत्वा स देवोऽर्जुनस्य
 शोकमोहाद्यभिभूततया मुकवामदेवादि वैलक्षणाज्जन्मांतरनार्जित
 मुहिकृतं कर्मतामाह अतएव हेतुमाह हियस्मात् अकृतकर्मणो ज
 न्मांतरेऽकृतशोधककर्मणा ज्वायो वश्यानुसरणीयं येनानुसृतेनेह जन्म
 निजन्मांतरे वा मोचकज्ञानसंपन्नो भविष्यतीति संबंधः इतश्चावश्यो न
 ह्येवंतव पुद्गादिकर्मत्वाह अपि च ते तन्नियस्य सतो कर्मणो पुद्गादिकर्म
 रहितस्य शरीरयात्रा शरीरस्थितिर्न प्रकुर्येण प्रवृत्तिकृतत्वलक्षणेन
 सिध्येदित्यर्थः यदि पुनः सर्वकर्मानुष्ठितबंधहेतुरिति सांख्यमतमुपा
 श्रित्य कर्मकरिष्यसितततः शृण्वित्वाह यत्तार्थादिति

शरीरेति

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

जिस हेतु ऐसी व्यवस्था है इससे तुम कर्म करो सोई कहते हैं कि नि
 यत कहे नित्य कर्म संस्था उपासन आदि कर्म अनुष्ठान करो जिसलिये क
 र्मन करने से कम करना ही भला है नहीं तो सब कर्म छोड़ने से एक वा
 रगी कर्म शून्य अचेतन की भांति रहने से तुमारी शरीर यात्रा भी कै से नि
 बहेगी अर्थात् न चलेगी ॥ ८ ॥

देहा ॥

श्रेष्ठ हि कर्म प्रकर्म ते करहुं कर्म को ताहि देह व्यवहार न
 दोष के तोहिसों विन जादि ८ ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयंकर्मबंधनः तदर्थक
र्मकौतेयमुक्तसंगः समाचर ५

शंकरभाष्य

२

यच्च मन्यसेवंधार्थत्वात् कर्मनकर्तव्यमिति तदप्यसत् कथं यज्ञार्थादि
ति यज्ञोवैविष्णारिति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत् क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म तस्मा
त्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणालोकोऽयमधिकृतः कर्मकृतकर्मबंधनं य
स्य सोऽयंकर्मबंधनो लोको न तु यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थकर्म कौतेयमुक्तसं
गः कर्मफलसंगवर्जितः सन् समाचरनिर्वर्तय ५

आनेदगिरिक्तटीका

२

कर्मणावध्यते जन्तरिति स्मृतेर्व धार्थकर्म तत् न श्रेयोऽर्थिना कर्तव्यमित्याशं
कामन्यदूषयति यज्ञेत्यादिना कर्माधिकृतस्यातदकरणममुक्तमिति प्रति
ज्ञानं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना फलाभिसन्धि मन्तरेण यज्ञार्थं
कर्मकुर्वीत स्यादवंधाभावात् तादर्थ्येन कर्मकर्तव्यमित्याह तदर्थमिति य
ज्ञार्थकर्मत्वं पुनर्न हि कर्मार्थमेव कर्मत्वाशंकाया चोद्ये यज्ञोवै विष्णारिति
कथं तर्हि कर्मणावध्यते जन्तरिति स्मृतिसंज्ञाह तस्मादिति ईश्वरार्थेण बुद्ध्या
कृतस्य कर्मणोऽवन्धार्थत्वाभावे फलितमाह यत्तदिति ५

स्वामिक्तटीका

३

सांख्यस्तु सर्वमपि कर्मबन्धकत्वात् न कार्यमित्याहुस्तन्निराकुर्वन्नाह यज्ञा
र्थादिति यज्ञोवैविष्णारिति श्रुतेः तदाराधनार्थात् कर्मणोऽन्यत्र तदेकं वि
ना लोकोऽयंकर्मबंधनः कर्मभिर्वध्यते न त्वीश्वराराधनार्थेन कर्मणा यत्तत्
दर्थं विष्णमीत्यर्थमुक्तं गोतिसामः सन् कर्मसम्यगाचर ५

पिशुचभाष्य

४

यत्तु मन्यसेवंधेतुत्वात् कर्मनकर्तव्यमिति तदसत् कथं यज्ञार्थात् यज्ञोवि

गी.
टी.

सुः यत्तोवैविस्वरिति श्रुतेः सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद्यत्तार्थवि^{स्वा}राथनार्थत
स्माद्विस्वाराथनार्थात्कर्मणोऽन्यत्राद्यं लोकः कर्मबंधनस्तदर्थविस्वाराथना
र्थं यत्तादिकर्मकौंतेयमुक्तं संगोयेन समुक्तत्वेः समाचरन्नुत्तिष्ठ ५

रामानुजभाष्य

यवंतर्हि द्व्यार्जनादिकर्मणो हंकारममकारादेः सर्वेन्द्रियव्याकुलतागर्भत्वे
नास्य पुरुषस्य कर्मवासनाया बंधनं भविष्यतीत्यत आह यत्तादिशब्दास्तार्थक
र्मशेषभूतात् द्व्यार्जनादेः कर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रि
यमाणेऽयं लोकः कर्मबंधनां भवति अतस्त्वं यत्तार्थं द्व्यार्जनादिकं कर्म स
माचरन् आत्मप्रयोजनसाधनतया यः संगस्तस्मात्संगात्मुक्तस्तस्माच्चरयवं
मुक्तं संगेन यत्तार्थतया कर्मणि क्रियमाणे यत्तादिभिराश्रितः य
रमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनामुच्छ्रित्या व्याकुलात्मावलोकनं
ददातीत्यर्थः ५

अभिनवगुप्ती

यत्तार्थादवश्यकरणीयादन्यानि कर्माणि बंधकानि अवश्यकर्तव्यामुक्तफ
लसंगतया क्रियमाणं न फलदम् ५

परमार्थप्रया

अथ सांख्याः सर्वमपि कर्मबंधकत्वात्तत्कार्यमित्याहुस्तन्निषेधयन्ति यत्ता
र्थादिति यत्तोवैविस्वरित्यादि श्रुतेः यत्तोविस्वः स एवार्थः प्रयोजनं यस्य तद्य
त्तार्थं तस्माद्यत्तार्थात्परमेश्वरार्थात्वेन कृतात्कर्मणः सकाशादन्यत्र बंधके क
र्मणि कर्मबंधनं यस्य सकर्मबंधनो लोको जनः सजते । त्वं तु तदर्थं परमे
श्वरार्थकर्म समाचर अतएव मुक्तसंगस्य फलभिसंधिः सन् ५

वनमाली

तनुकर्मणावध्यते जंतुरिति स्मरते न मुमुक्षुणां कर्मकार्यमिति तत्राह
यत्तार्थादिति यत्तं परमेश्वरः यत्तोवैविस्वरिति श्रुतेः तदाराधनार्थं क्रिय
माणं कर्म यत्तार्थं तस्मात्कर्मणोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तो जंतुः कर्माधिकारीव

यते नत्तीश्वरा राधनार्थेन तत्तदर्थं कर्म हे कौंतेय त्वमपि परमेश्वरपत्न्यां
तस्यः कर्मकारयति नाहं कर्मकर्ता न मदीयमिदं कर्म अनेन स एव प्रीयता
मितिकर्म तत्फलयोर्मदीयेतानेन कर्मणाममेदं फलं भवतीत्यभिमाता
भिलाषादिदूरेयो मुक्तः संगो येन सतादृशः सन् सोचितं कर्म समाचरे ५

ऊसमवैजयन्ती ५

ननु कर्मणा वध्यते जन्तरिति श्रुतेरात्मबंधनभूतस्यानित्यस्य दुःखरूप
स्य देहस्य पालनाय स्वबंधनरूपदेहोत्पत्तिहेतुभूतं कर्म विवेकी जनः कोश
कारवत्कथं कुर्यादिति चेन्न त्राह यत्तार्थादिति यत्तार्थात् अत्र यज्ञो नाम आ
त्मयज्ञजपयज्ञद्रव्ययज्ञज्ञानयज्ञयोगयज्ञा इति भेदात्तच्च यज्ञाः यज्ञ एवार्थः
प्रयोजनं यस्य तत् यत्तार्थं तस्माद्यत्तार्थात्कर्मणः सकाशादन्यत्र चातुर्मा
स्यादिषु सकामेषु अयं लोकः भरतावराडाश्रितो जनः कर्मबन्धः कर्मणा
वध्यते इति तथा स भवति तदर्थं स यत्तार्थः प्रयोजनं यस्य कर्मणा तत्तदर्थं कर्म
हे कौंतेय मुक्तसङ्गः संस्रोथनेन कुंताराधितस्यामराजस्य पुत्रत्वात्तत्रैतत्क
र्मा करणे महान्नर्थो भवेदिति सूचितम् ५

मधुसूदनी ५

कर्मणा वध्यते जन्तरिति स्मृतेः सर्वकर्मबंधात्मकत्वान्मुमुक्षुणा न कर्त्तव्यमि
ति मन्वानसो ज्ञरमाह यज्ञः परमेश्वरः यज्ञो वै विसृतिश्रुतेः तदाराधना
र्थं यत्क्रियते कर्म तद्यत्तार्थं तस्मात्कर्मणो न्यत्र कर्मणि प्रवृत्तो यं लोकः क
र्माधिकारी कर्मणा वध्यते नत्तीश्वरा राधनार्थेन अतस्तदर्थं यत्तार्थं कर्म
हे कौंतेय त्वं कर्मण्यधिकृतो मुक्तसङ्गः सन् समाचरे सम्यक्प्रार्थ्यादिपुनरस
रमाचरे ५ सदानंदि

कर्मणा वध्यते जन्तरिति स्मृत्या मुमुक्षुणा बंधकत्वात्कथं कर्म कर्त्तव्यमि
ति चेच्छ्रुत्वा १ यज्ञो वै विसृतिश्रुत्वा तदाराधनहेतुकं यत्कर्म क्रियते तस्मा
त्प्रवृत्तो न्यत्र कर्मणि २ कर्माधिकार्यं लोकः कर्मणा वध्यते तदा नेम्वरा
राधनार्थेन वध्यते तस्तदर्थकं ३ कर्मण्यधिकृतः संस्वफलसंगविवर्जि

ताभिलाषादिसंस्तुतः सन् संस्तुतः सस्यस्यमादरहितेन
आसमत्तादिके वेगुण्युत्पन्नं च ऊरुसंक्रियते ५५

गी.
टी.

तः सम्यक्प्रहादिना कर्मकौन्तेय उक्तं रुद्रास्तुतः ४ ५

नीलकंठी ११

ननु कर्मणा बध्यते जन्तरितिकर्मणां बंधकत्वं स्पष्टेः कथं सुमुक्तं मां तत्र
नियोजयसीत्याशङ्क्याह यत्तार्थादिति यत्तः परमेष्वराराधनं यजदेव
प्रजायामिति यात्वर्यानुगमात् तदर्थं यत्तो वै विष्णुरिति श्रुतेर्विष्णोर्वा
नदाराधनार्थं यत्कर्म ततो न्यत्र कर्मणि स्वर्गार्थं प्रवृत्तौ यं लोकः कर्मबं
धनः कर्मणा बध्यते न त्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थं इश्वराराधनार्थं क
र्मवर्णाग्रमोचि तं हे कौन्तेय मुक्तसंगः फलाभिलाषशून्यः सन् समाचर स
म्यक्कुरु ५

श्रातन्दीटीका

अशनादिकेन शरीरस्थिमर्त्येवेत्कार्ये निमस्य यत्तादेः करणे को।
विमर्शश्च मर्त्यः यतदेव प्रपद्यति यत्तशिष्टमेव भोजनं श्रुतिवि
हितमिमर्त्यः ५॥ रामकंटीटीका

+ इत्येव कर्मणः सर्वथा भावात् उपपन्नौ स्थिता + शून्यं सर्वनाम कर्मात्तुष्टीयमानं सिद्धये कल्पत इत्याह +

+ यतो यजनमुख्याया ह्यसादेव तपूजने देवतमपियस्मिन् सर्वमिमा
दिस्मोकव्याख्यातस्वरूपः परमेश्वरः परमात्मेवेकं तन्मिसाभि
प्रेतम् तस्य पूजनमपियथाप्रतिपादितविज्ञानपरिशीलनवि।
मुद्रया संविदा स्वभावत्वेन परमर्षलक्षणमाराधनं सौम्यः प्रयोज
नं यस्य तादृशं यत्कर्म तस्मात्तथाविधा कर्मणो मन्त्रतादृशं कर्मव।
र्जयित्वा तादृशं कर्म ऊर्वाणः सर्वोयं लोकः कर्मवन्धनो भवति क
र्मशास्त्रोदितमप्यनुष्ठानेन बन्धने संसारिदापित्वा मारुतव्यहेतुर्ध
स्य सतथा यथोक्तात्मनस्तत्तान् श्रुततया विधिवदनुष्टीयमानं शा
स्त्रीयमपि कर्मवन्धनायेव कल्पते यथाप्रतिपादितवित्तानिष्ठता न५
यानुष्टीयमानं तपरमेश्वराग्राधनलक्षणमुख्यायागहेतुतामरसि।
दिदं भवतीत्यर्थः तथा च वक्ष्यति यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं।
तत्तम् स्वकर्मणा तमेवास्मिदिदं विदन्ति मानव इति यत एवेतत्तत्त्वं
तदर्थं तादृशस्य यत्तस्य सम्यक्तये कर्मशास्त्रोदितं क्रियो समाचरस
म्यकुरुवित्यर्थः कीदृशस्तस्य सम्यक्करणोपिकृतं रतिविशेषणमाह
मुक्तसंगरति मुक्तप्रसक्तस्यापरिरुतः सेगोरागहेषादिशेषहेतु
विषये श्रुतिमज्जने तदेक निमग्रवित्तत्वेन सतथाविधः सन्निस
नेन मुमुक्षोस्त्वावत्कर्मपरिमाणः प्रतिपादितः इति तन्मिदं
निलक्षणधर्माधिकृतः इति चिन्तितं तदर्थं यथा श्रुतिमज्जने तदेक निमग्रवित्तत्वेन सतथाविधः सन्निस
नेन मुमुक्षोस्त्वावत्कर्मपरिमाणः प्रतिपादितः इति तन्मिदं ५॥

लासिकी टीका

५ अयं सर्वलोकः कर्मवन्धनः कर्मशास्त्रीयं स्वाभादिकं वा बन्धनं संसारदायित्वा

市

ਸੀ.
ਈ.
ਦ.

ननु कर्मणा बध्यते जन्तरिति स ते कर्मणो बध्यन्ता कृतः कर्मकराणां
मुमुक्षोः प्रशंससीत्यत आह यत्तार्थादिति यत्सो विदुः यत्सो द्वे वि।
स्वरिति श्रुतेः तदर्थो जन्ममिति मितात्मात्मपरमर्शादिना कृता
कर्मणो मन्त्रादृशं कर्मवर्जं पिताम्भारवशाद्देतयस्य स यथा कृति
ज्ञाननिष्ठतया कृतं कर्म परसिद्धिर्दे भवतीत्यर्थः तदुक्तं कृताणां वे
क्रियमाणानि कर्माणि ज्ञानशोभे रत्नजम् न संस्पृशन्ति तत्तत्तज्ज
लेपमदले यथा तत्तन्निष्ठस्य कर्माणि पुण्यपापानि संक्षयं न प्रया।
न्ति ते वल्लभ्यन्ति क्रियमाणानि वा पुनरिति यत्तद्वन्त न संसृक्त सं
गः मुक्तस्तक्तः संगः कलाभिलाषेण तदेकनिमग्नचित्तत्वे येन सः
तदर्थं मीचरप्राप्यर्थं पुन्या कर्म समाचरस्य कुर्विमर्थः श्रुतो
नमुमुक्षोः कर्मपरिमाणं २॥

पेंवेलीटीका

कर्मणो बंधनमाशंक्य या कृतं कर्म बंधनं न भवति तं प्रकारमाह
यत्तार्थादिति यत्तो वै विस्मः तदर्थं कर्म यत्तार्थं तस्माद्यत्तार्थात्कर्मणाः
अस्य अनेन कर्मणा अयं लोकः कर्म बंधनः कर्म बंधनं यस्य सक
र्म बंधनः हे कौन्तेय मुक्तसंगः फलकांक्षारहितः सन्नदर्थं विस्मयं
कर्म समाचर

राणवीरसमिद्धोद्यिनी ॥

ननु कर्मभिर्बन्धो नैकस्मिन्मोक्ष इति युक्त्युच्यते तत्कथं संग
 ह्यत इत्यत्राह यज्ञार्थादिति यज्ञो वै विस्मृतिरिति श्रुतेर्यज्ञा
 ह्येन परमेश्वर उच्यते तदर्थान्तर्गता नार्थादवश्यकर्तव्या
 इति यावत् कर्मणः क्षादिजात्युचितानुष्ठानादित्य
 ब्रह्मक्षणादिजात्युचिते भिक्षाचरणादौ निष्कामं पुण्यं दत्त
 क्षणो लोकः कर्मबन्धनः कर्मभिर्बन्धत इति श्रुतस्तदर्थं
 तस्येश्वरस्य प्रीणानार्थं कर्म अवश्यविधेयं शास्त्रप्रयोगा

दिक्क कथमित्याह मुक्तस्यक्तः संगम्राचार्यप्रियादिलक्ष
 णः संबंधीयेनेति अयमत्राभिप्रायः यथा राज्ञापिशादिव
 धंप्रत्यप्याज्ञासोभरस्तच्छासनं संपाद्य प्रसादविषयो न्य
 षादंशश्च भवत्येवं परमेश्वरेण यथावर्णं बोधितानि कर्मा
 णि यो निर्वर्तयति स तदाज्ञापालनात्तस्य प्रीतिभाजनम
 न्यथा कर्तव्यं धनीयश्च भवति तस्मात्तदनुशिष्टं कर्म यद्यपि
 चोरे तथापि तदाज्ञापालने न तत्प्रीत्युत्पादनार्थमवश्यम
 विचार्यैव विधेयमिति अतएव यज्ञार्थपरस्यावश्यकत्वं
 तार्थपरता सिद्धा यरोक्षमपि महचनमनुपालयेतां महा
 त्मानः सर्वैः कर्मबंधनैर्मुच्यंते तत्र प्रत्यक्षं महचनमनुपा
 लयन्कथं बद्धमिति गूढाभिप्रायः १॥

मधुभाष्य॥

यज्ञार्थादिति कर्मबंधनं यस्य लोकस्य सकर्मबंधनः य
 ज्ञो विस्तुः यज्ञार्थसंगरहितं कर्मनबंधकमित्यर्थः मुक्तसं
 ग इति विशेषणान्न कामान्यः कामयत इति श्रुतेषु अनि
 ष्टमिष्टमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च यत्तान्यपि तत्कर्माणीति च त
 स्मात्त्रेष्टियाजकः स्यादिति च विशेषवचनत्वे समेपि विशे
 षणं परिशिष्यते अप्रार्थवादमाह १॥

64

[The page contains several lines of handwritten text in Devanagari script, which appears to be bleed-through from the reverse side of the leaf.]

यज्ञोविसृः यज्ञोवैविसुरिनिश्रुतेः यज्ञोविसृमीत्यर्थकृतंकर्मततोः
न्यत्रकर्मणिप्रवर्तमानोऽयंलोकःकर्मनिबन्धनोभवति कर्मबन्धनम
सतादृशोभवतीत्यर्थः अतस्तदर्थकर्मसमाचरणयाचमुक्तसंगः सं
सारानीतोभविष्यतीत्यर्थः **यज्ञोवैविसुरिनिश्रुतेः यज्ञोविसृमीत्यर्थकृतंकर्मततोः**
अनेव यज्ञादित्यस्य श्लोकस्यैव माघातनिका माहुः नेनु यदि शरीरात्रामात्रसिद्धये
मयाकर्मकर्तव्यं तर्हि यावता यात्रा भवति तत्रियविजयार्जित युद्धादिना तदर्थं
युद्धं भूपालनं वा करिष्यामि नियतानियतनिमित्त कर्मकरणे पुनः फलेच्छास्युत्पद्ये
तेति किमिति मां नियोजयसीत्याशंका तास्मिन्क्रियमाने तव फलेच्छा भविष्यतीति
कयापि भंग्या ह यज्ञस्यार्थः यज्ञार्थः फलं यस्य कर्मणे दान होम जपादे स्वर्गोत्प
न्नकर्मणि प्रवृत्तोऽयंलोकः कर्मबन्धनोभवति कर्मबन्धनं ऐक्यफलार्थं प्रवृत्तिप्रति
बन्धकं यत्सर्वं विधो भवतीत्यर्थः ब्रह्मार्पणं बुद्ध्या क्रियमानं तत्त्वमहिम्नैवाश्रयमुद्धिं जन
यन् कामं मनो हृष्यरूपं शोषयिष्यतीति भावः अतस्तदर्थं तादृशं वंशार्थं कर्म समाचर
मुक्तसंग इति सर्वं कामादीनां संगं विकारहेतुं परित्यजेति भावः ॥

॥ गणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[Faint handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

सांख्यमतवाले कहते हैं कि वंथन के कारण भूत कर्म हैं इससे सम्पूर्ण
कर्म न करना ही भला है उसी को निर्णय करि के कहते हैं कि य-
ज्ञ शास्त्र का अर्थ विष्णु है यह श्रुति में कहा है सो यज्ञ जो विष्णु
भगवान् तिनके आराधनार्थ जो कर्म तिसको छाड़ि करि और स-
ब कर्म अलवता लोगों को संसार बंधन करते हैं परन्तु ईश्वर ।
आराधन रूप कर्म जैसे नहीं हैं इससे विष्णु प्रीत्यर्थ निःकाम
मानस हो सब कर्म अच्छी तरह से करो का उर है ५

दीर्घ ॥

यज्ञ कर्म से और सब कर्म जीव को बंध पाय कर्म कर यज्ञ हि
न विना संग निर्णय ५ ॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः अनेन
प्रसविष्यधुमे सवोस्तिष्ठ कामधुक् १०

शंकरभाष्य १०

इतश्चाधिकृतेन कर्मकर्तव्यं सहेति यद्वयज्ञायज्ञसहिताः प्रजास्तु
योवर्णास्ताः सृष्ट्वा पुरा पूर्वसर्गादावुवाचोक्तवान् प्रजापतिः प्रजानां
सृष्ट्वा अनेन यज्ञेन प्रसविष्यधुं प्रसवो हृदि रूपातिस्तां कुरुधुमे सवो
यज्ञः युष्माकमस्तु भवतु इष्टकामधुक् इष्टानभिप्रेतान् कामान् फल
विशेषान् दोग्धीतीष्ट कामधुक् १०

आनंदगिरिकृतटीका २

नित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकसहितस्याधिकृतेन कर्तव्यत्वेन परत्वेना
नन्तरश्लोकमवतारयति इतश्चेति कथं पुनरनेन यज्ञेन हृदि रूपाभिः
प्राक्का कर्तुमित्याशंकाह एवमिति १०

श्रीधरी टीका ३

प्रजापतिवचनादपि कर्मकर्तव्यं श्रेष्ठ इत्याह सहयज्ञा इति चर्तभिः । यज्ञेन
सहवर्जन इति सहयज्ञायज्ञाधिकृताद्वा एणाद्याः प्रजाः पुरा सर्गादौ सृ
ष्ट्वादसुवाचवत्स्या अनेन यज्ञेन प्रसविष्यधुं प्रसवो हृदिः उत्तरोत्तरामतिवृ
द्धिं लभधुमित्यर्थः तत्र हेतुः एष यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुक् इष्टान् का
मान् दोग्धीति तथा अभीष्टभोगप्रदोऽस्तित्यर्थः अत्र च यज्ञग्रहणमाव
ष्टककर्मोपलक्षणार्थं काम्यकर्मप्रशंसा तत्र प्रकरणोऽसङ्गतापि सामा
न्यतोऽकर्मणाः कर्म श्रेष्ठमित्येतदर्थमित्यदोषः १०

पिशाचभाष्य

इतश्चाधिकृतेन कर्तव्यं कर्म सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजाः प्राणिनः प्रा

गी.
टी. का.

ह्मणायान्यजाधिकारिणः सृष्ट्या पुरा सर्वसर्गादौ उवाच प्रजापतिः प्रजापतिः
सृष्टेरनंतरं कथमुवाच अनेन यज्ञेनोत्पादयधं ययज्ञः वायुष्माकमस्तु भ
वतश्च कामानभिमतान्कलविशेषादोगीतिरष्टकामभुक् १०

रामनुजभाष्य ५

यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुण्यादिभ्युत्तेतिरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः स सर्वस्य रं वि
श्वसृष्टारं विश्वान्मानं परायणं नारायणमाह पुरा सर्गकाले स भगवान्प्रजा
पतिरनादिकालप्रवृत्ताचित्सं सर्गविवशा उपसंहृतनाम रूपविंशः सुस्मि भा
अलीना सकलपुरुषार्थानर्हा चेतनेतकुप्ताः प्रजासमालं परमकारुणि द्य
कः सहस्रस्वाराधनभूतयज्ञानिहृत्तयै यज्ञै सहताः सृष्टेवमुवाच अने
न यज्ञेन प्रसविष्यधमात्मनो वृद्धिं कुरुधं यवं वो यज्ञाः परमपुरुषार्थल
क्षणमोक्षावस्य कामस्य तदनुगणानां च कामानां पूरयिनास्त्वित्यर्थः १०

अभिनवगुप्तेटीका ६

प्रजापतिः परमात्मा प्रजाः सदैव कर्मभिः ससर्ज उक्तं च तेन प्रजानां कर्मभ्य
एव प्रसवः संतानः एतान्येव चेष्टं संसारं मोक्षं वा दास्यंति संगतास्ते सारं मुक्त
संगतास्ते च यत्र येषां मोक्षप्राधान्यं तेरेव विषयाः सेवा इत्युच्यते १०

परमार्थप्रया ७

एवमनुष्टेयस्य मत्काधुना कर्मनिबंधनानां लोकानां व्रतवाक्योक्तां
गतिं दर्शयति सहयज्ञा इति पुरा सृष्ट्यादौ प्रजापतिर्व्रतयज्ञेन सह वर्तते
ताः सहयज्ञास्तदधिकारिणः प्रजाः ब्राह्मणादयः सृष्ट्या निर्माय इत्युवाच
तत्किं भो प्रजाः अनेन यज्ञेन कृत्वा ययं प्रसविष्यधं पुत्रपौत्राकृतरोतरा
भिहृद्धिं भजधं तत्र हेतुः एष यज्ञो वायुष्माकं इष्टकामभुक् अभिष्टभो
गप्रदोस्त १० वनमाली ८

स्वोचितकर्मकर्तव्यत्वे प्रजापतिवचनं प्रमाणयति सहेति यज्ञे तवर्त
मानाः सहयज्ञाः वो यसर्जनस्येति पक्षे सर्वदेशाभावः प्रजाभ्युत्पत्तौ न

वार्थलक्षणसाधननिष्ठानाय
रीरधारणं कर्तव्यमयश्चित्त
रीरधारणं कुर्वतो दोषमाह यति
सत्यं

67

पुराकलादौष्ट्येवाचप्रजापतिः किमुवाचतत्राह अनेनयज्ञेन
 स्वर्णाश्रमोचिनधर्मेणप्रसविधंष्यवर्द्धयंतदेवाह एषस्वधर्माख्यो
 यज्ञोयुष्माकंष्टकामपुकश्छातभिलषितानूदोधिप्रायतीति न प
 थाः १० ॥ ऊसमवेजयेतीटीका १५

ननुत्वंतममहितकारीसत्वाग्रुश्रुसितवचनान्सर्वमनुचितमपि
 कर्मकरिष्यामहमनात्रममसंदेहः परंतिदंयज्ञाख्यं कर्मपुराकैश्चित्सुरु
 धैः कस्मैचित्सुरुयायोक्तं भवेदयच्चेदानीमेवमांवदसीत्याशंक्यत्वादी
 नांसर्वेषामपिजगतांपितामहादीनामपिपितामहेनजगत्कर्तृनाग
 यणमूर्तिनासर्वेभ्यरेणप्रजापतिनामयेवपुराप्रजाभ्यः प्रोक्तंनकेवल
 मिदानीमेवत्वांवदामीत्याहसहयज्ञैरिति यज्ञैः पंचयज्ञैः सहप्रलयस
 मयेस्वप्रकृतिलीनासद्गुणः प्रकर्षेणजायंतेपरमेष्ठरेणस्वप्रकृतितः
 प्रकृष्यंतेइतिप्रजाः क्षेत्रज्ञाः सृष्टानामरूपारितिभागेनप्रादुर्भावंकृत्वाताः
 प्रजाः प्रतिप्रजापतिः पतिर्विषयस्येत्यादिश्रुतिसम्मतत्वात्प्रजापतिशब्दा
 चः श्रीविसुः पुरुषोत्तमउवाचकथितवान् किमुवाचेत्यतश्चाह अनेनय
 ज्ञरूपेणकर्मणाप्रसविष्यत्वंयंयंप्रसूयध्वं अत्रप्रसवशब्दोद्विवाचकः
 उत्तरोत्तरंस्वस्ववृद्धिकुरुधमित्यर्थः तौयुष्माकमेवोयत्तश्छकामपुकश्छा
 त्वाच्छित्तान्कामान्कामानिफलानिदोषिप्रयतीतीष्टकामपुकवांकि
 तप्रदः अस्तुभवतएषपरमपुरुषाराधनरूपोयज्ञः परमपुरुषार्थलक्षण
 रूपस्यमोक्षसांतरङ्गसाधननिदध्यासनादिरुणाणांकामानांपरिप्रको
 लित्वित्यर्थः १० मेधुसूदनी

प्रजापतिवचनादप्यधिकृतेनकर्मकर्तव्यमित्याह संयज्ञाश्नादिचतुर्भिः
 सहयज्ञेनविहितकर्मकलापेनवर्ततेइतिसहयज्ञाः कर्माधिकृताइति
 यावत्तद्वोपसर्जनस्येतिपक्षेसादेषाभावः प्रजाः त्रीन्वर्णान्पुराकला
 दौष्ट्येवाचप्रजापतिः सृष्टाकिमुवाचेत्याह अनेनयज्ञेनस्वाश्रमोचित

गी-टी-
का-

यत्

धर्मेण प्रसविष्यधं प्रसयधं प्रसवोद्विः उत्तरोत्तरामभिदृष्टिं लं धमित्य
र्थः कथमनेन हृदिः स्यादत आह एव यत्तात्त्विकधर्मः वोयुष्माकं इष्टका
मधुक इष्टानभिमतान् काम्यानि फलानि दोग्धि प्राययतीति तथाऽभी
ष्टभोगप्रदोस्त्वित्यर्थः अत्र यद्यपि ग्रहणमावश्यककर्मे यलक्षणार्थ
मकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनान् कर्म्यकर्मणां च प्रकृते प्रस्तावो नास्तेव
धर्मेण प्रसविष्यधं प्रसयधं प्रसवोद्विः उत्तरोत्तरामभिदृष्टिं लं धमित्य
नित्यर्थः अथ ननेन हृदिः स्यादत आह एव यत्तात्त्विकधर्मः वोयुष्माकं
इष्टकान् मधुक इष्टानभिमतान् काम्यानि फलानि दोग्धि प्राययतीति त
थाऽभीष्टभोगप्रदोस्त्वित्यर्थः अत्र यद्यपि ग्रहणमावश्यककर्मे य
लक्षणार्थमकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनान् कर्म्यकर्मणां च प्रकृते
प्रस्तावो नास्तेव कर्मफलहेतुर्भूतित्यनेन निराकृतत्वात् तथापि नित्य
कर्मणामप्यानुसंगिकफलसंगादेशवोस्त्विष्टकामधुगित्युपपद्यते त
थाचायस्त्वः स्मरति तद्यथा स्नेफलार्थे निर्मिते स्नेहाद्यार्थे च तत्पये
ते एवं धर्मचर्यमाणमर्था अनृत्ययंते नो वेदन्त्ययंते न धर्महानिर्भव
ति फलसद्भावेऽपि तदभिसंध्यऽनभिसंधिभ्यां काम्यनित्ययोर्विशेषः
अनभिसंहितस्यापि वस्तुस्वभावाद्दुत्पत्तीनविशेषः विसृतेण चाग्रे प्र
तिपादयिष्यते १

सदानंदी

११

प्रजापतिगिरायेवं कर्मकर्तव्यमादरात् सृष्टाकर्मकलायेन सहव
र्णव्याप्तिकाः १ प्रजाः सृष्टासकल्पादावुवाचाधिकृतान् जनान् स्वा
ग्रमोचितधर्मेणाभिदृष्टिमुत्तरोत्तरं २ लभधं पूयमेतस्मात्कुरुधं यत्
मादरात् पुष्पाकमेषयज्ञोस्तु सर्वाभीष्टफलप्रदः ३ यद्यप्यावश्यकं क
र्मयत्तशब्देन लक्ष्यते निर्दिष्टत्वात्तत्रास्ति प्रस्तावः काम्यकर्मणां ४
तथापि फलसद्भावो नित्यानामपि कर्मणां अनुसंगिक एवोक्त एवोस्त्व
िष्टकामधुक ५ २

एते देवार्थवादेन दृश्यन्ति सहेनियज्ञैः सहेनिसहयज्ञाः वोयसर्जः
नस्येति पक्षे सा देवाभावः कर्माधिक्यता इति यावत् प्रजास्ते वर्णिकाः
अनेन यज्ञेन प्रसविष्यन् प्रसवो वृद्धिस्तुल्यमर्थं एष यज्ञः सः पुष्पाकं १४
कामधुकरार्थपरकोक्त ॥ १० ॥

टीका ॥

यज्ञसहित विधिरच प्रजाकदा पूर्वदिवै न वृद्धिपावहुं यादि
सो यदतमको देसरथे न १॥

शान्तीटीका

नदेनदेवविशेषजो लक्षयति प्रसविष्यधं प्रसवेहृदिमवाप्य १०
 इदानीं कश्चिन्निवृत्तिलक्षणधर्माधिकं तः कश्चिन्निवृत्तिलक्षणधर्माधिकत इति द्विविधशब्दो
 पदेशविषयभूतेन केन कस्यापि कर्मपरित्याग उपपद्यते इति क्रमेण प्रतिपादयितुं प्रवृत्ति
 + प्रजापतिः प्रजापतिः परमेश्वरेण कल्पितस्वर्गलक्षणकर्मधिका धर्माधिकतयेव नावत्
 नो मनुष्यापवर्गस्य तेन मेव प्रज्ञानप्रजापत्यपदेशविषयतोऽपि परिणाम उपपद्यते
 पतेः तेन प्रजापतिः परमेश्वरेण कल्पितस्वर्गलक्षणकर्मधिका माह +
 रो देवता विशेषः यथोक्तः प्रजाः सदयता यत्नेन नाना देवता यज
 नात्मकेन विधिविधेयैः सह साधैः सुखानिर्माये वा वापदिदेशा।

किमुवाचेत्याह १० ॥

नेन सहजमना यत्नेन किं यमाणेन यत्नेन प्रसविष्यधं प्रसवे सन्तानम
 वाप्यहृदि गमिष्येत्यर्थः प्रसविष्यधु
 मिति प्रयोगश्चादसौ न्यत्रोपेवं च वसुगुप्तीटीका
 एवं निवृत्तिधर्माधिकतस्य प्रवृत्तिसापेक्षकर्मकर्तव्यं प्रवृत्तिधर्माधि
 कृतस्याप्यतस्यागमोपन्यासपूर्वं कर्मानुष्ठेयतामाह सहेति य
 तः प्रतिबलाग्रममावश्यकं कर्म तेन सर्वतः नैरतिसदयताः प्रजा
 वासनायाः सहा प्रासर्गदोषप्रजापतिर्वस्येदमुवाच अनेनाव
 शककर्मणा प्रसविष्यधम् प्रसवेहृदिरुतरोत्तराभिहृदितभध
 मित्यर्थः प्रसविष्यधमिति प्रयोगश्चादसः पश्यतो वा यष्माक
 मिष्टकामभुक् अभीष्टभोगप्रदोऽसु ॥ ॥

पंचोलीटीका प्रजापतिवचनादपि कर्मकरणमेव श्रेयश्चाह

सदयता इति वनभिः श्लोकेः प्रजापतिः प्रासर्गदो सदयताः
 यज्ञैः सहिताः प्रजाः ब्राह्मणतत्रियविशः जीवन्तो नृणा उवाच
 अनेन यत्नेन हे प्रजाः सयं प्रसविष्यधं हृदि कुरुधं पश्यतः वः प्र
 षाकं इष्टकामभुक् प्रसिष्टकामप्रदो भवेत् १०

मधुभाष्य

सदयता इति १० ॥

राजीवसमिद्धेतिनी॥

प्रथकर्मणां कर्तव्यतायां परमेश्वराज्ञां दर्शयति सदयज्ञः
ति यज्ञाः परमेश्वरप्रीणनप्रयोजनानियथावर्णाश्रमं तद
नुशिष्टानिकर्माणि तैः सद्वर्तते याज्ञायज्ञाधिकृताः प्र
जास्त्रीन्वर्णान्तराऽत्याद्यप्रजायतिः परमेश्वर इदमुवाच॥
किमुवाचेत्यपेक्षायामाह देयज्ञाधिकृताः प्रजाः सुयमने
नेश्वरप्रीणनार्थेन यथावर्णाचोदितेन धर्मेण प्रसविष्य
धुं प्रसूयधुमुत्तरोत्तरामभिहृदित्मभुं कथमनेन वृद्धिः स्या
दित्यत आह यद्ययज्ञार्थी धर्मो बोधुष्याकं मिष्टकामधुक्
इष्टानभिमतान्कामान्दोग्धीत्यभिमतार्थपूर्वको भवत १॥

मधुभाष

सदयज्ञ इति १॥

ब्रह्माकी वाक्यसे भी कर्म की कर्तव्यता ही अष्ट आवर्ती है सोइ चारि
 श्लोकसे कहते हैं कि यज्ञके साथ सहयज्ञ अर्थात् यज्ञके अधिकारी ब्रा
 ह्मण आदि सब प्रजा को सृष्टिके आदिमे उत्पन्न करने के वादि ब्रह्माने
 यही बात कही थी कि इसी यज्ञके द्वारा तुमारी बुद्धि होय इहां प्रसव श
 ब्दका अर्थ बुद्धि है अर्थात् उत्तर २ बुद्धि होती जाय कारण यह कि य
 ज्ञ तुमारी इष्ट कामना की दाता है इस जगह यज्ञ शब्द नित्य कर्म का
 उपलक्षण है अर्थात् यज्ञ कहने से नित्य कर्म भी सब आवर्ते हैं और
 इहां काम्य कर्म की प्रशंसा करना असङ्गत भी है तोभी स्वाभाविक
 कोई कर्म नकरनेसे काम्य कर्म करना ही उत्तम है इसी से कहा
 कि उसमे कोई दोष नहीं है

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्त वः परस्परं
भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ११

शंकरभाष्यं १

कथं देवानिति देवानिन्द्रादीन् भावयन्त वर्धयतानेन यज्ञेन ते देवाभा
वयन्त आयायन्त हृष्टादिनावो युष्मानेवं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः
परमपिमोक्षलक्षणं ज्ञानप्राप्तिं क्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयो वा वाप्स्यथ ॥ ११

आनंदगिरिकृतटीका २

कथं पुनरभीष्टफलविशेषहेतुत्वं यज्ञस्य विज्ञायते न हि देवताप्रसादात्
ते स्वर्गादिरभ्युदयो लभ्यते नापि सम्यग्दर्शनमन्तरेण निःश्रेयसं सेहुं पा
रयतीति शंकते कथमिति तत्र श्लोकेनोत्तरमाह देवानिति मुमुक्षुत्वबुभु
क्षुत्वविभागेन श्रेयसिविकल्पः ॥

श्रीधरी टीका ३

कथमिष्टकामदोग्धायज्ञो भवेदित्यत्राह देवानिति अनेन यज्ञेन पूर्यं देवा
न् भावयन्त हविर्भागेः संवर्धयन्त ते च देवावो युष्मान् संवर्धयन्त हृष्टादिनाः
न्योन्यनिहारेण यवमन्योन्यं संवर्धयन्तो देवाश्च पूर्यन्त परस्परं श्रेयोऽभीष्टमर्थं
प्राप्स्यथ ॥ पिशाचभाष्य ४

कथमिष्टकामपुके यज्ञ इत्यत्राह देवान् भावयतानेनेत्यादि देवानिन्द्रादीन्
भावयन्त वर्धयन्त अनेन यज्ञेन ते देवा वर्द्धिता युष्मान् भावयन्त परस्परं भावयन्तः
श्रेयः परं विज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ ॥

रामानुजभाष्य ५

अनेन देवाराधनभूतेन देवान्महुरीरभूतान्मदात्माकातराधयन्त अहं हि स
र्वयज्ञानां भोक्तेति वक्ष्यते यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्माकाराधिता अये
द्वितात्रपानाद्यैर्पुष्पान्युत्सृज्यन्त एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मोक्षाख्यम
वाप्स्यथः ॥

३
गी.टी.
का.

अभिनवगुप्ती ६

देवाः कीडनशीला इन्द्रियवृत्तयः करणेभ्यो देवतारहस्यशास्त्रप्रसिद्धाः ।
ता अनेन कर्मणा तर्पयन् यथा संभवे विषयान् भक्षयन्तेत्यर्थः तस्मात्संतो
बोयुष्मानात्मन एव स्वरूपमात्रोचितान एव वर्गान् भावयन्तु स्वात्मस्थिति
योग्यत्वात् एवमनवरत्नं कुर्यान्समाधिसमयपरं परमिन्द्रियतर्पणत
दात्मसद्भावलक्षणोपरस्परभावेन सति प्रीतिमेव परमं श्रेयः परस्परभेद
मैरुक्तिर्वाच्येनैव विगलनलक्षणं ब्रह्मप्राप्यथ ॥ ११ ॥

परमार्थप्रणा ७

अथ भोगदत्तहेतुमाह देवानिति भो प्रजाः अनेन यज्ञेन देवान् भावयन्तं
वर्धयन् अथ संतुष्टास्ते देवाः वयुष्मान् भावयन्तु फलदानेः कृत्वा संवर्धयन्तु
एवं परस्परभावेन परमुत्कृष्टं श्रेयोभीष्टमर्थं प्राप्यथ ॥ ११ ॥

वनमाली ८

तदेवाह देवानिति अनेन सूर्यं यजमाना देवानिन्द्रादीन् भावयन्तः तर्पयन्तः
ते देवायुष्माभिर्भाविताः संतोयुष्मान् भावयन्तु हव्यादिनानोन्मत्तिहारेण
वर्धयन्तु एवमन्योन्यं संवर्धयन्तो देवाः सूर्यं च परं श्रेयोभिमतमर्थं देवास्तु मिश्र
यंच स्वर्गादिकं प्राप्यथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

ऊतुमवैजयन्ती १४

ननु चेत्तनस्य दातृत्वादिको धर्मो च दत्ते यत्तात्त्वं कर्मत्वे चेत्तनं भवति तस्य तु क
थमिष्टकामभुक्त्वमिति चेदत आह देवानिति अनेन यत्तरूपेण कर्मणा देवा
निन्द्रादीन् मदात्मकान् मच्छरीररूपान् मदृष्टकसिद्धिस्थितिप्रवृत्तिकान्
यं मदर्धीनस्थितिप्रवृत्तिकाः भावयन्तवयमीश्वरार्चनं कर्म इति आराधयन्त
येषुष्माभिर्भावितास्ते देवा बोयुष्मान् देवाराधकान् भावयन्तु पुंसन्तु एवं परस्पर
मन्योन्यं युष्माभिर्देवादेवैर्यं भावयन्तो वर्धयन्तु सन्तः परमुत्कृष्टं श्रेयो मोक्ष
मवाप्स्यथ भगवद्भावलक्षणं मोक्षमवाप्स्यथ सूर्यं प्राप्यथ ॥ ११ ॥

मधुसूदनी १०

कथमिष्टकामदोग्ध्रं यत्तस्येति तदाह ॥ अनेन यज्ञेन पूयं यजमानादे
 वा निन्द्रादीन् भावयत हविर्भागेः संवर्धयत तर्पयतेत्यर्थः ते देवा कष्मा
 भिर्भाविताः संतो बो कष्मान् भावयंत हृष्ट्यादिनाः त्रोट्य त्रिहारेण संवर्ध
 यंत यवमन्योन्यं संवर्धयंतो देवाश्च पूयं च परं श्रेयो भिमतमर्थं प्राप्स्यथ
 देवास्तृप्तिं प्राप्स्यन्ति पूयं च स्वर्गाख्यं परं श्रेयः प्राप्स्यथेत्यर्थः ११

सदानंदी ११

कामदोग्ध्रं त्वमप्याह यज्ञस्य भगवानिति यजमानतया पूयं देवा निन्द्रा सु
 खान्सदा १ तर्पयधं हविर्भागेः यज्ञेनानेन शास्त्रतः पुष्पाभिरुपिता देवा
 पुष्पान् हृष्ट्यादिभिर्हितैः २ संवर्धयंत पूयं ते देवाश्चैवं परस्परं संवर्धयंतः
 सततं प्राप्स्यथा भिमतं फलं ३ प्राप्स्यन्ति देवतास्तृप्तिं पूयं स्वर्गफलं तथा ४ ११

नीलकंठी १२

इष्टार्थं प्रकल्पमेवाह देवा
 निति भावयत तर्पयत अनेन देवता प्रजात्मकेन यज्ञेन वः पुष्पान् भाव
 यंत हृष्ट्यादिदानेन परस्परं भावयंतो देवाश्च पूयं च श्रेयः परं प्राप्स्यथ ११

॥

॥

॥

॥

74

...
...
...
...
...

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

आनंदी टीका

इष्टकामशरणोपपत्तिमाह देवानिन्द्रादीन् अनेनयत्नेनसूर्ययज्ञ
मानाभावयत्न यत्तभागेस्तर्पयत्ततेदेवावोभावयन्तइष्टदानेनत
र्पयन्त ॥ ॥

रामकंठीकी.

न कर्मरसाद् अनेन देवानिन्द्रप्रभृतीभावयन्त शास्त्रोपदिष्टेनिक
 र्त्तव्यताविशिष्टेन यत्नेन तर्हि नास्तनस्तस्मिन् दृष्टाणो सन्तो लम्बयन्ते स
 र्थस्ते चैवं भवदिरिष्टत्वाद्दृष्टाः सन्तो यथाभावयन्तवर्धयन्तु नरका
 तिर्यक्कादिपतनतल्लक्षणादभावात्तारयन्तवा एवमस्योपभावतय
 राः सन्त परं श्रेयो यथाभिमतमभ्युदयमवाप्स्यथे ॥

लासिकी ~~नर~~लीदीका

कथमिहदोषं त्वेयं तत्संस्मृत्या देवानिति अनेन सहजं मानायत्तेन
देवान्मूर्त्यं भावयन् हविर्भागैः संवर्धयन् तेन सा देवा बोध्या भाव
यन्तु अभीष्टदानेन वर्धयन्तु एवमसौ मे संवर्धयन्तो देवाश्च पूर्येच।
परं श्रेयो भिन्नमर्थं श्रवाण्यथ लण्यथ देवास्तर्पिताः सन्तः स्वर्गा।
एवंपरं श्रेयो दास्यन्तीति ॥

पंचोलीटीका

कथंरहकामदोग्यायतोभवेदित्यत्र देवानिति हेयताः पूयंयनेन
यज्ञेनदेवान्भावयंतः वर्धयंतः तेदेवायत्तभाविताः सतः वः पुमान्
हृष्टिदारेणायजोमतिंभावयंतपरस्परंभावयंतः वर्धयंतः परंश्रेयः
मातेस्वर्गंवायवाय्य ॥

२१॥ वीरसमिद्धेयिनी ॥

कथमिष्टफलदायित्वं कर्मणामित्यत आह देवानिति दे
प्रजाः प्रनेन यज्ञार्थेन यथावर्णाश्रमाचारवितेन यमैरा दे
वात्मावयत संवर्धयत ते च देवा यज्ञार्थं कर्मणा भावितः सं
तो वो युष्मात्मावयंत इत्यंच परस्परमन्योन्यं भावयंतो ह्यं
परं श्रेयः कल्पारणमवाप्स्यथ अत्र वर्णाश्रयी प्रतिपद्य कृष्य
कौदने केनेव पथेन प्रतियादिता तत्र ब्राह्मणान् प्रतीत्यं वो
दना यज्ञेनाग्निदोषादिना देवानि द्वादीन् स्तर्पयत ते च तस्मा युष्मा
त्मावयंत वधयंत इत्यंचान्योन्यं भावयंतो ह्यं परं श्रेयः प्राप्स्य
थेति क्षत्रिया न्यतिरुयज्ञेन पुहुयज्ञेन देवानि जिगीषु ब्राह्मणो भा
वयत संभावयत ते च युष्मात्मावयंत संभावयंत इत्यंच परस्पर
संभावनेन प्रहते पुहु परं श्रेयस्तपस्या यज्ञादिभिरप्यप्राप्यं
कल्पारणं प्राप्स्यथ जित्वास्मिन्लोके राज्यसखं मनुभूयांते विसृ
यामप्राप्तेः संसृत्वमरणेन स्वर्गादिभोगं विधाय प्रलयं विसृलो
कप्राप्तेः श्रेति तदुक्तं योगयाज्ञयां तपस्विभिर्यसु विरेण लभ्यते
प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या प्रयांति तामासु गतिं मनसि नो
राणामेधेयमुतामुपागता इति पुहुयज्ञेन प्राबूत्विजित्यामुमे
धादिना यज्ञार्थेन कर्मणा देवानि द्वादीन् स्तर्पयत ते च संतर्पिताः
संतो युष्मात्मावयंत यथा कालं हृष्ट्या पुत्सर्जनेन संवर्धयंत
यवमन्योन्यं भावयंतो ह्यं परं श्रेयस्तस्मिन् निरुपद्रवता लक्षणं
मंगलं प्राप्स्यथेति वानुशिष्टिः वैष्णवा न्यति च प्रनेन स्ववर्णा
वितेन यज्ञेन कृष्यादिकर्मणा देवा ब्राह्मणो भावयत स्वांश स
मर्पणेन प्रीणयत ते च देवाराजानो युष्मात्मावयंत वो रादि
भ्योरक्षंत इत्यंच परस्परभावनं परं श्रेयो वासिदिति निर्दे
शः ११॥

मधुभाष्य

यज्ञ इष्ट कामना की दाता कैसे होगी सो कहते हैं इसी यज्ञ के द्वारा
तुम सब देवताओं को श्रुत आहुति देकर बछावो और वे देवता सब
भी तुमारी वृद्धि करें अर्थात् जल वरसाय अन्न उयजाय तुमको स
न्तुष्ट करें इसी तरह तुमारा दोनों का परस्पर कहे एकसे एक का
अभीष्ट अर्थ सिद्ध होय ॥

दीक्षा ॥
यज्ञकर तमहं देवको तुमको इवें सो देव पुनत ऐसे परस्पर
परमश्रेय लक्षो सेव ॥॥

76

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विष्णुं ध्यात्वा भक्त्या नमस्कृत्य
सर्वपापानि भक्त्या नमस्कृत्य
सर्वपापानि भक्त्या नमस्कृत्य
सर्वपापानि भक्त्या नमस्कृत्य

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विष्णुं ध्यात्वा भक्त्या नमस्कृत्य
सर्वपापानि भक्त्या नमस्कृत्य
सर्वपापानि भक्त्या नमस्कृत्य
सर्वपापानि भक्त्या नमस्कृत्य

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः
तैर्देवानां प्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः १२

श्रींकरभाष्य १ ॥ भोगान्

किञ्च इष्टान् भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान् हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते ।
वितरिष्यन्ति स्त्रीयश्च पुत्रादीन् यज्ञभाविता यज्ञैर्बुद्धिता लोषिता इत्यर्थः
तैर्देवैर्देवानां भोगान् प्रदायादत्वा आन्तर्यमकृतेत्यर्थः यभ्यो देवेभ्यो यो
भुंक्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयन्ति स्तेन एव तत्स्वरूप एव स देवादिस्वायहारी १२
आनन्दगिरिकृतटीका १

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह किञ्चेति कथमस्माभिर्भाविताः
सन्तो देवाभावविषयनिश्चयानितितदाह इष्टानिति यज्ञानुष्ठानेन पूर्वो
क्तरीत्या स्वर्गपवर्गयोर्भावेऽपि कथं स्त्रीयश्च पुत्रादिसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वा
हुं व्याकरोति इष्टानभिप्रेतानिति यथादिभिश्च यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगानि
वर्तनीयोऽन्यथा प्रत्यवायप्रसङ्गादित्युत्तरार्हं व्याचष्टे तैरिति आन्तर्यमकृ
तेत्ययमर्थः देवानामृषीणां पितृणाञ्च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया च सन्तोष
मनायाद्यस्वकीयं कार्यं कारणसंघातमेव पोषुं भुञ्जानस्तत्करो भवतीति १२

श्रीधरी टीका ३

एतदेव स्पष्टीकुर्वन् कर्माकरणो दोषमाह इष्टानिति यज्ञैर्भाविता देवा ह
ष्टादिहारेण वो युष्मभ्यं भोगान् दास्यन्ति हि अतो देवैर्देवानां नृणां दीनेभ्यो देव
भ्यः यन्त्र यज्ञादिभिरदत्त्वा यो भुंक्ते स तत्तैर एव ज्ञेयः १२

विष्णुचभाष्य ४

किञ्च इष्टान् भोगान् अभिमतान् स्वर्गपुत्रादीन् वः युष्मभ्यं देवा इन्द्रादयः
दास्यन्ते यज्ञभाविताः अतस्तैर्देवैर्देवानां परिग्रहस्य प्रदाय च त्रपुरोडाशा
दिन्येणादत्त्वा यो भुंक्ते स स्तेन एव सः आन्तर्यमकृत्वा तैर्देवा यभोगादीनां

गी.
टी.

मित्यभिप्रायः

१२

३३५निति

अभिनवगुप्ती ६

३३५ २ वीको

न केवलमिह मयवर्गे यावन्मिहिलाभेपि अयं मार्ग इत्याह ॥ यज्ञतर्पितानि ही
द्वियाणि स्थितिं वभंति यत्र कापि ध्येयादाविति अत एव तद्व्यापारे सति तेषां वि
षय एणं सृष्टि संकल्प आनादिना भावा विषया इन्द्रियैरेव दत्ता यदितेषां मेवो ।
य भोगाय न दीयंते तर्हि स्तेनत्वं चौर्यं स्यात् च द्वाचारित्वात् उक्तं हि पूर्व
मेव भगवता मिथ्याचारः स उच्यते इति अतो यं वाक्यार्थः यः सुखेयायं सिद्धि
मयवर्गं वाप्रेषति तेनेन्द्रियैर्कोतकनिर्हन्ति मात्रफलतयेव भोगाय यो यनत
मासेवा इति

१२

रामानुजभाष्य

७

१ पैला

यत्तभाविता यज्ञेनाराधिता मदात्मका देवा इष्टान् भोगान् चोदास्यंते परमपुरु
षार्थलक्षणं मोक्षसाधयतां इष्टान् भोगान् स्नान् पूर्वपर्वयत्तभाविता देवादास्यंते
उत्तरोत्तरा राधना ये सितान् सर्वान् चोदास्यंतां त्वर्थः स्वाराधना ये ते दत्ता भोगा
स्तेभ्यो न प्रदाय यो भुंक्ते चौर एव सः चौर्यं हि नामान्येन स्वप्रयोगा ये वक्तुमेव स्रुति
न च स्वीयता बुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मयोषणं अतोऽप्यनपरमपुरुषार्थानर्हता मात्रम
पितु निरयगामित्वं च भवतीत्यर्थः

१२

परमार्थप्रण

८

एवं फलनिश्चयं निरूपयन् अकरणो दोषमाह ॥ इष्टानिति यत्तभाविता
देवाः वोपुष्मा कर्तुं इष्टान् भोगान् चोदास्यंति ॥ अथ देवदत्तैर्भोगैः प्रसन्नत्वेन कर्म
त्यागयन् निन्दति ते रिति ते देवैर्दत्तान् अन्नादिभोगान् भोगे देवेभ्यः अप्रदा
य अदत्त्वा यो भुंक्ते स स्तेनश्चौर एव ज्ञेयः

१२

वनमाली

तदेवाह इष्टानिति इष्टान् भोगान् यस्मिन्नहिरण्णादीन् वोपुष्मभ्यं देवादास्यंते
हियतो यज्ञेर्भाविता स्तोषितास्ते यत्तस्यैर्ऋणवद्भवो दत्ता भोगास्तस्मान्नेभ्यो
देवेभ्यो प्रदाय यत्ता दौ देवोद्देशेनाहुत्यादिकमदत्त्वा यो भुंक्ते देहेन्द्रियाण्येव न
र्षयति स्तेन एव सः देवस्वायहारी देवर्णनपाकरणत्

१२

हितः

वा भोगान्

ननु यद्यस्माभिर्दत्तमन्नादिकमसम्भमदत्त्वा देवाभुंजीरन् तथा देवैर्दत्तमे
भ्योः प्रदाय वयं भुंजीमर्हिको वा दोषः स्यादिति चेन्न ब्राह्म ३ ह्यन ३ निहिय
स्मात् यत्तभाविताय तैस्तोषितास्तस्माद्देवायुतिमंतो निर्मलाभंतरवा सक
एत्वेन कयटरहिता वोपुष्पभ्यमिष्टानभिलषितानमुत्र स्वर्गादीन् ३ ह्यन
यानादीन् दास्यंते वितरिष्यन्ति अत्र नममसंशयो नास्ति किंतु पुष्पास्तु मध्ये
यस्मै देवैर्दत्तान् वृक्षादिहारेण वितीर्यान् भोगानेभ्यो देवेभ्यो प्रदाया दत्त्वा
भुंक्ते सस्तेन एव तस्कर एव भवति इन्द्रादिदेवस्वरूपेण मयैव दत्तान् भोगान्
इन्द्रादिदेवात्मने मसमदत्त्वा यो भुंक्ते सममाति प्रायदं एत भागी भवतीत्यर्थः १२

मधुसूदनी टीका १०

फ न केवलं पारत्रिकमेवलं यत्तान् किं त्वैहिकमपीत्याह ॥ ३ ह्यनभिलषि
तान् भोगान् पशु न्नहिरण्यादीन् वोपुष्पभ्यो देवादास्यंते वितरिष्यन्ति हि
यस्मात् यस्मैर्भावितास्तोषितास्ते यस्मात्तैः ऋणावद्भवन्त्यो दत्तान् भोगान्
स्मात्तैर्देवैर्दत्तान् भोगानेभ्यो देवेभ्योः प्रदाय यत्तेषु देवो देशेनाहुतीरसंयाद्य
ये भुंक्ते देहैर्द्रियाण्येव तर्पयन्ति स्तेन एव तस्कर एव सः देवस्वायहारी देवर्णा
नपाकरणात् १२

सदानंदी टीका ११

न केवलं परत्रैव फलं किं त्वैहिकानपि हिरण्यपशुधान्यादीन् देवाभोगांश्च वां
द्वितान् १ वितरिष्यन्ति पुष्पभ्यो यस्मै स्तेतोषितायतः भोगास्ते ऋणावद्भवा भ
वन्त्यश्च यतो मेरैः २ तस्माद्देवैः प्रदत्तास्तान् भोगानेभ्यो ध्वरेषु च असंयाद्याहु
तीर्देवो देशेनात्मभरिस्तुयः ३ देहप्राणैर्द्रियाण्येव तर्पयन्ति स तस्करः दे
वर्णास्मानपाकृत्वा देवस्वायहरोऽयमः ४ १२

नीलकंठी

१२

किंच ३ ह्यन पुत्रपश्चादीन् वः पुष्पभ्यो यभ्यो देवेभ्यस्तद्वृत्तानेव व्रीहि यस्याज्या
दीन् अप्रदाय मदत्त्वा देवतो देशेन द्रव्यत्यागात्मकं यागं नित्यं नैमिषिकरूपं
वैष्णवे देवाग्निहोत्रजातेष्व्यादिरूपं अकृत्वेत्यर्थः अदत्त्वा यो भुंक्ते सस्तेन एव १२

श्रान्तीरीका

यो नैकृष्णभिमानि नित्यं ते कर्म संस्पृष्टि शरीरया शर्प मवशमा
हारादिकमिन्द्रियव्यापारं च करोति स उक्तवत्प्राणा प्रकारेण देवेर्ह
ष्णादिहारादन्तमन्त्रादिकं हविर्यज्ञे प्रतेभ्यो प्रदाय चौरपवतस्मात्रिया
ने कर्मावशकार्यमित्यर्थः अनेन शरीरया शर्प मशत्रुपियत्तमऊ
वीणा संन्यासीति विदुः श्वेतदन्ते प्रजापतिप्रवचनम् अतः परं त
भगवद्वचनमिति गुरुवः ११ ॥

रामकंटीरीका

यस्माद्यज्ञेन यागेन भाविताः सन्तो देवाश्चानभिप्रेता कामा भोगा
सुखं भाग्यं निप्रतिपादयिष्यन्ति पवन्तैर्देवैर्देवान् भोगान् भोगे देवेभ्यो
यत्तविधिना प्रदायानुपदयस्तान् कामान् प्राप्ति सस्तेन चौरपव दे
वदत्तं यद्वा रिप्रमवायेन पुज्यते यत्तदन्ते प्रजापतिवचनम् ११ ॥

लासिकी श्रान्तीरीका

न केवलं साहचरिकमेव फलं यज्ञान् किन्तैदिकमपीत्याह श्रान्ति।
ति यत्तभावितायज्ञेनोषिता देवादि यस्मात् श्रान्ती भोगा मय्यथा
हिरण्यपारीतो भवत्योदासन्ते अतस्तेर्देवैर्देवान् भोगान् भोगे देवेभ्यो
त्रमर्गोभ्यः पंचयज्ञादिभिरदत्ताः नृणां मरुता यो भुङ्क्ते स चौरपवदे
वस्त्वायद्वा रिप्रमवायेन पुज्यते यत्तदन्ते प्रजापतिवचनम् अतः परं भगवदाकां

पंचोलीरीका

यत्तदेव स ऊर्वकर्मः करणो दोषमाह श्रान्ति। हियस्मादेवायत्त।
भावितायज्ञेनोषिताः वोपुष्यं श्रान्ती भोगा मय्यथा
देवान् भोगान् एभ्यो देवेभ्यो प्रदाय यो भुङ्क्ते सः स्तेन एव स्वापहारी

रागवीरसमिद्धोधिनी॥

किंच इष्टानिति देवा यज्ञेनाग्निहोत्रादिना भाविता स्तुतिता चो
युष्मभ्यमिष्टान्भोगान् यस्मिन्नदिरण्यादीन्दास्यंते वितरिष्यं
ति तैर्देवैर्होत्रावदत्ताभोगां यभ्यो देवेभ्यो प्रदाय आहुतिदा
नमकृतेति यावत् यः स्वयमेव भुंक्ते सस्तेन यवचौरपव देव
स्वायहारी देवर्गिनपा करणात्प्रायश्चित्ताद् इति ब्राह्मणान्
तिशिष्टिः यज्ञेन युद्धयज्ञेन भाविताः प्रीणिता देवाराजानो चो
युष्मभ्यमिष्टान्भोगान्कांक्षितान् देवाधिकारान्वितरिष्यंति तैश्च
दत्तान् यभ्यो राजभ्यो दत्त्वा तदधिकारोत्पन्नं वित्तमसमर्पयः
स्वयमेव भुंक्ते सचौरपवबंधनाय दं इति यज्ञेनायस्यमेधादिः
ना तर्पिता देवा युष्मभ्यमिष्टान्भोगान् भुंज्यंते इति भोगादेश्च
स्तान्दास्यंते यथा कालं हृष्याद्युत्सर्गांतरदियंति देवैरक्षरै
इत्यस्य रूपं तैश्च दत्तान् यभ्यो देवेभ्यः प्रदाय पुनर्यज्ञमवि
थाय यो भुंक्ते सचौरपवाप्रत्येय इति यावदिति चक्षत्रियान्प्रति
निर्देशः यज्ञेन कृष्यादिकर्मणा भाविताः संतोषिता देवाराजा
नो युष्मभ्यमिष्टान्भोगान् यस्मिन्नदिरण्यादीन्दास्यंते रदियंति
चौरादिभ्य इति शेषः तैश्च रक्षितानेभ्यो दत्त्वा यो भुंक्ते सस्तेन च
दंत्य इति वैष्यान्प्रतिपासनं यत्नेन चामरणात्तं विवरणी य
था स्वकर्मसु प्रवर्तितव्यमन्यथा प्रत्यवायदक्षिणादिति दर्शि
तं ततश्च न योनिरुक्तमिति भावः ११ ॥ १२ ॥

मधुभाष्य॥

१२ ॥

रामचंद्रसरस्वती टीका १३

१ इहलोकदत्तमाह ३ष्टानिति

१० दत्तेष्वपि देवैर्भोगेषु न स्वाच्छं किंतु महान्निर्वंधश्चाह तैर्दत्तानिति
तैर्दत्तान्भोगादधि दुष्यन्तं तुल्यवादीनेभ्यो दत्त्वा यज्ञेषु देवोद्देशेना
हृतीरसंपाद्येत्तर्घः स्नेन एवेति देवर्णानयाकरणादिनिभावः न केव
लमर्घ्यप्राप्तयेव धर्मः किंतु दैनंदिनानर्घ्यनिवृत्तयेपीत्याह यत्तस्मिन् ३ष्टाशिन इति

80

इस को अच्छी तरह विचार करि कहते हैं कि कर्म न करनेसे
दोष होता है देखो यज्ञसे सन्तुष्ट देवता जलदृष्टि करिके तम
सबके अर्घ्य अन्न आदि नाना प्रकार के भोग देयंगे तो जो यज्ञ यज्ञ
के द्वारा देवदत्त अन्नादि वस्तु उनको न देकर आपही भोग क
रि लेय सो चोर औ कृतज्ञ हैं यह जानो १२ ॥

दीक्षा ॥

यज्ञ त्पक्षोऽपदेव त्स देवेगे प्रियभोग ले तिनसें विन
देयति न भोगे चोर सो लोग १२ ॥

॥ अथ आत्मनः शान्तिः ॥
 ॥ अथ आत्मनः शान्तिः ॥
 ॥ अथ आत्मनः शान्तिः ॥
 ॥ अथ आत्मनः शान्तिः ॥
 ॥ अथ आत्मनः शान्तिः ॥
 ॥ अथ आत्मनः शान्तिः ॥

४१

॥ अथ ॥

॥ अथ आत्मनः शान्तिः ॥
 ॥ अथ आत्मनः शान्तिः ॥
 ॥ अथ आत्मनः शान्तिः ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्नो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः
भुञ्जते त्वं पापये पचन्त्यात्मकारणान् १३

प्रांकरभाष्यं १

येषुनः देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टमशनमस्तं ताव्यभक्षितं शीलं
येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्नो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वैः पापैश्चुल्या
दियच्च सुनाक्तैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैर्ध्यात्मम्भरयोभुञ्ज
ते ते त्वं पापं स्वयमपि पापाः ये पचन्ति याकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणा
दात्महेतोः १३

आनंदगिरि टीका २

देवादिभ्यः सन्निभागमकृत्वा भुञ्जानानां प्रत्यवायित्वमुक्त्वा तदन्येषां स
र्वदोषराहित्यं दर्शयति येषुनरिति यज्ञशिष्टाशिनो येषुनस्ते तादृशाः
सन्नः सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्ते इति योजना तेर्दत्तानित्यादिनोक्तं निगमय
ति भुञ्जत इति देवयज्ञादीनित्यादिशब्देन पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतय
ज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञाः गृह्यन्ते बुद्धीशब्देन पिटरधारणादर्थक्रि
यां कुर्वन्तो विन्यासविशेषवन्तस्त्रयोवाणो विवक्षन्ते आदिशब्देन क
ण्डनीयेष्वणीमार्ज्यमुदककुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवो गृहीतान्ता न्येतानि
यज्ञप्राणिनां प्रत्यास्थानानि हिंसाकारणानित्यमुक्तेः सर्वैरपि बुद्धि
पूर्वकैर्दूरितैर्मुच्यन्त इति सम्बंधः प्रमादो विचारव्यतिरेकेणा बुद्धिपूर्व
कमुच्यन्तं पादपातादिकार्यं तेन प्राणिनां हिंसा सम्भाव्यते आदिशब्दे
नाश्वचित्संस्पर्शादिगृहीतं तदुत्प्रेष्य पापैर्महायज्ञकारिणो मुच्यन्ते ३
कंहिकण्डनं येषां बुद्धीउदकुम्भश्च मार्जनं । पंचसूनाग्रहस्यस्य पंच
यज्ञात्प्रणश्यतीति यच्च सूनाग्रहस्यस्य बुद्धीयेष्वणवस्करः कण्ड
नीचैव कुम्भश्च वध्यते यास्तवाहयन्निति च अस्यायमर्थः यापयोक्ताः य

नेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वकं च वक्ष्यते
तत्प्रयुक्तं सर्वमपि पापं महायज्ञानुष्ठा
नात्प्रसाध्यतीति

गी. टी.
का.

च संखाकाटहस्यस्य सनात्मायोवाहयन्नापादयन् वर्जते महायज्ञानु
ष्ठानलक्षणं नदनुष्ठानविमुखान्निन्दितियेति आत्मभरित्वमेव स्फो
रयनियेषचनीति स्वदेहेन्द्रिययोषणार्थमेव पाकं कुर्वतां देवयज्ञादिय
राद्युखानां पापभूयस्त्वदर्शयति भुंजत इति पादक्रमस्त्वर्थकमादयवाथ
नीयः १३ श्रीथरी टीका ३

इतश्च यजन्त एव श्रेष्ठानेत रश्त्याह यज्ञशिष्टाशिन इति वैश्वदेवादियज्ञा
वशिष्टं येऽश्विने पंचश्रनादि कृतैः सर्वैः किलिषेर्मुच्यन्ते पंचसूनामस्मृ
ता बुक्ताः कण्डनीयेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी यज्ज्वसनागृहस्य सता
भिः स्वर्गनगच्छति येत्वात्मनो भोजनार्थमेव यचंति न तु वैश्वदेवाद्यर्थं ते पा
पादुराचाराग्रमेव भुंजते १३

पिशार्वभाष्य ४

यज्ञाः पंचमहायज्ञा देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो वसूयज्ञ
इति यने पंचमहायज्ञाः तेषां शिष्टं यज्ञशिष्टं देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टं
मशानमस्तारव्यमशितं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सर्वकिलिषैः सर्वपा
पैर्मुच्यन्ते शिष्टाशिनः चुल्लीयेषणवस्कारि विंडि तं भलक्षणं बुल्या
दि पंचसूना कृतैः प्रमादकृत हिंसाजनितैः अकिलिषैर्मुच्यन्ते येत्वात्मका
रणान् यचंति ते तेषां पापस्वहृणाः अयं पापमेव भुंजते तस्मादवश्यं पंच
महायज्ञाः कर्तव्याः १३ रामानुजभाष्य ५

तदेव विदुषोति इन्द्रात्मा न च स्थित परमपुरुषाराधनार्थं तद्वद्व्यापुत्या
द्यवि यचंते न चावस्थित परमपुरुषमाराधयन्त हि श्रानेन ये शरारयात्रां
कुर्वन्ते ते त्वनादिकालोपचित किलिषैरात्मपाप्मावलो कन विरोधि
भिः सर्वैर्विमुच्यन्ते येन परमपुरुषेण इन्द्रात्मानास्वाराधनाय दज्ञानात्मा
र्थतयोपादाय विषयाश्रितितेषां आत्मानोच्चमेव भुंजते अत्र परिणामित्वा
दचमिष्यन्ते आत्मावलोकनविमुखान् रकायेव यचंते १३

अभिनवगुप्ती ६

अवश्यकर्तव्यतायसासनमहिमायाताभोगात्प्रेमंतिअवांतरवापारमा-
त्रनयातएवचपृथक्कलत्वाभावांगतयाअथर्चेद्रियात्मकदेवगणलक्षण
यज्ञादवशिष्टमंजःसारस्वात्मस्थित्यानंदनक्षणाविद्यसंयुक्तंतिनत्रात्रूढाभ-
वंति तमुपायेयोपायतयातुविषयभोगंवाचंतिनेसर्वकिल्बिषैः शुभाशुमे
मुच्यंते येत्वात्मकारणादित्यविद्यावश्यात्सूलमेवविषयभोगं परत्वेनमन्वा-
नाआत्मार्यमिदंवयंकर्मरुजिर्ज्वते तएवाचंशुभाशुभात्मकंलभंते १३

परमार्थप्रया

अथसाधूंल्लोति यज्ञशिष्टाशिनइति १३ वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टंयेमुंति
अतएवसंतःसाधवस्तेपिदैतदिनैः पंचसूनादिसर्वकिल्बिषैर्मुच्यंतेअथयेपा
याःपातकिनःपुरुषाआत्मकारणात्केवलंपिंडपोषणार्थयचंतिनेअथमेव
भुंजतेत्राकशाखीयशक्तिरपि मोक्षमन्त्रंविंदतेअप्रचेताः सत्पुत्रवीमिवथ
त्सतस्य नार्यमणमुष्पतिनोसत्वायकेवलाचोभवतिकेवलादीभाष्यं नप्रह
ष्टुंचेतोयस्यासावप्रचेताःसूखाः मोक्षेनिष्कलमन्त्रंविंदतेसंयादयतिसतस्य
वथइत्त्वथएवआत्मघातकपवेत्यर्थः सकःपदिवावैश्वदेवेनअर्यमणंसूर्य
नपुष्पतिनसंतर्पयतिरात्रौचसत्वापमुपकारकमग्निंनसंतर्पयतिएवंपः
केवलंअतीतिकेवलादीपिंडपोषणार्थमेवभक्षयतिसकेवलाचोभवतिपा
पमेवमक्षयतीतिसत्पुत्रवीमिनैवैश्वदेवाद्यर्थवादमित्यर्थः शतपथंति न
सपापानोवावर्ततइति १३

पाकंऊर्वति

ति

वनमाली ८

श्रीविसृजेवैद्यशेषेणयज्ञेवैश्वदेवादेचविसृद्देशेनतद्दृष्टंनदेवपित्रा
दीनविप्रादींश्चेष्टानिष्टाशिनःसंसारबीजेःसर्वकिल्बिषैःपंचसूनादि
पापैश्चमुच्यंतेकंतीतीयेषणीचुलीउदकुंभीचमार्जनी पंचसूतागृहस्यस्य
तेभ्यःस्वर्गंनविंदतीतिस्मृतेःयेत्वात्मनोभोजनार्थमेवपचंतिननुविसृजे-

स्ववर्णार्थं ते पापादुराचाराश्च तन्निमित्तमेव भुञ्जते १३

ऊ सुमवेजयती १४

ये देवदत्तान्नादीन् यत्काले भ्यादत्ता भुञ्जते ते मुच्यन्ते ये पुनरात्महेतोः पचन्ति
ते पापमेव भुञ्जन्त इत्याह यत्तृप्तिं शिष्टाशिन इति ये यत्तृप्तिं शिष्टाशिनः यत्तृप्तिं शिष्टे
परिशेषमन्नादिकमुपशितमन्त्रं शीलं ये चांते तेषां यत्तावद्विशेषभोगिनः श्रद्धा-
दिकं संपाद्य परियच्छं कृत्वा इन्द्राद्यात्मानं सर्वम्भरं विलुप्तं मांसमर्प्य तदवशेषस्य
भोक्तार इत्यर्थः संतो भगवद्भक्ताः सर्वकिल्बिषैरनादिकालप्रवृत्तैः संचितक्रिय
माणा प्रारब्धरूपैरात्मानुभवप्रतिबंधकैर्भवहेतुभूतैः पञ्चसूनादिरूपैर्निवृत्तिले-
पापैर्मुच्यन्ते मुक्ता भवन्ति ये तु आत्मकारणात् मर्यादिकष्टे न सम्पादितं ममव-
लौकिकैरेण भाग्ययोगादिदं प्राप्तमन्त्रदेवतानिष्ठादीनां किं न तत्तल्लोपाय इदमर्थः
सादिरूपकमन्नादिकं परियच्छाहमेव भोक्तामीत्येवमादिनाः सुरस्वभावेना
पुनर्भवप्रतिबंधकेनेहाप्यसत्त्वरूपेण व्यवसायेनात्मनो देहस्य कारणानि
मिज्ञात्स्वस्यैवोदरभरणानिमित्तान् पचन्ति पापसाद्यस्तमन्त्रं परियच्छं कुर्वन्ति
ते पापादेवादिभ्योऽन्नान्नर्यणेन पापाश्रयाः पापभूता महिमुत्तामदभक्ता ज-
नाश्च पापं भुञ्जन्ते भक्षन्ति कृत्वा देवानि वेदितान्नादिभक्षणो न पापमुत्पद्यते
ऽतः पापं पापरूपं यद्वा भगवदनिवेदितान्नपानादिकं विष्टामूत्रतल्लं भवति
तत्र मयि विदूराहादिं विनेतरेन रादयो न भक्षन्तीत्यर्थः १३

मधुसूदनी १४

ये तु वैश्वदेवादि यज्ञावशिष्टममृतं येऽश्रन्ति ते संतः शिष्टावेदोक्तकारि-
त्वेन देवाद्युपाकरणान् अतस्ते मुच्यन्ते सर्वैर्विहिताकरणनिमित्तैः पूर्व-
कृतैश्च पंचसूतानिमित्तैः किल्बिषैः भूतभाषानकाः संसर्गिणस्ते भवन्ती वि-
त्यर्थः एवमन्वये भूतभावि पापाभावमुक्ता व्यतिरेके दोषमाह भुञ्जते ते
वैश्वदेवाद्युपाकारिणोऽचं पापमेव तु शब्दो वधारणो येषां पापं पंचसूतानि
मिज्ञं प्रमादकृतद्विंशानि मिज्ञं च कृतपापाः संतः आत्मकारणादेव पचन्ति
न तु वैश्वदेवाद्यर्थं तथा च पंचसूनादिकृतपापे विद्यमान एव वैश्वदेवा-
दिनित्यकर्माकरणनिमित्तमपरं पापमाप्नुवंतीति भुञ्जते ते त्वचं पापाः ३

तुक्तं तथाचस्मृतिः खंडनीयेषणीचुलीउदकुंभीचमार्जनी पंचसूनागः
हस्यस्यताभिः स्वर्गनविंदनीति पंचसूनाकृतं पापं च यत्तैर्व्यपोहतीति पं
स्मृतिर्वा श्रुतिश्च इदमेवास्तत्साधारणमन्नं यदि दमयते स य एतदुपा
स्तेन स पापमोवावर्तते मिश्रं स्रोतदिति मंत्रवर्णोपिमोचमन्नं विंदतेऽप्रचे
ताः सत्तं ब्रवीमिवथ इत्तस्य नार्यमां पुष्पतिनो सखायं केवलाद्यो भवतिके
वलादीति इदंचोयलक्षणं पंचमहायज्ञानां स्मार्तानां श्रोतानां च नित्यकर्म
णां अधिकृतेन नित्यानि कर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीति प्रजापतिवचनार्थः १३

सदानंदी ११

वैश्वदेवादियज्ञानामवशिष्टं सदा मृतं येन निशिष्टावेदोक्तकारित्वेनैव ते
नृणाः १ पंचसूनानिमित्तैश्च प्रमादकृतैः किल्विषैरपि नित्याकरणाजैस्तेनो
मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः २ संत्यसं सर्गिणस्तैर्भूतैरागामिभिर्मलैः येनैव नै
प्रकुर्वन्ति तान्मत्पादनिदूषणं ३ भुंजते पापमेवाद्यं वैश्वदेवाद्यकारिणः पं
चसूनानिमित्तं च प्रमादादिनिबंधनं ४ पापं कृत्वा पचं तात्मकारणादेव येथ
माः प्राचीने सत्यश्चेवान्यत्रायां त्वाकरणात्कृतोः ५ अतोद्यं भुंजते पापास्तथोक्तं
स्मृतिकर्तृभिः खंडनीयेषणीचुलीउदकुंभीप्रमार्जनी ६ पंचसूनागः ह
स्यस्यताभिः स्वर्गनविंदति पंचसूनाकृतं पापं च यत्तैर्व्यपोहति ७ ब्रह्म
देवमनुष्माणं पितृणां भूतसंज्ञिनं यज्ञाः संतिजपो होमोदानैवेतर्पणं वलिः ८
अनुष्ठेयानि कर्माणि कर्मण्यधिकृतैर्जनैः प्रजापतिगिरामर्थः समाप्नोयं य।

आनयं ४ १३ नीलकंठी १२

वैश्वदेवादिषो
षात्रमोजनशी
लाः सन्तः ३८
१ करणतु तेमुखा
ने सर्वकिल्बिषैः
१ मादकृतैः विदि
१ाकरणमितिने
१ात्मात्मकारणात्वा
१मेव पचन्ति नत
प्रच महायज्ञार्थं
१पापाः स्वयं पा
१३ पापव

येन यत्तशिष्टाशिनः संतः पापमेव भुंजते तथाचस्मृतिः खंडनीयेषणीचु
लीउदकुंभीचमार्जनी पंचसूनागः हस्यस्यताभिः स्वर्गनविंदतीति पंचसू
नाकृतं पापं च यत्तैर्व्यपोहतीति च श्रुतिश्च इदमेवास्तत्साधारणमन्नं य
दि दमयते स य एतदुपास्तेन स पापमोवावर्तते मिश्रं स्रोतदिति मंत्रवर्णोपि
मोचमन्नं विंदतेऽप्रचेताः सत्तं ब्रवीमिवथ इत्तस्य नार्यमाणं पुष्पतिनो स
खायं केवलाद्यो भवतिकेवलादीति १३

ग्रान्तीटीका

सप्तमिदं पूर्वगतार्थम् ॥३॥

रामकंटीटीका

इमे प्रजापतिनियममनतिक्रमनो यथोक्ता यत्तादवष्टिताह्निं
विचससेतमत्रमश्रुतो भुजानाः सर्वैः समस्तैर्नितादियत्ताननु
ष्टानसम्भवेः किलिषेः पापैर्मुच्यन्ते सज्जाने नतस्तेनाभवन्तीत्यर्थः
ते पुनः पापाः पातकिनो वं पापमेव भुजन्ते ये आत्मकारणात्सदेतो
नतदेवाद्यर्थं पवन्ति पक्तिं साधयन्ति ते मत्तु शास्त्रीयक्रियाः सन्तो
निरपमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः (इति ग्रान्तीटीका समाप्ता ॥३॥)

लासिकी दशगुलीटीका

अतो यजनप्रवशेषानेते रश्माह यत्तशिष्टाशिन इति ये सन्तः शि
ष्टावैष्यदेवादियत्तादवशिष्टममृतमत्रमश्रुति ते पञ्चसूनाक
ते रश्मेश्वरिदिताकरणादिभिः पूर्वकृतैः सर्वैः पापैर्मुच्यन्ते पंचसू
नाः सूतावक्ताः त्वष्टरीपेषणीचुलीसुदकुम्भीप्रमार्जनी पंच।
सूनाग्रदहस्यस्यताभिः संगंनविन्दति इति पंचसूनाकृते पापे प
चयज्ञैर्व्यपोहतीति अतिरेके दोषमाह तत्रवधारणो ये आत्मनो।
भोजनाद्यर्थमेव पवन्ति नतपचयज्ञाद्यर्थम् ते पंचसूनादवासा
पात्पापायव वैष्यदेवाद्यकरणात्पापमेव भुजन्ते ॥३॥

पंचोलीटीका

इतश्च यजंतपवशेषानेते रश्माह यत्तशिष्टाशिनः देवयज्ञादीन्नि
र्वर्तयंतः शेषभोजिनः संतः साधवः सर्वकिलिषेः मुच्यन्तेत पुनः
ये पापा आत्मकारणात्पचन्ति ते अचं भुजन्ते ॥३॥

समाप्ता ॥

२१० वी३समिद्धेयिनी॥

४५
अथेष्टराजापालनतत्प्रत्याख्यानयोः फलमाह यत्तद्विष्णु
शिनः३ति यत्तायथावर्णमुक्तलक्षणास्तान्विधाययच्छिष्ट
मवशिष्टमाहतिशेषादिकमश्रंतःसर्वेःप्राग्भवीयेवर्तमान
जन्मार्जितैश्चकित्विषैर्मुच्यते येवात्मार्यमेवभोगदाहृदेव
ताराजादीनसंतर्प्यस्वयमेवतानुपभुंजते तेपापाः पापक
र्माणोचपापमेवभुंजते पापफलभूतामयोगतिं व्रजंतीति
भावः १३॥

अथुभाष॥

१३॥

सर्वकिल्बिषैः स्नायंचकजनिनैः पापैरित्यर्थः किंबहुनाभोजनमपिकाम
 कामानांनसुखंकिंचित्संकटमित्याहुः। भुंजतइति मोक्षमत्तंविंदतइतिशु
 तेरितिभावः आत्मकरणन्ननुदेवातिथिसुहृदादिहेतोरितिभावः आत्म
 करणादिपतः प्रजापत्यनुवादः। इदानीं प्रजापतिनाम्नादित एव प्रजानामेवं
 शिक्षितत्वात्वेदबोवितेषुसत्सुपिनिष्कामेषुकर्मसुलोकः सर्ववेदंकाम्य
 परमेवमन्यतइतिभगवानर्जुनंप्रत्याह अत्रा इवन्तीति

1917-18-19

86

इस हेतु से यज्ञ करने वाले मनुष्य श्रेष्ठ हैं और जो देव अतिथि अग्नि गी
 ग्रासवर्ति वे स्वदेव से पंचयज्ञ नहीं करते केवल अपने वाले पाक कर
 के खाते हैं वेई लोभी पापाचारी हैं सोई कहते हैं कि जो देवादि कों
 को देकर आप भोजन करते उनको पञ्चसूना का पाप नहीं लगता हे
 सूना कहे हत्या के स्थान गृहस्थों के घर में रोज रोज हत्या होने की पां
 च जगह हैं घर भारते चुल्हे में आग वारते जल के पात्र से उबल में
 कूटते चक्की पीसते अनेक जीवहिंसा होती है सो पाप पञ्चयज्ञ न क
 रने वाले को लगते हैं और वे स्वर्गवास नहीं पावते १३

दीक्षा ॥

जो भोगें यज्ञशेष को समे पाप न पा जाय पापी भोग दि पाप
 सो पाप दि को न पकाय १४

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः यः
 ज्ञाद्भवति पर्जन्यो यतः कर्मसमुद्भवः १४

श्रीशंकरभाष्य १

इतश्चाधिकतेन कर्म कर्तव्यं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्मकथमित्युच्यते
 अन्नाद्भवन्तीति अन्नाद्भुक्तालोहितरेतःपरिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भू-
 तानि पर्जन्याद्दृष्टेरन्नस्य सम्भवः अन्नसम्भवः यत्ताद्भवति पर्जन्याः अग्नौ प्राहिता
 हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति य-
 त्तोः पूर्वसच यतः कर्मसमुद्भवः अन्निगयजमानयोश्चापारः कर्मततः ससु-
 द्भवो यस्य यत्तस्या पूर्वस्य स यतः कर्मसमुद्भवः १४

आनंदगिरिकृतटीका २

देवयज्ञादिकं कर्माधिकतेन कर्तव्यमित्यत्र हेतुत्वरमितः शब्दोपात्तमेव दर्शय-
 ति जगदिति ननु भुक्तमन्त्रं रेतो लोहितपरिणतिक्रमेण प्रजारूपेण जायते तच्चा-
 न्नं वृष्टिसम्भवं प्रत्यक्षदृष्टं कथं कर्मणो जगच्चक्रप्रवर्तकत्वमिति शङ्कते क-
 थमिति पारमर्त्येण कर्मणस्तद्देवत्वं साधयति उच्यते इति उक्तेः पर्यस्तत्परं
 संवादयति अत्राविति तत्र हि देवताभिधानपूर्वकं तद्देवत्वं प्रदिष्टाहुतिर-
 पूर्वतां गतारस्मिन् हरेण आदित्यमारुह्य वृष्ट्यात्मना पृथिवीं प्राप्य वीहियन्नाद्यं संस्कृ-
 तौ भूत्वा अन्नं कृणोति तत्परिणता प्रजाभावं प्राप्नोतीत्यर्थः यतः कर्मसमु-
 द्भव इत्युक्तं स्वैव सोद्भवे कारणत्वायोगादित्याशंकाह अन्निगिति द्रव्यदेव-
 तयोः संग्राहकशुकारः १४

श्रीधरटीका ३

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादिति त्रिभिः अन्नाच्छु-
 क्रशोणितरूपेण परिणताद्भूतान्युत्पद्यन्ते अन्नस्य च सम्भवः पर्जन्याद्दृष्टेः सच
 पर्जन्यो यत्ताद्भवति सच यतः कर्मसमुद्भवः कर्मण गयजमानादित्यापारेण स-
 म्यक्संपद्यत इत्यर्थः अग्नौ प्राहिताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जा-
 यते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति मुनेः १४

३

गी. टी.

अ

भ

४४

अत्राद्भवन्ति जायन्ते भूतानि कार्यकरणं संज्ञातात्मकानि यजन्त्यात्तुष्टेरन्नसंभवः
यत्ताद्भवन्ति यजन्त्यः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठते आदिना जायते।
दृष्टिर्दृष्टेरन्नततः प्रजा इति श्रुतेः यत्ताद्यागक्रिया समुद्भवत्तादभवन्ति यजन्त्यः
यज्ञः कर्म समुद्योगक्रिया समुद्भवो धर्मः कर्म समुद्भवः कर्म कृत्विग्यजमान
नवापारात्मको यागः समुद्भवः कारणं यस्य असौ कर्म समुद्भवः यागक्रिया
समुद्भव इत्यर्थः १४ रामानुजभाष ५

पुनरपिलोकदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञसुखं दर्शयितुं यज्ञानुवर्तनस्यावश्यकं कार्य
तामननुवर्तने च दोषमाह यज्ञा अन्नादिति अन्नात्सर्वाणि भूतानि भवन्ति
यजन्त्यादन्नसंभव इति सर्वलोकसाक्षिकं यज्ञात्पुनर्जन्मो भवतीति शास्त्रेण वाच्य
गम्यते अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठते आदिना जायते दृष्टिर्दृष्टेर
न्नततः प्रजेत्यादिना यज्ञाद्भवद्भार्जनादिकर्तुं पुरुषायापाररूपकर्म समुद्भवः १४

अभिनवगुप्ती

६

ताः

अत्रादविभागभोग्यस्वभावात्कथंचिन्मायाविद्याप्रकृतिकालाद्यनेकापर
पर्यायाद्भूतानि विवित्राणि भवन्ति तज्ज्ञानं यजन्त्यादविच्छिन्नसंवित्स्वभावादात्म
नः भोक्तृत्वात्तमलाभत्वाद्भोग्यतायाः सच यजन्त्यो भोक्ता यज्ञाद्भोगक्रियायत
त्वाद्भोक्तृत्वस्य भोगक्रियाचकर्मणः क्रियाशक्तिस्वातंत्र्यवलात् तच्च स्वातंत्र्य
मविच्छिन्नमप्यनवच्छिन्नानंतसातंत्र्यपूर्णसमुच्छलन्महेश्वरभावपरमात्म
ब्रह्मसंस्पर्शवशात् तच्च उच्छलदच्छानाच्छादितैर्मयैर्ब्रह्मशतरात्राणां
ताशेषैर्मयैरंगान्संविन्मात्रात् इत्येवंमथास्थितोयं यज्ञः सूर्यचक्रं वाह
यन् तत्तत्त्रयसंधानादयवर्गं यत्रात्रयतंत्रणाद्यवहारमास्तुत्रयतीति वि
द्याविद्योहासतरंगसुभगं ब्रह्म यज्ञ एव प्रतिष्ठितम् अन्येतन्न तत्रावहीर्यलो
हितक्रमेण भूतकारणं अन्नं च दृष्टिद्वारेण यजन्त्यात् सोऽप्यग्नौ प्रास्ताहुतिस
म्पगित्यादि १५ ततो दृष्टिर्यज्ञात् यज्ञः क्रियातः

परमार्थप्रकाश

अथ विष्णोयकारार्थमपि कर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादिति अन्नादेतोरूपेण परि
णतां भूतानि भवन्ति अन्नं भवतीत्यानेन अन्नादेव जीवन्ति वर्धन्त इत्यपि ज्ञेयं अ

५ न केवलं प्रजापतिवचनादेव कर्मकर्तव्यमपि तु जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीत्याह अन्नादिति त्रिभिः ॥

३
गीटी

जमानादिव्यापारात्मकात्कर्मणः सकाशात्सम्यग्भवतीति तथा कर्मणो यज्ञः
सिद्ध्यतीत्यर्थः १४ मधुसूदनी १०

५ अन्नाद्भुक्तादेतोलोहितरूपेण परिणताद्भुतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति जा-
यन्ते अन्नस्य संभवो जन्म अन्नसंभवः पर्जन्यात्तद्वृष्टेः प्रत्यक्षसिद्धमेवेतत् अन्न-
कर्मापयोगमाह यज्ञात्कारीयादेरग्निहोत्रादेष्वापूर्वाणां हर्माद्भवति पर्जन्यः
५ यथा चाग्निं त्राहुते तद्वृष्टिजनकत्वं तथा व्याख्यातमष्टाध्यायीकां देजनकया तत्त्व-
त्वात्संवादरूपायां षट्प्रश्नां मनुना चोक्तं अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्यमु-
पनिष्टते आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति सच यज्ञो धर्माख्यः सूक्तः
कर्मसमुद्भवः अन्निग्नजमानव्यापारसाध्यः यज्ञस्याहि अर्पूर्वस्य विहितं कर्मका-
रणं १४ ॥

सदानंदी ११

न केवलं विधेर्वाक्पादेव कर्तव्यमस्ति तत् कर्म किं तु जगच्चक्रप्रवृत्ते कारणा-
दपि १ मुक्तशोणितरूपेण ह्यत्रात्परिणतात्किल शरीराणि प्रजायन्ते वृष्टे-
रन्नस्य जन्म च २ यज्ञाद्हर्मादपूर्वाणां जायते वृष्टिर्कतः अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्य-
गादित्यमुपनिष्टते ३ आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजाः सूक्तो यज्ञः सुधर्माख्यः सूक्तः
निगदे च कर्मणः अपूर्वाणां स यज्ञस्य विहितं कर्मकारणं १४

नीलकंठी १२

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादिति अन्नात्तरेनोत्तरे
ए परिणतात्भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति अन्नं च पर्जन्यात् एतत्प्रसिद्धम्
मेव यज्ञाद्भवति पर्जन्यः अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपनिष्टते आदित्याज्जा-
यते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति स्मृतैः यज्ञो देवताराधनजो धर्मः कर्मभो यागहो-
मदानादिभ्यः समुद्भवतीति कर्मसमुद्भवः १४

श्रानदीदीका

नेर्दज्ञानप्रदायेभ्यश्चिप्रामस्यात्रस्यस्तमायज्ञादेरमोमाधारमाह
 अत्रादनीयपाद्रीसादेः शुक्रादिवीजत्रयेणपरिणताइतानिचराच
 राणिजराप्रजापराजसेदजोहिजादीनिभवन्तिजायन्ते अत्रस्यहिस
 म्भवोमेवान् मेवस्ययज्ञात्सम्भवः यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मसमुद्भ
 वः यजमानक्रियोद्भवः ॥ १४ ॥

+ यस्यात्सर्वमेतदत्तरेसेतात्परस्याद्भक्षणः प्रशमकंटीदीका दृत्तमनतिक्रमणीयमेवेतिक्रममाह +

+ अत्रास्याणसम्यग्गणहेतोरोदनादेरभवद्वार्याइतानिसर्वपाणभ
 तोभवन्ति सतांलभनेपाणवृत्तिनिवन्त्यनेहिभूतानोजीवितमन्
 निवन्त्यनावपाणवृत्तिसुदेवेविधस्यात्रस्यपर्जन्यामेवात्सम्भवः
 सचैवेविधः पर्जन्योयज्ञात्सोमाकाशीन्द्रादिदेवतायजनात्मिकादि
 धिविशेषाद्भवति यज्ञेहितर्पितादेवताव्रीत्यादिसम्यत्तयेपर्जन्ये
 तियंजने सचकालेवर्षादिनाव्रीहीसम्यादयति यथोक्तम् अथो।
 प्रास्ताइतिः सम्यगादिसमुपतिष्ठते आदिमाजायतेवृष्टिर्हृष्टेरत्रे
 ततः प्रजाराति ईदृशचयज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मणाविशिष्टेति
 कर्तव्यजारादिधानात्सम्भवायसतथाविधः ॥ १४ ॥

लासिकी वसुपुत्रीदीका

नकेवलंप्रजापनिवचनादेवकर्मकर्तव्यं किन्तुजगत्सुक्रप्रवृत्ति।
 हेतुत्वादपीत्याह अत्रादिति अत्रान्शुक्रशोणितत्रयेणपरिण।
 ताइतानि प्राणिशरीराण्यस्यन्ते पर्जन्याहृष्टेरत्रस्यसमुद्भवः
 यज्ञात्कारीयादेरग्रिहोजादेश्वाश्वीत्यादिसर्जमोभवति यज्ञोय
 ज्ञात्सः सत्सोयर्मः कर्मसमुद्भवः अतिग्यजमानादिव्यापारसाध्यः
 यज्ञस्यसर्वस्यविहितं कर्मकारणंतद्वापूर्वोमादकम् तथाच
 स्मृतिः अथोप्रास्ताइतिः सम्यगादिसमुपतिष्ठते आदिमाजायते
 वृष्टिर्हृष्टेरत्रे ततः प्रजाराति ~~कर्तव्यजमानादिव्यापारसाध्यः~~
~~न अस्यादेवताउद्भवेविधिप्रमाणं गानीदिः~~ ॥ १४ ॥

गी.
टी.
२

पंचोलीटीका

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्तव्यमिमाह अत्राहुर्वेनीति
त्रिभिः अत्राहुः कारणात्तुलोहितरेतः परिणानात्भूतानि जायन्ते प
र्जन्यात्तद्वेषः अत्र संभवः अत्रोत्पत्तिः यत्तात्पर्यमो भवति यतः कर्म
लक्षणाः कर्मसमुद्भवः अतिगण्यमानयोः व्यापारहवनादिलक्ष
णो कर्मतत्समुद्भवः ॥ ६ ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

न केवलमीश्वरात्तथैव प्रवृत्तिरूपं स्वस्ववर्णोचितं कर्मकर्त
व्यतां गादते यावज्जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीत्याह अत्राहु
र्वेनीति दुभ्यां अत्रोत्पत्तिरस्य पूर्वपूर्वप्रतिकारणात् तथा च
कारणस्य ज्ञाने कार्यज्ञानमिति न्यायात्कारणव्याख्यानमेवा
दोषीयते वेदस्तत्तत्तपो ब्रह्मेत्यनुष्ठापनाद्ब्रह्मप्रवृत्तेन प्रका
तत्वाद्ब्रह्मवैदोच्यते तथा च ब्रह्मथनुर्वेदः अक्षरादनस्य रात्य
रमेश्वरात्समुद्भवः प्राकृत्यस्य तत् परमेश्वरेण क्षत्रान्य
तिथनुर्वेदोध्येतव्यतया प्रयोज्यतया चानुशिष्ट इति भावः

मधुभाष्य ॥

हेतुंतरमाह अत्रादिति यतः पर्जन्यान्तत्वात्तत्कारणत
मुच्यते सर्वयज्ञविवक्षायां च तस्य चक्रके प्रवेशेन संभव
ति तस्यापाद्यं कर्मविधयेन तत्साम्यमात्रेणोदानी कार्यमे
व चक्राभिमाती च पर्जन्यः तच्च यज्ञाहुवति अग्नौ प्रस्ताहु
तिः सम्यगादित्यस्य पतिष्ठति आदित्या जायते हृष्टिर्हृष्टे
न्नततः प्रजा इति स्मृतः उभयवचनादादित्यात्समुद्भावा
विरोधः अतः सति हि ब्रह्मपरीरफत्तानि कर्माश्च यज्ञात्पर्जन

न्योद्भवः संभवति यतो देवतासुरिष्यब्रह्मत्यागाः कर्मतश्चि
याकर्मवत्प्रणो जायते येषु सेवसाधुकर्मकारयति बुद्धिः
ज्ञानमित्यादिभ्यः नवसुख्यसंभाव्यमाने पारंपर्येण य
चारिकं कल्पं नवजज्ञानां स्वतः प्रवृत्तिसंभवति यतस्य
वाक्ष्यस्येति सर्वनियमनश्रुतेः शुद्धव्यंकर्मवत्कालस्येति
देश्य अविन्यथा किञ्चित् जीवस्य च प्रतिविंबस्य पूर्ववत्
एव न कर्तृत्वमित्यादिनिषेधाच्च अक्षराणि प्रसिद्धानि ते
भ्योऽपि भिन्नान्यतैरप्यं ब्रह्म अन्यथा अनादिनिधनमवि
त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति न च दूषि विना योगा
मीकारो युक्तः परमार्थश्च तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मेति न संक
षाद्देन भेदश्रुतिविनावस्तु ह्यं ऊच्यते तानि वाक्ष
राणि नित्यानि वाचा विरूपनित्यया हृष्टा बोदयस्व सुष्टुति
अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टा स्वयं भुवा अतएव नित्य
त्वमित्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः दोषश्चोक्तः सकर्तृ
कत्वेन चाबुद्धिपूर्वसुप्तानितप्रमाणभावात् निश्चसि
तशब्दस्वक्लेशाभिप्रेयो नापबुद्धिपूर्वाभिप्रायः सो काम
यतेत्यादेश्य इष्टं द्रुतमित्यादिद्वयप्रपञ्चेन महामिथानाच्च
महातात्पर्यविरोधाच्च तच्चोक्तं पुरस्तात् न स स्वातंत्र्येणो
त्पत्तिकर्तुः प्राधान्यं अस्वातंत्र्ये च तदमतिपूर्वकत्वेन भव
ति यथारोगादीनां पुरुषस्य तज्जन्यत्वेऽपि उत्पत्तिवचनात्
भिन्नकृपायां न्यभिमानि देवताविषयानि च नित्येऽप्युक्ता
त्सृष्टेति वचनात् अभिव्यंजके कर्तृवचनं चास्ति कृत्स्नं य
तपयं चरु इति कथमादित्यस्याः वेदास्ते नैव क्रियते वच
नमात्राच्च निर्णयात् सकृत्प्राणीरकोक्तं बलवत् प्राज्ञयोनि
यस्येति तद्वशात् स यो नित्यं जन्मायस्येत्युक्ते प्रमाणं हितवाच्ये

११
क्षितम् ननु नस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा नदिवेदकारण
त्वं जगत्कारणत्वे हेतुः सदिविविन्नजगत्सृष्टेः वेदसृष्टिः
प्राक् स्यात्सृज्यत्वे यदि वेदसृष्टा सर्वतः किमिति न जगत्सृ
ष्टा सर्वतः तस्माद्देवप्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितं अतो नि
त्यान्यक्षराणि यत्तत्पदं परं परया यत्ताभिव्यंग्यब्रह्मतस्मा
त्तनित्यं यत्प्रतिष्ठितं तानि वाक्षराणि भूताभिव्यंग्यानीति
चकं तदेतज्जगच्चकं यो नानुवर्तयति स तद्धिना प्रकृता
दयायुः पापनिमित्तमेव यस्यायुः सोऽयायुः तस्मिन्नीवम
नसमायनमपि न कार्यमित्यत आह १४॥

भूतानि प्राणिशरीराणि अन्नादिशुक्रशोणितृपेण परिणतादित्यर्थः
यत्तात्कारीर्यादेरित्यर्थः अग्नौ प्राप्ता इति संसादिमपत्तिमुते आ
दित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजा इति मरतेः यत्तस्यांतःसंकल्पात्मक
त्वात् तत्फलानुक्कलत्वस्य यजमानादिवहिष्नेष्टा रूपकर्मसाध्याद्यतः
कर्मसमुद्भव इत्युक्तः समुद्भवः १४ फलानुक्कलत्वम् १४ ॥

संसारचक्रमे प्रवृत्त होने का हेतु जो कर्म सो कर्तव्य है यह तीन लोक से क
हने हैं कि अन्न ही उदर में जायकर रसरूप हो शक क देवी ज्यो शोणित क
हे रूपि रहता जिससे भूत कहें प्राणी उत्पन्न होते हैं और सो अन्न मे ववर सने से
होता है और मेव यज्ञ धर्म से होते और वह यज्ञ फेरि यज्ञ करने वा
लों के व्यापार से पूरी होती है यही बात श्रुति कहती हैं कि अग्नि मे दी
हुई आहुति सूर्य लोक मे रहती इसी से सूर्य से वृष्टि होती औ वृष्टि से
अन्न होता फेरि उस अन्न से सब प्रजा जन्म लेती है १४

दीक्षा ॥

जीव जन्म दोत है अन्न से अन्न मे वसों दोष मेव यज्ञ कर दोत
हैं यज्ञ कर्म से सोय १४

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षर समुद्भवं न
स्मात् सर्वगतं ब्रह्मनित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

शंकरभाष्य १

तच्च यवस्थितं कर्म कुतो जातमित्याह कर्मेति तच्च कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म
वेदः स उद्भवो यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि ब्रह्म पुनर्ब्रह्म
क्षर समुद्भवं अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तद् अक्षर समुद्भवं ब्रह्म वेद
इत्यर्थः यस्मात् साक्षात् परमात्मा व्यादक्षरात् पुरुषनिष्ठा सवत् समुद्भवं ब्र
ह्म तस्मात् सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतमपि सत् नित्यं सदा यत्तद्विधिप्रथा
नत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

आनंदगिरिकृतटीका २

यद्ग्रहं हेतुत्वेन कर्मोक्तं तत्किं चेत्पवन्दनादि किम्वाग्निहोत्रादि इति सदि
हानं प्रत्याह कर्मेति किमिति कर्मणो ब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते सर्वस्य तदुद्भवत्वा
विशेषादित्याशंकाह ब्रह्म वेद इति ब्रह्म तर्हि वेदाख्यमनादिनिधनमिति तत्रा
ह ब्रह्म पुनरिति अक्षरात्मनो वेदस्य पुनरक्षरेभ्यः सकाशादेव समुद्भवो न संभ
वतीत्याशंकाह अक्षरमिति ब्रह्मोऽप्यक्षरमेवोक्तं तत् कथं तस्मादेवोद्भवतीत्याशं
का ब्रह्म शब्दार्थमुक्तमेव स्मारयति ब्रह्म वेद इति ननु ब्रह्म प्राद्वितस्य वेदस्या
पि पौरुषेयत्वात् प्रामाण्यसन्देहात् कथं तदुक्तमग्निहोत्रादिकं कर्म निर्धारयितुं
शक्यते तत्राह यस्मादिति कथं तर्हि तस्य यज्ञे प्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वे विशेषायो
गादित्याशङ्काह सर्वगतमपीति १५

श्रीधरी टीका ३

तथा कर्मेति तच्च यजमानादियापारत्रय कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्म वेदस्तस्मा
त्प्रवृत्तं जानीहि तच्च वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरात् परब्रह्मणाः समुद्भूतं जानीहि अस्या
महतो भूतस्य निष्पत्तिर्मेदुर्गन्धो यज्ञोर्वेदः सामवेद इति श्रुतेः यत्तत्पवमक्षरा
देव यत्तत्प्रवृत्तेरत्यन्तमभिप्रेतो यत्तत्तस्मात् सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा

गी. टी.

यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञे नोपायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितं मुच्यत इति उच्यमस्यास
दालक्ष्मीरिति वत् यद्वा यस्माज्जगच्चक्रसमूलं कर्म तस्मात् सर्वगतं मन्त्रार्थवादेः
सर्वेषु भूतार्थाख्यानादिषु गतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञेनात्मर्येण प्रति
ष्ठितं अतो यत्तादिकर्म कर्तव्यमित्यर्थः १५

पिशाचभाष्य

४

कर्मब्रह्मोद्भवब्रह्मवेदः प्रकाशकं यस्यात्कर्मब्रह्मोद्भवविद्विजानीहिव
ह्यपुनः वेदाख्यं अक्षरसमुद्भवं विद्वि अक्षरः परमात्मा समुद्भवं कारणं यस्य ब्रह्म
एतदक्षरसमुद्भवं अक्षरात्पुरुषनिष्ठा सवत्समुद्भवं ब्रह्मतस्मात्सर्वार्थप्रकाश
कत्वात्सर्वगतं ब्रह्मवेदः यत्प्रकाशकत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

रामानुजभाष्य

५

कर्मचब्रह्मोद्भवमत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरं तदेतं ब्र ३५
ह्मनामरूपमन्त्रं च जायते इति ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा इहापि मम योनिर्म
हं ब्रह्मेति वक्ष्यते अतः कर्मब्रह्मोद्भवमिति प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरोद्भवं क
र्मसंज्ञं भवति ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा अन्नपानादि
नात्प्रक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणोऽप्रभवति कर्मसाधनभूतशरीरमक्षरसमु
द्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म सर्वाधिकारगतं शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यत्तमूल
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्ती

६

सा च ज्ञानपूर्विका ज्ञानमक्षरादिति अयरेतन्न सद्यमानं विषयं च कमाग्नि
त्यभूतानीन्द्रियाणि विषयाश्चात्मनः स्फुरितरूपो अत आत्मेव विषयो यभोगेन
योष्यते अतश्च सर्वगतं ब्रह्म कर्मणि प्रतिष्ठितं तन्मयत्वात्तस्य १५

परमार्थप्रण

७

ननु सर्वतोऽपि ब्रह्मा मुखो कर्मणो गतिमपहायेगीती किमु यदि ह्युवाच नित्या
श्रुत्वा योऽसंदोरे परमप्रयोजनमपि दर्शयन्नाह ॥ तस्मादिति १५ तस्मात्कार
णात्सर्वगतमिन्द्रसूर्यादिसर्वदेवेष्वतर्पामित्वेन स्थितं ब्रह्म नित्यमनमरफलरू

२ कर्मचब्रह्मोद्भवं ब्रह्ममंत्रात्मकं वा ब्रह्मवेदस्य तस्मात् अथ वेदोऽपि कस्मादित्याह अक्षरेति नक्षरतीत्य
क्षरं वैराजं ब्रह्म तस्मादुदभूतः सुतिरपि प्रातपथी यथा इत्याग्रेरभाहितस्य पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्य
रेस्य महतो भूतस्य निःशसितं दृग्देवो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व इत्यादि भाष्यं यथा ब्रह्मदमितः समन्ततः
आहितस्य नानः प्रविष्टस्य आरन्ध्रस्य आरन्ध्रदेवः काष्ठं तत्रत्याग्रेः पृथग्भूता नानाकारा धूमा विनिश्चरन्ति
अरे मेवेति तद्ददस्य महतो भूतस्य महाभूतारव्यस्य वैराजं त्र्यम्बकं निःशसितं निःश्वासरूपमेतद्देवो इत्यादि

यं यत्ते प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां प्राप्तं यत्तौ पायेन लभ्यं यत्तेन यत्तम यत्तं देवा इति-
 क्रतेः अथाऽनम्बरफलदत्तेः शक्तिरप्यग्निरहस्ये समजात्मानमेवैकैकमुपा-
 स्तेन हास्यकर्मदीयत इत्यादि १५

वनमाली ८

कर्मचपरब्रह्मोद्भवं एषो बसाधु कर्मकारयति एषो वासाधु कर्मकारय-
 तीत्यादि क्रतेः कीटशं ब्रह्माक्षरसमुद्भवं वेदाभिप्रायं वैदेकप्रमाणकं प्रास्तु-
 योनित्वादिति सूत्रात् यच्छन्दसामृषभो विष्णुः चंद्रेभ्योऽथ मरुतां संवभू-
 वेत्यादि क्रतेः प्रास्तुयोनिरभिवाक्तिकारणं यस्य तदित्यर्थः यस्मादेवं परं
 परया यत्तयर्जनानभूतवेदद्वारा यत्ताभिवांगं ब्रह्म तस्मात् सर्वगतमपि ब्र-
 ह्म नित्यं यत्ते विशेषतो भोक्तृत्वादि रूपेण सन्निहितम् १५

ऊर्ध्वैजयन्ती ४

किंच कर्मच ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मशरीरं तस्माद्भ्रवोजन्मयस्य तत्र यावत्तु शब्दवा-
 च्या प्रकृतिलस्याः कार्यत्वेन शरीरस्यापि ब्रह्मेति कथनमविरुद्धं कार्यकारण-
 योरभेदत्वात् कनककार्येषु कुण्डलादिषु कनकव्यवहारवत् तदेतद्ब्रह्म नाम
 रूपमन्नं च जायत इति श्रुतेः इहापि मम योनिर्महद्ब्रह्म शब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा
 तस्माद्ब्रह्म संतकाच्छरीरात्कर्मोद्भवं विहितं जानीहि ब्रह्मशरीरं तदक्षरस-
 मुद्भवं अक्षरशब्दवाच्यो जीवात्मा तस्माद्ब्रह्म त्वं विद्धि जीवाधिष्ठितोऽसि विना
 शरीरस्य स्थितिं प्रवृत्त्यनर्हत्वेन कर्मकरणायोगात् तस्मात्कर्मसाधनरूपं
 शरीरमक्षरसमुद्भवं त्वं जानीहीत्यर्थः यस्मादेवं तस्मात्सर्वगतं सर्वेषु क-
 र्माधिकारेषु गतं प्राप्तमिति सर्वगतं ब्रह्मशरीरं नित्यं सर्वदा यत्ते कर्मणि-
 प्रतिष्ठितं संस्थितं यत्तमूलशरीरेणैव पुनर्यत्तौ पि प्राप्यते इत्यर्थः द्वितीयोऽप्य-
 स्मार्थः तच्च कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मवेदस्तस्माद्ब्रह्म त्वं विद्धि जानीहीति तच्च
 वेदाख्यं ब्रह्माक्षरात्परमेश्वरानामुद्भवं प्रकटं विद्धि अस्य महतो भूतस्य निष्प-
 सितमेतद्वेदो यजुर्वेदस्मामवेदो यवाङ्गिरस इति हासपुराणं विद्या उपनी-
 षद्ः श्लोकाः सूत्राण्यनुमानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निष्पश्वसि

मृदूपोऽक्षरः कनकवत्पञ्ज-
 लमित्यादिवत् ५

धृतिवत्पतेषु पुत्रे ब्रह्म +

गी.टी.

तानीतिश्रुतिप्रमाणेदरूपेब्रह्माक्षररूपात्परमेश्वराद्भवतीति त्वंविद्भिजा
नी हेत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्सर्वगतंनित्यंलभ्यमकर्मदिप्रकाशकंवेदाख्यं
ब्रह्मनित्यंविनाशशून्यंयज्ञेधर्माख्येऽदृष्ट्येप्रतिष्ठितंस्थितंयत्तत्रूपेण
साधनेनप्राप्यतेऽतोयज्ञेप्रतिष्ठितमुच्यतेऽतदहामुत्रभोगार्थमुक्तयेचय
ज्ञार्थेयन्नंकुर्वित्यर्थः यद्वायस्मात्कर्मणोयत्तमूलत्वमस्तिनस्मादेदाख्यं
ह्यसर्वगतमपिमन्त्रार्थवादाद्यैस्सर्वेभूतानावाख्यादियुस्थितमपियज्ञादि
कंकर्मकर्तव्यमितितात्पर्येणसदाप्रतिष्ठितंस्थितमित्यभिप्रायः १५

मधुसूदनी १

नच्चापूर्वोत्पादकं ॥ ब्रह्मोद्भवंब्रह्मवेदःसर्वोद्भवः प्रमाणंयस्यतत्रथा
वेदविहितमेवकर्मपूर्वसाधनंजानीहि नत्वन्यथाषंडप्रतिपादितमित्य
र्थः ननुपाषंडशास्त्रायेक्षयावेदस्यकिंचैलक्षणं यतोवेदप्रतिपादितय
वयमोक्तान्यश्नतग्राह ब्रह्मवेदाख्यंअक्षरसंज्ञवं अक्षरात्परमात्मनोनिर्दो
षात्पुरुषनिःश्वासन्यायेनाबुद्धिपूर्वसमुद्भवः आविर्भावोयस्यतदक्षरस
मुद्भवं तथाचापौरुषेयत्वेननिरस्तसमस्तदोषाशंकंवेदवाक्यंप्रामितिज
नकतथाप्रमाणमंतीद्विद्येयं नतध्रुवप्रमादकरणापाटवविप्रलिप्तादिदो
षवत्प्रणीतंपाषंडवाक्यंमंजिजनकमिभावः तथाचक्रतिःअस्यमहतोभू
तस्थनिःश्वसितमेतद्यंवेदोयजुर्वेदःसामवेदोर्षर्वागिरस इतिहासपुरा
णंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुवाख्यानानिवाख्यानान्यःस्येवेतानि
निश्वसितानीतिनस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवत यासर्वगतंसर्वप्रकाशकं
नित्यमविनाशिचब्रह्मवेदाख्यंयज्ञेधर्माख्ये तीद्विद्येप्रतिष्ठितंतात्पर्येण
तःपाषंडप्रतिपादितोपिधर्मपरित्यागेनवेदबोधितएवधर्मोनुष्ठेयश्चार्थः १५

सदानंदी ११

वेदप्रमाणकंकर्मपूर्वस्योत्पादकंभवेत् नतपाषंडसंसिद्धंधर्मस्योत्पादकंभ
वेत् ननुपाषंडशास्त्रात्किंचैलक्षणंक्रतेयतःक्रतिप्रमाणकोधर्मोक्तान्यो
स्तीतिश्रुणुत्तरं २ आविर्भावोपिवेदस्यसक्षरात्परमात्मनः तथाचापौरुषे

उद्यमस्यासदालक्ष्मीतिव
चनात् +

95

म

द

ति

१५

यत्वात्रिरस्ताखिलसंशयः ३ अर्थेऽप्यतीन्द्रियेवेदः प्रमाणं स्वतएव सः नतु
 प्रमादमायादिदोषवद्ब्रूयितं हितत् पाषंडवाक्यं प्रामाण्यजनकं स्यादती
 द्रिये तस्मात्साक्षात्परब्रह्महेतुत्वात्सर्वभासकं ५ अविनाशिवेदाख्यं
 ब्रह्मयज्ञे प्रतिष्ठितं - अतोऽप्यतीन्द्रियोऽर्थो नृष्टेयो वेदबोधितः तत्कोऽप्यर्थं
 पाषंडबोधितं सर्वथाजनैः १५

मीलकंदी १२

कर्मब्रह्मोद्भववेदोद्भव वेदएवार्थे प्रमाणं नतु पाषंडादिप्रणीतागमः ब्रह्म
 वेदोऽपि अक्षरसमुद्भवं अस्ममहतोभूतस्य निःश्रुतमेतद्यद्वेदोऽयजुर्वे
 दश्चादिश्रुतेः साक्षात्परमेश्वरादेवउत्पन्नः अतो नतत्र भ्रमविप्रलंभकत्वा
 दिदोषाकांतपाषंडादिवाक्यवदप्रामाण्यशंकालीतिभावः यस्मादेवं त
 स्मात्सर्वस्मिन्देशो काले च वर्तमानं ब्रह्मवेदः एतेन वेदस्य नित्यत्वं शास्त्रस्य
 विभुत्वं च दर्शितं नित्यं नियमेन यज्ञे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवसन्नं १५

96

अनदीटीका

कर्मयज्ञस्येति कर्तव्यता ब्रह्मणो वेदा उद्भूतं विद्वि ब्रह्म वेदो महतो भू
तस्य निष्पन्नं सितमेतच्छब्दे यज्ञर्वेदो यर्वरणादिश्रवणादक्षरा
परब्रह्मण उद्भूतं जानीहि यस्मादिश्रुभूतो यं प्रकारस्तस्मात्सर्वगा
तं सर्वत्र कार्यकारणत्वेनावस्थितं तिसंब्रह्म परमात्मा यज्ञे प्रतिष्ठि
तम् तथा च वासवस्यः विराड्भूतो ब्रह्मण यज्ञात् सुपगच्छति
योद्वा देवतामागात्संभूतो रस उन्नमः देवात्सन्नर्ण्यं सरसो यज
मानं फलेन च संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ऋग्यज
स्वामविहितं सौरं धामोपनीयते तन्मण्डलमसौ सूर्यस्स जन्तु
मृतमुत्तमम् यज्ञस्य सर्वभूतानामशनानशनान्मनाम् पवमेत
दनायन्ते चक्रे संपरिवर्तते रश्मयैवेष्टरस्य जगत्कर्तृत्वमासूचित
म् १५॥

म १५॥ रामकंदीटीका

तच्चैदं शंकरं ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणः शास्त्रेण उद्भवो यस्य तत्र शास्त्रेण।
मपरेण शास्त्रात्मकेन वेदादिशास्त्रेण ब्रह्मणो यत्तत्सम्पादनसाध-
नं कर्मोपदिश्यते तच्चैवं भूतं शास्त्रात्मकं ब्रह्माक्षरं समुद्भवं न तदिति
संचलति न स्वरूपाच्चावतरेत्यतरेपरस्वरूपपरमकारणं तस्मात्तद्भ-
वो यस्य तत्रादृशो परस्माद्विब्रह्मणः परमकारणत्वरूपमजहते
एव शास्त्रं स्वस्मिन्मात्रेण रूपतामव्यभिचरत्वर्यादिव प्रकाशोऽपि
पदेषामात्रभिन्नस्वरूपे प्रसरति अतएव नदपि ब्रह्मशब्देनोक्तम् य-
त्तत्तद्विधेये प्रक्रियाप्रवृत्ता ततः परस्वरूपसर्वगतत्वेन समस्तव-
स्तुत्यापकत्वेन व्यवस्थितं सन्निभं सदैव यथोक्तं स रूपेयत्वे प्रतिष्ठि-
तम्

॥ १५ ॥

लासिकी दस्तुनी दीका

नतपावाणिशास्त्रायुद्धे तच्चस्यवेदाख्येग्रहात् परं ब्रह्मणोऽनु
दिष्टं सयुद्धे प्राविर्भावेयं सतत् तथा च युतिः प्रसमदतोभूत
यतिः ससितमेतत् एदग्नेदोयत्तर्वेदः सामवेद इति नतनुदिष्टं

४ कर्मयजमानव्यापारेति कर्तव्यतादृशम् ब्रह्मवेदसङ्कृतं विद्धि प्रमाणं जानीहि

गी.
टी.
न.

केनचित्पाषाणिनानिर्मितं तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरे ब्रह्मनि सर्व
दायते प्रतिष्ठितम् यत्तेनोपायेन प्राप्यते तस्यार्थः उच्यते सदा
लक्ष्मीरिति च त्र यद्वा यदर्थमेवं प्रसूते तस्यार्थस्य किल यत्ते प्रति
ष्ठापितिरित्यर्थः १५॥

पंचोलीटीका

कर्मब्रह्मोद्भवं विद्विजानीहि ब्रह्मवेदेन दत्तर समुद्भवं परं ब्रह्म समुद्भ
वं जानीहि यस्मात्सर्वस्य समुद्भवं वेदस्तस्मात्सर्वगतः सर्वव्यापकः
नित्यं यत्ते प्रतिष्ठितं सर्वदा यत्तु विधिपरायणः १५॥

शास्त्रीसमिद्धोधिनी॥

कार्यहारेणानुष्ठासनप्रयोजनमाह कर्मति ब्रह्मणो यत्तुर्व
दाध्ययनात्तदर्थभूतं कर्म कर्मद्वियव्यापारोऽत्यन्तः प्रवृत्तिवि
षयीभूत इति कर्मणश्च कर्मद्वियव्यापाराद्यजोवप्रपाचरणी
योयुद्धादिलक्षणाद्यर्थः सिद्ध इति यज्ञाच्च युद्धादिलक्षणात्पर्जन
न्योभवति कोऽर्थः युद्धेनोपद्रवनिमित्रीभूतपापाचारतयाभूभा
रभूतानुष्ठानिष्टस्य पर्जन्यस्य मेघस्य कार्यकारणोपचारात्
यथा कालं बृहस्पतिरिति यद्वा ग्राह्यतो न निवर्तते तस्य तावच
रणा यवेति स्मृतेर्युद्धार्थमाहायकान्वीरपुरुषान्प्रति योध्यस
धर्मपालनादीति नाशोपर्जन्योत्पत्तिरिति यद्वा प्रतिगजोयुद्धेन
विजित्यासमेधादियज्ञैर्न्यायेन प्रजासंरक्षणाच्चोपद्रवनाशाय
था कालं बृहस्पतिरिति पर्जन्याऽऽक्तलक्षणात्सर्ववर्षाणा
दन्नं व्रीणादिकमुत्पद्यते अन्नाच्च भुक्तादीर्यरूपेण परिणताश्च
तसर्ग इति यद्वा व्रीणादेर्भूतानि प्राणिनः प्राणंतीति अनेन

प्राणा इति श्रुतेः इत्थं च क्षत्रियोदिप्रजापत्याश्चासुपाणिः
 प्रदंडयन् निर्जित्य परमैर्न्यानि क्षितिं धर्मैरापालयेदिति य
 राशेरा समोत्तमाधर्मैराजावाहृतः पालयन् प्रजाः न निवर्ते
 तसंश्रामात्तात्र धर्ममनुस्मरन्निति संश्रामेषु निवर्तितं प्रजा
 नां वैवपालनं सुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः प्रीयस्करोपरमि
 ति मनुना च स्मृतं क्षात्रधर्मं प्रजापालनप्रधानं धनुर्वेदेनैव
 संपाद्यते यस्मादेवं तस्माद्भुसुधनुर्वेदः सर्वगतं सर्वत्र कर्मा
 दिप्राप्यंते वक्रं गतं कारणात् तसाक्षात्परं परयाच प्राप्तं यज्ञेयु
 द्यज्ञेनित्यं प्रतिष्ठितं लब्धस्वार्थविश्रान्तिकमिति यावत्
 एवं च युद्धयज्ञयवसर्वप्राणानदेतः क्षत्रस्य मुख्यतया कर्त
 व्यश्नित्वात्पर्यं १५॥

मधुमाष्य

१५॥

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme blurring.]

५२ ~~सुखदः पादः सुखदः सुखदः~~ ब्रह्मोद्भवमिति वेदप्रतिपादितमित्यर्थः अक्षरसमु
 द्भवमिति अक्षराणां भिन्नताया जायतेः पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रज्ञानासुपदेष्टुः सका
 शादा विभूतं तेनैव सुपदेष्टुसम्बुद्ध्या येन यस्मात्प्रकाशितं तस्मात् सर्व
 गतं कर्म ब्रह्ममार्गसाधारणं ब्रह्मवेदत्रयं नित्यं नियमेन यत्ते पूर्वोक्तप्रवादिक
 ले प्रतिष्ठितं तात्पर्यवत् प्रजामन्यत इति शेषः ननु तर्हि प्रज्ञापसु यदि ह्युक्तादिद
 मेव काम्यं कर्म विहाय किमिति नियतं कुरु कर्मत्वमिति माम फले कर्मणि प्रव
 र्त्तयसीत्याशङ्कता दृशकर्मणो नु ह्यतारं निर्दिष्टं एवमिति

११

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
विष्णुसहस्रनाम ॥ २ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥
विष्णुसहस्रनाम ॥ ४ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५ ॥
विष्णुसहस्रनाम ॥ ६ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७ ॥
विष्णुसहस्रनाम ॥ ८ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९ ॥
विष्णुसहस्रनाम ॥ १० ॥

ऐसे अपूर्व हेतुओं से कर्म की श्रेष्ठता और कर्तव्यता किसलिये कहा ।
 और कर्म का वस्तु है सोई विवरण करने हैं कि यज्ञकारी पुरुषों का व्या-
 पार त्रय जो कर्मों से ब्रह्म कहें वेद से उत्पन्न भया और ब्रह्म जो अक्षर जो य-
 र ब्रह्म जिससे प्रगट भया हैं वह जानो और श्रुति ने भी कहा है कि यर ब्र-
 ह्म की निःशवास से ऋक् यजुर् और साम वेद प्रगटे हैं इससे सर्वव्यापी
 यर ब्रह्म सर्वदा यज्ञ में प्रतीत हैं अर्थात् यज्ञ रूप उपाय से ब्रह्म प्राप्ति
 होती है जैसे उद्योग करने से लक्ष्मी का लाभ होता है अथवा जगत में मू-
 ल कर्म हैं इसमें मन्त्र और अर्थ के द्वारा सब मनुष्यों में प्राप्त आनादि का
 ल से स्थित जो वेद ब्रह्म सोतात्पर्य के द्वारा प्रतिष्ठित है इससे यज्ञादि कर्म
 अवश्य कर्तव्य है १५

वेद से ३

दोहा ॥

कर्म जु दोत हैं ब्रह्म में ब्रह्म अक्षर सो जान तातें सर्वगत ब्र-
 ह्म हे मख में नित स्थित जान १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः अद्याय
रिन्द्रियारामो मोक्षं पार्थ स जीवति ॥ १६

शंकरभाष्य — १

एवमिति एवमीश्वरेण देवयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लो
के यः कर्मण्यधिकृतः सन्नद्यापुरं च पायमायुः जीवनं यस्य सोऽद्यायुः पा
यजीवनश्नित्यावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैरारमणमाक्रीडाविषयेषु यस्य स इ
न्द्रियारामो मोक्षं वृथा हे पार्थ स जीवति तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव
कर्म इति प्रकरणार्थः प्राणान्मत्ताननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्मादर्थेन कर्मयोगानु
ष्ठानमधिकृतेनानात्मत्वेन कर्तव्यमित्येतत् न कर्मणामनारम्भादित्यत आरभ्य
शरीरयात्रापि चेत् न प्रसिधेदकर्मण इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्ययत्तार्थान् कर्म
णोऽन्यत्रेत्यादिना मोक्षं पार्थ स जीवतीत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्राप्तं किं क
मधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणो च दोषसंकी
र्त्तनं कृतं ॥ १६

आनेदगिरिकृतटीका २

अधिकृतेनाध्ययनादिद्वारा जगच्चक्रमनुवर्तनीयमन्यथेष्टराज्ञातिलङ्घि
नकस्यप्रत्यवायः स्यादित्याह एवमिति न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्त
मुपसंहरति तस्मादिति जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकारेणाननुवर्तने वृथाजी
वनमवसाथनं यस्मान्मत्तज्जीवता नियतं कर्मकर्तव्यमित्यर्थः यद्यधि
कृतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमित्यज्ञेनेति विशिष्यते ज्ञाननिष्ठेनापितत्
कर्तव्यमेवाधिकृतत्वाविशेषादित्याशंका पूर्वोक्तमनुवदति प्रागिति न हि ता
न कर्मणोर्विरोधान् ज्ञाननिष्ठेन कर्मकर्तृशक्ताते तथा चानात्मत्वेनैव चि
तप्रश्रयादि परम्परयाज्ञानार्थं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमित्यर्थः तर्हि
यत्तार्थादित्यादि किमर्थं न हि तत्र ज्ञाननिष्ठाप्रतिपाद्यते कर्मनिष्ठान्तर्भवमेवो
क्तत्वात्तात्रवक्तव्येत्याशंकाह नमर्थान्तरमनुवदति प्रतिपाद्येति । प्राप्तं किं क

गी.टी.

मज्जस्यकर्मकर्तव्यतोक्तिप्रसङ्गागतमिति यावत् बहुकारणमीश्वरप्रसादोदे
वतामीति श्रेत्यादिदोषसंकीर्तनं नैर्दत्तान् प्रदायेत्यादि १६

श्रीधरीटीका ३

यस्मादेवंपरमेश्वरेणैवभूतानां पुरुषार्थसिद्धये कर्मादिचक्रं प्रवर्तितं न
स्मान्दकुर्वतो ह्येव जीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवाक्यभूता हेदाह
ब्रह्मणः पुरुषाणां कर्म - प्रवृत्तिस्ततः कर्मनिष्पत्तिस्ततः पर्जन्यास्ततोऽ
न्नं ततो भूतानि भूतानां पुनस्तथैव कर्मप्रवृत्तिरित्येवं प्रवर्तिवचकं योनानुव
र्तयति नानुतिष्ठति अचं या पुरुषमापुर्यस्य सः यत इन्द्रियैर्विषयेष्वेवारमन्ति न
त्वीश्वराथ नार्थे कर्मणि अतो मोचं व्यर्थं स जीवति १६

पिशाचभाष्य टीका ४

एवमनुपूर्वकं प्रवर्तितं चक्रं निष्पादितं क्रमणशीलं नानुवर्तयति नानुवर्त
यति नानुतिष्ठति यः अचा पुरुषमात्मनश्च नीत्याचा पुः इन्द्रियाणामाराम इन्द्रिय
क्रीडा स्थानं मोचं ह्यथा हे पार्थ स जीवति समाणं धारयति तस्मादत्तेन कर्मण धि
कृतेन यज्ञाः कर्तव्या इत्याभिप्रायः १६

रामानुजभाष्य ५

एवं परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रं अन्नभूतशब्दनिर्दिष्टानि स जीवानि शा
रीराणि पर्जन्या दन्नं यज्ञात्पर्जन्यः यज्ञश्च कर्तृव्यापारानुरूपत्वे कर्मैव जीवा
श्चरीरं च पुनरन्नादित्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवर्तिवर्तमानमिह साधने
वर्तमानं यं कर्मयोगाधिकारं ज्ञानायोगाधिकारं तानानुवर्तति न प्रवर्तयति सो
चापुर्भवति अचारं भाष्ये वा स्यात्पुरुषपरिणतं वा उभयकृतं वा सोचापुः अतः
एवेन्द्रियारामो भवति अनात्मारामः इन्द्रियान्ये वास्यो चतानि भवंति यज्ञाशिष्टेन
वर्द्धितदेहमर्तस्तेनोद्विक्तरजस्तमस्कग्राम्मावलोकविमुक्ततया विषयभो
गे करति भवति अतो ज्ञानयोगादौ यतमानोपि निष्कलप्रयत्नतया मोचं पार्थ
स जीवति १६ अभिनवगुप्ती

यस्ते वंतां गीकरोति स पापमयः अतः स इन्द्रियेष्वेवारमन्तेनात्मनि १६

परमार्थप्रकाश

अथ परमवसितमर्थमाह ॥ एवमिति १६ एवमुक्तप्रकारेण प्रवर्तितं प्रह
तिद्वेषेषु यथादितं ३ हा मुष्मिकफलभोगरूपं तथा चक्रं चक्रवर्तनगतिकर्मा
परमगतिरूपमन्नादिकार्यजातस्यात्यंतिकं कारणमक्षरं यः नानुवर्तयति ता
रतम्यभावेन पुनः पुनर्न परिशीलयति ॥ ज्ञानापि पुनरिद्विपसंतर्पणानिमि
तफलभोगमपेक्षते स अत्रापुरित्यादिपदैर्निघत अथापुषापेक्षावान् इन्द्रिया
रामो विषयसुखलंघटः १६

वनमाली

आदौ परमेश्वर प्रेरितभूतेः कर्महस्तादिव्यापाररूपं ततो यत्तस्ततः पर्जन्य
स्ततो न्नंततो भूतानीतीवमीश्वरेण प्रवर्तितं चक्रं यो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति
स अत्रापुरः पापजीवनः मोक्षं चार्थमेव जीवति तज्जीवनात्मरणमेव वरमित्यर्थः
ब्रह्मविदेवार्जुनयतीन्द्रियाराम इति घत इन्द्रियैर्विषयेष्वामो रामो यस्य सः १६

ऊसमवैजयंती

यत्तादिकर्माकरणो दोषमाह एवमिति एवमुक्तप्रकारेण तत्र प्रकारं दर्शयति
परमपुरुषाद्देहाविर्भावस्तस्मात्कर्मप्रतिबोधकायत्तस्ततः पर्जन्यस्ततोः न्नंततो
भूतशब्दनिर्दिष्टनिःसजीवानि शरीराणि पुनस्तथैव भूतानां कर्मप्रवृत्तिरित्येव
मन्योन्यकार्यकारणभावेन परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रं चक्रवर्त्यरिवर्तमा
नमिहास्मिंश्चक्रवर्त्यरिवर्तमाने लोके योजनो नानुवर्तयति न प्रवर्तयति सोचा
पुर्भवति अत्रापपापायायुर्यस्य सतथापापकर्मकरणाद्यैवापुरित्यर्थः यद्वा
अत्रापापादायुर्यस्य सतथापापद्रपोपादानादुत्पन्ना पुरित्यर्थः यद्वा अत्रमेवा
युर्यस्य सतथापायायुरित्यर्थः यतोऽत्रापुरत इन्द्रियारामः इन्द्रियेष्टारामस्तुलं
यस्य सतथेन्द्रियारामो भवति हे पार्थ स पुरुषो मोक्षं चार्थं जीवति विषयप्रव।
एन्द्रिय त्वेन भवति मुखत्वात्तस्य विफलदेहधारणमित्यर्थः यस्ते तज्जग
च्चक्रमनुवर्तयति स जगदुपकारको यन्मतिभावः तथा च श्रुतिः अथो अयं
वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जहोति ययजते तेन देवानां लोको यय

दनुवृतेनेनऋषीणामथयत्पितृभ्यो नियणानियमज्ञामिच्छति तेन पितृणाम
थयत्समनुष्णाणामथयत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु
स्वायदावयांस्यापि पीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोक इति जगच्चक्रप्रव-
र्त्तनायैव पुरातना यत्पुराज्ञायति वृताष्टयाः मरराजमाराधयं प्रावर्द्धकं
त्वा मजनयत् यदि त्वं कर्म कृत्वा देवर्षिपितृणां त्वमिन्नं करिष्यसि तर्हि माता
पित्रोराज्ञाच्छेदिनः परमापराधिनस्तवापि जन्म जयोः केवलं कष्टप्रदत्वेन
विफलमेव स्यादतश्चास्तु दृष्ट्ययदुचितं तत्कुरु स्रेणिसम्बोधनाभिप्रायः १६

मधुसूदनी

१०

भवत्येवंततः किं फलितमित्याह ॥ आदौ परमेश्वरात्सर्वावभासकं नित्यं नि-
र्दोषवेदाविर्भावः ततः कर्मपरिज्ञानं ततो नुष्ठानाद्वर्मात्पादः ततः यज्ञतः
ततो भूतानि पुनस्तथैव भूतानां कर्मप्रवृत्तिरित्येवं परमेश्वरेण प्रवर्तितं चक्रं स-
र्वजगत्त्रिर्वाहकं यो नानुवर्त्तयति नानुतिष्ठति स अद्यापि पापजीवनो मोक्षं व्य-
र्थमेव जीवति हे पार्थ तस्य जीवनात्परमेश्वरमेव वरं जन्मांतरे धर्मानुष्ठानं सं-
भवादित्यर्थः तथा च श्रुति श्रुत्यो यं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्ञ-
होतियज्ञजतेनेन देवानां लोको यद्यदनुवृतेनेनऋषीणामथयत्पितृभ्यो
निष्टणानियमज्ञामिच्छति तेन पितृणां मथयत्समनुष्णाणां मथयत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदते तेन पशूनां यदस्य
गृहेषु स्वायदावयांस्यापि पीलिकादयः उपजीवन्ति तेन तेषां लोक इति
ब्रह्मविदं व्यावर्त्तयति इन्द्रियाराम इति यत इन्द्रियैर्विषयेष्वारमति श्रुतः
कर्माधिकारी संस्तुतः करुणात्पापमेवाचिन्तन् व्यर्थमेव जीवतीत्यभिप्रायः १६

सदानंदी ॥

आदौ सर्वेश्वराद्देदः कर्मज्ञानं ततो भवेत् ततो नुष्ठानतो धर्मस्ततो वृष्टिस्ततः
परम् १ अन्नमन्नाच्छरीराणि पुनस्तेषां तथैव च कर्मप्रवृत्तिरित्येव मीश्वरे
ण प्रवर्तितं २ जगत्त्रिर्वाहकं चक्रं यो मूढो नानुतिष्ठति स पापजीवितो व्य-
र्थमेव जीवति केवलं ३ यतो सा विन्द्रियैर्भोगैरमते हि स्वभावतः सक-
र्माधिकृतो भूत्वाऽकुर्वन्कर्म प्रयात्यद्यं ४ १६

भवत्वेवंततः किंफलितमित्यत आह एवमिति भूतानामादौ वेदाधिगमस्त
 तः कर्मनुष्ठानं ततो देवानां तस्मिन्नुत्पत्तिस्ततोऽन्ततो भूतानि तेषां वेदाधि
 गम इत्येवंरूपं चक्रमिव चक्रं निरंतरमावर्तमानं जगद्यात्रा निर्वहकं नानुवर्त
 यति नानुतिष्ठति सः अक्षायुः पापजीवनः इन्द्रियारामो ननु धर्मरामश्चात्मा रा
 मो वा मोक्षं चर्यं दंशमश्वादि वन् जीवति यस्त्वेतदनुवर्तयति स जगद्
 पकारको धन्या इति भावः तथा च श्रुतिः अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां
 लोकः स यज्ज होति यद्यजते तेन देवानां लोको यद्यदनुब्रूते तेन ऋषीणाम्
 यद्यत्पितृभ्यो निष्टृणानि यत्तज्जामिच्छति तेन पितॄणामययन्मनुष्यान्वा
 सयते यदैभ्यो शानंददाति तेन मनुष्याणामययत्यश्वभारुणो दकं विंदति
 तेन पशूनां यदस्य गृहेषु शायदा वयां स्यापि पीलिकाभ्य उपजीवति तेन ते
 षां लोक इति

आनंदीटीका

तदस्य चक्रस्य कर्मैव मूलं तन्मागे जीवने व्यर्थमिमाह सगमोर्थः १८

रामकंदीटीका

यत्तत्त्वमतः

एवं यद्योक्तेन प्रकारेण परब्रह्मसूत्रेण परमेश्वरेणैव जगत्क्रीडासि
तये प्रवर्तिते प्रवृत्तिलक्षणधर्मे निश्चयतया आविष्कृतं चक्रं शास्त्रादि
पदार्थसमूहे यद्दलोके नानुवर्तयति स्वयं यथाशास्त्रमननुवर्त
मानो मानपि ज्ञानान्नानुष्ठापयति स तादृशः परमेश्वरप्रवर्तितप्रक्रिया १९
युष्मापकत्वादवापुर्जीवितं यस्य स तादृशः स मोचे निष्फले जीवति ।
तादृशस्य हिततत्त्वज्ञानस्य तादृशवर्गलक्षणो ज्ञमफलाभावादी चर
व्यवस्थापितनियमातिक्रमाच्च सर्गादिभोगलक्षणवरफलाभावा
दपि निष्फलमेव जीवितम् (एवं प्रवृत्तिलक्षणधर्मे निश्चयतया परब्रह्मसूत्रेण
परमेश्वरेणैव जगत्क्रीडासि तये प्रवर्तिते प्रवृत्तिलक्षणधर्मे निश्चयतया आविष्कृतं चक्रं शास्त्रादि
पदार्थसमूहे यद्दलोके नानुवर्तयति स्वयं यथाशास्त्रमननुवर्तमानो मानपि ज्ञानान्नानुष्ठापयति
स तादृशः परमेश्वरप्रवर्तितप्रक्रिया युष्मापकत्वादवापुर्जीवितं यस्य स तादृशः स मोचे निष्फले जीवति ।
तादृशस्य हिततत्त्वज्ञानस्य तादृशवर्गलक्षणो ज्ञमफलाभावादी चरव्यवस्थापितनियमातिक्रमाच्च सर्गादिभोगलक्षणवरफलाभावा
दपि निष्फलमेव जीवितम्) २०

लासिकी दत्तजीटीका

भवत्वेवं ततः किं फलितमिमाह एवमिति एवमत्राद्वन्तीत्यादि
क्रमेणेश्वरेण जगत्स्थितये प्रवर्तिते प्रवृत्तियर्मात्मकतया विष्कृतं
चक्रं यद्दलोके स्वयमपि यथाशास्त्रमननुवर्तमानो मानपि नानु
वर्तयति सो वा पुनरकनिमिता यथापाये वा पुर्जीवितं यस्य स शब्दि
ये विषये चैव ममाणो मोचे भाविसर्गादिभोगसेवया भावाद्यर्थ
जीवति शारब्धे कर्मक्षपयतीत्यर्थः २१

पंचोलीटीका

तस्मादेवं परमेश्वरेणैव भूतानां परमार्थसिद्धये कर्मादिचक्रं प्रवर्ति
तं तस्मादवश्यं कर्तव्यमेव तदकरणहृद्येव जीवितमिमाह एवमि
तियः कर्माधिकारी इह प्रसिद्धलोके एवं परमेश्वरेणैव यत्तत्त्वपूर्व
कंप्रवर्तितं जगच्चक्रं नानुवर्तयति नाः श्रियते हे पार्थ स प्रवायः पा।
पजीवनः इन्द्रियारामविषये इन्द्रियैः शारामः आक्रीडयत्यसः
मोचे हया जीवति २२

राणीवीरसमिद्धोपिनी ॥

104
फलितमाह एवमिति एवमुक्तेन प्रकारेण प्रवर्तितं प्रवृत्तिः
विषयतो नीतं चक्रे चतुर्वेदादिभूतानां यो नानुवर्तयति नानुति
श्रुति सोऽवापुः पापार्जननिमित्तजीवनो मोक्षं व्यर्थं जीवति
तस्य मरणमेव जीवनाहं जन्मांतरे कदाचिद्दुर्मानुष्ठानसंभ
वादिति भावः इन्द्रियाराम इति इन्द्रियैश्चक्षुरादिभिरासमंता
द्रमत इति केवलं विषयानेव भुंक्ते न पुनर्यमार्जनं करोतीति
भावः १६॥

मधुभाष्य ॥

१६॥

एवमनेनैसाद्युपदेशेन प्रजापतिना प्रवर्तितं एतत्संसारचक्रं योनः पुरुषः
 अनुवर्तयत्यभ्यस्यति हेतुार्थमोच्चं निष्फलं यथा तथा जीवति निरतिशया
 नंदं विना भूतसमस्तदुःखाय गमलक्षणाफलानवाप्तेरिति भावः अद्यापुः
 यापरूपायुः तत्र हेतुरिन्द्रियाराम इति कामैकवशा इत्यर्थः यद्वा प्रजापत्यु
 क्तवेदाध्ययनं तत्तत्तदर्थं भूतकर्मज्ञानं तत्तत्तत्कर्मोत्पन्नानंदं तदुत्पन्नानात्य
 र्जन्यलाभः तेनान्न निष्पत्तिस्ततो भूतानि तेषां पुनर्वेदाध्ययनादित्येतच्च ३
 कृशद्वार्थ इति व्याख्येयं तत्किमिदं कर्म प्रजापत्युक्तं न कर्तव्यमेव न किय
 त एव परमफलार्थिनेत्याह यस्यात्मरतिरेवेति

जिस हेतु ईश्वर की प्रेरणासे मनुष्य सकल पुरुषार्थ सिद्ध होने के
अर्थ इस संसार चक्रमें आयुक्त कर्मरूप चक्रमें प्रवृत्त हैं इससे क
र्म न करने से मनुष्य जन्म ही व्यर्थ है यह कहते हैं कि ईश्वर की आज्ञा
रूपवेदसे पुरुष यत्न कर्ममें प्रवृत्त होते जिससे मेघ और मेघसे ।
अन्न अन्नसे प्राणी और प्राणियों से फेरि कर्म की प्रवृत्ति होती य
ह चक्र हैं अतएव जो ईश्वर साधन कर्म नहीं करते केवल इन्द्रियों
से विषय भोग मात्र करते उनका दृष्टा जीवन है १६

दोहा ॥
येसें वर्तित चक्र को वर्तित है नहि जोय अथप्रायु इंद्रि वाग
है दृष्टा जीवति सोय १६॥

यस्मात्स्मरतिरेव सा दात्मतत्त्वम् मानवः आ
त्मन्येव च सन्नुष्ट सस्य कार्यं न विद्यते १७

शंकरभाष्यं

एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तिनं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहोस्वित् पूर्वोक्त
कर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्त्या मात्मविदो ज्ञानयोगेनैव निष्ठा मात्मविद्धिः
सांख्ये रनुष्ठेयामप्राप्तेनैवेत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशंका स्वयमेव ।
वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेव चेतमात्मानं विदिता निवृत्तमिच्छा
ज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणमिच्छा ज्ञानवद्विरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्योऽप्यु
त्थायाय भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति न तेषां मात्मज्ञान ।
निष्ठाव्यतिरेकेणान्यकार्यमस्ति इत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपाद
यिषितमाविष्कुर्वन्नाह भगवान् यस्मिन् यस्तु सांख्यशास्त्रज्ञाननिष्ठ आ
त्मरतिः आत्मनि एव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेत् आ
त्मतत्त्वम् आत्मनैव तत्त्वो नान्तरसादिना समानवो मनुष्यः संन्यासी आ
त्मन्येव च सन्नुष्टः सन्तोषो हि वास्तार्थलाभेन सर्वस्य भवति तमनयेत्वा
त्मन्येव च सन्नुष्टः सर्वतो विगततत्त्वज्ञान इत्येतत् य ईदृश आत्मवित्तस्य का
र्यं करणीयं न विद्यते नास्तीत्यर्थः १७

आनंदगिरिकृतटीका २

हृत्तमर्थमेवं विभज्यान् नान्तरश्लोकमाशंकोत्तरत्वेनावतारयति यवमि
ति अर्जुनस्य प्रश्नमिदमेवमर्थमाशंकाह भगवानिति सम्वन्धः नन्वेसा
शङ्कानावकाशमासादयत्यनात्मज्ञेन कर्तव्यं कर्मेति बहुशो विशेषितत्वा
दिताशंकाह स्वयमेवेति किमर्थं श्रुत्यर्थः स्वयमेव भगवानवप्रतिपाद
यति इत्याशंकाह शास्त्रार्थस्येति गीताशास्त्रस्य स संन्यासं ज्ञानमेव मुक्ति
साधनमर्थो नार्थान्तरमिति विवेकार्थमिह श्रुत्यर्थं संक्षिप्यति कीर्तयतीत्य

गी. टी.
का.

१०१
र्थः तमेव श्रुत्यर्थं संक्षिप्यति यत्तमिति सिद्धे चैवात्मवेदनमनर्थकं नहि
व्युत्थानादीत्याशङ्क्यापानिकविज्ञानफलमाह निवृत्तेति ब्राह्मणग्रहणे
तेषामेव व्युत्थाने मुख्यमधिकारित्वमिति ज्ञापनार्थं क्लेशात्मकत्वादेशणा
नां ताभ्यो व्युत्थानं सर्वेषां स्वाभाविकत्वादविधिसितमित्याशङ्काह मियेति
भित्ताचर्यं चरन्तीति वचनं व्युत्थानविरुद्धमित्याशङ्काह शरीरिति नहि तद
देवतेषामग्निहोत्राद्यपि कर्तव्यमापद्ये तेत्याशङ्क्य व्युत्थापिनामाश्रमधर्म
वदग्निहोत्रादेरनुष्ठायकभावान्नैवमित्याह न तेषामिति यथोक्तं श्रुत्यर्थ
मस्मिन् गीताशास्त्रे योर्ह्ययोर्यग यर्थालोचमाने प्रतिपादयितुमिष्टं प्रकटी
कुर्वन् कर्तव्यमेव कर्म जीवतेति नियमेजानयोगेन सांख्यानमिति चोद्यप
रिहारमुपदर्शयति श्रुत्येवमिति आत्मनिष्ठस्य विषयसङ्गरहित्यं दृष्टं तद
नात्मत्वेन जिज्ञासुना कर्तव्यमिति मत्वाह यस्तु सांख्य इति किञ्च आत्मतस्य
ज्ञानेनात्मनेव परित्यज्यत्वात्तान्त्रापानादिना साध्यात् तस्मिन् रिष्टानेन विद्यार्थि
ना संन्यासिनापि नान्नरसादावासक्तिर्भुक्ता कर्तव्यमित्याह आत्मतम इति कि
ञ्च आत्मविदः सर्वतो वै त्वाणं दृष्टं तदनात्मविदा विद्यार्थिना कर्तव्यमित्याह
आत्मन्येवेति रतिरिति सन्नोषाणं मोदप्रमोदानन्दवदवान्नरभेदः अथवा
रतिर्विषयासक्तिः तस्मिन् विषयविशेषसम्यक्कर्तृत्वं सन्नोषोऽभीष्टविष
यमात्रलाभाधीनं सुखसामान्यमिति भेदः नत्वात्मरतेरात्मतमस्यात्म
न्येव सन्नष्टस्यापि किञ्चित् कर्तव्यं मुक्तये भविष्यतीति नेत्याह य ईदृश इति

श्रीधरी टीका ३

तदेवं न कर्मणामनारम्भादित्यादिना अतस्तान्नः करणशब्दार्थं कर्म
योगमुक्तात्तानिनः कर्मानुपयोगमाह यस्मिन्निहाभ्यो आत्मन्येवरतिः
प्रीतिर्यस्य सः ततश्चात्मन्येव तमः खानन्दानुभवेन निवृत्तः अतएवात्म
न्येव संतुष्टो भोगापेक्षारहितो यस्य स कर्तव्यं कर्म नास्तीति १७

पिशाचभाष्य ४

कर्मण्यनधिकृतस्य ज्ञानिनः कर्मन कर्तव्यमित्याह यस्त्विति सोऽप्यत्रात्मज्ञाननिष्ठः आत्मरतिः आत्मनिरतिर्यस्य स आत्मरतिः आत्मनो वत्प्रः नात्र रसादिना आत्मनो वच संतुष्टः संतुष्टो वा सार्थलाभे भवति तमनयेत्प्यत्रात्मनो वच संतुष्टः आत्मविदस्स कार्यं करणीयं न विद्यते १७

रामानुजभाष्य ५

असाधनाय तत्तददर्शनस्य मुक्तस्यैव महायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मण्यनारंभः त्याह यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स एवात्मरतिरात्माभिमुख आत्मनो वत्प्रो नान्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः आत्मनो वच संतुष्टो नान्यत्र व्यजनगीतवादित्रत्यदौधारणपोषणभोगादिकं सर्वमात्मेव यस्य तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते स्वतः सर्वदा दृष्टात्मरूपत्वात् १७

अभिनवगुप्ती ६

आत्मरतेस्तु कर्मेन्द्रियव्यापारतयैव ऊर्वतः करणा करणेषु समता १७

परमार्थप्रणा ७

एवं ब्रह्ममते निरूप्ये दानौ मनुष्यत्वं ज्ञानं भवंतं प्रत्येवायं कर्मोपदेशो नोत्पन्नज्ञानं प्रतीत्याह यस्त्विति १७ यस्तु त्वात्मरतिः आत्मनो वरतिः प्रीतिर्यस्य तथा आत्मनो वत्प्रसकलकामत्वात् अतएव आत्मनो वच संतुष्टेयः भोगायेद्वारहितः तस्यैव कार्यं कर्तव्यं न विद्यते १७

वनवाली ८

असंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठो वा सानुसंधानमग्न्यः स एवं भूतं चक्रमननुतिष्ठन्नपि न प्रत्यवेतीत्याह यश्चिरंतिर्दर्शनादिहेतुसखं तस्मिन् लंभीः तस्मिन् जनकं सुखं संतोषः आत्मनः सकाशादतिर्यस्य सः आत्मदर्शनसखवानित्यर्थः एव शब्देनान्यस्मात्स्ववतितातो रतिर्निरस्पते आत्मत्वं आत्मना परमात्मना भक्तादिना प्रसादिते नत्प्रः ऊतो सत्स्मिन् लंबुहिस्तु ज्ञाह आत्मनो वच संतुष्टः नान्यदेतस्य संतोषहेतुरित्यर्थः भगवदपरोक्षज्ञानित एवासंप्रज्ञातसमाधिर्भवतीति साप्यपि तं मान

गी. टी.
का.

वश्युक्तं मनुश्रववोधने इति यातोर्भावेव प्रत्ययः ततो मत्वर्थीयोऽपि आदित्वाद्
चतनः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेण तथैवासंप्रज्ञातसमाधिसस्यकार्येन विद्यते भक्त्या
दिनेश्वरप्रसादस्ततः परमाह्लादिकाया जीवानंदाह्लादिकायाश्चाविद्यायानिवृ
त्तिः तव आविर्भूतपूर्णानंदस्य जीवस्य स्वप्नानंदातिरिक्ते स्वग्वनितादिसंगोत्प
न्नैवैषणिकेक्षुदानंदेनेह्लादिकं न वा तन्मात्सर्यं किंचिल्लौकिकं वैदिकं वा कर्तव्यं वि
द्यत इति भावः

१७
ऊसुमवैजयन्ती ५

एवमज्ञानिनो मुमुक्षोरन्तःकरणशुद्धार्थे कर्मण्यधिकारो भवतोक्तो यस्मिंश्चिद्वि
यारामाः कर्मन करोति समहान्तानीनित्यसंसारी भवतीत्युक्तमिदानीं यो मुक्तो
लब्धात्मदर्शिनो भवति तस्य वर्णाश्रमेचित्तमहायज्ञाधिकर्मकरणे प्रेरणाना।
स्तीत्याह द्वाभ्याम् यस्मिन्चित्तशब्देन विषयकेन गरुडजयविजयादीनां नित्यमु
क्तमुक्तानां कर्माधिकारो नास्ति यदि ते यत्किञ्चित् कृत्वा विग्रहादिधारणादिरूप
कंकर्म कुर्वन्ति तं न भगवदिच्छायतामेच्छाधीने नैव ननु प्राकृतगुणकर्मदि
वसेनेति सूचितम् मुक्तेस्तथर्मावच्छिन्ने नैकवचनं न विरुद्धं यः कश्चिदनिर्दि
ष्टः मानवो मनुवंशो द्वयो मनुष्यः तस्य कार्ये कर्मन विद्यते नास्ति ननु यर्मावना
यावतीर्णस्य मनोः कुले जातः सन्मनुष्यो यदि कर्मन करिष्यति तर्हि जगच्चक्रप्रव
र्त्तनं न ह्यस्यादिति चेन्न यदि तत्समोऽयं कर्माधिकारी भूत्वा न कुर्यात्तर्ह्येवेयं तव शं
का स्यात्स तनास्ते वेत्याह हेतुगर्भितविशेषणत्रयेण यत आत्मरतिः आत्मनि मपि
परमेश्वरे रतिः प्रीतिर्यस्य ननु देहादौ तथा सः पूर्वमेव प्राप्तज्ञान इत्यर्थः अतो हे
तोर्ज्ञानप्राप्त्यर्थं मन्तकरणशुद्धिनिमित्तं कर्मन करोतीति भावः ननु केवलमा
त्मविषयित्वा प्रीत्येवास्म्यकर्मानधिकारतान स्यात् किंतु तदा तद्विषयिनो तन्निर्भ
वेत्तदेव तदर्थं कर्म कर्तव्यमेव यथा भोजनादौ प्रीतिर्जाता पितृभिर्विना सुखं न
स्यात्तथेवेति चेत्तत्राह आत्मतृप्त इति आत्मनि तृप्त आत्मा तृप्तः आत्मव्यतिरिक्तेषु
द्रुसमुक्तेष्वपानादिरूपे भोजनेन तृप्तः किंतु केवलमात्मन्येव तृप्तः आत्मतृप्त
त्वादपि कर्मासन कर्तव्यमस्तीत्याशयः नन्वात्मतृप्तस्यापीतरविषयाभिलाषो
जातश्चेत्तल्लब्धये सकथं न कर्म कुर्यादि चेत्तत्राह आत्मन्येव च सन्नुष्ट इति आ

रुषो मानवो मनुवंशः

यत्र ह्युक्तं योऽस्मान्मनुवाच कस्मै च यत्र मुक्तपुरुषस्य
+ कर्मोऽधिकार्येन अधिकारि प्रकृत्या तत्

धर्मनाशेन

यद्वा यपवात्मरति रात्मना सह रतिः क्रीडा यस्य नान्येन स आत्म
 रतिः स्यात् पदान् क्रीडन् सह ब्रह्मणेत्यादि श्रुतेः स पुनरात्मना ब्र
 ह्मण सह रतिः स्यात् आत्मन्येव च सन्तुष्टः स्यात् स एव मानवः स्यात्
 न नवा ग्रनवा मारमा ग्रनवा यस्य सः यथा प्राकृतपुरुषो वृद्धो स्त्रियं
 प्राप्या नन्दं न प्राप्नोति तथा सोप्यणिमादिषडैश्वर्यं दात्री मपिरमां
 प्राप्य नाह्लादं प्राप्नोति यतस्तस्या ग्रप्यष्टसिद्धादि प्रापकत्वेन वन्ध
 कत्वमित्यर्थात् तस्यैव मानवस्य कार्यं कर्म न विद्यते नास्ति य आत्म
 तप्नो मानवः स्यात् तस्यैवात्मरतिः स्याच्च पुनस्तस्यैवात्मनि विषये कार्यं न
 विद्यते यतः सन्तुष्टः सम्पत्तुष्टोत्तानादिसाधनसंपन्नत्वेन तत्साध
 नकर्मभिलाषशून्यो मुक्त इत्यर्थं एवमन्वयो ज्ञेयः नन्वस्मिन्नेषु
 क्त इति पदं भगवता नोक्तं प्रत्युत मानव इति विशेषेण पदेन प्राकृतदे
 हवान्मनुष्य एवोक्तो भवता मुक्त इति पदं कुतो ज्ञायते यतः ॥ तदैरेवं व्या
 ख्याक्रियते इति चेन्न निरुक्तिद्वारेण चतुर्णामपि पदानां मुक्तार्थपरत्वा
 त्त्र आत्मरति मानवयोः पदयोः कतिचिदपि निरुक्तीरहं वक्ष्यामि त्वं शृ
 णु मानं गर्ववधितवानिति मानवः शून्येष्वपि ह्युपपत्ते इति उ प्रत्यया
 न्नो गर्वशून्य इत्यर्थः यद्वा मानं प्रमाणं वहति प्राप्नोतीति मानसोऽपि
 त्ययान्नः प्राप्तप्रमाण इत्यर्थः यद्वा मानेन प्राप्तप्रमाणेन वा तिगच्छ
 तीति मानवः शास्त्रमार्गगामीत्यर्थः यद्वा मीयते मुनेनेति मानं प्रमा
 णं त्वंपेदेदं परिस्थापयतीति मानव आचार्यादिस्वरूपेण वेदमार्गं प्रवर्त
 क इत्यर्थः यद्वा माया मातो मायातो न बोधः समानवः अष्टधा भिन्नाया
 अचेतनरूपाया अपराख्यायाः प्रकृतेर्नवः नवमः पराख्यानश्चेतनरू
 पः प्रकृति संबंधरहितो मुक्तजीव इत्यर्थः यद्वा अनिति प्राणने करोती
 ति मुनः पचाद्यव मायारमाया अने जीवनः श्रीकृष्णं स्नेवाति जाना
 ति गच्छति वा मानवः प्राप्तभगवत्स्वरूपो मुक्त इत्यर्थः यद्वा मन्यते न
 नेति माने ज्ञाने वहति प्राप्नोति मानवो ज्ञानीत्यर्थः यद्वा मानं संमानं
 वहति प्राप्नोतीति मानवः सर्वैर्ब्रह्मादिदेवैरप्यादराणीय इत्यर्थः आ
 त्मरतिः आत्मने भगवदर्थरतिः क्रीडा यस्य सः यानासनपाडकायु
 धभूषणो वरमालाद्याकारोधारणरूपक्रीडयानित्यर्थः प्रकृति

109
मंडलेपि भगवद्विज्ञाततद्गुणधारणमिति ज्ञेये यद्वा आत्मनः पर-
मात्मनोरतिः प्रीतिर्यस्मिन्सः यद्वा आत्मनः क्रीडायस्मिन् रमायाम
पितृपुत्रानां न्येषु कावर्त्येत्यर्थः यद्वा आत्मनः सकाशादितिः प्रीतिः
क्रीडावायस्य नान्यस्मात्सः यद्वा आत्मनः परमात्मनोरतिः प्रीतिर्य
स्मिन्सः यद्वा आत्मनः क्रीडायस्मिन् रमायामपितृपुत्रानां न्येषु कावा
र्त्येत्यर्थः यद्वा आत्मनः सकाशादितिः प्रीतिः क्रीडावायस्य नान्यस्मा
त्सः यद्वा आत्मनः परमात्मनोरतिः क्रीडायस्मैसः भगवतो विविधा
क्रीडाभक्त्यर्थमेव नान्यप्रयोजनायेत्यर्थः यद्वा आत्मनः क्रीडायस्मा
त्सः नान्यस्मादित्यर्थः यद्वा आत्मनोरतिः प्रीतिर्यस्मैयस्माद्वा स भ
गवान्प्रीतिहेतुरित्यर्थः एवं विधाभिर्निरुक्तिभिर्भुक्तपदवोच्यते
तथा आत्मनोऽपि आत्मना तस्मात् आत्मनि तस्मात् आत्मने तस्मात् आत्मा
तस्मादेनयस्मैयस्माद्यस्मिन्वा इत्यादिभिः सिद्ध्यति आत्मन्येव च सं
तुष्ट इत्यस्य तु भिन्नपदत्वेन निरुक्ताभावात् संतुष्टत्वेनैव भुक्तत्वं
सिद्ध्यति न निरुक्तपदेति भावः ११ ॥ इति कृतमवैजयंती त्रुटिः

ननियरममु रुयेयवसंतुष्टस्य कृतः कदाचिदपि कस्मिचिदपि वक्तव्यः
भिलाषोऽप्यनोत्पद्यतेः भिलाषोऽप्यनोत्पद्यतेः भिलाषोऽप्यनोत्पद्यतेः भिलाषोऽप्यनोत्पद्यतेः

मधुसूदनी १०

यस्मिंद्रियारामो न भवति परमार्थदर्शी स एव जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूतं कर्मान
नुतिष्ठन्नपि न प्रत्यवेति कृतकृत्यात्वादित्याह द्वाभा ॥ इन्द्रियारामो हि स्वकंदन
वनितादिषुरतिमनुभवति मनोज्ञान्नपानादिषु तृप्तिं यमुत्र हिरण्यादिलाभे
नरोगाद्यभावेन चतुष्टिं उक्तविषयाभावे रागिणा मरत्यन्तस्पृष्टिदर्शनात्
रतिमित्तुष्टयो मनीष्यविशेषाः साक्षिसिद्धाः लब्धपरमानंदस्तु हेतुदर्शनाभा
वादतिफल्यत्वाच्च विषयसत्त्वं न कामयतरत्पुक्तं यावानर्थ उदयान इत्यत्र अ
तो नात्मविषयकरित्वमित्तुष्ट्यभावादात्मानंदमहयं साक्षात् कुर्वन्नुपचारा
देवमुच्यते आत्मरतिरात्मत्वं मन्नात्मसंतुष्ट इति तथा च श्रुतिः आत्म
की उ आत्मरतिक्रियावानेषु त्रस्तंदां वरिष्ठ इति आत्मत्वं मन्नेति चर्करूपवकारा
नुकर्षणार्थः मानव इति यः कश्चिदपि मनुष्य एव कृतकृत्यो न तद्वास्तवत्वादि
प्रकर्षणोक्तिकथयितुं आत्मत्वेव च संतुष्ट इत्यत्र चकारः समुच्चयार्थः य एवं
भूतस्य साधिकारहेतुः भावात् किमपि कार्यं वैदिकं लौकिकं चानविद्यते १०

सदानंदी

यस्तु नास्तीन्द्रियारामस्तत्तदर्शी सकर्मतत् अकुर्वन्नपि नैत्रासौ प्रत्यवेति कथंच
न १ रतियांतीन्द्रियारामः सुगंधवनितादिषु तृप्तिं यात्यन्नपानादौ तृप्तिं पुत्रादि
लाभतः २ विषयाण्यथोक्तानामभावेऽऽत्मेति च साक्षात्कृतनिजानंदो
हेतुदृष्टेरभावात्तः ३ अतितुष्टतया भोग्यसत्त्वेनैव तितत्त्वत्क तथोक्तं श्री
वसिष्ठेन निर्वाणस्योत्तरेदले ४ स्वभावोदृष्ट्येवैव स मेवैव विदो निजः दृष्टस्य
दनमेवाहुरतत्त्वत्त्वमुत्तमाः ५ अतज्ञायैव विषयाः स्वदंतेन तत्तद्विदे नहि
पीतामृतायांतः स्वदते कटुकान्तिकं ६ मनोवृत्तिविशेषादिस्वरतित्तमित्तुष्ट
यः साक्षिसिद्धा अतो नात्मधर्मास्तेषु कथं बुधः ७ सज्जेतात्मसत्त्वे मयोगलिताना
त्मधीः स्वतः आत्मत्वेव सुखं भोयो स्वभावादेव तत्त्ववित् ८ रतित्तमित्तुष्टिच
यात्सोऽसत्सागरः अतो नात्मनिरत्नादेरभावादात्मतत्त्ववित् ९ साक्षात्कुर्व
न्यरानंदमुपचारतयोच्यते आत्मरतिरात्मत्वं मन्नात्मसंतुष्ट इत्यपि १० एवंभूतो

वे २

गी. टी.
का.

मनुष्योयः कृतकृत्यः स एव हि वर्णादिनियमोर्नत्र फलमानवशादृतः ॥
यं भूतस्य कर्तव्यं वैदिकं लौकिकं मनाकं न विद्यते भ्रान्तिनाशस्थितस्याह यव

स्तुति १२

१७

नीलकण्ठी

१२

एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितमज्ञैरधिकृतैरनुवर्तितव्य
मित्युक्तं अस्याननुवर्तने च महान् प्रत्यवाय उक्तः स ब्रह्मविदमपि स्पृशेदि
तिसंभाविता मांशं कां परिहरति यस्त्विति आत्मन्येवरतिः प्रीतिर्यस्य ननु ।
स्त्रादौ स तथानत्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानोपाधिकी अस्ति प्रत्युत तदर्थः
त्वेनैव स्त्रादिषुपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तं आत्मन्येवरति आत्मनैव परमानंदरू
पेण तस्मिन्मिष्टान्नादिना ननु मंदाग्रिरपि स्त्रादौ न रमते नापि मिष्टान्नेन तस्य
ति अत उक्तं आत्मन्येव च संतुष्ट इति मंदाग्रिर्हि धातुवृद्धिजादरो दीयते च का
मयमानश्चौषधाद्यर्थमितस्ततो यावत्तिनत्वात्मन्येव तृष्यति विहंगं स्मरति त
मित्युहीरात्मनैवानुभवति न स्वान्नयनादिभिरिति तस्य कार्यकर्तव्यं किमपि ना
स्ति क्रियाप्राप्यस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावात्

१७

॥

ज्ञानरीतीका

सु. टी. कृतात्मनस्तस्य जीवन्मुक्तस्य तावत्कर्माणि यावच्छरीरयात्रानु-
वर्तन्ते आत्मैकप्रतिष्ठस्य तदभरणं शरीरपातस्य परितीर्णसर्वकर्म-
णस्तानि भ्रष्टान्त एवेति प्रमाणप्रमितमुपदेशमाह इह खल्वयस्य
कस्यचित्तनोरग्रामे वस्तुशामुमिच्छतः तत्ताथनेरतिजायते ततः
ग्रामस्य तस्य भोगेन तृप्तिः तत्रौतजानायां सन्नोषः प्रेक्षाया निवृत्तिः
परं श्रुत्तस्य तसदा सन्निहिते स्वात्मन्येव यस्य रतिरिति सन्नोषाः तस्य
विदितवेद्यस्य प्राप्तशायस्य किमप्ययत्नकरणीयं शाय्यं नास्ति तस्यै-
वं भूतस्य परमात्माभेदे प्राप्तस्य कार्यमतः परं किमप्यवशिष्टे करणी-
यं नास्ति इयमेव फलावस्था तानकसमुपश्रयानुष्ठानस्य १५॥

एवं प्रहृष्टनिलज्जालं यथाधिकं तस्योपदेष्टुं स्यात्समा
निवृत्तनिलज्जालं यथा उच्यते तस्योपदेष्टुं स्यात्समा
रामकं हीटीका विनाः शास्त्राक्तकर्मपदिहारात्रपपत्तिं प्रतिपाद्येदांती
पिमुञ्चतोक्ता प्रतिपादयित्वा इति

+ इह सर्वस्य कस्य विजेन्नोरप्राप्ते सर्वे प्राप्नुमिष्यन्तस्तत्साधनभूतेन श
द्वाहो विषये रतिः रागो भिलाषो जायते ततः प्रयत्नविशेषेण तस्मि
न्प्राप्ते सति रतिः सम्पूर्णकृता ततः सन्नोषो भिकृता निवृत्तिरित्ये
ते रतिरति सन्नोषाः सदा सन्निहिते निरुत्तरानन्दनिर्भरस्वात्मयेव
प्रतिष्ठिताः तस्य तद्यतिरिक्तशायणीयवस्तुनरनिरपेक्षणीयस्या
प्राप्तस्वार्थसाधनभूते कार्यकरणीयेन विद्यते न सम्भवति ॥

लासिकी **सत्यमेव जयते**

ननु कस्य विद्वदस्य विदोऽपि तानोक्तं स एता एते संकल्पनात्कास्वीये क
माः कर्तव्या एषा चाप्रष्टुमस्ति नेमाह यश्चि अप्राप्ते प्राप्ते मिष्टे र्थेभि
तापोरतिः प्राप्ते र्थे सम्पूर्णं कृतात्तमिः अभिकोत्ता निवृत्तिः सन्तोषः
यस्य ते रतिरिति सन्तोषाः सदा सन्निहिते स्वात्मन्येव प्रतिष्ठितानवि
षयेषु तस्य ब्रह्मविदोऽवरिहस्य कार्यमवश्य कर्तव्यं न विद्यते इदं शेषे वा
वस्य पाकृतकृत्यतेन ननु ब्राह्मणत्वादिने सतो मानवश्च कर्म यत्क
मागमे जलं हि जलं हि मं वयो वेदगुरुवक्त्रागमात्प्रिये नास्मै वतस्य
कर्तव्यं तस्यापश्चिमजन्मतेति तथा च कृतातीवे उपत्र सद्विज्ञानद
स्तत्त्वज्ञानरतः प्रिये सर्वसंकल्पसन्त्यक्तः स विद्वान्कर्मसन्त्यजेत् ।
इति १०॥

गी.
टी.
२.

पंचोलीटीका

नकर्मणामनारंभादिमादिनाश्रयत्वात्तः करणमुद्यर्थे कर्मयोगा।
श्रुक्तात्तानिनः कर्मानुपयोगमाह यस्त्विति तपुनः यः आत्मज्ञा
ननिष्ठो मानवः आत्मरतिरेव स्यात् आत्ममेवरतिः आत्मरतिः च
पुनः आत्मरसः स्वात्मप्रबोधेनैव रसः नश्रुत्तरसादिना च पुनः आ
त्मत्वे वात्मज्ञाभेनैव संतुष्टः नवाद्यर्थे सवर्णरत्नादिना तस्य पर
मार्थरतेः कार्यकर्मधिकारो न विद्यते २०

राणवीरसमिद्धोधिनी॥

यवं यरमेष्टरात्तामकुर्वतः प्रत्यवायश्रुक्तातदनुपालकस्यमा
हृत्यमाह यस्त्विति तत्राहोविशेषेयः पुनर्मानवः प्रक्रांत
वात्तज्ञातिकः आत्मनि निश्चयात्मिकायां बुद्धौ रतिः प्रीतिर्य
स्य सतादृश एव स्यात् आत्मनाथे र्येण सिद्धि सिद्धि विषय वि
क्षेपाभावेनैव रसस्य स्यात् आत्मनियत्वे कर्मद्वियव्यापारे एव
संतुष्टस्य स्यात् आत्मा यत्नोद्यतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्त्मवेत्यम
रः तस्य वीरस्य कार्यकर्तव्यजातं न केनापि विद्यते विचार्यते
विदविचारोऽत्यस्य धातोः कर्मणि तडि रूपं अविंत्य कार्यत्वा
त्परे रलब्धरं भो भुवंता न्विजेष्पतीति भावः यदा तस्य कार्यकर्त
व्यकं यत्तदनीदृशो न प्राकृतेन केनापि न विद्यते न प्राप्यते क
र्तुं न प्राकं यत्तदनीदृशो न प्राकृतेन केनापि न विद्यते न प्राप्यते क
र्तुं न प्राकृत इति विदूलाभ इत्यस्मात् कर्मणि तड् यदा तस्य
कार्यं परैर्न विद्यते तार्थं ते तपवा स्य शत्रवः सुजेया इति वि
दज्ञाने इत्यस्य कर्मणि रूपं यदा तस्य कार्यं हिंसादिजन्यं पापं
न विद्यते नास्ति ईश्वरात्तयैव कर्मणि प्रवृत्तेरिति विदसताया

मित्यस्य कर्तृरित्यपं बुद्धिपूर्वकमर्थभ्यर्थेयं विज्ञेयं निवार्य
 प्राप्तप्रदायादौ सावधानः कर्मयोगी अवश्यं विजयभागी
 परलोके पापसंबन्धाभावाच्च सुखभोगी भवेदित्युभयलोक
 सिद्धेरित्यमाहात्म्योयमिति भावः तथा च श्रुतिः आत्मकी
 उ आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदो वरिष्ठ इति आत्मनि नि
 श्रयात्मिकायां बुद्धौ कीदृतिवारंवारमभ्यासात् आत्मरतिर्ये
 र्यत्तमः क्रियावात्युहादिकर्मवृत्तिश्च ब्रह्मविदोऽथ नुर्वदत
 तत्तानां मध्ये वरिष्ठः श्रेष्ठ इति श्रुत्यर्थः १०॥

मधुभाष्य ॥

यस्मिन्नि रमणां परदर्शनादिनिमित्तं सुखं तस्मिन्त्यशालं
 बुद्धिः संतोषस्तज्जनकं सुखं संतोषस्तृप्तिकारणमित्यभि
 धानात् परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः अन्यत्र सर्व
 त्मनालं बुद्धिः मदच्चतसुखं तेनैवान्यशालं बुद्धिरिति दर्श
 यति आत्मन्येव संतुष्ट इति तस्यैव संतुष्ट इत्यर्थः ना
 न्यकिमपि संतोषकारणमित्यवधारणं आत्मना तमः न
 ह्यात्मन्यलं बुद्धिं युक्ता तदाचितं वचयंत न वितृष्याम उत
 संश्लोकविक्रमैरिनादिप्रयासिद्धं प्रथमादरस्त्वगतिकाग
 तिः आत्मरतिरेवेत्यवधारणं दसंप्रज्ञातसमाधिस्यस्यैव
 कार्यं न विद्यते स्थितप्रज्ञस्यापि कार्योदेहादिर्दृश्यते यदा स्व
 धर्मा ममत्तुमर्थः सादिसर्वैरपेक्षितेति वचनाच्च पंचरात्रे श्र
 न्यदान्यरतिरपि ईषत्सर्वस्य भवति न च तत्रालं बुद्धिमात्रमुक्तं

112
आत्मरूपमिति पृथगभिधानात् कर्तृषुः कालावच्छेदेऽपि
चायं प्रसिद्धः यो भुङ्क्ते स तु न बुधादित्यादौ अतो संप्रज्ञातस
माधावेवेतत् मानव इति ज्ञानिनो यवासंप्रज्ञातसमाधिर्भ
वतीति दर्शयति मनुश्रवबोधन इति धातोः परमात्मरति
श्चात्र विवक्षिता विस्वावेवरतिर्यस्य कियत्तस्यैव नास्ति ही
ति वचनात् तस्य कर्मकालेव कव्योदमितिकं चित्तस्युक्ता
तत्कृता वात्मरत्यधिकसमोवायो नास्ति न च संध्याघकृतौ
कश्चिदोषोस्ति न चैतदपराय सर्वभूतेषु कश्चित्प्रयोजना
श्रयः श्रयोयेन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः ज्ञाना
मात्रेण यद्यपि प्रत्यवायो न भवति तदनुनस्यापि सममि
ति न तस्य कर्मोपदेशोपयोगित इवति इषत्पारव्यानर्थ
सूचकं च भवति मदचेह इत्यादिवत् यतो संप्रज्ञातस
माथरेव कार्याभावः तस्मात्सर्वकर्मसमाचर १०॥

रतिर्नामातः करणस्योन्मानासक्त्यापादको देवादिविषयो भावापरपर्यायशो
तिरसः कांताविषयमृगाररसयोर्वीजभूतो मनो धर्मविषयः शान्तदुःखमलं का
रकेः रतिर्देवादिविषया च भिचारीतयांचितः भावः प्रोक्त इति देवादिवि
षयारतिः कारणकार्यसहकारिभिरंचितस्मर्यमाणवस्यांगतोभावो भ
क्तिः शान्तिरिति च व्यपदिश्यते कांतादिविषयात्तैरेवांचिते व्यक्तः मृगा
रः ततश्चात्मनिर्भावभक्तिशान्त्यपरपर्यायस्योन्मात्मरतिः अनेन बाह्यालाभ
निमित्तो मनःशोकमोहोतिराकृतौ अन्त्यासक्ताभावो वैवकारेण स्फुटी
कृतः तथात्मतत्त्वमिति तन्मिनामोदरावच्छिन्नाकाशसंचरणशीलप्र
णपेक्षिततदाकाशदेशपूरणजन्यो मनः परिणामविशेषः एवं चात्मैव य
स्य तन्मिर्नान्नपानाभ्यामित्यशानापिपासेतिराकृते तथात्मन्येव च संतुष्टो
नशरीरस्य तारुण्येवादीर्घजीविते वेति जरा मृत्युति क्रम उक्तः । एवभूतो यः
आत्मदर्शी तस्य कार्यकर्मनविद्यते न किंचित्करोतीत्यर्थः ननु विधितिषेध
निषेधनेन कर्मकरणकरणो भविष्यत इत्याशंकाह नैव तस्येति ॥

कर्मणामनारम्भादित्यादि श्लोकसे अज्ञानी पुरुषके अन्तःकरण श्रद्धिके हेतु कर्म योग कहि अवज्ञानी को कर्म नकरना दो श्लोकसे कहते हैं कि जिसकी आत्मामे रतिकहे प्रीति औ आत्म आनन्द मे मगन तथा आत्मासे सन्तुष्ट हैं और भोगादि से रहित हैं ऐसे जो तत्त्वज्ञानी उनको कोई कर्मभी करना नहीं है १७

दोहा ॥

आत्मरति मे रत सदा आत्मदत्त नरजोष आत्महि मे मेतुष्ट
दे तिरु कर्म न जाने कोष १७ ॥

114

नैवस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन नचास्य
सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८

शांकरभाष्य १

किञ्चनेवेति नैवतस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनमस्ति अस्तु
तस्य कृतेन करणेन प्रत्यवायाद्येनार्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्र
त्यवायमाप्तिरूपः आत्मदानिलक्षणो वा नैवास्ति नचास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मा
दिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तक्रियासाधोव्यपाश्रयः व्य
पाश्रयसंश्रालम्बनं कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति येन त
दर्थक्रियानुष्ठेयास्यान्नतं पतस्मिन् सर्वतः संस्तुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्श
ने वर्तते १८

आनन्दगिरिकृतटीका २

इतश्चात्मविदो न किंचित् कर्तव्यमित्याह किञ्चेति । अभ्युदयनिःश्रेयसयो
रन्यतरत् प्रयोजनं कृतेन सकृतेनात्मविदो भविष्यतीत्याशङ्काह नेवेति प्र
त्यवायनिवृत्तये स्वरूपप्रच्युतिप्रत्याख्यानयवा कर्मसादित्याशङ्काह नेत्या
दिना ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य क
श्चिदर्थो विदुषः साधो भविष्यति तदर्थं तेन कर्तव्यं कर्मसादित्याशङ्काह न चेति
तत्राद्यं यदमादत्ते नैवेति तं व्याचष्टे तस्येति आत्मविदः स्वर्गाय अभ्युदयाना
यित्वं निःश्रेयसस्य च प्राप्तत्वात् सकृतेन कर्मार्थवदित्यर्थः । आत्मविदाचेत् क
र्मन क्रियते तर्हि तेनाकृतेन तस्यानर्थो भविष्यतीति तत् प्रत्याख्यानार्थं तस्य
कर्तव्यं कर्मेति शङ्कते तर्हि ति द्वितीयपादेनोत्तरमाह नेत्यादिना अतो न त
न्निवृत्त्यर्थं कृतमर्थवदिति शेषः द्वितीयं भागं विभजते नचास्येति व्यपाश्रय
सालम्बनं नेति सम्बन्धः पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह किंचिदिति भूतवि
शेषसाश्रितस्यापि क्रियाद्वारा प्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति मत्वा हयेनेति त
र्हि मयापि योक्तं तत्त्वमाश्रित्य ताज्जमेव कर्मत्यर्जनस्य मतमाशङ्काह न
त्वमिति १८

३
गी.टी.
का.

श्रीधरीटीका २

तत्र हेतुमाह नैवेति कृतेन कर्मणा तस्यार्थः पुण्यं नैवास्ति न चाकृतेन कश्चन
कोऽपि प्रत्यवायोऽस्ति निरहङ्कारत्वेन विधिनिषेधातीतत्वात् तथापि तद्योषाः
न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुरिति श्रुतेर्मेहे देवकृतविश्वसम्भवात्परिहारार्थं
कर्मभिर्देवाः सेवा इत्याशङ्कोक्तं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदप्यर्थ
व्याप्यः आश्रय एव व्याप्यः अर्थो मोक्षे आश्रयणीयोऽस्य नालीत्यर्थः विज्ञाभा
वस्य श्रुतेर्वोक्तत्वात् तथाच श्रुतिः तस्य ह न देवा अनाभूत्या ईशते आत्मा सेवां सम्भ
वतीति ह नेत्यर्थः यमप्यर्थे देवा अपि तस्यात्मतत्त्वतः अभूत्येव सत्त्वभावप्रति
वन्धाय नैशङ्कुवन्तीति श्रुतेरर्थः देवकृतास्तु विज्ञाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव
यदेतद्ब्रह्म मनुष्या विदुस्तदेवैषां देवानां न प्रियमिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानं सेवा
प्रियत्वोक्ता तत्रैव विज्ञकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् १८

५ तेन

पिशाचभाष्य ४

नैव तस्येति तस्यात्मरतेः कृतेन करणेन नार्थः प्रयोजनं एवं नाप्यकृतेना
करणेन कश्चित्प्राप्तवायः न चास्य विदुषः कश्चिद्ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु अर्थ
व्याप्यः कामार्थमाश्रयणं त्वत्कर्मण्यधिकृतः १८

रामानुजभाष्य ५

अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थः न किञ्चित्प्रयोजनं अह
तेनात्मदर्शनाय साधनेन न कश्चिदनर्थः असाधनाय ज्ञात्मा दर्शनत्वा ६५
त् स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणा
मविशेषेषु कायादिभूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनतया साधनतया
वा व्याप्यः पश्य तद्दिमुखीकरणाय साधनारंभः तद्दिमुख एव १८ ॥

अभिनवगम्भी ६

अत एव तस्यैव भूतेषु किञ्चिदात्मप्रयोजनमपेक्ष्य निग्रहानुग्रहौ करोति १८

परमार्थप्रकाश ७

तत्र हेतुमाह ॥ ॥ नैवेति ॥ १८ तस्यात्मनि ह्यकृतेन कर्मणा अर्थः

सकृत्तरत्याख्योनेवतथाप्रकृतेनप्रत्यवायोपिनेव निरहंकारत्वेनविधि
निधेयातीतत्वात् प्रकृतिरपितदेतद्वाभ्यक्तपवपनिनित्योमहिमाया
स्याणमनकर्मणवर्धतेनोकनीयान् तस्मैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानक
र्मणालिप्यतेपापकेनेतिभाष्यतत्रहृदाराणकनिरूपणार्थंअकशा
खीयांश्रुतिसंमतिवेनदर्शयति तदेतदिति तदेतत्प्रमेयंअवाअरेव
दनाभ्यक्तमभिनिरूपितमस्ति तर्किञ्चास्याणमवस्यस्यपुरुषस्यप
वनित्योमहिमाशाश्रुतं सामर्थ्यं तर्किहतेनकर्मणा नवर्द्धतेउक्त
एत्वेनशामोति नापिप्रकृतेनकनीयान् कनिष्टाभवति एवंविधोय
स्तस्मैवपदवित्पदमात्मस्वरूपं तस्यवित्तज्ञानीभवति एवंतेपदमा
त्मानंविदित्वासत्कर्मणः पापकेनकालिप्यते प्रयोपक्रांतअकशा
खायामपि हृदातत्त्वमनसोजेषु यद्वास्याणःसंयजंतेसखायः
अवाअतेविजङ्गवेद्याभिरोहवास्याणविचरंतेत्ये इमेयेनावाहपरं
चरेतनवास्याणःसुनसुतेकरासः तपेतवाचमभिपद्यपापयौमिरी
स्तत्रेतत्त्वेतप्रजज्ञयइति अगज्जय रावणभाष्यं हृदाबुद्धिरूपेणम
नसातत्त्वेषुनिराकृतेषुमनसोजेषुहृतिरूपेषुमनोवेगेषुमत्तय
यस्यात्कारणात्तवास्याणतवास्याणःअस्याःसखायःसर्वभूतसुहृ
त्तमाःसंतःसम्यग्प्रकारेणयजंत अंतर्योगंक्रवंते तत्रांतर्योगेकि
यमाणेकिंभवतीत्याह अत्रेति अतश्चाह त्वमितिपदविभागे अहेत्य
त्रावुस्वारलोपःछादसः अहेत्वेविजङ्गः अंतर्योगेनभेदभावनात्प
क्रवंतःकिंभूताःवेद्याभिर्विद्याभिर्ज्ञानहृतिभिरभ्युसंअस्यैस्तेप
दार्थप्रतीतिरूपेणज्ञानवास्याणःसंतःगतिनिर्धारणेनैकत्वेवि
चरंति अतरेकरसत्वेनथानव्यवहरेति तडक्रमागमेपिसाधि
ष्टानगतेऊरेविद्रुपंवद्विचज्जलेतत्तुह्यात्पणवेनात्रत्वमहेता
निवेदयेत् १ आत्मन्यात्मानमहैतेभूत्वासाक्षित्सखात्मकः स्थी
यतेयात्कियत्कियत्कालंसेतर्योगःस्मृतोस्मृतोबुधैरिति इमेयेउ
ति इमेयेउक्तलक्षणः पुरुषास्तेअवाइमनुष्णलोकेनचरंतिन
संभवति नपरःपरइतिसकारांतमव्ययंपरस्मिन्देवलोकेपि
नोत्पद्यंते कृताकृतैःकर्मभिरुतपापलोकेनगच्छंति किंत्वमेव

गी.
टी.
२८

116

ब्रह्मीभूतास्तिष्ठेति इत्यर्थः न तस्य प्राणा उत्क्रामेत्यत्रैव समवनीये
त इति श्रुतेः परंतु ब्राह्मणाः जातिमात्रविधाः तथा स तं सोमं अभि
श्रुते ऊर्वतीति कतं करारूपवत्सुते करारो याज्ञिकारूपानसंभ
वेति किंतु ते उत्तमायमगतिं प्राप्नुवंत्येवेत्यर्थः अत्र ह तस्मात् त
एत इति तस्य ते निरूपितप्रकारा ब्राह्मणाः सुते करारूपवाच्यफल
प्रतिपादिको वेदवाणी अभिपद्यता त्वसिरीः सारणः कृषिकर्तार
इव भूत्या पापपाफलाशयात् तत्र यज्ञादिके तत्त्वते विस्तारयेति अत
एव अजज्ञयः न प्रकृष्टा जमिज्ञाने ये घोते अपकृष्टजन्मान् इ
त्यर्थः अथ प्रकृतमनुसरामः तथा स्पष्टरुषस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मा
दिस्थावरांतेषु कश्चिदर्थव्याप्य अर्थः प्रयोजने तस्य व्याप्य अर्थः
आश्रयः कश्चिदपि न दृश्यते परमाद्यसाधने भगवत्कृपापात्रस्य
तस्य विबोपशात्पर्थकोपाश्रयणीयो नास्ति इत्यर्थः अतिरपित
स्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा सेषां स भवतीति भाष्ये तस्य
पुरुषस्य भूत्यै प्रेने चर्याय अपकाराय देवा इन्द्राद्याः न ईशते स
मर्थान भवति हियस्मात्कारणात् स पुरुषा एषां देवानो आत्मा त
यामी प्रयोजको भवति न हि प्रयोजकमेतस्य विब्रकरणार्थं प्र
वृत्तिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

~~उक्तं नैव तत्रात्र कृतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मनायेह~~
~~नैव तत्रात्र कृतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मनायेह~~
~~नैव तत्रात्र कृतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मनायेह~~
~~नैव तत्रात्र कृतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मनायेह~~
~~नैव तत्रात्र कृतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मनायेह~~
~~नैव तत्रात्र कृतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मनायेह~~
~~नैव तत्रात्र कृतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मनायेह~~
~~नैव तत्रात्र कृतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मनायेह~~

वनमाली ८

एतादृशस्याभ्युदयार्थनिःश्रेयसार्थप्रत्यवायपरिहारार्थवाकर्मनायेह
 न इत्याह तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाभ्युदयत्रयोनिःश्रेयसत्रयोवार्थः प्रयोजनं
 नास्ति तस्य स्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वात् ननु माह्वयतादौ प्रवृत्तिर्यथादिफले
 पुनस्तेष्वाभावात् अमुफलामूलाच्च प्रत्यवायपरिहारार्थसंश्लेषानादिकं नि
 त्येनेमिदिकं कर्मवशकं न ब्रह्माकृतेनेति भावे निष्ठा अकृतेन नित्येनेमि
 दिककर्मकरणेन कृतेन हलोके गार्हितत्वरूपः प्रत्यवायत्रयोवार्थो ना
 स्ति तस्यात्मविदः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु कोप्यर्थव्याप्यः प्रयो
 जनसंश्लेषो नास्ति किं विद्वन्माश्रित्य कोपिक्रियासाध्योर्थो नास्तीत्यर्थः कृताकृ
 तेनिः प्रयोजनेनैव कृतेन यत इति श्रुतेः तस्येह न देवाश्च नाभूता ईशाने आ
 त्मासेषां स भवतीति श्रुतेः देवा अपि मोक्षप्रतिबंधाय समर्था न भवं ततो नि
 विव्रत्वायापि देवाराधनरूपं कर्म नानुष्ठेयं हियत येषां देवानामात्मा तत्तदा
 नाकांक्षित्वादात्मवत्प्रियो भवति अत इहामुत्र क्रियासाध्यप्रयोजनाभावात्
 तस्य किंचित् कार्यमिति भावः यज्ञीतादृशो ज्ञानी भूमिका समकभेदेन निरू
 पितो वशिष्ठेन ज्ञानभूमिः शुभेच्छा
 व्याप्यमायरिकीर्तिता विचारणा द्वितीया स्यात् तृतीया तनुमानसा सतापति
 अतर्थी स्यात् ततो संसक्तिनामिका पदार्थाभाविनी सष्टी सममीतुर्यगास्तेति
 तत्र नित्या नित्यवस्तुविवेकादि पूर्वकफलपर्यंतस्यापि नीमोक्षेच्छा प्रथमा
 ततः श्रवणमननामिका द्वितीया ततो निदिध्यानात्मिका तृतीया एतच्च त्रित
 यं साधनरूपं जाग्रदवस्थोद्यते जगतो भेदेन दर्शनात् ततो वेदोक्तवाक्या

गी.टी.

का. ६५

निर्विकल्पो ब्रह्मात्मैका साक्षात्कारश्चतुर्थी स्वभावस्योच्यते सर्वस्यापि मिथ्यात्वेन
सृष्ट्यात् अन्त्यात्मिनी जीवन्मुक्तेरेव अभ्यासपरिपाकेन चिरकालावस्थापि
नीसापदाभावनीगादसुषुप्तिरिति च त्रयोच्यते सायं च मीयतः स्वयमनुत्थानं य
रप्रयत्नेन व्युत्थानं योगिनं सावष्टीयतः स्वतः परतो वा न व्युत्थानं सासप्त
मीतितत्तु चैवं सिद्धनामकग्रंथस्योपेक्षयेय सत्त्वहाकात्तल्यत्वेनाग्रामाणि
कत्वात् निर्विशेषवादिनस्तव जीवन्मुक्तस्यावस्थात्रयोक्तिरिति तच्छ्रुत्वा
त ब्रह्मापरोक्षस्य चतुर्थीमेव जातत्वात् तदधिकस्य ज्ञेयस्यासत्त्वात् त्वन्मते ज
गदधिष्ठानतया ब्रह्मणः सदाभावात् तदधिकस्य चित्तते सत्यप्यभावात् समा
येरपि वैयर्थ्यात् चतुर्थीमेव वेदांतजन्यस्य तदभिमतनिर्विकल्पस्य ब्रह्म
ज्ञानस्य ब्रह्मात्माननिर्जकस्य जातत्वात् तदभिवर्तिताज्ञानस्य तदतिरिक्ते
नानधिकविषयकेन निवृत्त्यसंभवाच्च निवृत्ताविद्यस्य गुणानयमप्युत्पत्त्यस्य
जीवन्मुक्तस्य सुषुप्त्यवस्थायास्तामस्यासंभवाच्च चतुर्थीभावात् स्व
रूपभावादधिकस्य यंचम्यादौ भातं योग्यस्यैकादेरभावेन यंचम्यवस्थादेर्नि
वृत्त्यास्य तत्त्वज्ञाने तवकाकदंतपरीक्षात्तल्यत्वाच्च तद्विवेदांतैरवोधितस्य
ध्यानादौ भातं संभवति वेदांतैः स्वरूपाधिकवोधने सत्त्वेऽर्थकत्वाय तेः
सर्वप्रत्ययवेद्ये परे ब्रह्मणि व्यवस्थित इति वदता ब्रह्मणः सर्वप्रत्ययवेद्य
त्वस्वीकारेण अवगणस्य ब्रह्मणि विशेषानं गीकारेण मनं निदिध्यासनयो न
श्रवैयर्थ्यात् मतेति तत्र यत्तानमात्रस्य त्वन्मते ब्रह्मविषयकत्वाद् द्विषये
भ्यः प्रत्याहृत्य मनस्यैकाग्रकरणस्य निरर्थकत्वाच्च अतः सप्तभूमिकाय
वंचर्णीतीयाः प्रथमायां मोक्षेच्छा द्वितीयायां गुरुमुखाद्देहांते अवगंतृतीया
यां पुक्तिभिश्चित्तनं मननं चतुर्थी सजातीयप्रत्ययप्रवाहत्रयं निदिध्यास
नं यंचम्यां संभवं नाविपरीतभावतानि वृत्तिपूर्विका भगवदेकौपरयो
क्षज्ञानपारावस्थामविच्छिन्नमेव प्रवाहपूर्व भगवदपरोक्षं नेत्रावष्टुब्धं
गुल्फाश्वेष्मराच्छादिकाया अविद्यायानि वृत्तिश्च सप्तम्यामीश्वरप्रसादेन जी
वाच्छादिकाया अविद्यायानि वृत्तिः परमानंदविभीषणं तत्रातिमावस्था

हये सर्वकर्मनधिकारः श्रव्यासकर्मधारः तत्राशु त्ररोनरं भगवन्नि
ष्टाधिके कर्मणोद्भासः १८ ॥

ऊसमवैजयन्ती १५

वलोकागसाधनधृतेः

किंच तस्य मुक्तस्य कृतेन कर्मणो हस्मि लोके कश्चनार्थः प्रयोजनं फ
लं वा ने वास्ति यतस्तेन पूर्वमेवात्मदर्शनं प्राप्तं पुनस्तस्य कृतेनानुष्ठितेन
कर्मणो हकश्चनार्थ आत्मदर्शनस्य विद्वद्रूपो वा वा नास्ते वयत ।
आत्मा वलोकनात्मागेव विज्ञादयस्संभवन्ति आत्मदर्शने कृते सति स्वयमे
वनपूणात्तियथा सूर्योदयेऽन्धकारो नश्यति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशाने
आत्मास्तेषां स भवतीति श्रुतेः हनेत्यर्थे निपातः देवा अपि तस्यात्मदर्शि
नोऽभूत्ये आत्मदर्शनं तत्तयेने शानेन शकुवन्ति यस्या देवां देवानां स आत्मदर्
शी आत्मा आत्मवैप्रियो भवतीति श्रुत्यर्थः ननु तदेवां देवानां
प्रिययदेतन्मनुष्या विद्युरिति श्रुतिर्देवकृतं विद्वं मुक्तावपि वक्ति अतो देव
प्रसादार्थं कर्मकर्तव्यमेवेति चेत्तत्राह न चास्येति च पुनः अस्यात्मदर्शि
नः सर्वभूतेषु वस्त्रादिस्थावरान्तेषु चेतना चेतनवर्गेषु मध्ये कश्चिदर्थः
व्ययाश्रयः कश्चिदपि अर्थाय मोक्षाय नैर्विज्ञाय वा व्ययाश्रयः कर्मभिराश्रय
णीयो न भवति मोक्षात्मागेव देवा विद्वं कुर्वन्ति मोक्षे प्राप्ते तु स देवानां पूजो भ
वतीति भावः १८

मन्तात्मदर्शनाया

पापप्राप्तिर्वी प्रत्यवायवृत्तयो दो

नयेवेत्यर्थः

मधुसूदनी १०

नन्वात्मविदोऽप्यभ्युदयार्थनिःश्रेयसार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मणादि
न्यत आह ॥ तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽभ्युदयलक्षणो निःश्रेयसलक्ष
नैः एवार्थः प्रयोजनं वास्ति तस्य स्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वान्निःश्रेयसस्य च क
र्मासाधनात् तथा च श्रुतिः परीक्षलोकान् कर्मचित्तान् ब्राह्मणो निर्वे
दमायात्रास्य कृतः कृतेनेति अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणानास्तीत्य
र्थः तानसाध्यस्यापि व्याहृतिरेवकारेण सूचिता आत्मत्रयसाहिनिःश्रेयस
स्य नित्यप्राप्तस्तानमात्रमप्राप्तिः तच्च तत्तत्तानमात्रा पनोद्यंतस्मिन्तत्तत्ता
नेनायनुवेतस्यान्तस्मविदो न किंचित्कर्मसाध्यं तानसाध्यं वा प्रयोजनमस्तीत्य

गी. टी.
का.

११८
र्थः एवंभूतेनापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्माण्यनुष्ठेयान्येवेत्यत्राह नाह
तेनेतिभावेनिष्ठा नित्यकर्माकरणेनेहलोकेगर्हितत्वन्यः प्रत्यवायश
भिन्नोवाकश्चत्वालि सर्वत्रोपपत्तिमाहोत्ररार्थेनचोहेतौयस्मादस्यात्म
विदः सर्वेषुभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषुकोपिअर्थव्याप्यः प्रयोजन
संबंधोनास्ति कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्यकोपिक्रियासाधोर्थोनास्तीतिवा.
कार्थः अतोस्यकृताकृतेनिष्प्रयोजनेनेनंकृताकृतेनयतइतिश्रुतेः तस्य
हनदेवाश्चनाभूत्याईशानात्माहोसंभवतीतिश्रुतेर्देवाअपितस्यमोक्षा
भावनायनसमर्थाइत्युक्तेर्नविज्ञाभावाद्यमपिदेवाराधनत्रयंकर्मानुष्ठानमि
त्यभिप्रायः यतादृशोब्रह्मविद्भूमिकासमकभेदेननिर्गुणितोवसिष्टेन ज्ञा
नभूमिः शुभेच्छायाप्रथमापरिकीर्तिता विचारणाद्वितीयास्याद्वितीयात
नुमानसा सत्त्वायतिअतृतीयाज्ञतोः संसक्तिनामका यदार्थाभाविनी
षष्ठीसप्तमीतुर्यगास्तरेति तत्रनित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरःसराफल
पर्यवसायिनीमोक्षेच्छाप्रथमाततो गुरुमुपस्तन्यवेदांतवाकाविचारः अ
वणमननात्मिकाद्वितीया ततोनिदिध्यासनाभासेनसएकाग्रतयासूक्ष्म
वस्तुगुह्ययोग्यत्वंतृतीया यतद्भूमिकात्रयंसाधनत्रयंजाग्रदवस्थोच्चा
तेयोगिभिः भेदेनजगतोभानात् तदुक्तंभूमिकात्रितयंत्वेतद्रामजाग्रदि
तिस्थितं यथावद्वेदबुद्धेदंजगन्नाग्रतिदृश्यतेइति ततोवेदांतवाकात्रि
र्विकल्पकोब्रह्मात्मिकासाक्षात्कारः चतुर्थीभूमिकाफलरूपासत्त्वायतिः स्व
प्रावस्थोच्चाते सर्वस्यापिजगतोमिष्ट्यात्वेनसुरणात् तदुक्तं अद्वैतेष्टे
र्यमायातेहैतेप्रशममागते यशंतिस्वप्नवलोकंचतुर्थीभूमिकामिताइति
सोयंचतुर्थीभूमिंप्राप्तोयोगीब्रह्मविदित्युच्यते पंचमीषष्ठीसप्तम्यस्तुभूमि
काजीवनमुक्तेरेवावांतरभेदः तत्रसविकल्पकसमाध्यभासेननिरुद्धेन
ननिरुद्धेनमनसियानिर्विकल्पकसमाध्यवस्थासाः संसक्तिरिति सुशुप्तिरि
त्युच्यते ततः स्वयमेवमुत्थानात्सोयंयोगीब्रह्मविद्भूतः ततस्तदभ्यासपरि
पाकेनयाचिरकालावस्थानादभ्यासपरिकानेनयाचिरकालावस्थायिनीसाय
दार्थाभावनीतिगाढसुशुप्तिरितिचेद्यते ततः स्वयमनुस्मितस्ययोगिनः य

रप्रयत्नेनैव बुद्ध्यानासोयं ब्रह्मविद्वरीयान् उक्तं हि पंचमीं भूमिकामे
 तत्तुष्टुमिपदनामिकां षष्ठीगादसुष्टुमाख्याक्रमात्तति भूमिकामिति
 स्या यत्समाध्यवस्थायानस्वतो नवापरतो बुद्धितो भवति सर्वथा भेददर्श
 नाभावात् किंतु सर्वदा तत्तमय एव सप्रयत्नमंतरेणैव यरमेष्वरप्रेरितप्रा
 णवाक्यवशादप्येति वात्मानं देहिकव्यवहारः परिपूर्णपरमानंदजनय
 वसर्वतस्तिष्ठति सा सप्तमी तुरीयावस्थानां प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्टुः सुचते उ
 क्तं हि षष्ठां भूमामसौ स्थित्वा सप्तमी भूमिमाप्नुयात् किंचिदैवैष संयत्रस्त
 यवैष न किंचन विदेहमुक्ततात्क्लासप्तमी योगभूमिका अगम्यावत्तसां
 शांता र्सीमा योगभूमिस्थिति यामथि कृत्य श्रीभागवते स्मर्यते देहं विन
 श्वरमवस्थितमुच्यते वा सिद्धौ न पश्यति यतोऽथ गमत्स्वरूपं देवा दुपेतम
 यदैववशादपेतं वा सोपथापरिहृतं मदिरामदांथः देहोऽपि देववशातः
 त्वलुकर्मयावत्स्वारंभकं प्रति समीक्ष्य त एव सासुः तं सप्रयत्नमथि ब्रह्मस
 माथि योगः स्वामं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवत्स्वरिति मुनिश्च तथया हि नि
 ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यक्षा प्राप्तीते वमेवेदं शरीरं शेते ऽद्या यमशरी
 रोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एवेति तत्रायं संग्रहः चतुर्थी भूमिज्ञानं तिस्रः
 सुः साधनं पुरा जीवन्मुक्तेरवस्था स्वपरा तिस्रः प्रकीर्तिताः यत्र प्रथमभू
 मिका त्रयमात्रोऽतोऽपि न कर्मधिकारी किं पुनस्तत्त्वज्ञानी तद्विशिष्टो जी
 वन्मुक्तो वेत्यभिप्रायः

१८

सदानंदी ११

नन्तस्वात्मविदः कर्मभुदयादिनिबंधनं प्रत्यवायक्षयार्थं वाको दोष
 इति चेच्छृणु १ कृतेन कर्मणा तस्य न स्वर्गादिप्रयोजनं प्राप्य तस्य तसर्व
 त्रस्वर्गादौ तत्त्वतामतिः २ कर्मसाध्यतया मुक्तेः स्वात्मत्वाच्चात्मवेदिनः तद
 र्थमपि नो कार्यं नित्यप्राप्ततया मुनेः ३ स्वात्मावस्थानमोक्षस्य नित्यप्राप्त
 स्पकेवलं अज्ञानमात्रमप्राप्तिस्तदाभ्यं स्वात्मबोधतः ४ अज्ञाने ज्ञानतो न
 ह्येस कार्यं न त्ववेदिनः न किंचित्कर्मणा साध्यं ज्ञानसाध्यं न किंचन ५ न
 कर्मकरणेनास्य प्रत्यवायोपि कश्चन यस्मादात्मविदः सर्वभूतेषु उह

गी.
टी.का.

णादिषु ६ न प्रयोजनसंबन्धः कोप्यत्मात्मरतेर्मुनेः अतः कृताकृतेन स्याति
फलैर्इति निर्णयः ७ मुमुक्षोरपि नैवासि कर्मकर्तव्यमाग्रहात् भूमिकात्र
यसंस्थस्य किं पुनर्ज्ञानिनो मुनेः ८ भूमिसमकभेदेन ब्रह्मवित्संनिरूपितः
वासिष्ठे ज्ञानकीनाथं संमुखीकृत्य तद्विदा ९ ज्ञानभूमिः शुभेच्छाया प्रथ
मापरिकीर्तिता विचारणाद्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा १० भूमिकात्रित
यं त्वेतामजाग्रदिनिस्थितं यथावद्वेदबुद्धेदं जगज्जाग्रतिदृश्यते ११ अद्वै
ते स्वेयमायाते द्वैते च प्रशमं गते यद्वपंति स्वप्नवलोकं चतुर्थी भूमिकामिताः १२
पंचमी भूमिकामेत्यसुषुप्तिपदनामिकां षष्ठीगाढसुषुप्ताख्याक्रमात्पतति भू
मिकां १३ दृष्ट्वां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमी भूमिमाप्नुयात् किंचिदेवैष संपन्न
स्त्वथैवैष न किंचन १४ अगम्यावचसा शांता सा सीमा योगभूमिषु एवं वसि
ष्टमुनिनारायणैर्वेदः प्रबोधितः १५ चतुर्थी भूमिमारभ्य ब्रह्मविज्ञानकर्मणोः
न साध्यामीदृते किंचिच्छतकृत्यं तयात्मनः साध्याभावादिनो ब्रह्मविदः कार्यं
न विद्यते १६ १८

नीलकण्ठी १३

यत्तदेवाह नैवेति तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयोजनं नास्ति स्वर्गादौ
लिप्साभावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यात्वात् नासाकृतः कृतेनेति श्रुतेः अकृतो
मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः अकृतेन विरुद्धकर्मणापि अर्थो नर
कादिरस्य नास्ति अत्र कृताकृतशब्दो मित्रमिपदवत् परस्परविरुद्धार्थवा ३
चितया पुण्यपापवचनौ येन अकृतेनेति भावेन ह्यनित्याकरणात् गर्हित
त्वरूपो वा प्रत्यवायप्रामिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो नास्तीति व्याचक्षते तेषाम
प्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमाद्वित्यानां काले यद्विहितं क्रियते तत्तत्
वप्रत्यवायोत्पादो वक्तव्य इति च दृष्ट्वा प्रभातवृत्तांत आयद्यते अत्रोप
निमाह न चेति चाहेतौ यस्मात् आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतना चेतनेषु उ
त्तममध्यमाथमेषुकश्चिदपि अर्थव्याप्यः सुखभोगात्मकप्रयोजनाभि संब
धो नास्ति आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वादिदुष्प्राप्यपापफलसंबन्धो नास्तीत्यर्थः

श्रान्तीटीका

अस्यामेवावस्थायां अधिकारहेतुभावात्कर्मसागो न तत्र प्राप्तिरिति
 ह्येतन्नयति तस्यैवमवस्थितस्य कृतेन कर्मण्यर्थः प्रयोजनेनास्ति
 अकृतेन च कर्मण्यर्थः प्रमत्तायाख्योभावो न च सम्भवति निर्वीणात्
 न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरानेषुकश्चिदर्थस्य प्रयोजनस्य अपा
 अयश्चालम्भनमस्ति कोप्यस्य सहणीयो नास्तीत्यर्थः १८॥

रामकंटीटीका

यतः सर्वाकृतकृत्यता तस्य नैव कश्चित्कृतेन प्रागकृतत्वात् उपादेयत
 येहानीतिवर्तिनेनार्थः प्रयोजनम् नाप्यकृतेन हेतुत्वात् परिहृतेन कश्चि
 दर्थः प्रयोजनमनपवासेवेति धर्मस्यात्मप्रतिष्ठितबुद्धेर्योगिनः सर्व
 भूतेषु समस्तैषु स्थावरेषु जंगमेषु च सत्तेषु मध्ये न कश्चिदर्थव्याप्य
 यः अर्थस्य प्राप्यस्य वस्तुनो व्याप्यश्चातम्भनम् इदमत्र तात्पर्यम् १८

लासिकी दत्तज्जीटीका

कृत

अत्र हेतुमाह नैवेति तस्य तादृशस्य ब्रह्मविदः कृतेन कर्मण्यर्थः स्वर्गा
 दितृताणां प्रयोजनेनास्ति न चाकृतेन कर्मकरणेन कश्चन प्रत्यवायो
 निर्यादिरिति तदणोस्ति निरहेकारतया विधिनिषेधानीतत्वात् न
 नुमोतेदेवविश्वसंभवात्परिहाराय कर्मभिर्देवाः सेव्याः साशंकाह
 सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरानेषुकश्चिदर्थव्याप्यः अर्थमोक्षे आश्रय
 णीयो नास्तीत्यर्थः विद्याभावस्य अमेवाकृतत्वात् तथा च श्रुतिः तस्या
 हनदेवानां भूमार्शनात् आत्मासेवा संभवतीति हनेमवयवमप्यर्थदेवा
 अपितस्यात्मतत्तस्याभूते ब्रह्मता प्रतिवक्ष्यायेन शक्नुवतीति
 श्रुतेरर्थः देवकृताश्च विद्याः सम्यग्ज्ञानोपपत्तेः प्रागेव तथा च श्रुतिः य
 देतद्ब्रह्म मनुष्या विदुस्तदेवां देवानां न प्रियमिति ब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रिय
 लोकात्तातत्रैव निवृत्तकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् ~~यतश्चैव भूतस्यैव तात्पर्यम्~~
~~ननु यदेतन्मोक्षमात्रमात्रस्यैव प्रयोजनस्यैव तादृशं~~ १८

पंचोलीटीका

नत्र हेतुमाह नैवेति तस्य परमार्थरतेः इह लोके कृतेन कर्मण्यर्थो
 नैव अकृतेनाः नर्थः प्रत्यवायूपो नास्तीति वचनः अस्यापरमार्थरतेः स
 र्वेषु ब्रह्मादिस्थावरानेषुकोपि अर्थः मोक्षसाधे आश्रयणीयो नास्ति १८॥

रागावीरसमिद्धोधिनी ॥

120
किंचनैवेति देनाकृतेन कृतं करणं भावेतः न कृतमकृतम
करणमिति यावत् न विद्यते अकृतमकरणं येषां ते नाकृताः
न समासः कर्मसु प्रवृत्तिमंतः तेषामिनप्रभोदेर्नूनं तस्योक्तं
क्षरास्य कर्मधिकारिणः क्षत्रियप्रवरस्ये च रचोदितं युद्धादि
लक्षणां कर्मनुपालयतः कृते सति यथा वरणो विते हि सा प्राये
युद्धादिलक्षणो कर्मणां विशेषः कश्चनार्थः पुरुषार्थः न स्यादि
ति नैव किंतु सर्वोपि धर्मार्थकाममोक्षाख्यसु त्वर्गो भवत्येव
ति उक्तं इत्यपेक्षा यामाह न वेति च शास्त्रोद्देशेन यतो स्यात्सत्या
दिविशेषणविशिष्टस्य कर्मयोगिनः सर्वभूतेषु स्वकीयेषु पर
कीयेषु वा कश्चिदर्थव्याप्यप्रयः प्रयोजनसंबन्धो नास्ति रागद्वे
षविरहेणोत्पत्तिरप्रीणार्थमेव तच्चोदिता वश्यकर्तव्यकर्मसु प्र
वृत्तेः रागादिपूर्वप्रवृत्तेरेव बंधदेतत्वादिति १८ ॥

मधुभाष्य ॥

१८ ॥

मयंभावः

कृतेन कर्मणानर्थः सकृन्नापूर्वोत्थनिलक्षणाः अकृतेनापि कश्चिद्देरिता
पूर्वलक्षणाः विधिष्वनधिकारादिति भावः वेति किंच अस्य विदुषः सर्वभू
तेषु प्राणिषु पृथिव्यादिषु च विषयभूतेषु कश्चित्प्राणधारो पृथिव्याद्याथा
रोवाग्रर्थव्याप्यमय इति अर्थत्वव्याप्यमयो अर्थत्वेन स्वीकरणमस्तीति भा
वप्रधानमर्थशास्त्रमंगीकृत्य व्याख्येयं विद्वानात्मनस्त्यागरोक्षसाक्षात्कारवा
नभिधीयते तत्र मुक्तिसाक्षात्कारवतारजननत्वं यथानार्थत्वेनाप्रीयते तथा
त्मसाक्षात्कारवतारतत्राध्यक्षाः प्राणिष्वथर्तुयस्मादयो नार्थत्वेनाप्रीयन्ते पृ
थिव्यादिषु नाग्रयोनस्तु क्त्वाद्योपीति कथमस्य कर्मप्राप्तिरिति कश्चि
दाहृत्य व्याख्येयं कश्चिदिति पारमार्थिकव्यावहारिको वेति न देवं यत्तस्यो
रसंसारहेतुत्वं प्रदर्शयत्तत्फलानामप्यर्थतस्तद्देतुत्वं सिद्धवत्कृत्यतद्वति
रिक्ते कर्मणि फलेच्छानिवर्तकेतदर्शमपि कौन्तेयेत्यनेन या प्रवृत्तिरुक्ता तां
प्रयोजनप्रतिपादनाय स्मारयेति वासुदेवः तस्मादसक्तः सततमिति

जो तत्त्वज्ञानी कहे आत्मज्ञानी पुरुष है उसको कोई भी कर्म करना न
 ही सोई कहते हैं कि न ज्ञानी को कर्म करने से पुण्य है और कर्म न करने
 से प्रत्यवाय कहे पाप भी नहीं है क्योंकि ज्ञानी तो निरहाङ्कार है इससे उ
 ओ' सको किसी कर्म का विधि निषेध नहीं है वह सबसे अलग है जो कहे
 कि श्रुति कहती है कि देवता की इच्छा नहीं है कि मनुष्य ब्रह्म को ज्ञा
 ने ओ ब्रह्मज्ञानी हो मोक्ष पावे तो निश्चय है कि मोक्ष होने में देवता विघ्न
 करेंगे इसवाले विघ्न वारण के अर्थ देवता की सेवा रूप कर्म जरूर ही
 करना पड़ेगा इस पर कहते हैं कि ब्रह्म से लेकर और स्थावर यर्घ्य न कि
 सी की सहाय ज्ञानी की दरकार नहीं है को कि ज्ञानमार्ग में विघ्न का अ
 भाव है यह श्रुति से कहि चुके है इससे आत्म दर्शी को प्राणी मात्र की आ
 श्रय कहे अवलम्ब का कुछ काम नहीं है १८

दोहा ॥

नदि प्रयोजन तादिको करण अकर मे को प नदि ताको स
 भ भूत में कछु प्रयोजन दो प १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्ये कर्म समाचर असक्तो
साचरन्कर्म परमाप्नोति पुरुषः ॥ १५ ॥

शंकरभाष्ये ।

यतएवं तस्मादिति तस्मादसक्तः संसर्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं
कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय असक्तो हियस्मात्समाचरनीय
सर्वं कर्म कुर्वन् परमाप्नोति पुरुषः मोक्षमाप्नोति पुरुषः सत्त्वशुद्धि
द्वारेणेत्यर्थः ॥ १५ ॥ आनंदगिरिकृतटीका

सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह यत इति
तस्मात्तत्ताननिष्ठाराहित्यादितियावत् मोक्षमेवापेक्षमाणस्य कथं
कर्मणि फलांतरवति नियोगः स्यादित्याशंकाह असक्तो हीति ॥

स्वामिकृतटीका

यस्मादेवं भूतस्य ज्ञानिन एव कर्मानुपयोगो नान्यस्य तस्मात्त्वं कर्म कुर्वि
त्याह तस्मादिति असक्तः फलसंगरहितः सन् कार्यमवश्यं कर्तव्यं
तयोदितं नित्यं नैमित्तिकं कर्म सम्यगाचार हियस्मादसक्तः कर्मा
चरन्पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति ॥ १५ ॥

पिशुचभाष्ये ॥

तस्मादसक्तः फलसंगवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं कर्म युद्धादि
समाचरन्नुत्तिष्ठ किंतु तदिति चेत् असक्तः संगवर्जितः हियस्मादाच
रन्नुत्तिष्ठन्कर्म परं परमात्मानं माप्नोति पुरुषस्तस्मात्त्रित्यं कर्म कु
र्वितिसंबन्धः ॥ १५ ॥ रामानुजभाष्यटीका

रामानुजभाष्यटीका

यस्मादसाधनायत्नात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः यस्माच्च तत्सा
धने प्रवृत्तस्यापि सुशक्त्यादप्रमादत्वादेतर्गतात्मयाद्यात्प्राप्तुं संथा
नत्वात् ज्ञानयोगिनेोपियात्रायाः कर्मानुवृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग
एवात्मदर्शनप्रवृत्तौ श्रेयान् तस्मादसंग एवात्मदर्शनप्रवृत्तौ श्रेया
न् तस्मादसंग सर्वकं कार्यमिति वसततं यावदात्मप्राप्तौ कर्मैव समा
चर असक्तकर्मकार्यमिति वक्ष्यमाणकर्तृत्वात्तु संथानं सर्वकंचक

गी.
टी.
हि.

मीउचरत्पुरुषः कर्मयोगेनैव परमात्मात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
शुभिनवगुप्तकृतटी.

स्यार्थ ॥

परमार्थप्रणटीका ॥

यस्मादेवंभूतस्यैतज्ज्ञानस्य कर्मोपरमो नान्यस्य तस्मात्कर्मकृत्वि
त्याह तस्मादिति असक्तः फलसंगरहितः सन् कार्यकर्मनित्यं नैमि
निकं सततं निरंतरं समाचरति यस्मादसक्तः सन् पुरुषः परं ब्रह्माप्नो
ति ॥ ॥

वनमालीटीका

षष्ठांशमिकायां संप्रज्ञाता संप्रज्ञातभेदेन समाधिद्वैविध्यं तत्रासंप्रज्ञा
ते सर्वकर्मनधिकारः ततोऽप्युत्पाने सम्पत्तमाध्यायं सम्पत्तलब्धसमा
धानस्य लोकसंग्रहार्थं च स्वाचितं कर्मकार्यमतः त्वमपि युज्यते इति
स्वाचितं कर्मकृत्वित्याह तस्मादिति असक्तः फलकामनारहितः सत
तं सर्वदा नतकदाचिदेव कार्यमवश्यं कर्तव्यत्वेन वेदबोधितं तमे
तं वेदानुवचनेन ब्राह्मणविधिनिश्चयेन तानेन तपसा नाशके
नेति ज्ञानोद्देशेन विहितं नित्यमेव यज्ञादिकं तदेव कुरु असक्तो हि
यस्मादाचरन्ती स गायनरूपेणः कामं कृत्वा त्वमुद्दिज्ञानहरिप्र
सादद्वारा परं स्वरूपा विभीवरूपं मोक्षं प्राप्नोति ॥ ॥

ऊत्तमवैजयंतीटी.

यस्मात्कर्मकरणं विना बद्धमुत्तुल्लामेतत्करणमुद्दिर्न स्याद्देहया
त्रापितमिदं देवकृतविघ्नस्यापि प्राप्तिर्न भवेज्जगच्चकाननुवव
र्तते न दोषभाक्कमपि स्यात् तस्मात्त्वमशक्तः फलाभिलाषमुक्त्यः स
न् सततं अवश्यं कर्तव्यं तया विहितं कार्यं स्वर्णोचितं नित्यं नैमित्त्या
दिरूपेण कर्म समाचरन् स गायन् कुरु सावधानेन कुरु न प्रमादेनेति
समर्थः हि यस्मात्कर्मोचरन् स न्योः सक्तो निष्कामो भवति समनुष्यः
परं परमेस्वरमाप्नोति ननु सकामयतः स हि युक्तः पशुरित्यर्थः ॥

मधुसूदनटी.

यस्मात्तत्त्वमेवंभूतो ज्ञानी किं तत्कर्मधिकृतपवमुत्तुल्लः असक्तः
फलकामनारहितः सततं सर्वदा नतकदाचित् कार्यमवश्यं कर्तव्यं

यावज्जीवादिश्रुतिचोदितं तमेतं वेदावचनेन ब्रह्म
णविदिषेति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रु
त्याज्ञाने विनियुक्तं कर्मनित्येनेमिति कलक्षणं सम्प
गाचरयथाशास्त्रं निर्वर्तय असक्तो हियस्मादाचरन्
ईश्वरार्थं कर्म कुर्वन् स त्वशुद्धिज्ञानप्रतिद्वारेण परं मो
क्षमाप्नोति पुरुषः पुरुष एव सत्पुरुषो नान्य इत्यभि
प्रायः ॥ १५ ॥

सदानंदी टीका

यस्मात्त्रैवं तमात्मज्ञः किंतु कर्मधिकारवान् तस्मा
त्रित्यं फलासंगसून्यः कर्मयथाविधि १ तमेतमि
तिवाक्येन विहितं सम्पगाचर यस्मात्समाचरन्तीशा
रायने संगवर्जितः २ यीशुद्धाज्ञानसंप्राप्तिद्वारेण
परमं पदं पुरुषो मोक्षमाप्नोति स एव पुरुषो तसः ३ ॥

नीलकंठी टीका

यस्मात्त्रिष्कामस्य कर्मलोपो नास्ति तस्मात्त्वमपि अ
सक्तः फलासक्तिः सून्यः सततं सर्वदा कार्यं अवश्य
कर्तव्यं कर्मनित्येनेमिति कं समाचर हियस्मात् अ
सक्तः कर्माचरन् परं मोक्षं स त्वशुद्धिद्वारेण मोक्षमाप्नोति ॥

ग्रानंदी टीका ॥

गी.
टी.
दि.

प्रतः प्राक्तनकर्मत्यागाद्युपपत्तिमाह फलेषु नासक्तः का
येन वश्यानुष्ठेयं स जातिविहितेनित्यं समाचरन्परं प्र
कृतमपवर्गात्वं वस्तु प्राप्नोति ॥

रामकंदी टी. ॥

प्राकृतिपादितस्यिरबुद्धित्वदशामथिरूढस्ययोगिनः
फललिप्सयाममेवेदमित्यसाधारणतया कार्यसाधेव
स्तनकिंचनविद्यते सर्ववर्णाश्रमसाधारणं च शास्त्र
चोदितं कार्यं तत्र त्रियत करणीयं प्रतिपादितविज्ञान
निष्ठस्य विद्यत एव यत एव तस्मात्कारणानुमुक्तः स
न्कार्यकर्म शास्त्रविहितत्वादवश्यानुष्ठेयं युद्धादिव्या
पारमसक्तः क्षणिकसखलवसायनभूतेषु विषयेषु
निमग्नचित्तवृत्तिः सन् समाचर सम्पण्या प्रतिपादिता
त्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धित्वे मनागप्यप्रमत्ततया चराचर
तिष्ठयस्मात्पुरुषो मुमुक्षुः संसारासक्तो मुक्तसंगः स
स्वास्त्रनियन्त्रितं कर्माचरन् ऊर्वन्परं प्रकृतमपवर्ग
लक्षणं प्राप्य वस्तु प्राप्नोति लभते न तत्कर्मत्यागात्सि
द्धिः कस्यचिदस्ति सर्वकर्मत्यागाद्युपपत्तेः प्रागेव प्र
तिपादितत्वात्कस्यचिद्वाकर्मणस्पागे सर्वकर्मत्या
गाभिमान ॥

युहान् रागद्वेषदोषाविर्भावस्य निवारणात् (नैवेद्यकस्य) १५

नासिकी दण्डोत्तीरीका

तस्मादिति तस्मात्कारणान्नबोधप्रकोपिमुमुक्षुः सन्नसक्तः फलान्न
भिलाषेण नदतिमग्रचित्तवृत्तिः सन्नतन्तेनिमंकार्यमवश्यकर्तव्य
नयाबोदिनेकर्मसमाचरसम्यगात्ततवप्रतिष्ठितत्वेनमनागण्यप्र।
मन्नतयाचरावुनिष्ठ दियस्मान् असक्तः पुरुषोबोधयुक्तः कर्मकुरुवे।
परंपरमात्मानं उक्तप्रत्तामोति बोधयुक्तयवदिपुरुषोमेपमुसेताः
शास्त्रेष्टहोषिताः तत्तत्कुरुलार्णवे निद्रादिमैशुनादराः सर्वेषां।
गिनांसमाः ज्ञानवात्मानवः प्रोक्तोत्तानहीनः यशुः प्रियेति अम
नापि आहारनिद्राभयमैशुनानिसमानिचैतानिराणां यशुनाम्
नरस्यचैकस्त्वधिकोविवेकमेवहीनः यशुभिः समानरति १५ ॥

पंचोत्तीरीका

यस्मादेवं तस्मात्तत्कर्मकुरुत्याह तस्मादिति असक्तः संगवर्जितः
सततंसर्वकार्यकर्मसमाचरदियस्मादसक्तः फलसंगवर्जितः पु
रुषश्चरायं कर्ममाचरन्कुरुवन्परमोत्तमाप्नोति १५

शरावीरसमिद्धोधिनी ॥

उपसंदरति तस्मादिति यस्मादेवं तस्मात्त्वमसक्तः सिद्धसि
द्धोः समः रागद्वेषादिरहितोवासन्न कार्यमवश्यकर्तव्यं आव
श्यकेत्यतः कर्मप्रक्रांतं युद्धलक्षणां कर्मदियव्यापारं कुरु दि
यस्मादसक्तः पुरुषः पौरुषलक्षणाविशिष्टः यद्वा कुरुति हि
नस्ति कुरुदिसायां इत्युपधेतिकः कुरुः द्विसकः पुराप्रभुरा
ष्टाणांकुरुः पुरुषः विपुनगरजेतेति यावत् यद्वा जेषति ददती
ति उद्योदाहकः पुरामुषः पुरुषः क्षत्रियप्रवरः कर्मावश्यक
रणीयमाचरन् परंशुसंबंधिराष्टादि आप्नोति व्याप्नोति

किंच परं सर्वोक्तं परमेश्वरसामोति विसृष्टिवादिमूर्तिधरं
तं साक्षात् करोति स्वर्गादीन्मुक्ताक्रमेण तत्तल्लोकप्राप्तेरिति
तथा चोक्तं हाविमावित्यादि इत्येव सति जये ऐहिकपारं
विकोभयं फलं प्रसतिह तस्मिन्संमुखमरणेन पारविक
मेवेति सर्वथा युद्धं क्षत्रस्याचरणीयमिति भावः १९॥

समुभाष

१९॥

भाषाश्रवण १४

इससे हे अर्जुन ज्ञानी पुरुष ही को कर्म कर्मय नहीं है
 और मनुष को तो कर्म करना ही उचित है सो तुम कर्म
 करो यही कहते हैं कि तस्मात् कर्तुं तिससे अशक्त हो क
 र्त्तव्य कर्म निरन्तर समाचर करे करो अशक्त हो पुरुष कर्म
 करते पर जो मुक्ति उसको प्राप्त होता है अर्थात् फल कामना
 रहित होकर अवश्य कर्म जो नित्य नैमित्तिक है सो सब क
 रो जिस हेतु अशक्ति रहित कर्मकारी मनुष्य परम जो
 मुक्ति उसको वित्त पुष्टिके द्वारा पावता है नित्य कर्म सन्धा
 वनादि कहें और नैमित्तिक जो निमित्त पायकर किये ।
 जाय जैसे पुत्रनत्नमे जात कर्म्मरिक् है इससे यह जना ।
 या कि तमको युद्ध भी नैमित्तिक कर्म करना आवश्यक
 है १५ ॥

दोहा ॥

ताते नित्य असंग होय करन योग्य कर कर्म हो असंग करे
 कर्म जो लहे पुरुष गति परम १५ ॥

कर्मणो वहि संसिद्धिमास्थिता जनकाद
यः लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुम
र्हसि १ ॥

शंकरभाष्यटीका

यस्माच्च कर्मणो वेति कर्मणो व हि तस्मात् पूर्वं क्षत्रियाः ।
विदोमः संसिद्धिं मोक्षं गंतुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जन
काद्यपतिप्रभृतयो यदि ते प्राप्तसम्पददर्शनास्ततो लोकसंग्रहा
र्थं शरत्कर्मणा कर्मणा सदैवा समस्येव कर्म संसिद्धिमा
स्थिता इत्यर्थः अथा प्राप्तसम्पददर्शना जनकादयस्तदा कर्म
णा सत्प्रवृत्तिसाधनभूतेन कर्मणा संसिद्धिमास्थिता इति व्या
ख्येयः श्लोकोऽयं मन्यते पूर्वेरपि जनकादिभिरथ जानद्विरेव
कर्तव्यं कृतं कर्म तावता तावत्प्रसमेन कर्तव्यं सम्पददर्श
नवता कृतार्थेनेति तथापि शरत्कर्मणा यत्तस्ते लोकसंग्रह
मेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहे समे
वापि प्रयोजनं सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि १

आनन्दगिरिकृतटीका

यद्यपि जितैरियोःपि विवेको अवगादिभिरनसं वृत्तानि नि
ष्टांतं शक्नोति तथापि क्षत्रियेण तथा विदितं कर्म न ताज्य
मित्याह यस्माच्चेति तस्मात्तमपि कर्म कर्तुमर्हसीति संबधः
इतोपि तथा विदितं कर्म कर्तव्यमित्याह लोकेति पूर्वार्धे वि
भजते कर्मणो वेति कथं जनकादीनां कर्मणा संसिद्धिमासि

रुच्यते कर्मत्पज्ञां हि सम्पदार्शनवतो प्रसिद्धा संसिद्धिरिति तत्
किंजनकादयोपि प्राप्तसम्पदार्शनाः स्युः उत अत्राप्तसम्पदार्शना
नाभवेयुरिति विकल्प प्रथमे प्रस्ताद यदीति लोकसंग्रहार्थं क
र्माणा सदैव संसिद्धिमाप्तिता इति संबंधः कर्माणा सदैवेमेत
त् याकरोति असेमस्यैव कर्मेति तत्त हेतमाह आरब्धेति न
नकादीनां सप्तपि तानिते आरब्धकर्मवशात् कर्मापरित्यजे
व लोकसंग्रहार्थं प्रवर्तमानानां ज्ञानमाहात्म्यादुपपन्ना संसि
द्धिरित्यर्थः **द्वितीय** मनुष्य स्वीर्देनोत्तरमाह अथेत्यादिना हि
तीयार्हव्यावर्त्तमाशङ्काश्रुत्यापयति अथेति अत्तेनाकृतार्थेन
कृते कर्मेत्येतावता ज्ञानवत्ता कृतकुमेन नतत्कर्तव्यमित्युक्तं
मङ्गीकरोति नयापीति तर्हि मयापि ज्ञानवत्ताकृतार्थेन कर्म
न कर्तव्यमित्याशङ्कान्तनस्य कर्तव्यमेव कर्मेत्युत्तरार्हव्या
ख्येनेन कथयति आरब्धेति २॥

स्वामिहृतटीका

अत्र सदाचारं प्रमाणावति **कर्मणो** वेति कर्मणो वशुदसत्ताः सं
तः संसिद्धिं सम्पत्ताने प्रमाणावत्यर्थः यद्यपि त्वं सम्पत्तानि न मे
वाप्ताने मम सेतयापि कर्माचरणं भद्रे मेवेत्याह लोकसंग्रह
मिति लोकसंग्रहः स्वधर्मं प्रवर्तने मया कर्मणि कृते जनः सर्वा
पि करिष्यति अथया ज्ञानिदृष्टान्तेनातः कर्मममममतेदित्ये
वं लोकरत्नामपि तावत्प्राप्तयेन न संपश्यन् कर्म कर्तुमर्हसिना
तत्तत्कर्मित्यर्थः २॥

पिशाचभाषणीका

इतश्च कर्मणो वहिर्देवद्विषाः जनकप्रभृतयः संसिद्धिं मोक्षं

शमप्रवृत्ताः यदितेशामसम्पदशीनाः केवललोकसंग्रहार्थं कर्मणि
प्रवृत्तास्तमपि लोकसंग्रहे लोकस्य धर्मपरिसंग्रहं पश्यन् तदर्थमेव
कर्तुमर्हसि १॥

रामानुजभाष्यटी.

यत्ने ज्ञानयोगाधिकारिणोपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयानुभूज
भूजनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव सिद्धिमाः
स्थिताः आत्माने प्राप्नुवंतः एवं प्रथमं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगान्न हं तथा
कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधिका
रिणोपि ज्ञानयोगात्कर्मयोग एव श्रेयानित्युक्ते १॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

स्पष्टार्थः १॥

परमार्थप्रपाटी.

अत्रार्थसदाचारं प्रमाणयति कर्मणैवेति जनकादयोरज्ञानोः
पिवर्णाश्रमेचितेन कर्मणैव कृता सिद्धिर्नैष्कर्म्यसिद्धितत्त्वज्ञान
रूपिणी प्राप्तः अथ तत्त्वज्ञानोत्पन्नावपि कर्मन त्याज्यमित्याह लो
कसंग्रहमिति लोकसंग्रहमपि पश्यन्कर्मकर्तुमर्हसि केवल्य
ज्ञावयमपि तत्त्वज्ञानिन इति मत्वा कर्म त्याजेति तदर्थमपि कर्म
चरत इत्थं सर्पिरक्षिपयसीत्तगोरसस्तेलमस्तीतिलमथ पवत
तलभ्यते मथ नयन्न कर्मणा कर्मणा हृदि गता तथेव चित् १॥

वनमाली टीका ॥

तमेव विदित्वा तिसृत्सु मेति नान्यः पथा विद्यते नाय इष्टेव तेन
द्यत इति श्रुत्या ज्ञानादेव मोक्षोक्तेः कथमसक्तः कर्माचरन्नेव पर
माप्नोतीत्युक्तमित्याशङ्कानिष्कामत्वेन विहितस्य कर्मणः कर्तव्य
तायां शिष्टाचारः प्रमाणमाह कर्मणैवेति जनकादयः तत्रिया
विद्वांसोपि कर्मणैव सहसं सिद्धिश्च वणादिसाध्या ज्ञाननिष्पत्त्याः
स्थिताः प्राप्ता इत्यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि तत्रियो विद्वान्कर्मकर्तुम
र्हसीत्यनुषंगः ब्राह्मणः प्रवेष्टव्यायाश्च विनैषणायाश्च युत्याः
याथ भित्तापर्यटतीति संन्यासविधायके वा के ब्राह्मणां विहितविव
क्षितं साराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेतेत्यत्र तत्रियत्ववत्तत्र
त्यारप्राश्ना ब्राह्मणस्य यो राजन्यस्य द्वौ वैश्वस्येति च स्मृतेरिति

गी.
दी.
तः

128
ब्राह्मणस्यैव संन्यासत्वे तत्रियोसीति संन्यासाधिकाराभावात्कर्म
वक्तुर्विति भावः न चोक्तः श्रुतिविरोधः श्रुतेर्ज्ञानाभावे मोक्षाभा
व इत्येतत्परत्वात् वर्णाश्रमधर्माप्रवर्तकत्वेनापि तत्रियोधर्मम
यादापालको वशं कर्म कुर्यादित्याह लोकेति लोकानोस्वस्वक
र्मप्रवृत्तनमुन्मार्गात्रिवर्तने च लोकसंग्रहस्य पश्यत्र पिशङ्गाज
नकादिष्वष्टाचारमपि कर्मकर्तृमहंसीत्यन्वयः तत्रियोदेहश
पकेण कर्मणारब्धशरीरस्त्वं जीवन्मुक्तोऽपि जनकादिवत्पार
ञ्चकर्मशब्देन लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तृयोग्याभवसीति भावः २॥

ऊरुमेवैजयंती दी.

ननु मलिनान्तःकरणस्यार्थज्ञानेन पल्लवे च कर्मकर्तव्यमस्ति
येन शुद्धांतःकरणलज्जात्मज्ञानास्तथा सुसुक्ष्माणां तृपिष्टेष्वण
वद्व्यर्थमेव कर्माचरणं यतः कर्मा उपयोग इति चेत् अनाशक्ति
पूर्वकं कर्माचरणं मोक्षशक्तिर्जायते इत्यब्रह्मज्ञानमाणा यतिभग
वान् कर्मणो वेति जनकादयः आदिपदेन ऊरुभारतादीनां संग्रहः
राजर्षयो ज्ञानिनामप्येसराः सपथं जनकादयोऽपि कर्मणोऽप्येव का
शेन्ययोगेऽवच्छिन्नं पार्थिववधनुर्दशेना न्यः कौरव इति वत्ता
न्येन यानां दिनां सिद्धिमात्मानमास्थिताः प्राप्तवन्ते ननु अना
सक्तत्वेन कर्मकरणी मुक्तिर्जायतेति भवतोक्तं मया स्वीकृतं प्रा
चीनानां जनकादीनां तथैव मुक्तेर्दर्शनेन च तथापि नाहं मुक्ति
मिच्छामीत्यतः सुजलोचितमपि युद्धेन करिष्यामीत्यत आह य
दित्वं स्वर्णं वित्तं कर्मकरिष्यसि तर्हि त्वं उत्तरभावि नो लोकाज
नास्त्वमुत्रादयो वा करिष्यन्तीति संग्रहः महतोऽस्वर्णं युचितक
र्माकरणे उत्तरभाविनां मुत्रादीनां भ्रंशने वेदाज्ञाभेगश्च तस्मिन्
तीक्ष्णव्याकोपस्तत्तत्तु तेषां प्रयोगतिरिति भावः तथा चैतत्
करणसाशयः यदित्वं पितामहादीनां भावि वयं विचारदोषेण
कर्मकरणाद्विरक्तः अथापि विवेकपूर्वकं शुद्धाशयः सन् विर
क्तः उभयथापि कर्माकरणे तव सर्वथा ऊशलेनास्तीति याद
ज्ञानित्वाभिमानेनात्मानं ज्ञानिनं मत्वा जनकाद्याचरणेनांगी
करोषि तथापि लोकसंग्रहमिति लोकानां जनानां संग्रहं स्व

वर्णाश्रमोचितधर्मप्रवर्तने यमहं कर्मकरिष्मामिति हि ३ मे लो
का अपि करिष्यति नो चेत्स धर्मनिष्ठत्वेन न शेष्युरित्येवमवापि नि
श्चयेन संपश्यन्सम्पत्तावधानेनावलोकयन्सन्कर्तृमहं सि
कर्मकर्तृयोगोभवसि येन ज्ञानाधिकारिणस्तेपि कर्मकृवन्ति
त्वेन कर्माधिकारीभूत्वा कर्मन करिष्यसि चेत्तर्हि महदोषं प्राप्य
सीत्यभिप्रायः अस्माद्वितीयोऽर्थः हियतः ज्ञानिनामग्रेसराज
नकादयः कर्मणो वसंसिद्धिमास्थिता अतस्तेषां जनकादीनां
कर्माचरणं संपश्यन् अथार्थेणैवकारः चार्थेपि अथ लोकसंश्र
हे च संपश्यन्कर्मकर्तृत्वमहंसीति १ ॥

मधुसूदनी टी.

ननु विविदिषोरपि ज्ञाननिष्ठाश्रमार्थेऽवगमननिदिध्यास
नावृणाय सर्वकर्मत्यागलक्षणः सन्यासो विहितः तथा च न केवलं
ज्ञानि न एव कर्मनधिकारः किंतु ज्ञानार्थिनोऽपि विरक्तस्तथा च
मयापि विरक्तेन ज्ञानार्थिनो विरक्तस्तथापि विरक्तेन ज्ञानार्थि
ना किं माणि हेयान्येवेत्यर्जुनाशंकोत्तत्रियस्य सन्यासानधिकार
प्रतिपादनेनाप्युदतिभगवान् जनकादयो जनकजातशत्रुप्रभृ
तयः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः क्षत्रियाविद्वांसोऽपि कर्मणो वसह न तु क
र्मत्यागेन सह संसिद्धिं अवगच्छन्ति मायां ज्ञाननिष्ठामास्थिताः प्राज्ञाः
हियस्मादेवं तस्मात्त्वमपि क्षत्रियो विविदिषुर्विद्वान्वा कर्मकर्तृ
महंसीत्युपसंगः ब्राह्मणः पुत्रेष्वणयाश्च लोकेष्वणयाश्च युत्या
यार्थभित्तार्थचरंतीति सन्यासविधायके वाक्ये ब्राह्मणत्वं मस्य वि
वर्तितत्वात् स्वाराज्यकामो राजाराजसूयेन यजेतेत्यत्र क्षत्रियत्वव
त् चत्वारश्चाश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्येति च स्मृतः
पुराणेषु सुखज्ञानामयं धर्मो यदि स्मालिङ्गधारणं बाहुजातोः
रुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यते इति क्षत्रियवैश्याः सन्यासाभाव
उक्तः तस्माद्युक्तमुक्तं भगवता कर्मणो वसि संसिद्धिमास्थिता जन
कादय इति सर्वे राजाश्रिता धर्मो राजाधर्मस्य धारक इत्यादि स्मृतेः
वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकत्वेनापि क्षत्रियो वश्यं कर्मकुर्यादित्याह
लोकेति लोकानां स्वधर्मप्रवर्तनमुन्मार्गात्रिवर्तनं च लोकसं

मी.
टी.
८.

ग्रहः तेषां त्रिपिशाद्याजनकादिशिष्टाचारमपि पश्यन् कर्मकर्तृम
हं स्पेवेत्यन्वयः तत्रियजन्मप्रापकेन कर्मणारब्धशरीरस्त्वेति विद्वान्
पिजनकादिवत् प्रारब्धकर्मबलेन लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तृयोगे
भवसि न तत्पुत्रं ब्राह्मणजन्मालाभादित्यभिप्रायः एतादृशभगव
दभिप्रायविदभगवताभाष्यकृता ब्राह्मणस्यैव संन्यासो नान्यस्येति
निर्णीते वार्तिककृता तत्रोक्तवादमात्रेण तत्रियवैश्वयोः अपि संन्या
सोऽस्तीत्युक्तमिति द्रष्टव्यं १ ॥

सदानंदी टी.

ननु मे ब्रह्मजिज्ञासोर्ज्ञाननिष्ठाप्रिया मदा अवणायककर्तव्ये क
र्मत्यागपुरःसरं यथा तत्त्वविदः कर्मसंन्यासोऽस्ति तथा मम बुभु
त्सोरपि संन्यासः किं न स्यादिति चेच्छृणु १ अतिस्मृतिप्रसिद्धाये
तत्रियाजनकादयः सुसुक्ष्मवोवा विद्वंसः स्वधर्मेण सहैव ते न
भीषुर्जिज्ञासुनिष्ठावाप्राप्तान्मार्गात्ततोऽतः ततोऽपि त्वं बुभुक्षुर्वा
विद्वान्वा तत्रियत्वं तः ४ स्वधर्माचरणं सम्पन्नकर्तृमेव सदा हं
सि संन्यासविधिवाक्ये हि ब्राह्मणत्वं विवक्षितं ५ संन्यासाभावपवा
स्तियतः तत्रियवैश्वयोः चत्वारश्चाश्रमः विप्रराजन्यस्य त्रयः स्मृ
ताः ६ द्वौ वैश्वस्य स्मृतौ सिद्धौ पुराणे भारते तथा सुखज्ञानामये
धर्मो यदि स्थोर्लिङ्गधारणं ७ बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्र
शस्यते जनकादिसमाचारं पश्यंस्त्वं कर्मसाधय ८ स्वधर्मे च
लोकानामुन्मार्गादिनिवर्त्यतः स्थापनं प्रोचते लोकसंग्रहस्ते
त्वमाश्रय ९ सर्वे राजाश्रिता धर्मो राजा धर्मस्य धारकः १० ॥ १॥

नीलकंठी टीका

अत्र शिष्टाचारं प्रमाणायति कर्मणेति कर्मणेव सह संसि
द्धिं प्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठागंतं आश्रिताः प्रवृत्ताः १
जनकादयस्त्वादृशाः तत्रियाः न तु संन्यासेन न तु सु
द्विचिन्तस्य मम नास्ति कर्मणे १ १ १ १

सेमाशंकाह लोकेति लोकसंशयः स्वधर्मप्रवर्तने ननु स्वप्रयोज
 नाभावेपिकेवलं लोकसंशयार्थं चेत्कर्मकर्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणा
 नामपि संसाधनं स्यात् यतोनेव संसाधनं मानशादपि तं तेषां संसा
 धनमिति चेत्तत्र नृपतिर्देवविरितमस्ति ननु तत्रियस्य संसाधनमपि का
 येनास्तीति चेत्तल्लिङ्गधारणो विकारभावेपि भरतस्य भादिवद्विदे
 पकर्मसागमात्रेधिकारात् वार्तिके सर्वाधिकारविकेदित्तानेचेद
 भ्युपेयते कृतोधिकारनियमोपुप्यानेकियतेवलादिति विदुषां
 संसाधनं तत्रियादेरपि अधिकारस्य साधितत्वात् यतो लोकसंश
 यो न पुण्यं कर्मप्रयोजनमिति चेत्संशयं न मेपार्थास्तिकर्तव्यमिति
 सदृष्टं तेनाधिकारिकत्वादर्थं न एवैवेति योज्यते न तत्रियमात्र
 मिति तत्प्रवृत्तभवान् २० ॥

शानंदोटीका

अथ त्वमेवात्र न नियुक्तः किं त्वमेपीत्याह स्वधर्मः अत्रेतिहा।
 सस्तु मोक्षधर्मेषु शांतिपर्वणि प्रकोत्तौ चावगम्यः तत्तद्विदो
 पिकर्मापरिमाणे हेतुतरमाह लोकसंशयं संशयं नृपतिः पश्य ॥
 नृपतिर्मात्रं प्रवर्तने मर्यादायां स्थापनम् २० ॥

अत्रेवोदाहरणमाह ॥

रामकंदोटीका

इह लोके जनकादयोरगजसंघः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिप्रसिद्धाः
 कर्मणो वसवर्णाश्रमनियतेन क्रियाविशेषेण प्रजापालनादिना संसि
 द्धिरितरुत्तरपुरुषार्थप्राप्तिलक्षणं फलमाप्तिताः स्त्रीकृतवन्तस्तथाव
 मोक्षधर्मेषु एकस्मिन्त्रयपिष्टाने संवादः श्रूयतामयम् शास्त्रादिप्रव
 रुक्तस्य युक्तायाश्च विदित्वा कश्चिदप्यज्ञानेन सलभान्नतकसंवादे जनक
 वाक्यानि सखीसोदमवाप्रायः समलोकाशमकाचनः मुक्तसंगः
 स्थितो राज्ञे विशिष्टो मेसिदगिरिभिर्मोक्षेदिविविधानिष्टादृष्टापूर्वमे
 हात्मभिः ज्ञानं लोकोत्तरं यव सर्वतागचकर्मणाम् ज्ञाननिष्ठं वदन्ते
 वं मोक्षशास्त्रविदो जनाः कर्मनिष्ठो तथैवायमुक्तयः स्वस्वदर्शनाः प्र

गी.
टी.
र.

हायभयमप्येतज्ज्ञानं कर्मवचकेवलम् इतीयेयं समाख्याता निष्ठातेन
महात्मना इतीयासमुच्चयइयेत्यर्थः तथाप्यत्र अकिंचमेतमो।
तोसिकैश्चमेनास्तिवचनम् कैश्चमेवेतरेणैव जन्तुर्ज्ञानेन मुख्यतेर
ति (इत्यत्रास्तिरेवमकारोपरिमायेदेवमाह) २०॥

लासिकी चत्तुर्थीटीका

प्रजोदाहरणमाह कर्मणैवेति हियस्माज्जनकादयो राजर्षयः क
र्मणैववर्णाश्चमोक्षितेन प्रजापालनादिना संसिद्धिं सम्यग्ज्ञातोक्त।
~~षड्विंशत्येवमनन्तरं~~ प्राप्तिनाः स्वीकृतवन्तः तज्जविरोप्यमे
कर्मपरित्यागहेतुमाह लोकसंग्रहमिति लोकस्पृष्टिवर्गाधिकारि
जनस्य संग्रहं स्वधर्मे प्रवर्तने मया कर्मणि कृते सर्वो जनः करिष्या
ति अथ याज्ञानिकदृष्टान्तेन प्रज्ञः कर्मयजमतेदित्येवैलोक्य करत्वराम
पितावत्प्रयोजने पश्यन् कर्तुमर्हसि नयत्कमित्यर्थः २०॥

पंचोलीटीका

अत्र सदाचारं प्रमाणीकृत्य उन्नरादेन ज्ञानिनोपि कर्मकरणमुचिन
मित्याह कर्मणैवेति हियस्माज्जनकादयो विद्वांसः कर्मणैव यज्ञादि।
ना संसिद्धिमाप्तिना मोक्षं गंतं प्रवृत्ता हे प्रजन्त लोकसंग्रहमपि संपश्य
न् उन्मार्गं प्रवृत्तिनिराकरणं लोकसंग्रहः लोकसंग्रहस्तमपि प्रयो
जने पश्यन् कर्तुमर्हसि २०

राजवीरसमिद्धेयिनी॥

प्रशार्थे सदाचारं प्रमाणाय न क्षत्रियस्य सन्यासानधिकारितो धु
नति कर्मणैवेति हियस्मात् जनकादयो राजर्षयः कर्मणैव प्र
वृत्तिरूपेणानुतिष्ठतिप्रधानेन संन्यासेन संसिद्धिमुभयीभोग
मोक्षलक्षणा माप्तिनाः एवशाद्वाभिन्नक्रमः सच कर्तुमित्यने
नान्वेति तस्मात्तमपि क्षत्रियप्रवरः कर्मकर्तुमेवाहसि नतु

त्यक्तमित्यन्वयः एतेन च मम ज्ञानार्थिनो विरक्तस्य कर्मणि हे
यान्येवेत्यर्जुनाभिप्रायापनोदनायं क्षत्रियस्य सव्यासाभावो
धुनितः तथा च स्मृतिः चत्वारः प्राश्नमात्रासरास्यत्रयोरान्य
स्यद्वौ वैश्वस्येति पुराणं च सुखज्ञानामयं धर्मो यदि सोर्लिंगथा
रां बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यत इति लोकेति
लोकानां जनानां स्वेस्वे धर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गनिवर्तनं च लोकसं
ग्रहः अपि शास्त्रः शिष्टाचारं समुच्चिनोति न केवलं शिष्टाचारमे
व यद्यपि किं तु लोकसंग्रहमपि यद्यपि कर्मकर्तृमेवार्हसि
न पुनस्तर्कं अन्यथा वरणां प्रमथर्मोच्छेदात् राजपवतत्प्रवर्त
कत्वादिति भावः तथा च स्मृतिः सर्वराजाश्रिता धर्मा राजा ध
र्मस्य धारक इत्यादि यद्वा लोकानां ससैन्यामनेकेषां राजा संग्र
हः सम्यग्ग्रहः निर्वध्यो यरागा कीदृशो ग्रहा इत्यनुष्ठासनात् स्व
धर्मचरणानिश्चयरूपो निर्वध्यस्तमपि यद्यपि कर्मकर्तृमर्हसि
ति अयमभिप्रायः धार्तराष्ट्राणां भवतां च परस्परं विरोधहेतु
का प्रवृत्तिः प्रसीषां पुनर्यमेषु दुर्यमाहूतानां आहूतानां निवर्त
नयुताय वरणा यचेति समोत्तमा धर्मे रित्यादिना च मन्वादि
भिः स्मृतत्वात् धर्मानुपालनार्थमेवास्मिन्संदिग्धजीवने रतो
प्रवृत्तिरिति संग्रामार्थमाहूता यते प्राप्ता यमपि कथं तस्मा
न्निवर्त्यते इत्यपि विचारयेत्तत्कर्मैव कुर्विति २॥

सधुभाष्य

131
 आचारोपपत्तीत्याह कर्मणोवेति कर्मणासदकर्मकर्वतप
 वेत्यर्थः कर्मकृतवततोत्तानेप्राप्येति वा ननुत्तानेविनाप्र
 सिद्धेहितेषांज्ञानित्वभास्तादिषु तमेवंविद्धानमृतइदमव
 तीत्यादिश्रुतिभ्यश्च अत्रापिकर्मणांज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च
 द्विपुक्ताइति गत्यंतरंचनान्यः पंथाइत्यस्य नास्ति इतरेषांज्ञान
 हाराप्यविरोधः यत्रचतीर्थायेवमुक्तिसाधनमुच्यते ब्रह्मज्ञा
 नेनवासुक्तिः प्रयागमरणेनवा अथवास्त्रानमात्रेणगोमत्यां
 कृष्णसत्रिधावित्यादौ तत्रापापादिमुक्तिः स्तुतिपरतावा तत्र
 पिदिऊत्रविद्ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोच्यते अन्यथा मुक्तिं निषि
 ध्य ब्रह्मज्ञानेविनामुक्तिर्न कथंविदयीष्यते प्रयागादेस्तुया
 मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेवद्वीत्यादौ नचतीर्थास्तुतिवाक्यानि तत्
 प्रस्तावेष्पुक्तंज्ञाननियममिति यथाकंविददंभृत्यंप्रपुक्तामि
 अथमंवारजाकिंराजेत्यादीनि यथाह भगवान् यानितीर्था
 दिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च स्तावकात्येवतानि सुप्रज्ञा
 नांमोदकानि च भवेन्मोक्षस्तमदृष्टेर्नान्यतस्तु कथंचनति
 नादीये प्रतोपरोक्षज्ञानादेवमोक्षः कर्मतत्तत्साधनमेव
 सयद्वाकाकप्रमाणं कुरुते तदुक्तप्रकारेण निष्ठतीत्यर्थः वि
 द्वाविडयोः कर्मभेदमाह २॥

भाषा अनुवाद
 अवश्य विषय में जानीया के आचरण को प्रमाण देने हैं कि दे
 वो परम जानी जनक राजा कर्म के आचरण करने से अद्वैत
 होकर अज्ज्ञी तरह ज्ञान को प्राप्त भये थे और जो तम सम्पूर्ण
 जानी अपने को जानो तो भी कर्म करना ही श्रेय कहे कल्याण
 एवम् यह कहते हैं कि सब मनुष्यों को धर्म में प्रवृत्ति के अर्थ
 अर्थात् हमारे कर्म करने से सब लोग कर्म करेंगे नहीं तो
 जानी का व्यवहार देखि अज्ञानी भी लोग व्यवहार छोड़ि वेद
 मोक्ष हेतु लोक की रक्षा के अर्थ कर्म करना प्रयोजन है य
 ह विचारि कर्म करना योग्य है सो तम भूल के भी कर्म न त्या
 गना २॥

दोहा ॥
 कर्महिंसें जनकानक सिद्धि प्राप्त भयजोय लोक मर्यादा
 समक के करन योग्य तुं सोय २॥

[The page contains extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्
प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

शंकरभाष्यटीका

लोकसंग्रहः किमर्थं उच्यते यद्यदिति यद्यत् कर्म आचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माचरति इतरे जनस्तदनुगतः किञ्च श्रेष्ठो यत् प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते । तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसंग्रहमपि न प्रवर्तितव्यमित्याशंका मुत्थाप्य परिहरति लोकेत्यादिना अन्ताध्वयनसम्पन्नत्वेनाभिमतो यदिदं प्रतिषिद्धं वा कर्मानुतिष्ठति तत्तदेव प्राकृतो जनोऽनुवर्तते तेन विद्यावतापि लोकमर्थादास्थापनार्थं विहितं कर्तव्यमित्यर्थः श्रेष्ठानुसारितमिति तेष्वर्थाचारे दर्शयित्वा प्रतिपत्तावपि दर्शयति किञ्चेति ॥ ॥

स्वामिकृतटीका

कर्मकरणे लोकसंग्रहो यथा स्यात् तथाहं यद्यदिति इतरः प्राकृतो जनोऽपि तत्तदेवाचरति स श्रेष्ठो जनः कर्मशास्त्रे वा त्रिहतिशास्त्रे वा यत्प्रमाणं मन्यते तदेव लोकोऽप्यनुसरति ॥ ॥

पिशुनभाष्यटीका

लोकसंग्रहार्थं किं कर्तव्यमित्युच्यते यद्यदेति यद्यत् कर्माचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माचरति इतरो जनस्तदनुगतः किञ्च स श्रेष्ठः । वैदिकं यत् लौकिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रत्येतिलोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ ॥

गी.
टी.
त.

रामानुजभाष्यटीका

इदानीं शिष्टतया अपदेशस्य सर्वथा कर्मयोगपवकार्यस्य च ते लो
कसंघदं पश्यन् पि कर्मैकं कर्ममर्हसि श्रेष्ठः कृत्स्नास्तुता नृत्यानु
ष्टानुत्तयाचप्रथितो यद्यदाचरति ततदेवाकृत्स्नविज्जनोऽप्याचरति अ
नुष्टायमानमपि कर्मश्रेष्ठो यत्प्रमाणं यदंगयुक्तमनुतिष्ठति तदे
गयुक्तमेवाकृत्स्नविज्ञो को नुतिष्ठति अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतः
यादृशेनाप्रथितेन सर्वार्थं मोचितं कर्मसकलं सर्वदा नुष्टे
यं अथ यालोकनाशनजनितं पापं तानयोगादप्येनं प्रवर्धयेत् ॥

अभिनवगुप्तटीका

सृष्टार्थं ॥ १॥

परमार्थप्रपाटीका

अथैतदेव प्रकटयताह यद्यति श्रेष्ठः संभावितो जनः पयदाचर
ति उत्तरः शाकृतोऽपि जनः ततदेवाचरति तथा च स श्रेष्ठो जनो वै
दशास्त्रादिकं प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मनुते लोकोऽपि तदा
नुलंही कृतमवर्तते ॥ ॥

वनमालीटीका

ननु मया कर्मणि क्रियमाणो लोकः कथं तत्संयुक्तो यादिस्यत आह ।
यदिति श्रेष्ठो राजादिर्यदाचरति शुभमशुभं वा इतरस्तदनुगतो
जनस्ततदेवाचरति ननु शास्त्रमवलोक्या शास्त्रीयं श्रेष्ठाचारं परि
मृज्य शास्त्रीयमेव कृतो नाचरति लोकस्यत आह स यदि तिसृषु
ष्टोयल्लोकि कं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मनुते तदेव
लोकोऽप्यनुवर्तते प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मनुते तथा च प्रया
नभूतेन त्रयागता लोकरक्षणार्थं कर्तव्यमेवेति भावः ॥ ॥

ऊरुमेव नयेतीटीका

५ ननु महतां रजधीणं दृष्ट्वा सर्वलोकाः कर्म किं करिष्यन्ति समैकस्यैवाचरणेनैव करिष्यन्तीति चेत् तत्राह

經傳集解卷之六

ह यद्यदितियोमहतकुलप्रसूतः शास्त्रार्थज्ञः शास्त्रविहितावृष्टा
नकर्ता मश्रेष्ठः प्रथितो यद्यत्कर्माचरति करोति इतरस्तदुत्तरभावी
लोकस्तदेव कर्माचरति मश्रेष्ठो यत्प्रमाणं यद्यत्प्रमाणं यस्मिन्
यस्मिन् कर्मणि यद्यत्कासं प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुयायी तदनु
वर्तते तत्तत्कर्म तत्तत्कासं च अनुगच्छति स्वाचरणाय प्रमाणत्वेन।
स्वीकरोति अतः त्वमपि मत्तो राजर्षे भवतस्स कुले जातत्वेन

सिञ्चतः शतसुवश्रेष्ठसखोचितकर्माकरणेन योग्यतेति भावः
ब्रह्माण्डसहितः पञ्चाङ्गमने विसृज्य पृथक् पृथक् विधिविधि

रवेदने चरेण पुरुषन्तो हरणे च कृतं मित्रादिनिमित्तं ज्ञानेन च

मीणाक्रियमाणेपिलोकः किमि मधुसूदनीटीका तित्त संशुद्धायादिमासं न मे

श्रेष्ठः प्रधानभूतोरगजादिर्यत्कर्मावरतिशुभं वा न तदेवावरति ३८

वलोकाशास्त्रीयंशिष्टाचारंपरित्यज्यशास्त्रीयमेवकुरुतेनपुनरिति

करमाशंकावारवत्यतिपत्तावपिप्रेशानुसारितामितरस्पष्टप्रामा

सपदिनि सप्रशो लोकिकं वैदिकं वा यत्प्रमाने ऋरुते प्रमाणेन तस्य

तथावप्रधानभूतेन त्वया रात्तालोकसंरुतगाभेकर्मकर्मादेन

धानादयादिनोजनव्यवहारमभवेतीतिमायादिसभिप्रायः

सत्यनंहीटीका

कर्मणि कियमाणेपि मया कथमयं जन्तुः संग्रहणीयादिविधेः

सामान्यस्वतदाचरतीततः २ तत्रपादसप्तमः कर्मवर्ति

रात आचारं स्वयमेवामः कृतो नाचरतीतिवेत । सर्वे प्रभो न बोध

इदं लोकलोकवर्षा प्रमाणतन्त्रलोकेस्मिन्मन्त्रेणोपनिषत्

पुस्तसाद्ये सराभवंतीति चेन्न ब्रह्मादीनां प्रेषुतमत्वे पितृत्वं कर्मणामपूणासृविदितत्वे
 न संशयान्न त्कारण न ह त्वात् न चाप्राप्तीयं कर्म तैः कथं कृतमिति वाच्यं यत्तत्त्वज्ञी
 पसंतेषामपूणास्वीयमपि कर्म दोषाय न भवेदित्यस्य तु महिष्येयवैभवं
 ते जीयसा न दोषाय न ह्यैः सर्वभुजो यथैव च नालं तस्मात् प्रष्टुः कृतमपि कर्म
 प्राप्तीयं वेदोक्तं कुं यो दपूणास्वीयन कदापि कुं यीदिति भगवदभिप्रायः २१

+ ननु मया कर्माणि क्रियमाणेषु लोकाः किमिदं संप्रसूयते नीतीनां तितत् संश्लक्षणीयादिनां शंका प्रेष्टाचारानुविधायित्वा
+ प्रेष्टः प्रधानभूतो राजा दिव्यतत्त्वकर्मावरतिप्रभं वा न नरेण चरति उच्यते दित्याह +

+ श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजादिर्यत्कर्मावरतिमुभेवा न तदेवावरतिरत
 २ः प्राकृतस्तदनुगतो जनाः न त्वयत्स्वान्तं वेणोत्तर्यः ननु शास्त्रम
 वलोकाशास्त्रीयं शिष्टाचारं परित्यज्य शास्त्रीयमेव कृतो नावरति लो
 कश्चापि शास्त्रावरतिपत्रावपि श्रेष्ठानुसारितामितरस्य दर्शयति
 सपदि सप्रेशोलोकि कं वैदिके वा यत्प्रमाने कुरुते प्रमाणात्तेन मय
 ते तदेव लोकोपनवर्तने प्रमाणं कुरुते न तस्मान्ते येण किं विदित्यर्थः
 तथा च प्रधानभूतेन त्वया राजा लोकसंरक्षणार्थं कर्मकर्तव्यमेव प्र
 धाना त्वयापि नो जनव्यवहारा भवेतीति न्यायादिमभिप्रायः

सदानंदीटीका
कर्मणि कियमाणोपि मया कथमयं जनः संग्रहणीयादिनिश्रुतिवा
रणायादमाधवः । प्रधानभूतोरजादिर्ययदेवशुभाशुभं कर्मावरति
सामान्यस्तदाचरतीति ततः २ ननु शास्त्रं समालोच्य प्रहं शास्त्रीयमादे
रान् आचारं स्वयमेवामः कृतो नाचरतीति चेत् १ सर्वे प्रहोजनोयय
हेदिकं लौकिकं च वा प्रमाणत्वेन लोके स्मिन्नन्यतमोजनोपि च ५

गी.
टी.
२

तदेव कुरुते मातेन स्नानेन श्रेण किंचन तया प्रधानभूतेन लोकसंरल
णायच ५ शास्त्रीयं कर्म कर्तव्यं तस्मादिमांशयोदरेः ६ १॥

नीलकंठीटी. सप्तार्थ १॥

आनन्दीटीका

अवश्यं लोकमया दारतणार्थं तया स्नानमन्त्रमवेत्य कर्मणि वर्तते न
मिमाह श्रेष्ठः जामादिगणैरुत्तमः १॥

रामकंठीटीका

+ अथ तत्तु विदोष्य न्यकर्मपरित्यागे हेतुमाह +

+ लोकशब्देन त्रिवर्गमात्रोपदेशविषयभूतो जनोऽविवक्षितः तस्य सं
ग्रहः शास्त्रार्थानुष्ठातृलक्षणस्य तत्तु स्त्रीकारः तदेव तस्मात्तदेव ना
वश्यकरीयतया सम्पन्नसम्पन्नधामानस्तेषां पुरमातिष्ठन्कर्तुं
शास्त्रविषयातिकर्माणचरितमर्हति अतः श्रेष्ठः ऊलविद्याहमा
दिभिर्जायते नोपयत्किंचिद्वरतिकर्मानुतिष्ठति तदेव नाम त
श्चरो जनः स्वयं कार्याकार्यविवेकशून्यमति लोकोनुतिष्ठति यतः
संश्रेष्ठो जनो यदस्तु प्रमाणं कुरुते स्वयमनुष्ठानादुपपन्नं तदेव
पयति तं लोकोनुवर्तते अनुसरति ॥ १॥

लासिकी दत्तश्रीटीका

तथाहि ययदिति श्रेष्ठः ऊलविद्याहमादिनिष्पन्नो जनो ययकिंचि
त्कर्मानुतिष्ठते श्चरो जनः कार्याकार्यविवेकशून्यमतिस्तदेवा
नुतिष्ठति नाम त संश्रेष्ठो जनः प्रवृत्तिशास्त्रनिष्ठतिशास्त्रवायत्प्र
माणं कुरुते तदेव लोकोनुसरति ॥ १॥

पंचोत्तीटीका

लोकसंग्रहः ऊर्णतया च ऊर्णतश्च भवमाह ययदेति श्रेष्ठः ययत्क
र्माचरति श्चरो जनस्तदेव शास्त्रचरति स यत्प्रमाणं कुरुते यत्तौ किकं वै
दिकं वा प्रमाणं करोति लोकस्तत्कर्मानुवर्तते ॥ १॥

रणवीरसमिद्धोपिनी॥

ननु कथं लोको मत्कृतं पश्यन्कर्मणि प्रवर्ततामित्याशङ्क्याह
यद्यदिति श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजादिर्यद्यल्लभमशुभं वा कर्म
करोति इतरस्तदनुगतः प्राकृतोपि जनस्ततदेवाचरति न
तस्वातं श्रेणान्यत्करोति ननु शास्त्रीयं विद्वद्यकिमित्यशास्त्री
यं शिष्टाचारं कुर्यादित्याशङ्क्याह स इति स श्रेष्ठो यल्लौकिकं
वेदिकं वा कर्म प्रामाणां कुरुते तदेव लोकोप्यनुवर्तते प्रमा
णातयामन्यते एतेन च शिष्टाचार एव शास्त्रस्य प्रामाणात्
इदं यतीति प्रतिपादितं तस्मात्तस्यैव प्रधानभूतो लोकसंग्र
हार्थमेव कर्म कुर्यादिति भावः यद्वा श्रेष्ठो मुखो राजा सेनानी
वा यद्यदाचरति इतरस्तदनुयायी सैनिकजनोपि ततदेवाचर
ति स च यदेव प्रामाणां कुरुते नियमयति तदेव लोकोप्यनुव
र्तते ननु तदुल्लंघ्य स्वातं श्रेणान्यत्करोति इति श्रयं भावः भवानेव स
र्वनायकत्वात् सर्वेषां सैन्यानां राजा स्वधर्मं प्रवर्तक इति सर्व
एव स सैन्यराजानः सर्वनायकस्य भवतः प्रवृत्तिरूपामेवाज्ञां
प्रतीच्छन्तीति मातृमकरणेन तेषां स्वधर्माचरणविज्ञकर्ता भू
यति २१॥

मधुभाष

भाषा अनुवाद

और तमारे कर्म करनेसे सब लोगों की कर्म मे रुचि होयगी य
ह कहते हैं कि श्रेष्ठ कहे वरे लोग निवृत्तिया प्रवृत्ति कर्म जो
प्रमाण मानते और करते हैं सोई साधारण मनुष्य भी आच
रण करते हैं अर्थात् उनके अनुसार सब व्यवहारके अनुगा
मी होते हैं २॥

दोहा॥

जो जो करें महांजन और पुरुष करें सोय सोइ प्रमाण जो
कर्तव्य चले लोक तिह जोय २॥

ਸਿਰਫ਼ ਮਨ

ੴ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ ਤੇ ਚੰਗ ਨੇ ਮੀਰਜ ਰਾਜ ਰਿਹਾਇ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ
ਏ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੀਯੁਨੀ ਮਨਿ ਤੇ ਤੇਰੇ ਰਾਜੀ ਕੀ ਤੇ ਮਨਿ ਤੇ
ਏਰ ਮਨ ਰਾਜਾ ਮਨੀਯੁਨੀ ਮਨ ਤੇ ਮਨਿ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ
ਮਨੀਯੁਨੀ ਰਾਜਾ ਰਾਜਾ ਮਨੀਯੁਨੀ ਮਨੀਯੁਨੀ ਮਨੀਯੁਨੀ ਮਨੀਯੁਨੀ

136

ਸਿਰਫ਼

ਸਿਰਫ਼ ਮਨ ਤੇ ਚੰਗ ਨੇ ਮੀਰਜ ਰਾਜ ਰਿਹਾਇ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ
ਏ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੀਯੁਨੀ ਮਨਿ ਤੇ ਤੇਰੇ ਰਾਜੀ ਕੀ ਤੇ ਮਨਿ ਤੇ
ਏਰ ਮਨ ਰਾਜਾ ਮਨੀਯੁਨੀ ਮਨ ਤੇ ਮਨਿ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ
ਮਨੀਯੁਨੀ ਰਾਜਾ ਰਾਜਾ ਮਨੀਯੁਨੀ ਮਨੀਯੁਨੀ ਮਨੀਯੁਨੀ ਮਨੀਯੁਨੀ

न मे पार्थास्तिकर्तव्ये विषलोकेषु किञ्चन ना
न वा मम वा मम्येव नैव च कर्मणि २१ ॥

शंकरभाष्यं

यद्यत्र लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिरिति मो किं न प
श्यसि नेति न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्ये विषुपि लो
केषु किञ्चन किञ्चिदपि कस्मात् अनवाप्तमश्रुतमवाप्तये प्रा
पणीये तथापि वर्ते एव च कर्मण्यहं २१

आनन्दगिरिकृतटीका

कृतार्थस्यापि लोकसंग्रहार्थं विहितं कर्मकर्तव्यमित्युक्ता तत्रैव
भागवतमुदाहरणमेवोपमयति यदिमादिना अश्रुतस्य प्रा
प्तये तथापि कर्तव्यसम्भवात् न किञ्चिदपि विद्यते कर्तव्यमिति
कथमुक्तमित्याशङ्क्याह नानवाप्तमिति प्रतीकमुपादाय व्याख्या
नद्वारा विद्यावतोऽपि कर्मप्रवृत्तिं सम्भावयति नेमादिना अन्तः।
पार्थ अनर्तजो नुवादः भगवतो मे नास्ति कर्तव्यमित्येतदाकांक्षा।
द्वारा स्फोरयति कस्मादित्यादिना प्रयोजनाभावे तथापि नानुष्टे
यं कर्मेत्याशङ्क्य लोकसंग्रहार्थं ममापि कर्मानुष्ठानमिति ।
मत्वाद न प्रापीति २१ ॥

स्वामिकृतटीका

तत्र वाहमेवदृष्टान्तस्याह नमश्चिन्तिभिः हे पार्थ मे कर्तव्यं नास्ति
यत्तद्विषुपिलोकेषु अश्रुतं सत्त्वाप्येनास्ति तथापि कर्मणि वर्ते ए
व कर्म करोमीत्यर्थः २१

पिशुनभाष्यं

तदर्थं यति नमश्चिन्ति मे मम पार्थ कर्तव्यमनष्टेयं विषलोकेषु
किञ्चन किमपि न कृतश्चित्तेत् न मे अनवाप्तं अश्रुतं अवाप्तये।
प्रापणीयेनास्ति तथापि कर्मण्येव वर्ते २१

रामानुजभाष्यं

न मे सर्वे चरन्त्यावाप्तकामस्य सर्वतत्त्वसमसंकल्पस्य विषलोके।

गी.
टी.
र.

प्रदेवमनुष्यादित्रयेणैकं देतो वर्तमानस्य किं विदपि कर्तव्यमस्ति
अतो न वा स कर्मणा वा स व्येना किं विदस्ति अतोऽपि लोकरता ये कर्म
णो ववर्ते २१

अभिनवशुभकृतटीका

अपित करणीयमिदमिमेतावता तदत्र ऊर्वतामपि सिद्धौ जनका
दयो रक्षताः प्राप्तप्राणी यस्य परिष्णमनसोऽपि कर्म प्रवृत्तौ लो
कानुग्रहः प्रयोजनमित्यत्र श्रीभगवान्नात्मानमेव दर्शयतीति क।
गेति तस्मादसकृद्यव करणीयं कर्म कुर्यात् किंच विदितं वेद्यः
कर्मचेत्यजेत् २१ ॥ परमार्थप्रपाटीका

यतत्र केवलं तत्र भूषणमिदमपि न ये वावरा मीमाह न मे
इति भोषार्थं विषयिलोके प्रभुर्भवः प्रसूते प्रसूयवादेवपि तमनु
ष्यलोके प्रममकर्तव्यं किमपि नास्ति किमुदृष्ट्य कर्तव्यमिमाह ना
न वासमिति अत्राप्तस्य प्राप्त्यर्थं प्रयत्नः कर्तव्यश्चेतर्हि मम अनवा
सं किमपि नास्ति अत्राप्तसकलकामत्वात् अथ कामनातीतं परं
अत्राप्तस्य मिति मनोरथस्तर्हि किमु वक्तव्यं सूत्रेणार्हमेवा।
स्ति एवं विधोऽप्येकं कर्मणि वर्तयवग्रतः परिशेषालोकसंग्रहार्थं।
मेवमर्थः २१ ॥ वनमालीटीका

अहमेवावृत्तं तस्माह नमरति हे पार्थ मेममकर्तव्यं नास्ति।
यतस्त्रिलोके प्रप्रागतवासमवास्यं किंच न नास्तीति श्रुत्वात् त
थापि कर्मणि वर्तयव कर्म करोम्येवेति २१

ऊसमवेजयनीटीका

प्रावरणं चात्र प्रसूतप्रमाणमात्रमपेक्षितं न तत्रासद्वारा अथवा
विधितिषेधशावैयर्थ्यं स्यात् अतएव यत्र तत्र प्राणदो किंच
भगवान्नासदेवो लोकसंग्रहार्थं कर्मणि वर्तयवग्रतः निप्रसूतस्यापि क
र्मप्रवृत्तौ लोकसंग्रहमेतत् फलान्तराभिलाषशून्यत्वे बोधयत्नात्
दृष्टान्तेनाप्येवमवश्यं कर्तव्यतां वसवयति तमेवाप्यास्तीति।

विभिः हेपार्थ एषा प्रविष्टलोकेषु लोकेषु मेखरनरादिसहस्रेण
 स्वेकपावर्तमानस्य जगदुपकृतिर्ममस्य जगदुदयविभवलयली
 लस्य समसंकल्पस्य स्तनत्रयस्य सर्वेष्वस्य समकिंचन किंचिदपि कर्त
 वं करणीयं कर्म नास्ति न भवति न पुनस्त्रिषु लोकेषु न वा मम प्राप्ते।
 नास्ति यत्किंचिदपि वस्तु ज्ञाते तत्सर्वं प्राप्तमेवास्ति तथा वा मया न वा
 ये नास्ति तथापि कर्मणि वर्तेत एव पार्थ तिस्रो ध्येनाहं सर्वेष्वस्य।
 पि कर्मण्येव वर्तेते तममेखरस्यैव तस्यैव कथं न वर्तते इति सति
 ते ईश्वरस्यैव कर्मणि प्रवर्तनमस्ति चेत्तर्हि तदादिजीवानां तयोऽप्य
 मेवेति भावः २२ ॥

त्रिषु लोकेषु ५

अत्र चाहमेव दृष्टोत इत्याह विभिः ।

मधुसूदनीटीका

हेपार्थ मे मम त्रिषु लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति यतोऽनवाप्तं फ
 लं किंचित् ममावाप्तं नास्ति तथापि वर्तयत्व कर्मण्येव कर्म करो
 म्येवेत्यर्थः पार्थ तिस्रो ध्येन विमुह्यन् विवशं शस्युर्दत्तं श्राप
 मापमतेनामंते मत्समो ह मिव वर्तितुमर्हसीति दर्शयति ॥
 यदेपि नो कर्तव्यं तदादिजीवानां तयोऽप्यमेवेति २२ ॥

३५

सदानंदीटीका

अत्राहमेव दृष्टोत इत्याह विभिरीश्वरः ममेखरस्य हेपार्थ कर्तव्यं ना
 स्ति किंचन लोकत्रयेपि यस्मात्तेन वा ममेनास्ति किंचन प्राप्तं तद
 पीशो हेतुः स एव जगदिते २ २२ ॥

नीलकंठीटीका

कर्मणि वर्तेत एव प्रहे कर्म करोम्येवेत्यर्थः २२ ॥

आनंदीटीका

इतः परं स्वस्मिन् ममेखरस्य नामासु त्रयति अलब्धत्वा भाष्ये हि स
 र्वो जनः स्वकार्याण्यं प्रवर्तते मम तन्निजैर्गुणैः प्राप्तं प्राप्य किंचिद
 प्राप्य नास्ति तथा विहिते कर्मणि प्रवर्तते इमं २२ ॥

१ तस्मात्परमार्थज्ञानेनापि न लोकसंयता
 मेवोदाहरणं कुर्वन्नाह ॥

रामकंठीटीका

यं शास्त्रे विहितं कर्म सर्वथा उपेयमित्यत्र स्वात्मानं

हेपार्थ मम स्वार्थसाधनतया कर्तव्यं कार्यं न किंचिदस्ति यस्मात्त्रिषु लो

गी.
टी.
र.

केषु समस्ते जगत्पतवामे पूर्वमनासादितमिशनीमवाप्तव्यं सेका
श्रृणाय लब्धव्यं न किंचिदस्ति अलब्धलाभा र्थो हि सर्वः कश्चित्स
कार्यमारभते मम तु यथा प्रतिपादितं तत्तत्तान निष्ठा प्रतिष्ठितं
तस्य न किंचित्प्राप्तमस्ति अतश्चात्तादृशोऽपि सन् लोकवत्कर्मणि शा
स्त्रविहितेष्वने सततमुद्यक्तो भवामि अनेन यस्मात्परतिरेव सा
तस्य कार्येन विद्यते तस्य यत्कर्म तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समा
चर (१३४) ॥ २२ ॥

अत्र चाह मेव दृष्टान् इत्याह लासिकी मम

नेति हे पार्थ मेवार्ण्यमभेदवस्था एकस्य चरस्य किंच न कर्तुं
व्येनास्ति कृतः त्रिषु लोकेषु प्राप्तं सत्याप्यं नास्ति कामनात् न
यापि कर्मणि वर्तते एव कर्म करोमीत्यर्थः ॥ २२ ॥

पंचोलीटीका

लोकसंग्रहकर्तव्यता यो विप्रतिपत्तिं प्राप्नुवन्ते न परिहरति न मे
पार्थेति हे पार्थ त्रिषु लोकेषु मे मम किंच न कर्तव्यं नास्ति न पुन वा म
म वाप्तव्यं नास्ति प्रवाप्तव्यं प्रप्राप्तव्यं नास्ति तथापि निमित्तैर्मिते के क।
मणिग्रहं वर्तते एव ॥ २२ ॥

रागावीरसमिद्धो धिनी ॥

अत्र चात्मानमेव दृष्टं तयति न मे इत्यादि विभिः हे पार्थ विप्रुद्ध
त्रियवंपो हवस्सुरापत्यतेन प्रायो मत्समस्तमदमिव कर्मणि व
र्तितुमर्हसीति संबोधनाभिप्रायः यद्यपि मम कर्तव्यं नास्ति यत्
त्रिषु लोकेषु विषये किमप्यनं वा मम प्राप्तपूर्वमवाप्तव्यं नास्ति अ
लब्धलाभा र्थो हि सर्वः कश्चित्स कार्यमारभते मम तु कृतकृत्यता
न किंचित्प्राप्तमस्ति तथाप्येतादृशोऽपि हं कर्मणि वर्तते एव कर्म
करोम्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

मधुभाष्य

भाषाअनुवाक

इसविषयमे भगवान् अपने को दृष्टान्त कहते हैं कि देयार्थ
अर्जन देखो त्रैलोक्यमे भी हम को कर्तव्य कर्म कुछ नहीं है
तौ भी हम कर्म करते ही रहते हैं और हमको त्रिभुवनमे अ
लभ्य तथा किसी वस्तुमे अभिलाष नहीं है २२

श्लोक ॥

देयार्थ त्रयलोकमदप्यसौ कर्तव्यनादि जो अलभ्य द्वे
लभ्यमोहि वर्तते कर्महि मादि २२ ॥

3156 22 10 16

1. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 2. 本行提供多种理财产品，满足不同客户的需求。
 3. 本行设有多个服务网点，方便客户办理业务。
 4. 本行实行严格的保密制度，保障客户的资金安全。
 5. 本行定期举办金融知识讲座，提高客户的金融素养。

139

11 55 53

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 श्रीमद्भगवद्गीता ॥ अध्याय १० ॥
 अर्जुन उवाच ॥ शृणु मे ब्रह्मविद ॥
 कथं ब्रूयिष्यसि मे ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥
 अर्जुन ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ममेव त्मा
नु वर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

शंकरभाष्यं

यदि हि पुनरहे न वर्तये जात कदाचित् कर्मण्यतन्द्रितोः नलसः
सन् मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्त मागमनुवर्तयन्ते मनुष्याः हे पार्थ
सर्वशः सर्वप्रकारैः २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

लोकसंग्रहोपि न ते कर्तव्यो विफलत्वादिमाशङ्क्याह परिहीति १३

स्वामिहृतटीका

अकरोलोकस्य नाशं दर्शयति यदीति सर्वशः सर्वैः प्रकारैः जा
तकदाचिदन्तेदितो न लसः सम्यक् कर्मणि न वर्तयेत्कर्मना नुतिष्ठ
ये समैव वर्त्म मार्गे मनुष्या अनुवर्तन्ते नुवन्ते रत्रित्यर्थः २३

पिशाचभाष्यं सप्तार्थं २३

सामानुजभाष्यं

अतः सर्वेष्वरः समसंकल्पकृत् जगद्विभवलयलीलो जगद्वि
पकृतये मर्त्यो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाये सरवसुदेव गृहेवती
र्णास्तु कृत्वा लोचितकर्मण्यतेऽदितः सर्वस्य यदि न वर्तये मम शिष्टजना
ये सरवसुदेवस्तु तर्वात्मा कृत्वा विदुः शिष्टाः सर्वप्रकारेणाप्यमेव ध
र्ममनुवर्तते तेव स्वकर्तव्या ननु हानेनात्मानमनुयत्नं निरपगा
मिनो भवेषुः ॥ २१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

तलोकानां उभे दृष्ट्यैक प्रसिद्धत शिथिलि नास्या वंथते ता प्ररूढि
लक्षणो जायते २३॥ परमार्थ प्रणालिका

परमार्थप्रपाटीका

अथवातिरेकेः निष्कार यदीति ययहेतातकराविदपि अनेदितः
अनलसः सन्कर्मणि नवतेये कर्मनानुतिष्ठेयं तर्हि सममेव वर्त्ममा
गंसर्वशः सर्वमनुषाः अवेनुवर्तते अनुवर्तेरन्तु ननु संतोदासीन्य
~~तत्र ते चैः किं यो ज्ञाननिज्ञा रां कवलं जनधर्मं विद्वत्तमम्~~

गी.
टी.
२

~~ननु सति योहीति~~ २१ ॥

वनमालीटीका

अकरणे लोकस्य नाशमाह यदीति अहं यद्यनेदि तो नलसः सन्न
जात कदाचित् प्रवर्तयेत् कर्माणि नानुष्ठेयं तदा मम शिष्टाग्रे सरश्रीवा
सदेव सूनोर्वर्त्म मार्गं हे पार्थ मनुष्याः कर्माधिकारिणः संतः अनु
वर्तन्ते प्रवर्तन्ते सर्वशः सर्वप्रकारैः २१ ॥

रुसमवेजयनीटीका

नलीश्वरस्य नवकर्मणि प्रवर्तनं किमर्थमिति चेन्न प्रयोजनं श्रु
एवमाह यदीति यदि हीति निश्चयेन सर्वेश्वरोपहं यउजलावनी
र्णो वसुदेवनंदनो भूत्वा तं दिनस्मावधानं सन्न जात कदाचित् कुलो
चित् कर्मण्यहं नवर्तयेत् कर्म न कुर्यात् तर्हि दृष्टो नश्ये मां कृत्वा हे पार्
थ सर्वशः सर्वे मनुष्या मम वर्त्म सोचित कर्म सागरं मार्गं मनुव
र्तन्ते रत् २१ ॥

मधुसूदनीटीका + लोकसंघोपि नते कर्तव्यो विफलत्वादित्याशङ्क्या

+ यदि पुनरहमनेदितः अतलसः सन्न कर्मणि जात कदाचित् प्रवर्तये
नानुतिष्ठेयं कर्माणि तदा मम शिष्टस्य सूनोर्वर्त्म मार्गं हे पार्थ मनुष्याः
कर्माधिकारिणः संतः अनुवर्तन्ते प्रवर्तन्ते रत् सर्वशः सर्वप्रकारैः

२३

सदानंदीटीका

मार्गं सर्वप्रकारैस्ते नराः कर्माधिकारिणः सर्वदेवैः प्रवर्तन्ते रत् सन्न
षंष्टा प्रभो यद्यहं जगतामीशः कर्माण्यतल सोपि सन्न कदा
चित् नानुतिष्ठेयं तदा सर्वशितर्मम २२ ॥

नीलकंठीटीका

यद्यहं कर्मणि प्रवर्तयेत् तर्हि मनुष्याः ममेव वर्त्म अनुवर्तन्ते प्रवर्तन्ते
रत् कर्म न कुर्यात् त्रिसर्गः अनेदि तो नलसः सर्वशः सर्वप्रकारैः २३

प्रातरीटीका

श्रेष्ठैरुक्तं दृष्टान्ते पितृर्गौरत्रिसर्गः २३ ॥

रामकंठीटीका

इति यत्प्राप्तं तदेकाग्रं नृपुरुषविषयमेवेति निःसंशयतया प्रतिपादितवान् अथ तत्त्व
ज्ञापिसन्भगवां लोकवत्कर्मणि प्रवर्तन्ते रत् ॥

यद्यहेवर्णाश्रमोचितानि कर्माण्यनन्तरितः अज्ञातानस्यः सन् ।
 कदाचिदपिनवर्तेयं नतिष्ठेयं तत्सर्वपवमनुष्याः कर्मण्यधिकृता
 मानवाः प्रमाणाभूतचरितस्य समवर्त्ममार्गमाचारमनुवर्तेरन् प्र
 नुसरेषुः (वातरता) २३ ॥

लासिकी दल्ललीटीका

यतिरेकेनाशप्रसक्तिरिमाह यदीति द्वितीयये अज्ञातकदाचि
 दतद्वितोः नलसः सन् सर्वैः प्रकारैर्यदिकर्मणि नवर्तेयं कर्मना
 नुतिष्ठेयं तत्सर्वमनुष्याः कर्माधिकारिणा समैववर्त्मानुवर्तन्तेः
 नवर्तेरन्वित्यर्थः २३ ॥

पंचोलीटीका

अकरणे लोकस्य विनाशहेतुं सूचयति यदिसाहमिति द्वितीयतम
 हे अतद्वितः अनलसः यदि ज्ञातकदाचिदपि कर्मणि नित्यवैमिति के
 कर्मणि नवर्तेयं हेतुर्थं सर्वशः सर्वप्रकारैः मनुष्याः समवर्त्मानुवर्तन्ते २४

२५ वीरसमिद्धोधिनी ॥

ननु यदि कृतकृत्योऽसि तर्हि किमर्थं कुरुष्वेत्याशङ्क्य लोकसंश
 दार्थमेवेत्याह यदीति द्वितीयात् यद्यदमतद्वितोऽज्ञातानस्यः
 सत्कर्मणि स्ववर्णाश्रमोचिते ज्ञातकदाचित् नवर्तेयं नानुतिष्ठे
 यं तत्समप्रमाणाभूतचरितस्य सतो वर्त्ममार्गमाचारं सर्वपवम
 नुष्याः कर्माधिकारिणो मानवानां नुवर्तेत नानुवर्तेरन् ना
 नुसरेषुविति २५ ॥

मधुभाष्य

२५ ॥

141

भाषाश्रुवाद

तो फिर जो हम कर्मन करे तो कर्म न करने से जो लोगों
की हानि होयगी सोई देखावते हैं कि जो सावधान हो कर्म
में हम कभी न वर्तमान होय तो सब लोग हमारी ही राह
लेय अर्थात् हमारी नार करै २३

दोहा॥

जो उकदाचित ना करे कर्म निराल स में द सभ नर मार्ग ते
दि वलें पार्थनादि संदेह २३॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

142

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म वेदहे संकर
स्य च कर्ता सा सुपहत्या मिमाः प्रजाः २४ ॥

शंकरभाष्ये

तथाच को दोष इमाह उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोकाः लोक
स्थितिनिमित्तस्य कर्मणोः भावात् न कुर्या कर्म वेदहे किंच शंकर
स्य च कर्ता सा तेन कारणेनोपहत्या मिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्र
हाय प्रवृत्तस्त उपहतिं उपहननं कुर्यामित्यर्थः ममेष्टरस्यानु
ग्रहापयेत यदि पुनरहमिव ते कृतार्थबुद्धिरात्मविदमोवात
स्यात्मात्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति २४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

श्रेष्ठस्य तव मागीनुवर्तितं मनुष्याणां सुवितमेवेमाशंका हृषय
तितथाचेतादिता ईश्वरस्य कर्मण्यप्रवृत्तो नदनुवर्तिनामपि क
र्मानुपपत्तिरिति हेतमाह लोकस्थितौति इत्येष्टरेण कर्म क
र्तव्यमिमाह किंचेति यदि कर्म न कुर्यामिति शेषः संकरकर
णस्य कार्यं कथयति तेनेति प्रज्ञोपहतिरपि प्राप्यते चेत् किं न
या तव स्यादिति तत्राह प्रजानामिति तामनावरत्नमनुवर्ततां
सर्वेषां को दोषः स्यादित्यपेक्षाया मीश्वरस्य कृतार्थतया कर्मानु
ष्ठानाभावे नदनुवर्तिनामपि तदभावादेव स्थितिहेतुभावात् ए
यिद्यादिभूतानां विनाशप्रसंगादहर्णाश्रमधर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्च
धिकृतानां प्राणभूतानां पापोपहननप्रसंगान् परानुग्रहार्थं प्रह।
तिरीश्वरस्येत्तुक्तं तस्यति लोकसंग्रहाय कर्म कर्तव्यस्य कर्तव्या
भिमानेन सानाभिभावे ग्रामे प्रत्याह यदि पुनरिति कृतार्थबुद्धित्वे
हेतमाह आत्मविदिति यथावदात्मानमवगच्छन् कर्तव्याभि
मानाभावात् कृतार्थो भवत्येवेत्यर्थः अर्जुनादयत्रापि ज्ञानवृत्ति
कृतार्थबुद्धित्वं कर्तव्यत्वाद्यभिमानहीने तस्यमिमाह प्रमावेति न
स्य तर्हि कर्मानुष्ठानम फलत्वादनवकाशमिमाशंकाह तस्यापी
ति कर्तव्यस्यात्मविदापि परानुग्रहाय कर्तव्यमेव कर्मणाहेति शेषः २४

ततः किमतग्राह उत्तीदेय रिति उत्तीदेयः कर्मलोपेन न श्येयः न
 तश्च वर्णसंकरो भवेत् तस्याप्यहं कर्ता स्यो भवेद्यमेव मिमाः प्रजाउ
 पहर्यामलिनी कुर्या २५ ॥

न तस्य कोटोऽयमत्राह उत्सीदेयुरिति अनेन कारणेन उपदश्यामि।
माः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः कर्मोपदेति कुर्यामिति न तस्य
ममेष्टरस्यानुग्रहमापयेत्तयदि पुनरहमिव ते कृतार्थबुद्धिः आत्म
विदमो वा तस्यात्मविदो कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रहः कर्तव्य इति आत्म
संभेद उच्यते २४ ॥ रामानुजभाष्ये

रामानुजभाष्यं

[illegible]

यः कामदावारायज्ञधर्मनिश्चकारणादेवोत्सीदेषुः न ह्यभवेत्तुः शः
स्वाद्यावाराणामपातनात्सर्वेषां शिष्टानां संकरस्य वा कर्तव्या अन
यवेमाः प्रजा उपदमा एवमेव तमपि शिष्टजनाग्रे सरणां न नयो
युधिष्ठिरानुजः सन् शिष्टनयाय दित्ता न निष्ठाया मधिकरोषित
तस्तदावारा नुवर्तिनो कृत्स्नविदः शिष्टाश्च मुमुक्षुः स्वाधिकारः
मज्जानेतः कर्मनिष्ठाया मनाधिकुर्वन्तो विनश्येयः अतो व्यपदेशे
न विदुषा कर्मैव कर्तव्यम् २४ ॥

अभिनेतृवृत्तसङ्ग्रहटीका

यत्कर्मवासनां च न मोक्षं शक्नुवंति तान् द्वारोचना अप्रयितं प्रथ
वशिंथिली भवंति २५ ॥ परमार्थप्रपाटी.

उत्सीदेयुरिति ग्रहेवेत्तर्मनक्रयानर्हि इमे लोका उत्सीदेयः स्वकः।

४ ननु संगोदासीनस्य तव लोकेः किं प्रयोजनमिच्छा शंका वर्णाश्रमधर्मं प्रवर्तकः सन् परमकारु
णिकोऽस्मीत्याह ॥

मलोपेनभ्रंशेषुः ततश्चयोवर्णसंकरोभविष्यति तस्यकर्ताहमे
वस्यातत्रमत्कृपापात्रत्वेनस्थिताः प्रजाउपहस्योमालियोः पदनाः
कुर्यां यथासार्गभ्रंशानां नानायात्रवोरादिभीतिर्माभूदितिह
यथाकोपिमार्गदृष्टाभवतिप्रकृतेयितयेव ~~ततश्चयोवर्णसंकरोभविष्यति~~
~~ततश्चयोवर्णसंकरोभविष्यति~~ २४ ॥

वनमालीटीका

ततः किमतश्चाह उत्तीरेपुरिति ग्रहमीश्वरश्चयदिकर्मनकुर्यां
तसामदनुवर्तिनांमन्वादीनामपिकर्मलोपेतलोकस्थितिहेतोः
कर्मणोलोकाउत्तीरेपुरितशेषः तयावर्णसंकरस्यकर्ताह
मेवस्यातेनवेमाः सर्वाः प्रजाग्रहमेवहमाम् तमालनायकपया
प्रहजोहमीश्वरः कथंहमामितिभावः २४ ॥

रुसमवेजयनीटीका

तथावर्णानुवर्तनेस्वधर्माद्वृत्तेनजीवानामधःपतन
मितीह ॥

उत्तीरेपुरितिधर्मसंस्थापनायसर्वधर्मकृतश्रेयसगतकउनुभिस्त
तुः प्रजापालकोहवेद्यदिसकुलोचि ~~तथावर्णानुवर्तनेस्वधर्माद्वृत्तेनजीवानामधःपतन~~
~~तथावर्णानुवर्तनेस्वधर्माद्वृत्तेनजीवानामधःपतन~~ तेषास्त्रीयंकर्मनकुर्यांनक
रोमितहीमेसर्वमउक्ताचारकर्मकारिणोमहाचाराधीनधर्मव्यवसा
यिनोलोकाजनाउत्तीरेपुरिभ्रंशवाराभवेयुः शास्त्रीयेकुलाचारेभ्रंशे
सतिकुलमर्यादलोपात्तेकरस्यवर्णसंकरस्यकर्ताहमेवस्यावप
नरतयवर्णसंकरदोषतस्मात्स्थिताः प्रजाः प्रजापालकोभूत्वा
हमुपहसाधर्माकरणात् ~~तथावर्णानुवर्तनेस्वधर्माद्वृत्तेनजीवानामधःपतन~~
~~तथावर्णानुवर्तनेस्वधर्माद्वृत्तेनजीवानामधःपतन~~ मलिनाः कुर्यां तस्माद्यथाहमेवप्रजासंरक्षणायकमक

रोमितथातममुत्रमकुलप्रस्तुतः पाण्डु
नदलोपमस्तुभ्रंशो ममशास्त्रादिक
मेत्यक्तातोनेप्रवर्तिष्येतेहिंसेताननिष्ठ
दृष्टासर्वेतांनिजनासनेनिष्ठानिष्ठानि
स्ववर्णविचनकर्मपरित्यजनीतिभावः २४

+ अष्टस्यतवमार्गानुवर्तित्वमनुष्णाण मधुसूदनीटीका अचितमेवकोदोषइत्यतश्चाह

+ ग्रहमीश्वरः वेद्यदिकर्मनकुर्यां तसामदनुवर्तिनांमन्वादीनामपिक
मानुषपतेः लोकस्थितिहेतोः कर्मणोलोपेनेमेसर्वलोकाउत्तीरेक
वितशेषः ततश्चवर्णसंकरस्यकर्ताहमेवस्या तेनवेमाः प्रजाग्रह
मेवोपहस्योधर्मलोपेनविनाशये कथंवप्रजानामनुग्रहायंप्रहृतरं
सरोहंताः सर्वाविनाशयेयमित्यभिप्रायः यद्यराचरतीत्यादौ परा
यथायोजनान्त्रकेवललोकसंग्रहंपश्यन्कर्तमहंसि अथितश्रेयाचोराता
दपीत्याह यद्यदिति तथाचममश्रेष्ठस्यादृशशाचारस्तादृश्यवम

नांचतुः लोकानाम

गी.
टी.
२

दनुवर्तिनात्त्वयानुष्टेयो न स्याते येणात्परमर्थः कीदृशस्तवाचारो यो
मयानुवर्तनीयश्चाशं कायां न मे पाथे सादिभिस्त्रिभिः श्लोके स्तत्त्व।
दर्शनमिति त्रिनृतवेष्टरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वीत सापिक
हंताभिमानाभावात्कापिततिः समतनीवस्य लोकसंग्रहार्थं क
र्माणि कुर्वीत सा क हंताभिमानेन तांभिभवः सादिमतश्चाह १४ ॥ ना५

सदानेदीटीका

यद्यदेकर्मणो कुर्यात्तदा मदनुवर्तिनां कर्मकरणात्तोलोकस्थितिहे
तोश्च कर्मणाः १ लोपेतेते विनश्येयः सर्वकर्माधिकारिणः तदा क
र्माहमेव संविर्णानां संकरस्य च २ समाः सर्वाः प्रजास्तेन धर्मलोपेन मे
करात् ग्रहमेवोपदस्योयः प्रवृत्तौ नुग्रहाय मेः ३ २४ ॥

नीलकंठीटीका

ततश्च किमिति तत्राह उत्तीरेषुरिति यद्यदाचरतीत्यादेशपरायो।
जना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कते मर्हसि अपितु श्रेयाचारत्वाद्
पीत्याह यद्यदिति तथाच मम श्रेष्ठस्य पादशाचाचारस्तादृश एव म
दनुवर्तिनात्त्वयानुष्टेयः न स्याते येणात्परमर्थः कीदृशस्तवाचा।
ये यो मयानुवर्तनीयश्चाशं कायां न मे पाथे सादिभिस्त्रिभिः श्लोके
स्तत्त्वदर्शनमिति मधुसूदनश्रीपाराः २४ ॥

शान्तीटीका

ततश्च को दोषश्चाह उत्तीरेषुः सदाचारानवगमात्मात्मनोपेन वि
नश्येयः तथाच वर्णाश्रमधर्माणां मिश्रीभावस्य मया दाया अनिय
मात्कनीयाम् अतएव विशुद्धलीकरणादिमाः प्रजा उपहसाम्
ममेष्टरस्यानुग्राहकत्वं हीयते इत्यर्थः २४ ॥

रामकंठीटीका

किंचातश्चाह ॥ यद्यदेकलोकवत्त्वासवोदितं कर्मानाचरेयं तदमी लोकाः समस्ता।
निभुवनानि संसारपुरुषोचिततत्त्वकर्मफलोपभोगाधिकरणभू
तास्तु उत्तीरेषुः उक्ता देविनाशं भजेयुः कर्मनिवन्धनादिलोकानां स्थि
तिः किंच तथाविधं कर्मा कुरुते संकरस्य वर्णा विभागमिश्रीभावस्य का।

जीप्रवर्तकोभवेयम् सर्वेहिपुरुषाः प्राप्तास्तीयेकमाकुरुवाणामनु
 वर्तमानाः स्वस्वतन्त्रातिविहितं कर्म यथेष्टमन्यजातिविहितता
 दिनाविशेषेनाप्यवरतः संकीर्णवर्णनामाश्रयः अतोहमेवर्ण वः
 संकरदोषस्य कर्माणां किंवातश्चाप्रजातान् कर्मभूमिजननः २५
 प्राप्तास्त्वोदितकर्माधिक्यतासर्वान्सौरिणः पुरुषानुपदमां उ
 पचानेन विनाशेन योजयेयम् यत्तादिप्रजायथाविहितं कर्मानाव
 रंत्यः स्वर्गादिप्राप्तेर्येनानि सर्गतस्तन्तान् प्रमत्वा केवल्यतत्तणा
 इतमात्पुरुषा यो ह्येव हिंसाः तत्कर्तार्यगभावशामिलतयांति
 नाशमाश्रयः तदिह परमेष्ठरेष्वापरिकल्पितजगत्कीडानियमे।
 युष्मापकलंमयेवाः चरितं भवेदन् २५

लासिकी वसुन्तीटीका

ततश्च किम् रसतश्चाह उत्तीदेयुरिति यद्यदेकर्म न कुर्यात्तदिमेतो
 का उत्तीदेयुः कर्मलोपेन नश्येयुः कर्मनिवन्नादिनो कस्थितिः
 ततश्च वर्णसंकरो भवेत्तस्याप्यहमेव कर्मा भवेयं ततश्चेमाः प्रजा उ
 पदमां मतिनीकुर्याम् २५ ॥

पंचोत्तीटीका

तमेव दोषे दर्शयति उत्तीदेयुरिति चेत्तद्विग्रहं कर्मनिमित्तमिति के
 न कुर्यात्तदिमेतोकाः स्थितिनिमित्तस्य कर्मणः प्रभावान् उत्तीदे
 युः विनश्येयुः वपुनः संकरस्य वर्णसंकरस्य कर्माप्यहमेव स्यां भवा।
 मिश्रमाः प्रजा उपदमां मया एव उपहता सुरिगर्थः २५

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

ततश्च किमित्याहोत्तीदेयुरिति यद्यहमीश्वरः प्राप्तास्त्वोदितं
 कर्म न कुर्यात् नाचरेयं तदमीलोका उत्तीदेयुर्विनाशो भजेयुः
 मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि कर्माणां चरणलोकस्थितिहेतोः
 कर्मणो लोपादिति भावः किंच संकरस्य वर्णविभागमिष्टीभा

145
 वस्युव तथाविधं कर्माकुर्वन् न ह मेव कर्तास्यां सर्वे हि मदनुया
 यिनो जनाः स्वस्वं कर्म त्यक्त्वा पदजातिविहितं तयथेष्टं कुर्वा
 णाः संकीर्णवर्णतामाप्नुयुरिति भावः ततश्च किमित्याह
 इमाः कर्माधिकारिण्यः प्रजा अहमेव धर्मलोपेनोपदन्त्या वि
 नाशयेयं अयमशभिप्रायः एतादिकर्माधिकारिण्यः प्रजाम
 दनुयायित्वा म्मां तूस्मीमासीनं विलोक्य भोगमोक्षोभयफल
 कथया विहितकर्मानाचरणत्वर्यापवर्गाभ्यां दूरवदिष्णुः
 तानरकतिर्यक् प्राप्तिलक्षणं विनाशमाप्नुयुः कथं वा दस्मी
 श्वरः सर्वत्र समः करुणामयश्चेतासामनुग्रहार्थं प्रवृत्तः सन्
 अथो गतिप्राप्तलक्षणेन विनाशेनैता योजयेयमिति अतो म
 यापिलोकसंग्रहार्थमेव कृतं स्ववर्णाश्रमोचितं कर्मानुपपन्नं
 स्वमपितदर्थमेवाचरेति २४॥

मधुभाष्य

२४॥

भाषाश्रुतवाद

तो उसमे जो होगा सो कहते हैं कि जो हम कर्म न करें तो धर्मलोप हो जाय औ धर्म लोपसे प्रज्ञानष्ट होयगी औ वेमर्जा द हो राह कोर जो जिसके मतमाने सोरकरे तो संसारमे उ राचारसे वर्णशेकर जमैंगे फेरि इस श्रुतिवितके कर्ता भी ह मी ठहरे श्रुती प्रजा आपही नष्ट किया यही होगा २४

दोहा ॥

होय विनाश यदलोक जो कर्म करों में नाहि वर्णसंकर क
ताबनों प्रजानाश होय जाहि २४ ॥

卷之四
 四
 四
 四

सक्ताः कर्मण्यविहंसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विहंसो यथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं २५

शंकरभाष्यं

सक्ता इति सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणाः फले सम भविष्यतीति के
विद्विहंसो यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद्विहंसो नाम विनया असक्तः
सन् तद्वत् किमर्थं करोति वक्तुमविकीर्ष्यथा कर्तुमिच्छुः लो
कसंग्रहं २५ ॥ ग्रान्तरिक्तटीका

दृष्टान्तदोषान्तिकरूपं श्लोकं वा करोति सक्ताश्चादिना असक्तः ।
सन् कर्तव्यभिमाने फलाभिसन्धिं वा कुर्वन्निति यावत् २५ ॥

स्वामिभूतटीका

तस्मादात्मविदापि लोकसंग्रहार्थं तत्कृपया कर्मकार्यमित्युपसंहर
ति सक्ता इति कर्मण्यसक्ता अभिति विष्टाः संतः प्रज्ञायथा कर्म कु
र्वन्ति असक्तस्स निदानपितृपुत्रैव कुर्यात् लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः २५

पिशानभाष्यं

ततश्च सक्ताः असक्ताः फलाभिसंधौ विद्वान्ज्ञानी तथा तेन प्रकारे
ण असक्तः फलाभिसंधिरहितश्चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहं
लोकसंग्रहं कर्तव्यं धर्मोपादानं २५ ॥

रामानुजभाष्यं

अविहंसो यथात्मयुक्तस्त्वविदः कर्मणा सक्ताः कर्मणा वर्जनाय सं
वेधात्मात्मयुक्तस्त्वविनया तदभासरूपज्ञानयोगेनाधिकृताः कर्म
योगाधिकारिणः कर्मयोगं एव यथात्मदर्शनाय ऊर्वन्ते तथात्मनि
युक्तस्त्वविनया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयोग्याः स्वयंपदेश्यशि
ष्टलोकस्वरूपाय साधारणशिष्टलोकानां निश्चयं चिकीर्षुः कर्मयो
गमेव कुर्यात् २५ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका

यतस्तेन सम्यग्ज्ञानेन शृताः अतो बुद्धेर्भेदे विगतनेतेषां परमो य
मनर्थश्च सन्तु यथायमेवैव प्रथियमेवा २५ ॥

परमार्थप्रपाटी

सक्ता इति अविहंसः परमार्थानभिज्ञाः कर्मजज्ञाः कर्मसि सक्ताः

एवमस्मदृष्टान्तेन सद्भिरपि कथं वर्तितव्यमित्याह

गी.
टी.
र

संगात्कर्मणाः फलावशंभावनियमश्चेति निश्चितफलाशयाप्रवृत्ताः
सेतोयथा कुर्वन्ति एवमसक्तोपि विद्वान् तथाविधमार्गमनुलेख्य
कुर्यात् किंभूतः लोकसंग्रहविकीर्षरिति पूर्ववत् २५॥

वनमालीटीका

ननु तेनेव तानि नोपि कर्मो विद्वान् कर्मणोः को विशेषस्तथा
ह सक्ता इति सक्ता मदीयमिदं कर्म नेनेदं फलमेभवत्ति मितिभीमे
नः असक्तो भगवत्कारितमिदं कर्म तमदीयमनेन सयव प्रपन्ना
मिति भीमानुलोकसंग्रहमिदं कर्म कुर्यात् अतो महदेतरेतत्
कर्मणोरिति भावः २५ ॥

ऊसमेवेजयन्तीटी.

नन्वीश्वरस्य सर्वतत्त्वस्य स्वतंत्रस्य तत्त्वलोकसंग्रहार्थं कर्मो वरुणं भवति
तनुकेन प्रकारेण त्वं करोषीत्यं मम शक्ये वनालिपयस्तत्त्ववाचिन्ये
स्वयं प्राप्तिमतेनानन्तप्रकारव
त्ते परं तु मत्प्रत्यक्षानामल्पशक्तौ
नामनीमानां परतन्त्राणां जीवा
नामधेयं चित्तानि न केविद्वानि
नः सन्ति ते सर्वे केन केन प्रकारेण
कर्मजुर्वन्तु भवेद्यमेव पवप्रका
शमिदमेवेति चेन्न त्राह २५

मन्त्रिणः दुष्टेति नित्यं यद्यपि मम स्वकलोचितकर्मसागे दोषो
न भवेत्समर्थतात् परंतु स्वकर्मसागेन प्रजानां त्रकारोपतनं भवे
दिति भावः स्वस्य लोकोपकारकत्वेन तत्संग्रहार्थं निजकर्मकरणां
दूर्णयित्वा प्राप्तव्यविद्यानां जीवन्मुक्तानां लोकसंग्रहार्थमवश्यं क
र्मकरणीयमिति निजासावदमुक्तजीवसाधारणेन दर्शयति सक्ता
इति हेभारतभरतवंशजप्रविदोऽसुभुतवः प्रात्मानविशदि
नाः कर्माधिकारिणः प्रात्मानाभासेष्वनधिकारिणो जनाः
कर्मणि सक्तास्तत्कलाभिकोत्तया तस्मिन्निष्ठाः सन्तो यथा कर्म
कुर्वन्ति तथा विद्वान्स्वोचितकर्मोत्तरणेन निर्मलीकृतान्तराणां
तया लब्धात्मानवान् लोकसंग्रहस्य धर्मोत्तरणेन लोकानां धर्म
निश्चयविकीर्षः कर्तुमिच्छुः कर्मण्यसक्तः फलाभिलाषशून्यः सन्
कर्मकुर्यात् ननु यस्मात्परतिरेव स्यादित्यत्र तस्य कार्यं न विद्यतः
तिवदता भगवता प्राप्ततस्य प्रात्मानि संतुष्टत्वेन येदिकुपारलो
किकफलस्य हाश्रयत्वेन कर्तव्येनास्तीत्युक्तं इदं लोकसंग्रहार्थं
विशेषावश्यं कर्मकर्तव्यमिति सुकृतेन विशेषरतिरेकसमं कर्म
करणानां करणमुद्यादिफलाभावेन कर्मन करणीयम् किन्तु लो
कसंग्रहार्थं कर्तव्यमिति सर्वत्रापि व्याख्येयम् अत्र यदि लोकसं
ग्रहार्थमेव कर्मकर्तव्यमिति भगवतो विशेषा मुपपन्ना तर्हि यस्य
विशेषः कर्मदृष्ट्या ये लोका कर्मकुर्यंसेतावश्यं कर्तव्यं नायेताम् ।

कर्तुं

विषयः

यजुषो भगवता दयो विद्वंसो निष्काम
कर्मफलानां प्राप्तयन्तस्तथा त्वमपि कश्चि
सि वेदात्मानं मां प्राप्स्यसीति सन्तोषनायाय
यद्वा भगवाने तस्या रतः प्रीति युक्त रत्यर्थः +

सिद्धे न प्रसिद्धे नापि देशान्तरमुपवृत्त्या प्रसिद्धिं प्राप्य न कर्तव्यमि
ति प्रतिभाति तथा वाद भगवान् कृतं ज्ञातः नित्यमज्ञातवर्ण
मश्रुतिमयेन ब्राह्मणः ज्ञातीनां तव सत्तम्ये नैव विधेयं किंच नेति +

+ ननु तवेव सारस्य लोकसंग्रहाय कर्माणि कुर्वीत मधुसूदनीटीका सापि कर्तृत्वाभिमानाभावात् कश्चित्तिः मम तु जीवस्य
लोकसंग्रहाय कर्माणि कुर्वीत स कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञाना

+ सक्ताः कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसेधिना च कर्मण्यभिनिविष्टाश्चु
विदो मोः सायथा कुर्वन्ति लोकसंग्रहे कर्तृमिदुर्विज्ञानात्मविदा
पितथैव कुर्यात् किंच सक्तः स न कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसेधिना
कुर्वन्निमग्नः भारतेति भरतवंशोद्भवत्वेन भात्तानेन तस्यांतरतले
नवात्यं यथा कृष्णसार्थवोधयोगो सीति दर्शयति ।

कर्मः

२५॥ सरानेदीटीका

नलीश्वरस्य नवत कर्तृत्वादेरभावतः न ततिर्मेतन्नीशस्य ततिज्ञा
नाभिभूतिनः १ कर्मणि क्रियमाणे सादिमाशंकादमाधवः यथा
फलानुगणेण कर्तृत्वाभिनिवेशतः २ कर्मण्यभिनिविष्टाश्च कुर्वे
यत्ताः सकर्मतत तथैव कर्तृमिदुः स ज्ञात्मा विलोक्य संग्रह
कुर्यात् सक्ता फले रागे कर्तृत्वाभिमतितथा तथा च क्रियमाणेपि
नमः कर्मणां विदो न हि ४ ततिर्नापि मुमुक्षोवापीश्वर्यं प्रकुर्वतः ।
किंच कर्तृत्वापीः कर्मफलैरागस्य वंधने ५ हेतुलस्य तथैव कर्तृत्वा
मोतिबंधने भात्तानेन तदनेन यथा कर्तृवोडुमर्हसि ६ यदेतत्कष्टकु
लोत्पन्नतया भारतशास्त्रतः २२५ ॥

तं

नीलकंठीटीका

यदि मादृश एव तं कृतार्थो सितथापि परानुग्रहाय कर्मणि कुर्वि
माद सक्ता इति कर्मणि कर्मफले कुर्वन्ति कर्माणीति शेषः प्रस
क्त इति केदः २५॥

ग्रानदीटीका

विद्वद्विद्वदिशेषे दर्शयति फलारिभेदेन कर्मणि सक्ताश्च वि
दो मो यथा महता प्रयासेन कुर्वन्ति तथैव विद्वानसक्तोपि लोकसं

गी.
ही.
र.

ग्रहेचिकीर्षमंदताप्रयासेन ऊर्ध्वदितितियोजनम् अविहदर्शन
मत्रमहताप्रयासेन करणे दृष्टान्तमात्राय २५ ॥

रामकंदीटीका

148
अतोयथायेन प्रकारेणाविहं सोयथोक्तात्मनस्तत्तानमूयत्वामुख्य
याविहमयारदिताः पुरुषाः कर्मणि दानिकसत्तसाधनभूतय
तादिक्रियात्मकेषां पारेसक्तास्तदेवपरत्वेन मयमानास्तावन्मात्र
परिसमाप्तपुरुषार्थाः सन्तः ऊर्ध्वदितिविहितानिकर्माणचरन्ति
तथैवनेन प्रकारेणासामान्यजनउल्लंघनस्वरूपसंवेद्यनल्लजाननि
ष्टत्वात्तत्तदशाभियोगरूपेणाविहंमरमांपदितः ऊर्ध्वकर्मणा नमः
वरेत् कीदृशस्तन्प्रसक्तोतिरुनरागनरास्तत्तात्त्वादसत्तपरिरम
त्वालोकावस्वर्गादिभगविषयेनतत्तत्कर्मफलसंगेनरहितः किम
र्थमेवंऊर्ध्वदितिहेतुगर्भविशेषेणमाह चिकीर्षुलोकसंग्रहम्
लोकस्यानुपपन्नजनसंग्रहेस्वोक्तंचिकीर्षुः सम्पिपादयिषुः।
विहितवेद्येनहिविदुषातत्तत्तानोपदेशयोग्यताप्रमल्लोकनरक
नाः पातादिदुःखाउजिहीर्षुतथाकर्मचरणीयेयथा लोकस्तदनुव
र्तमानाः सकर्मानुष्ठानात्सर्गादेरपिफलात्रयपैति

नमस्तस्मै २५ ॥

लासिकी वल्लभटीका

ननुतवेसरसलोकसंग्रहार्थकर्मऊर्ध्वणासापिकर्हत्वायभिमा।
नाभावात्रकापिदितिः जीवस्यतदोपवतोपिकर्मऊर्ध्वणास्यत।
विमग्रचित्ततयासमाधानानुपपत्तेर्वोधहानिः सादिसनशाह स
कारति अविहं सोवोधमूयाः कर्मणि सक्ताः फलाभिलाषेणतली
नचिताः यथाकर्मऊर्ध्वन्ति तथालोकसंग्रहेचिकीर्षुः पुरुषः लो
कस्याप्रवृत्तजनसंग्रहेस्वोक्तंचिकीर्षुः सकः सकलाभि।
लासकर्हत्वायभिमानाभावेनतदनिमग्रचित्तः सत्कर्मऊर्ध्वान्
तत्तत्तादस्यसंगरादित्येनैवविशेषरस्यतशाह विद्वान् अत्यन्त
उल्लंघनस्वरूपसंवेद्यसमाहितः तत्तत्तम् परमार्थचमत्कारम्

नः स्वानुभवे विनाशमस्या मोनजानानिशीधास्वादमिव दिज इति ।
 तत्र कंजलार्णवे योगिनो विविधे वैशेर्नराणां मुपकारिणः भ्रमन्ति ।
 पृथिवीमेताम विलान्तस्त्रिणिः अलस्यादियथा लोके यो मिरवन्दा
 कं योगिनिः नतशाणो ग्रहाणो वतथा हनेत योगिन इति २५ ॥

पंचोत्तीटीका

आत्मविशेषि स्वात्मनः कर्तव्याः भावेऽपि पराश्रयार्थं कर्म कर्तव्यमि
 त्याह सक्ता इति हेभारतयथा अविहंसः अनात्मताः कर्मणि सा ।
 क्ता कर्मफले कवः कर्म ऊर्वन्ति तया विद्वान् असक्तः कर्मफले निः
 स्सहः लोकसंग्रहं च कीर्षुः लोकानुग्रहं कर्तुमिच्छन् स कर्म ऊर्षीत् २५

रणवीरसमिद्धोपिनी ॥

यस्मादकरणेन प्रजाविनाशस्तस्मादेवं कर्तव्यमित्याह सक्ता
 इति कर्मणि विषये विहंसः किं कर्तव्यं किंचा करणीयं किमि
 दमाचरणीयमुतेदमित्यादि विषये निश्चयदीनाः सक्ता भवा
 दृष्टोषु कृतानुवृत्ति लक्षणसंगाः श्रेष्ठानुवर्तिनो जना यथा ऊ
 र्वन्ति ऊर्षुर्विहितं कर्माचरेषुः समवर्त्मानुवर्तते इति वल्लि उर्थ
 लद्विहान्कर्मसु निश्चयात्मकबुद्धि विधिपुष्टकलक्षणं लोक
 संग्रहं च कीर्षुर्भवा दृष्टः क्षत्रियप्रवरस्तथा ऊर्षा हि दितक
 र्मानुतिष्ठेत् यतो सक्तः प्रकारो वै विसृतिश्चुतेः अः विसृ
 स्तस्मिन्मयी श्वरे सक्तः मदनुष्ठितं कर्म स्वप्रवृत्तौ प्रमाणतया
 जानन्मदनुवर्तीति यावत् अयमशायः यथा देहकृतकृत्यो
 यि स्वानुवर्तिजनसंग्रहार्थं कर्माण्याचराम्येव एवं मत्सक्तो
 यि जनस्तथा ऊर्षीत् यथा तदनुवर्तिनो न्येपि जनास्तकर्म
 चरणं प्रमाणीकृत्य स्वकर्मणि प्रवर्तेरिति २५ ॥

२५॥

149

भाषाअनुवाद

इसवाले आत्मज्ञानी को भी लोगों पर कृपाकरि सिद्धादे
ने के अर्थ कर्म करना चाहिये इसी को कहते हैं कि हे
भारत अर्जुन कर्ममें आसक्त होकर जैसे अज्ञानी लोग
कर्म करते हैं तैसे लोगोंके उपदेश की इच्छा करि विहा
न कहे ज्ञानी भी कर्मकरै तो धर्मकी मार्ग बनी रहै गी २५

होहा॥

सक्त होयके कर्त निमहे अर्जुन जह कर्म त्यों असक्त
होय पंडित करै लोक हित धर्म २५॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

150

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ ५५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

नबुद्धिभेदेजतयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनो योजयेत्स
र्वकर्माणि विद्वान्पुनः समाचरेत् २६ ॥

शंकरभाष्यं

एवं श्लोकसंग्रहे विकीर्णममात्मविदः कर्तव्यमस्त्यस्य वा लोकसं
ग्रहमुक्ता जनस्तस्यात्मविदिदमुपदिश्यते नेति बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदः स
या इदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलमिति निश्चयस्याप्युद्धे
र्भेदने चालने बुद्धिभेदस्तत्र जनयेत्त्रोमादयेदज्ञानामविवेकिनां कर्म
संगिनो कर्मणा सकानां ग्रासकृतानां किन्तु कुर्याद्योजयेत् कारयेत्
सर्वकर्मणि विद्वान् स्वयं तदेवा विदुषां कर्म प्रज्ञोऽभियुक्तः समाचरन् २९

शान्दगिरिकृतटी.

सुतेमद्योत्तरसोकमवतारयति एवमिति कर्तव्यं कर्मेति शेषः पूर्वा
 र्त्तमेवंव्याख्याय उत्तरार्त्तं यत्र पूर्वकं अवतार्यव्याचष्टे किन्तु कर्णदि
 ति सर्वकर्माणि कारयेनेष प्रीतिर्कृतं त्रिति शेषः कथं कारयेदिमा।
 कांक्षायामाह नदेवेति २५ ॥

स्वामिकृतटीका

ननु कृपया तन्न ज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तं नेत्याह ननु हि भेदमिति अ
ज्ञाना मत एव कर्मसंगितो कर्मसक्ता नाम कर्मसोपदेशेन ननु हे भे
दमप्यपानेन जनयेत् कर्मणः सकाशादुडिवालनेन कृपादपि तजो
षयेत् सेवेयदत्तात्कर्माणि कारयेदित्यर्थः कथं युक्तो वह्नितो भूत्वा
स्वयमाचरन्नुडिवालने कृते सति कर्मसञ्ज्ञा निवृत्ते ज्ञानस्या ननु
यजेत्तेषामुभयवृत्तेशः स्यादिति भावः २६ ॥

पिशाचभाष्यं

किंच न बुद्धीति समाचरन् कर्म न कर्तव्यमिति बुद्धेरगम्याभावे जत न
नोत्पादयेत् येन केषामज्ञानात्मविवेकिनां कर्मसंगिनामिदं विशिष्टफलसाध
नमिति कर्मसंगिनां कित्तकर्म जोषयेत् कारयेत् सर्वकर्मणि।
यज्ञादीनि विद्वान् सयंत देवा विष्णोः कर्मप्रतोभिप्रक्तस्माचरन् २६

समावृत्तभाष्यं

अज्ञानमात्मसङ्कल्पविनयाज्ञानयोगोपपादनाशक्तानाममुत्तुणा

मी.
टी.
र.

कर्मसंगिनामनादिकर्मवासनयाकर्मण्येवतियातनेनकर्मयोगाधि
कारिणोकर्मयोगादयथात्मावलोकनमस्तीतिनबुद्धिभेदेनजनयेत्किं
नहिंआत्मनिकृत्स्नवितयात्तानयोगसत्त्वोपिस्वीकृतकर्मयोगपवत्ता
नयोगतिरपेक्षयात्मावलोकनसाधनमितिबुद्धिपुङ्गवःकर्मवाचर।
सर्वकर्मस्वकृत्स्नविदःशान्तिजनयेत् २८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

तदाह स्वयंचैवव्यमानःकर्मणिऊर्यात् नवलोकानोबुद्धिभि
न्यात् २८ परमार्थप्रपाटी.

अथकृपालुनालोकानांतत्तत्तानमेवकथंनोपदिश्यतश्चाशंकानस्य
तानांततोपदेशाधिकारश्चाह नबुद्धिभेदमिति कर्मसंगिनांकर्म।
मार्गप्रवृत्तानामतानामात्मोपदेशानबुद्धिभेदेनजनयेत् यतस्तथा
कृतेसत्प्रभयप्रवृत्तास्यात् नहिंकिंकुर्यादिमाह जोषयेदिति पुङ्गवः
कर्मकौशल्यवान् विद्वानपिसमाचरन्सम्यग्चरन्सर्वकर्मणि।
जोषयेत्सेवेत् २९ ॥

वनमालीटीका

ननुतत्तत्तानेनापिलोकोपकारंस्यादतःकथमुच्यतेकर्मणोवलोक
संग्रहेस्तज्ज्ञाह नेति अज्ञानात्मात्मतत्त्वज्ञानतात्तानाधिकृतोका म
र्मसंगिनामदीपमिदंकर्मानेनेदफलंममभविष्यतीतिकर्मण्यभि
निविष्टातोयाबुद्धिरिदंकर्माहेकरिष्येतेनेदेफलंभोद्व्यशित्तस्याभे
दे आत्मतत्त्वोद्देशेनविपर्ययसंकर्माकर्तव्यंनजनयेत् किंतुपुत्रो
वदितः सन्विद्वान्लोकसंग्रहेविकीर्णविद्वदधिकारि काकाणि
सर्वकर्मणिसमाचरन् तेषोअज्ञानमायजोषयेत् सम्यग्ज्ञानात्म
तत्त्वानांविषयास कृत्तानामुमुत्तणो बुद्धिविचालेनकृतेकर्मस
प्रवृत्तिर्नतेतानस्यवाच्यमत्रतेनोभयप्रवृत्तस्यादितिभावः २९ ॥

ऊरुमवेजयलीटी.

ननुलब्धात्मज्ञानेनेननिवृत्तनिवृत्तिरिदियथापारआत्मावभवस
त्वेकसिंधोमग्राविदास्वयमेवान्यंतःस्वरूपंकर्मावरितालोकान्
शरयतीति ततोचितंस्वस्वस्वत्वाःमार्थःस्वसहनमयेषामपि
दःस्वरूपंकर्मणिपातनमित्येतदिउषामाचरणानशोभतेतस्मात्क

ममाजयित्वा लोकान् विहाय मम मेयत्ताने कुतो नोपदिशेयतः
 स्वस्य लोकस्यापि च सर्वस्यारिनिवेन शर न बुद्धिभेदमिति अत्ताना
 मनादिका ला शास्त्रीयकाम्य निविशदिकर्मकरणेनासेतमलिना।
 न करणतयाः विज्ञानात्मनस्तानां कर्मसंगिनामनादिकर्मवासना।
 या कर्मण्येवात्मनश्च ज्ञाता ज्ञतया कर्मणि सक्तानाममुमुक्षुणां जना
 नां बुद्धिभेदे कर्मणः सकाशाद् बुद्धि विचालनेन न नयेत् न कुर्यात् किं
 तुलयात्मज्ञानत्वेन ज्ञानयोगनिष्ठेऽपि तिरयेत् कर्मयोग एवात्मद
 र्शनापायश्चेवं बुद्ध्या युक्तो विद्वानात्मज्ञानी स्ये सर्वकर्मणि समा
 चरन् सम्यक् सावधानतया कुर्वन्स त्रस्तानां कर्मणि प्रज्ञाजनयन्
 जोषयेत् प्रीमासेवयेदत्ता कर्मणि कारयेदित्यर्थः २५॥

+ ननु कर्मोपायैर्नैव लोकसंग्रहः कर्तव्यो मधुसूदनीटीका नततत्त्वज्ञानोपदेशेनेति कोहेतरत आह +

+ अत्तानामविवेकिनां कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसंधिना च कर्मसंगि
 नां कर्मण्यभिनिविशन्त्यानां बुद्धिरहमेतत् कर्म करिष्ये एतत् फलं च
 तं भोक्ष्यति इत्यादि विचालने अकर्तृत्वोपदेशेन न कुर्यात् किं त्रुक्तो
 वह्नितः सन् विद्वानलोकसंग्रहं चिकीर्षुः अविद्वदधिकारीणि सर्वा
 णि समाचरन् तेषां प्रज्ञा मुमाद्यजोषयेत् प्रीमासेवयेत् अनधिका
 रिणामुपदेशेन बुद्धि विचालने कर्तृत्वकर्मसु प्रज्ञानि हने ज्ञानस्य चानुमते
 रुभयभ्रष्टत्वात् तथा चोक्तं अतस्यार्थप्रवृत्त्यसंवेद्येनियो वदे
 त् महातिरयजातेषु सतेन विनियोजित इति ॥ २५ ॥
 ननु कर्मण्येवात्मनश्च ज्ञाता ज्ञतया कर्मणि सक्तानाममुमुक्षुणां जना
 नां बुद्धिभेदे कर्मणः सकाशाद् बुद्धि विचालनेन न नयेत् न कुर्यात् किं
 तुलयात्मज्ञानत्वेन ज्ञानयोगनिष्ठेऽपि तिरयेत् कर्मयोग एवात्मद
 र्शनापायश्चेवं बुद्ध्या युक्तो विद्वानात्मज्ञानी स्ये सर्वकर्मणि समा
 चरन् सम्यक् सावधानतया कुर्वन्स त्रस्तानां कर्मणि प्रज्ञाजनयन्
 जोषयेत् प्रीमासेवयेदत्ता कर्मणि कारयेदित्यर्थः २५॥

सदानेदीटीका

कर्मण्येवात्मनश्च ज्ञाता ज्ञतया कर्मणि सक्तानाममुमुक्षुणां जना
 नां बुद्धिभेदे कर्मणः सकाशाद् बुद्धि विचालनेन न नयेत् न कुर्यात् किं
 तुलयात्मज्ञानत्वेन ज्ञानयोगनिष्ठेऽपि तिरयेत् कर्मयोग एवात्मद
 र्शनापायश्चेवं बुद्ध्या युक्तो विद्वानात्मज्ञानी स्ये सर्वकर्मणि समा
 चरन् सम्यक् सावधानतया कुर्वन्स त्रस्तानां कर्मणि प्रज्ञाजनयन्
 जोषयेत् प्रीमासेवयेदत्ता कर्मणि कारयेदित्यर्थः २५॥

गी.
टी.
र.

गिचिकीर्षलोकसंग्रहे कुर्वेस्तेषां समुदायप्रज्ञां प्रीत्या वसेवयेत् ५
अकर्तृलोपदेशेन कृते बुद्धेर्विवालेने कर्मप्रज्ञानिहमास्या इमं प्रश्ने
जनस्ततः ५ वित्तप्रदेशभावात्प्राज्ञानानुमतिदृष्ट्या उभयप्रवृत्ता।
पुंसां स्थानयोक्तं महर्षिणा ६ अतस्मादप्रवृत्तस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदे
त् महा निरयजालेषु मतेन विनियोजितः ७ १६ ॥

नीलकंठीटीका

विद्वान्प्रज्ञानां कर्मसासक्तानां बुद्धिभेदे बुद्धेः स्थालने न जनयेत् नो
मादयेत् किंतु तान् सर्वाणि कर्माणि जोषयेत्सेवयेत् कथं प्रकृष्टा
दतो भूत्वा समाचरन् १६ ॥

आनन्दीटीका

परिचायं कर्मन कुर्यादज्ञानां बुद्धिभेदः अनेन कथं न कृतमिति वा
मोहस्यादिमाह विद्वान्मुक्तः सर्वोक्ते कर्मयोगे समाहितः सर्वाणि
कर्माणि नियतानि कुर्यात् अज्ञानां परमार्थविद्वान्मत्तपव कर्म
संगिनाम् बुद्ध्या मोहं भ्रमं न जनयेत् सर्वं कर्माणि जोषयेत् स्वह
शान्तदर्शनेन यथावन्नियतेषु कर्मसु योत्साहयेत् तत्कर्म ह्येः
पथेऽधिकस्याप्यारात्रो देवभेषजैः यथा तथैव समोऽप्युः सत्तो
पायेन स्वल्पः १६ ॥

+ अयोग्यसत्त्वज्ञानोपदेशो विना रामकंठीटीका आधेवपर्यवस्येदिमाह +

+ विद्वान्बुद्धेः प्रकोपयोक्तास्तान् समाहितः सत्त्वस्य ग्याशा
संज्ञायादित्यतानि कर्माणि वरत्रनुतिष्ठन् अज्ञानां सभावतप
वसंप्रतिपरमेष्ठेऽनवग्रहीतत्वात् नाविभ्रंते विवेकज्ञानां
अतएव कर्मसु यत्तादिसाधनभूतेषु भागेषु यत्प्रसक्तत्वा दिनाहेतुना
संगिनो तत्रैव सक्तानां बुद्धेः प्रज्ञाया भेदे तादृशात्संगात्प्राच्यावनेनो
त्पादयेत् ते सत्ताः सन्नो यदि तत्त्वज्ञाने कर्मसागमार्गेण युता यत्ने
तत्रैव सत्तात्वादेव तत्त्वज्ञाने प्रतिष्ठा मत्तभमानां सर्गादिहेतोश्च।
कर्मसंगेगात्प्रवृत्तेः बुद्धिभेदे प्राज्ञासत्त्वप्रज्ञायेव पर्यवस्येत् अ
तस्तोस्तथाविधानत्वात् सर्वाणि कर्माणि येषु हिते गृहीता संगेगास्त
निजोषयेत्सीमासेवयेत् संपन्नदनुष्ठानप्रत्यापनेन रम्यं परमेष्ठेऽनवग्रही

नियमितजगद्व्यवस्थासुमानविच्छेदायस्वस्मिन्स्वस्मिन्कर्मणि
लोकमनुवंशप्रवर्तयितुं प्रवृत्त्यापिलोकवृद्धिद्वितानां कर्मणा
मनुष्यमनुष्ठानमुपपादितम् ॥ १ ॥

लासिकी

ननु रूपयातनत्वात्तमेवोपदेशे प्रकृतेः साह नेति विदाम्यबुद्धोऽ
कशात्मनो समाहितः सम्यक् वर्णाश्रमसंन्यसमाचरकर्मकुर्व
णः कर्मसंगिनां फलाभिलाषेण तत्पराणामज्ञाना मीश्वरतिरो
धानशक्ता बोधशून्यानां बुद्धेः प्रज्ञाया आत्मोपदेशेन भेदे तादृशा सं
गात्प्रव्यावर्तनजनयेत् किन्तु सर्वकर्मणि जोषयेत्सीतासेवयेत् प्र
त्यया कर्मसु प्रदानिहतेर्बोधस्य चानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशः स्यादिति
भावः तदुक्तं अतस्त्वार्यप्रबुद्धस्य सर्वत्र येति यो वदेत् महानिरय
ज्ञानेषु स तेन विनियोजित इति २६ ॥

पंचोलीरीका

ननु प्राप्तिविदा कृपया परमब्रह्मज्ञानमेवोपदेश्यं किं उः स्वात्मके
कर्मणि स्वयंप्रत्यपरप्रवर्तने नरसाशंकाग्रनधिकारिमात्रेमाह ननु
द्विभेदमिति विद्वान् प्राप्तिवित्कर्मसंगिनो कर्मण्यसक्तानामनात्मवि
दांनु द्विवालनं न जनयेत् कर्मणि अदाभंगेन कुर्यात् विद्वान् प्राप्ति
वित् पुक्तः प्रभियोगपरः सर्वकर्मणि नित्यनैमित्तिकानि समाचर
न् न प्रज्ञात् जोषयेत् कर्मकारयेत् २९ ॥

५ अविदुषां

४५

॥ रावीरसमिहोधिनी ॥

153
किंच ननु हीति कर्मसंगिराणं कर्माधिकारिणां कर्मतत्परा
णां वाज्ञानां देतुवादानभिज्ञानां जनानां बुद्धिं श्रेष्ठानुष्ठित
वर्णाश्रमोचितं कर्मावश्यं विधेयमित्येवं निश्चयात्मिकांभि
नतिचालयतीति बुद्धिभेदे देतुवादस्तं न जनयेत् किं नु वि
द्वान्निश्चयात्मकवेदनविशिष्टेषु कर्मसंज्ञकप्रतः स्वयं स
र्वकर्माणि चोराचोरात्मकानि स्ववर्णाश्रमोचितानि सम्यग्य
था देयकालमाचरेत् तान्त्वा नुवर्तिनो जनानपि तानि कर्मा
णि जाययेत्प्रीत्या सेवयेदिति २६

मधुभाष्य

२६॥

भाषा अनुवाद

तो फेरि सब को तत्वज्ञान ही का उपदेश करना चाहिये ऐसा
कही सो नही यह कहते हैं कि अज्ञ जो कर्म में आसक्त
हैं तिनको आत्म उपदेश देकर बुद्धि का भेद उत्पन्न कभी न क
रे अर्थात् कर्मसे उन को न कुछ वै वल्ले उनसे और भी कर्म
करा वै तो फेरि उनसे किस तरह कर्म करावे सो कहते हैं ।
कि आग्रहावधान हो कर्मका आवरण करत उनसे करावे वै
नही तो उनकी बुद्धि चल विचल करावनेसे फिर कर्म में
उनकी अज्ञ चली जायगी और जो ज्ञानकी भी उन्नति न भ
ई तो उनकी दोनो राह नष्ट भई विचारे अज्ञानी उधर के भी
न भये और श्थरसे भी गये यही होगा २६

दीक्षा ॥

कर्मसंगिको अज्ञको न बुद्धि भेद सो करत सेवत हे सभ
कर्मकों पंरित युक्ता चरत २६ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

154

॥ अथ श्रीगणेशपूजा ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ श्रीगणेशपूजा ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्माकर्ताहमिति मयते २० ॥

शंकरभाष्यं

अविद्वान् अतः कथं कर्मसु सज्जनस्याह प्रकृतेरिति प्रकृतेः
प्रकृतिः प्रधाने सत्त्वरजस्तमसो गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृ-
तेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपे क्रियमाणानि कर्माणि लौकिका-
नि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्यक-
रणसंघातात्मप्रत्ययोः हंकारस्तेन विविधं नानाविधं मूढः आत्मा
नः करणं यस्य सोऽयं कार्यकरणधर्मी कार्यकरणभिमामवियया
कर्माणात्मनि मयमानस्ततः कर्मणामहं कर्तेति मयते २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

अज्ञानो कर्मसंगिनामित्युक्तं तेनोत्तरसोकस्य संगतिमाह अवि-
द्वानिति कर्तृत्वमात्मनो वास्तवमित्युपगमादिद्वान् कथं कुर्व-
न्नेव तस्याभावं पश्यतीत्याशङ्काह प्रकृतेरितिकर्मसुविउषः श-
क्तिप्रकारं प्रकटयन् वाकरोति प्रकृतेरित्यादिना प्रधानशब्देन
मायाशक्तिरुच्यते अविवेकभयतः संवध्यते २० ॥

स्वामिकृतटीका

ननु विउषापि चेत्कर्मकर्तव्यं तर्हि विद्वद्विउषोः को विशेषश्चाशं-
को भयोर्विशेषे दर्शयति प्रकृतेरिति दाभ्यां प्रकृतेर्गुणैः कार्यैरि-
द्विषैः सर्वप्रकारेण क्रियमाणानि यानि कर्माणि तासु हमेव कर्ता
करोमीति मयते अत्र हेतुरहंकारेण देहेंद्रियादिवात्माध्यासेन वि-
मूढ आत्मा बुद्धिर्यस्य सः २० ॥

पिशुनभाष्यं

इदं च कर्तृत्वमात्मनो परमार्थरूपं कथं प्रकृतेरिति प्रकृतेरव्यक्तस्य
गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शा-
स्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकाराणि अहंकारविमूढात्मा अहंकारः प्रय-
त्नकारणसंघातेषु तात्मनि अहमिति बुद्धिस्तदाहंकारेण विमूढः या

गी.
री.
र.

मूढोपान्यायस्य सोऽयमहेकारविमूढात्माकर्ता ग्रहमेवोक्तमणामि
तिकर्तव्यमिति मयते २० ॥

गमानुजभाष्यं

अथ कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषो विदुषश्च विशेषदर्शयत्कर्मयो
गापुलितमात्मनो कर्तव्यानुसंधानप्रकारमुपदर्शयति प्रकृतेरिति
प्रकृतेर्गुणोऽसत्तादिभिः स्वानुरूपं क्रियमाणानि कर्माणि प्रमहेकार
विमूढात्माहेकर्तव्यमिति मयते ग्रहेकारेणाविमूढात्मायस्यासौ ग्र
हेकारेणाह मयोऽप्रकृतावहमिममभिमानस्तेनात्मानात्मस्वरूपेण
एककर्मस्वहेकर्तव्यमिति मयत इत्यर्थः २० ॥

प्रभिनवगुप्तकृतटी.

प्रज्ञानमित्युक्तं तदज्ञानं दर्शयति प्रकृतिसम्बन्धिभिर्गुणैः सत्ता
यैः किल कर्माणि क्रियेते मूढात्माहेकर्तव्यमिति ग्रहवत्प्रमिष्टवात्मा
नेव भाति २० ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ कर्मकरणोऽसर्वेषां विधिसुखपवतथाव विददविदुषोः कोभे
दइमाह प्रकृतेरिति दाभ्यो प्रकृतेर्गुणैः प्रकृतिकार्यैरिदियैः कि
यमाणानि सर्वाणि कर्माणि तामहमेव करोमीति ग्रहेकारेणाहेदि
दिपादिषात्माध्यासेन विमूढात्मावदियस्य सग्रहे कर्तव्यमिति मयते
कर्तव्याभिनिविष्टो भवति तेन वक्ष्यते २० ॥

वनमालीटीका

विददविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येऽपि कर्तव्याभिमाननदभावाभ्यां वि
शेषदर्शयन्नसत्ताः कर्मणीति स्यो कार्यविहणोति प्रकृतेरिति दाभ्यो।
प्रकृतेः सत्तादिगुणैस्तज्जनितदेहेदिपादिभिरुद्यववयानि कर्माणि
क्रियमाणानि सर्वशः सर्वाणि ग्रहेकारेणादेहादावहेममेवमभिमा।
नेन विमूढः स्वपविवेका समर्थश्चात्मानो यस्य सत्तानि कर्माणि।
ग्रहमेव केवलं कर्मेति मयते जीवसानाय विद्यादेहेदिपादावहेममे
वमभिमानसज्जनितकर्मण्यपि मदीयमिदमनेनेदं फलं भोक्ष्येति धीः।
ततः सखः स्वकर्तव्यादिकं मनसि तेनैव तत्र प्रविश्यामहं कृतस्वामिन

संबंधेन सत्यमेव वर्तते तथा चाविद्याप्रयुक्ताभिमानाभावे जीव
सादृष्ट्यादौ संबंधाभावाददृष्टवदितसंबंधेन जीवे कर्तृत्वाय भा
वात् स्वतो कर्ता जीव इति भावः २० ॥

ऊ समवैजयन्ती दी.

ननु विद्वद्विडोः कर्मवशं तस्मात् सत्यमेव वर्तते त्रैकल्या
शक्तमस्य शक्तमिति त्वप्रकृतमिव त्वज्ञासंभवेन ममासने
सांशकानयोर्विशेषे दर्शयन्नात्मदर्शनस्या कर्तृत्वादिरूपमसाधा
रणासाधनमित्याह प्रकृतेरिति दाभ्यां प्रकृतेरिति कर्तृत्वभोक्तृ
त्वादियर्माश्रयोऽदमर्पणोत्तानस्वरूपोऽहंकारविमूढात्माः हे।
कारणाप्रकृतिकार्यरूपेण विमूढो विशेषेणाधुमप्रकृत्यात्मचित्तं य
स्यासौ जनः प्रकृतेर्भगवतो मम मायायाः सायां प्रकृतिविद्यात्मा
पिनेतमहेष्टरमिति श्रुतेः गुणैः कार्यरूपैः सत्त्वजस्तमोभिर्देहे।
दिय प्राणोर्वा भगवत्येवैः कार्यकारणरूपैः सर्वैः सर्वप्रकारैः कि
यमाणा निलौकिका निवैदिकानि वकर्माणि अहममस्मदर्थकः
कर्ता स्वतन्त्रकर्ता न तत्प्रयोगश्च मनुना प्रकारेण सत्यते जानाति क
र्मणा मिति वक्तव्ये सति कर्तृत्वतन् प्रत्ययेन न लोकायपनिष्ठात्वं
लप्यं रनामिति सूत्रेण पक्षी प्रतिषेधः श्रयं भावः शास्त्रां तात्त्व
कर्तृत्वादियर्मावत्वेण नादिकालप्रवृत्तप्रकृतिसंबंधत्वेन तत्कार्य
भूताहेकारेण संकुचितज्ञानाविधर्मतात्त्वस्वरूपधर्मादिसंश्लेष
नस्यादतस्वरूपाय ज्ञानादनात्मसज्जवर्गप्रकृतिकार्येषु
ह्रीद्रिपदेहादिषु सकीयज्ञात्वं कर्तृत्वादिकमाराण्यते स्म हे की
भूताहे ज्ञानाहे कर्तृत्वेव मत्तानीज नो मयते वस्तुतस्तु कर्ता शा
स्त्रार्थवत्त्वादिसंज्ञात्वात् न यवकर्तृत्वादिकं सम्भवति ननु बुद्ध्या
दीनां तेषामचेतनत्वजज्ञादियर्मावत्वेन ज्ञात्वं कर्तृत्वादियर्मा
श्रयत्वासम्भवात् उग्यदेण बुद्ध्यादौ कर्तृत्वादिकं ये मयने
ते त्वत्तानि तमा इति २१ ॥

दिता ५

+ विद्वद्विडोः कर्मवशं तस्मात् सत्यमेव वर्तते मधुसूदनीदीका कर्तृत्वाभिमानतदमावाभ्यां विशेषेदर्शयन् सत्ताः कर्म
+ प्रकृतिर्माया सत्त्वजस्तमो गुणमयी मिथ्या ज्ञानात्मिका या एतीति श्लोकार्थविहृत्येति
दाभ्यां +

गी.
री.
२.

मीश्वरीशक्तिः मायातत्प्रकृतिविद्यातमापिनेतमहेस्वरमिति श्रुतेः
तस्याः प्रकृतेः गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रियमाणानिलोकि
कानिवैदिकानिव कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः अहंकारेण कार्य
कारणसंवातातमप्रत्ययेन विमूढः स्वरूपविवेकासमर्थ आत्मा
तः करणयस्य सोऽहंकारविमूढात्मा अनात्ममात्मा भिमानी तानिक
र्माणि कर्ता ह मिति मन्यते कर्तृध्यासेन कर्ता ह मिति दृश्यत्ययः तेन न
लोकाव्ययनिष्ठात्वत्तर्थात्तनामिति सही प्रतिषेधः (निर्गुणतया न
निरुद्धः) २७ ॥

सदानंदीटीका

कर्मानुष्ठानसाम्येपि विशेषश्चात्ताततयोः अथासनदभावाभ्यां क
र्तृत्वादेः प्रदर्शने ॥ मिथ्यात्वात्तानामिका मायाप्रकृतिः पारमेस्वरी का
र्यकारणरूपेण तस्याः परिणतेर्गुणैः २ क्रियमाणानिकर्माणि प्रोक्ता
निलोकि कानिव सर्वप्रकारैस्तत्राये कार्यकारणसंदर्भो १ आत्मत्वात्
सतः स्वात्मविवेकात्तममानसः तानिकर्माणि कर्ता हे करोमीत्य
भिमन्यते ४ अक्रिये कर्तृत्वात्सादात्मात्तानाहृतो जनः जन्मम
मयी चोरो सेरुति याति ३ः सहो ५ २० ॥

नीलकंठीटीका

अविद्यात्कथं कर्मसमजतरस्य तत्राह प्रकृतेरिति प्रकृतेः पार
मेस्वरीः सत्तरजसमोगुणामिकाया देवात्मशक्तिस्रगुणैर्निगू
ढामिति श्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्यकारणसंवातात्मकैः ॥
क्रियमाणानिकर्माणि अहंकारेण स्वस्मिन्नध्यस्तेन विमूढः तदीयान्
कर्तृत्वादीनात्मधर्मत्वेन पश्यन् आत्मनश्च असेगानंदसंविद्वपता ॥
मपश्यन् आत्मा अहंकारेण विमूढ आसावात्मा चेति विशदः अ
हं कर्माणि कर्मणां कर्तृतिमन्यते कर्तृध्यासेन कर्ता ह मिति दृश्य
प्रत्ययत्वेन नलोकाव्ययनिष्ठात्वत्तर्थात्तनामिति सही निषेधः अथ
यादृक्प्रत्यये कर्मणां कर्ता ह मिति सही भावः २० ॥

ग्रानदीटीका

अविदसः कर्मकरणप्रकारदर्शनप्रस्तावेन प्रकृतात्मके पारमे

+ अतश्च प्रबुद्धा प्रबुद्धयोस्तस्यैव कर्तृत्वं तस्याप्येव च कर्माणि असकृत्कृतस्त्वफलभेद इति स्थिते तस्यैव कर्तृत्वे तस्यैव च कर्मसु क्रियमानेषु कथं फलभेद इति नवधारित प्रबुद्धा प्रबुद्धविशेषस्मार्जनस्य संशयमाशंकमानः संसारिणो योगिनश्च समानेपि व्यवहारे यथा फलभेदोपपत्तिस्तथा विभज्य विशेषेण निपादयितुमाह +

सुखं सुखं सविचारमुदिशति सोऽपादारभा **प्रकृतेर्देवासु** रसर्गविभागेन वक्ष्यमाणैर्गुणैः क्रियमाणानि अधिष्ठानेन चा कर्ताकरणे च पृथग्विधम् विविधा च पृथक्कृष्टा देवैर्वैवाचस्पतेरुचममि सादिपुत्रा क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च अहंकारेण सत्ताभिभवाद्जन्यमसौ हृदे केण विमूढः अनात्मनिकार्यकारणमंशुते आत्मबुद्ध्या मोहं प्राप्तात्मानः करणं यस्य सः कर्ता ह। **इति मयि ते पंचकमथा केवलमात्मानं कर्तारं जानाति २०॥**

रामकंठी टीका

+ इदं किं विद्वद्वाचिकं मानसं वा शास्त्रोक्तमशास्त्रोक्तं वा कर्म येन केनचित्कर्तृक्रियते तत्र नासौ केवलः कारणं किं त्वधिष्ठानं चाकर्तृमादिनावक्ष्यमाणः पंचपदार्थाः कारणं तेव सर्वपदसत्त्वरजसमोलक्षणं प्राकृतगुणमया पदेति वक्ष्यति अतः प्राकृतेः सम्बन्धिभिर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वाणि वावस्थितानि कथं भागशः सात्विकमधिष्ठानादिकारणं सात्विकं कर्माभते रजोमयं राजसं तमोमयं तामसमिति विभागेन कर्तृरपि मुक्तसंगो न देवादीमादिनां त्रैगुण्यं व्यवक्ष्यमाणानां गुणानामेव कर्तृत्वे पश्येत्सिते अहंकारेण शरीरादिष्वात्मप्रसयेन विमूढात्माः प्रबुद्धस्वभावः संसारी अहमेव केवलः कर्तृत्वमधिष्ठानादिकारणान्तरनिर्णयेन केवलं शरीरादिभिरूपैकविमेषात्मा मागेपयति **इति गुणपरतत्वेनादृष्टात्ममहंकारमागेपय न गुणोद्येव सकः न कदाचित्संसारवन्धनेन भ्यो विमुच्यते २०॥**

लासिकी **दसहंती टीका**

ननु विदुषापि चेत्कर्मकर्तृत्वं तर्हि विदुषोः को भेद इत्यत आह प्रकृतेरिति दाभ्यो प्रकृतेः सम्बन्धिर्गुणैर्गुणविकारैः अधिष्ठानेन तया कर्तृमादिनावक्ष्यमाणैरिन्द्रियादिभिः सर्वाणि कर्माणि क्रिया माणानि भवन्ति अहंकारेण देहादिष्वात्मायासेन विजडग्रन्थिरेण विमूढात्माः प्रबुद्धस्वभावो तत्सर्वकर्ता इति मयि ते जानाति शु। **इत्यवस्य सख्ये कर्तृत्वमागेपयतीत्यर्थः २०॥**

गी.
टी.
२

पंचोत्तरीका

अविदाकथं कर्मसुसज्जतेऽमाह प्रकृतेरिति अहंकारविमूढा
त्मादेहेत्यात्मवृत्तिः अहंकारत्वेन मोहितचित्तः प्रमानप्रकृतेः गुणो
र्विकारैः देहेन्द्रियैः कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयानि च सर्वप्रका
रैः क्रियमाणानि अहंकर्ता इति मन्यते २७ ॥

रागावीरसमिद्धोत्थिनी ॥

पुनरपि निश्चयदाह्यायुक्तमेवार्थमाह प्रकृतिरिति विभिः
प्रकृतेरित्यत्रोपेयं चमी तथाच प्रकृतिं प्रधानव्यापारं वि
लोका गुणो ज्यासूत्रतंतु ७ रजोसत्त्वाद्यौ प्रोक्तौ बलवैभीमं इदि
ये दृष्टादावप्रधाने च दोषान्यस्मिन्निषेधेणोऽन्यनुप्रासनादुक्तैः
कर्मैन्द्रियैः क्रियमाणानि कर्माणि सप्रयोगादीन्यापारान्कर्ता
दं भवेयमिति मन्यते निश्चिनोति कर्माधिकारी तत्र विद्यादिरिति
शेषः कथं भूतः अहंकारविमूढात्मा हमित्यव्ययं कोथे ३ त्याप
चमदासिंदे वीचं उमथावत गृहीत्वा वास्यके प्रोष्ठिरस्तेनाः
सिनाक्चि नदित्यादिवत् तथाच हंकराणं हंकारः कोथ सर्वको
व्यापारस्तत्र विमूढात्मा यस्य सः ततो नञ्समासः कोथेन प्र
स्रप्रयोगादि कुर्वीत इत्यर्थः यदा प्रकृतिसंबन्धिभिर्गुणैः सत्त्वा
जस्तमोभिः क्रियमाणानि सर्वाणि सान्त्विकराजसतामसानियथा
कर्मत्रिवर्ण्यधिकृतानि कर्माणि अहंकारेण विमूढात्मा नः
कराणं यस्य सतादृशो हंकर्तेति मन्यते अयमभिप्रायः परमेश्वरे
ण यथा वर्ण्योदितानि विविधानि कर्माणि तादृशी प्रकृतिमुत्पा
द्यतदधिकारिणः कार्यते न पुनः स्वातंत्र्येण ते ऊर्वते किंतु मोहि
तांतः करणत्वात् तत्र स्वातंत्र्यं मत्वा तत्सुरापपापफलभाक्ताभिमाने
न स्ववर्णाश्रमविरुद्धे प्रवृत्तिविदिताश्च निवृत्तिकामयंत अतस्तत्र
मपिराजसप्रकृति कोमयेश्वरेण प्रदितो स्वतंत्र इव राजसपुट्टादिदृश्यं
कर्मकुरु ततश्च न ते पापसंबन्धश्चेति २८ ॥

मधुमाष

प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रियादिभिः प्रकृतिमपेक्ष्य गुण
भूतानिदितानि तत्संबंधीनि च न हि प्रतिबिंबस्य क्रिया
कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्तद्वित् गुणा इन्द्रियादीनि गु
णेषु विषयेषु प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रियादिषु संसृष्टाः इन्द्रिया
द्यभिमानाद्विषयादिसंगः गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु
च प्राज्ञाया इन्द्रियायाश्च सत्त्वायाश्च सुभानि च अप्रधानानि
च गुणानि गच्छन्ते निरुक्तिर्गैरित्यभिधानात् सत्त्वाद्यंगीकारे
गुणा गुणोऽष्टित्युक्तं स्यात् अतः सर्वाणि कर्माणि मयेव
संन्यस्य भ्रान्त्या जीवधारोपितानि मयेव विसृज्य भगवाने
व सर्वाणि कर्माणि करोति इति मत्सृजेति च आत्मानमपि
कृत्य यच्चैतत्तदध्यात्मचेतः सत्यासक्त भगवात्करोती
ति निर्ममत्वेनाहं करोमीति फलमाह ॥

100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1041-1042-1043-1044-1045-1046-1047-1048-1049-1050-1051-1052-1053-1054-1055-1056-1057-1058-1059-1060-1061-1062-1063-1064-1065-1066-1067-1068-1069-1070-1071-1072-1073-1074-1075-1076-1077-1078-1079-1080-1081-1082-1083-1084-1085-1086-1087-1088-1089-1090-1091-1092-1093-1094-1095-1096-1097-1

भाषा अनुवाद

जो कहो कि इस प्रकार जो ज्ञानी कर्म करे जो अज्ञानी जो
ज्ञानीके बीच का विशेष रहा इसी अभिप्राय पर दो श्लोकसे
दोनो का अन्तर देखावते हैं कि देखो मूढालोग प्रकृति जो
माया से इन्द्रियोंके द्वार जो सब कर्म करती है उन कर्मों को
हम करने हैं ऐसा मानि लेते हैं मानिलेने का कारण यह
है कि अहङ्कार से इन्द्रियों में अत्मा का अध्यास अर्थात् इन्द्रि
यों को आत्मा जानि कर उन की बुद्धिमूढ़ हो गई है २०॥

दोहा॥

माया गुणकर हत है उत्पत्तसमस्तिकर्म करें द्वंद्वकार विमू
ढमन माने दो कर्ता हैं परम २०॥

तत्त्वविद्वत्समहावाह्यगुणकर्मविभागयोः गुणा
गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते २८ ॥

शंकरभाष्ये

यः पुनर्ममते विद्वान् तत्त्वविदिति तत्त्ववित् महावाह्ये कस्य तत्त्ववि
त् गुणकर्मविभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदि
त्यर्थः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते नास्तेति
मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

अतस्य कर्मस्य शक्तिप्रकाशविशेषस्तदभावमभिदधाति यः पुनरिति
तत्त्वं याचाम्येवेति युगमा तत्त्वविदिति तत् शब्देनादिशिष्टो निर्दिष्टः ता
प्रश्नपूर्वकं द्वितीयपादमवताप्यं यावदे कस्यसादिना गुणानामेव
गुणेषु वर्तन्तानन्तमपुनं निर्गुणत्वान्तेषामिमांशका विभजते गुणा
इति कार्यकरणानामेव विषयेषु प्रह्निरात्मनस्तद्वृत्त्यन्तमेव
मिति सात्वातत्त्ववित् कर्मस्य दृढतरं कर्तव्याभिमानं न करोती
त्यर्थः २८

स्वामिकृतटीका

विद्वान्स्त्वनतया मयतरमाह तत्त्ववित् इति नाहं गुणात्मक इति गु
णोभ्यग्रात्मनो विभागाः न मे कर्माणीति कर्मभोषात्मनो विभागः।
स्तयोर्गुणकर्मविभागयोः स्तत्त्वेवेति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वमिति वेशः।
न करोति तत्र हेतुः गुणान्द्रियाणि गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते नाहमिति
मत्वा शेषे स्पष्टं २८ ॥ विशाचभाष्ये

तत्त्वविदकतोऽप्यवित् गुणास्तत्तादयः गुणानो कर्तृभूतानो कर्म
णो च कार्यभूतानो विभागयोः सतोः गुणास्तत्त्वस्तत्त्वमोसिगुणेषु
कार्येषु गमनागमनादिकर्मसु कर्तृत्वेन वर्तन्ते तन्न मयमानः न स
ज्जते नाहं कर्तृति मयतरमर्थः २८ ॥

समावृजभाष्ये

गुणकर्मविभागयोः सत्तादिविभागे तत्त्वकर्मविभागे च तत्त्ववित् गुणा

गी.
टी.
र.

सत्तादयः स्वगुणोपसेषकार्येषु प्रवर्तन्ते इति मन्त्रे गूणा गुणकर्मसहं क
इति न सज्जते २८॥ अभिनवगुणमकृतटीका

गुणकर्मविभागतत्त्ववित्तप्रकृतिः करोति मम किमायातमिमा
त्मानं मोचयति २८॥ परमार्थप्रयाटीका

अथ तानि नो विशेषेण दर्शयति तत्त्वविरिति गुणकर्मविभागयो
स्तत्त्ववित्तान्द्वेष्टात्मक इति गुणोभ्यामात्मनो विभागो इति विभक्त
ते तमेकमाणीतिकर्मभ्यामात्मनो विभागस्तयोस्तत्वे वेतीति तत्त्ववि
तगुणादेर्द्विधा गुणोपविषयेषु वर्तन्ते स्वभावतः प्रवृत्तानि इति
मन्त्रात् सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशेन करोति तत्तत्तं भूतिभूमावुदेयं
हस्तलिनी कियते नभः पराग्रहस्तथैवात्माविशुद्धः प्राप्नोते गुणो वि
ति २८॥

वनमालीटीका

विदांस्तथा न मन्यन्ते इत्यादतत्त्वविरिति तत्त्वे याथात्म्ये गुणकर्म
विभागयोर्वेतीति तत्त्ववित्त गुणादेर्द्विधा नः करणानिकर्माणि
तद्यापाररूपाणि गुणकर्म इति द्वे द्वे कवरावः तेभ्यो विभज्यते मम दे
हो मम देहं दिये मनश्चेमादिनाभियते स विभागस्तनोत्वेन विलक्ष
णायात्मा तयोरात्मानात्मनो र्यायात्म्यवित्त गुणादेर्द्विधा याः गुणो
पविषयादिषु वर्तन्ते तद्विद्वासादिकंचलभेते प्राप्ता ह्यादिविका
रश्चरः केवलो कर्तृ इति मन्त्रादेहात्माभिमानादिना कर्मकर्तृ तत्तत्क
लभोगादौ न सज्जते २८॥ कृतमवेजयन्तीटी.

एवं तानी न भवतीति तदेवाह तत्त्वविरिति देमहावाहो निषुक्तगु।
णकर्मविभागयोः गुणश्च कर्मवगुणकर्मणी विभागस्तविभागो विभागश्च
गुणकर्मणो विभागो तयोर्गुणकर्मविभागयोः विभागो भेदः गुण।
विभागस्य गुणभेदस्य कर्मविभागस्य कर्मभेदस्य वर्तते स्वरूपे वेतीति
तत्त्ववित्तत्वादिगुणकार्यरूपाणि त्रिविधा देकारबुद्धीदियभनात्मका
निशरीरशरणादिजडवर्गरूपाणि तत्तत्कर्माणि वाहेन भवामियतप
तानि मम प्रकाशका महेते तेषां प्रकाशकश्चिदा नंदत्तानस्वरूप

विभागश्च

करतिवेनीत्यर्थः गुणास्त्वदादयश्चरप्रेरितास्ततो गुणोपनतत्वा
 येष्वहेकारादिष्वर्तते प्रवर्तते न तत्त्वात्त्रेणोति सत्त्वात्तेष्वनमज्जनेन
 त्वविदिवाशक्तिं न करोति महाबाहो इति संबोधनेन सा मुदिकाल
 क्षणवोक्तमपि तत्त्वविदेनेष्वभितिवेशंसत्ताप्रशदिकं कर्मकुर्वितिसू
 चितम् २८ ॥

मधुसूदनीटीका विद्वांसुनमन्यतइत्याह ॥

[illegible]

विद्वांसु मयते नैव तत्त्वेति यतः परं कस्य तत्त्वे तदिमाद्गुणकर्म।
विभागयोः १ अहंकारास्पदायवगुणादेहेन्द्रियादयः तेषां व्यापारभू-
तानि कर्माणि विविधानि च २ ममकारास्पदायवगुणादसाम्याभ्यन्तराणि
च अत्र हं हे कवद्वावे गुणकर्म इति बुध्यतां भासकत्वेन सर्वेषां जडानां
द्विविकारिणां विभक्त्ये विभागोपेक्ष्य गम्यति चिद्धनः ४ स्वप्रका-
शतया संग्रहात्मा जडविलक्षणः भास्यभासकयोरेवं जडवैतस्यो हे-
योः ५ पाशात्संवेतियो विद्यायास्त्वनभवप्रतिभिः विकारितेन वर्ते-

गी.
टी.
र.

ते गुणादिकरणात्मकाः ५ गुणेषु विषयेष्वेवं नत्वात्माः विक्रियन्तः
आत्मनो निर्विकारं ते गुणानो विविकारिणो ॥ तान्नाकर्तन्वुर्दिनं करो
तेषु विमूढवत् सामुद्रिकोक्तसच्चिद्रूपत्वात्ते विमूढवत् कर्तृत्वाभि
निवेशो माकार्षीरिति महाभुज ५ २८ ॥

३५

नीलकंठीटीका

161

एवं सकृत्सकर्मचरणोपदर्श्यासकस्य तत्सदर्शयति तत्तद्विदिति गु
णकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्तद्विदिति भाष्यं
नाहं गुणात्मक इति गुणो भ्यात्मानो विभागः नाहं कर्मात्मक इति कर्म
भ्यात्मानो विभागः तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्वेवेतीति श्रीधरः म
धुसूदनस्तु गुणाः देहैर्दियांतः करणानि ग्रहेकारास्पदानि कर्माणि
च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि गुणकर्मैति देहैकवद्भावः वि
भज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथक् भवतीति विभागः स्वप्रकाश
ज्ञानरूपोऽसंग आत्मा गुणकर्मविविभागश्चेति हेतुः तयोर्जडजडयोस्त
त्वेयोवेति सः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते इति मतानस
जते कर्तृत्वाभिनिवेशेन करोतीत्यर्थः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य
च तत्तद्विदिति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदे व्यर्थमिति
यः यदास्तत्तद्वित्तस्य गुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा गुणविभागे कर्मवि
भागो वनसज्जते इति योजना गुणानां सत्वरजस्तमसां विभागो बुद्धि
कारत्वा नैदिय कर्मैदिय विषय इत्येव गुणविभवावस्थानेन तस्मिन् सज्जते
इदमहमिति न ममते तथा हि शरीरे गौरेः हं गौरेस्मि हस्ताभ्यामात्रे म
येदमात्रमिति वत्तत्वात् दृष्टे मये दं दृष्टमिति ग्रहेकारेणाभिमतं ममेद
मित्यभिमतं बुद्धौ विक्रियमाणायामहं सखीति च सर्वेषु बुद्ध्यादि
षु विभज्य गत्यमाणेषु पि प्रत्येकं प्रत्यक्षमप्यस्याहमिदमिति ममेदं
कर्मैति वममते एतेन कर्मविभागो व्यावश्यकत्वेन व्याख्यातः अय
थाविदात्ममेव प्रादानादिकर्तृत्वं त्रैलोक्यादिमते चाप्युच्यते अयं कर्म
विभागः श्रुत्यापि दर्शितः अंधो मणिमविदत् तमने गुलिगवयत् ।
अग्नीवः प्रत्यमुच्यते तमजिह्वा अमुच्यते इति अर्थः स्वयं प्रकाशहीनोपि
वत्तत्वादिर्मणिं त्रयादिकं विषयमविदत्तत्वा शयति अने गुलिः काष्ठ

लोहादिवत् जडत्वात् स्वयं कर्म कर्तृमशक्तोऽपि र्णपादिः श्राव
 यत्तश्चासीद्यत् विषयेऽपादने अग्रीवः किञ्च शिरस्कवत्रिजीवो
 हेकारस्तं प्रत्यमुच्यते ग्रीवायां धारयति मये देहव्यमिति मयते
 अजिह्वोऽपीयातः जडत्वात् स्वयं सगतसखः त्वयोऽपटवसग
 तरूपादेः प्रकाशने असमर्थोऽपि अहं सखीः खीति वा नुभवति
 तथा च आत्मानात्मनोऽपीयात्पत्तो वा हनेष हेकारादिषु तत्कर्मस
 चाभिमानादिषु कुसुमेषु सखमिवावर्तमानमात्मानेतेभ्यः एष
 कर्तृत्वे जानन् गुणधीवत्त रादयो गुणोऽपुः त्वरूपादिषु वर्तते न
 त्वात्मेति मत्वा न सजतेः हेमेव हस्मादि संचानरूपो ममैवेदमादा।
 नादिकं कर्मेति न सक्तो भवतीत्यर्थः १८ ॥

श्रानदीटीका

सात्विकस्तथा नाभि मयतेऽसाद चतर्दणात्प्रभृतिप्रकरण
 समामिवावत्तत्तपिष्णमाणास्य गुणानां सत्तादीनां विभागस्य क
 र्मणः सत्तादिकार्यस्य प्रकाशादेः विभागवित् सत्त्वं सत्त्वं संगेन
 वधाति इत्यादिविशेषं जानन् गुणाः सत्तादयो गुणार्थे प्रकाशादौ
 वर्तन्ते गुणानामेवायं भावः आत्मनस्तन्निर्विकारस्य न किमपीति
 मत्वा न सजते औदासीन्येन तिष्ठति सर्वमिदं चतर्दशे गुणातीतत्वं
 त्वाणोऽर्थावपिष्णति भगवान् स्वयम् १८ ॥

रामकंदीटीका

गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविपर्ययार्थवेदी योगीश्वरः
 गुणाः सत्तादयः गुणार्थे सप्रयोजने देहेन्द्रियविषयाद्यात्मके व
 र्तन्ते तत्रैव तिष्ठन्ति नात्मनः सर्वदा स्वतन्त्रसप्रसन्नसंविन्मात्रसभा
 वस्य स्वोपरागमर्पयितुं प्रभवन्तीति सर्वदा समात्मप्रतिष्ठतया न
 च गुणोऽकर्मसं सजति अहेकारममकारोतेषु न करोतीत्यर्थः अ
 यं कीदृशो गुणानां विभागः कीदृशं कर्मणां किं वा तत्त्वमिति
 यावत्पायते १८ परमेश्वरेणाविन्यसेच्छाविलसितसभावात्म
 कसकलजगत्प्रपंचकारणत्वेनावभासितया पारमार्थिकात्म

162

लासिकी दसउसीटीका

विदोस्तथातमयतेत्याह तत्रविदिति तत्र्यतिरेकेणकर्म

विभागयोस्तत्त्ववित् याथात्म्यवित् नाहं गुणात्मको नमेकर्म
 लीमेवं गुणागुणकार्याणीन्द्रियाणिगुणेषु तत्कार्येषु विषयेषु व
 र्त्तते ननु विदेहसदसज्जते केनचित्प्रतिबन्धकारिणा स्वभावतः
 प्रवृत्तिं भजते तथाच श्रुतिः परं चित्त्वा निवृत्त्या त्वयम्भूरिति
 ३८ ॥

पंचोलीटीका

विदेहस्तथानमयतेत्याह नत्वविदिति हेमदावाहोगुणकर्म
 विभागयोः तत्त्ववित् गुणविभागस्य कर्मविभागस्य याथात्म्यवेत्ता
 गुणान्द्रियाणिगुणेषु विषयेषु वर्त्तते नात्मा इति मत्त्वानसज्जते।
 नाहं करोमीति मयते २८

रागवीरसमिद्धोधिनी॥

तत्त्ववित्ति हेमदावाहोगुणकर्मविभागयोः गुणाः संध्याद
 यः षट् प्रोक्तं गान्भीर्यादयश्च कर्माणि कर्मेन्द्रियव्यापारास्तेषां
 विभागयोस्तत्त्ववित्ति यः स न सज्जते केनचित्प्रतिबन्धकारिणा
 सदसक्तो न भवति न केनचित्प्रवृत्त्या प्रतिरोधः क्रियत इति
 यतः गुणाः प्रोक्त्यादयो गुणेषु प्रोक्तं गान्भीर्यादिषु वर्त्तते यद्वा
 गुणाः प्रोक्त्यादय उक्ताहकाराणां भूता गुणेषु संध्यादिषु नीति
 प्रकारेषु सत्सु वर्त्तते प्रवृत्तिविषयी भवन्ति इति मन्यते अथ म
 भिप्रायः नीतिपूर्वमुद्योगी सर्वत्र प्रभुर्भवतीति २८ ॥

मधुभाष्य

२८ ॥

163

भाषाअनुवाद

और जानी ऐसा नहीं मानते हैं सोई कहने है कि तत्त्वज्ञानी तो हम इन्द्रिय रूप नहीं हैं ऐसे विचार करि इन्द्रियों से आत्मा को जदा जानते हैं और हमारे कोई भी कर्म नहीं है ऐसे विचार से कर्मों से अपने को पृथक् मानते हैं अर्थात् इस प्रकार इन्दी औ कर्मों से पृथक् बुद्धि हो कर जो तत्त्व वस्तु सो जानते हैं हे अर्जुनवे और केरि कर्म में आसक्त न ही होने अर्थात् हम कर्म करते हैं यह विचार नहीं करते इसका हेतु यह कि माया के द्वारा सब इन्दी विषयों में प्रवृत्त हैं हम सबसे प्रलग हैं यह उनका जाना है १८

दोहा ॥

हे अर्जुन गुण कर्म को जो उन्तव वेत्ता दोग्य गुण में गुणव
ते यह मनन बंधावे सोय १८

प्रकृतेर्गुणसंमूहाः सज्जने गुणकर्मसु तान् ।
कृत्स्नविदो मन्त्राकृत्स्नवित्रविचालयेत् २१ ॥

शोकरभाष्यं

ये पुनः प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः सम्यक्संमूहाः संमोहिताः सज्जः
सज्जने गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कर्मः फलाये
ति तान् कर्मसंगिनोः कृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्त्रा
न् कृत्स्नविरात्मवित् स्वयं न विचालयेत् बुद्धिभेदकरणमेव चाल
ने तत्र कुर्यादित्यर्थः २१ ॥

ग्रान्दगिरिकृतटीका

विद्वानविद्वानित्युभावपि प्रकृत्य विद्वान्नाविद्योर्बुद्धिभेदं कुर्यात् ।
दिसंपसंदरति ये पुनरिति प्रकृतेरुक्तायाः गुणैर्देहादिभिर्विकारैः
संमूहास्तानेवात्मत्वेन सम्यग्मानायेते गुणानां तेषामेव देहादीनां ।
कर्मसु व्यापारेषु सज्जने सक्तिं दृढतरामात्मीयबुद्धिं कुर्वन्तीमाह
प्रकृतेरिमादिना तेषामनात्मविदो सम्यग्मात्मविदुर्बुद्धिभेदं व्यापारये
दित्याह तानिमादिना २१ ॥

स्वामिकृतटीका

न बुद्धिभेदं जनयेदित्युक्तमर्थमुपसंदरति ये प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः
संमूहाः संतो गुणोच्छिद्रियादिषु तत्कर्मसु वसज्जने तान् कृत्स्नवि
दो मन्त्रमानीकृत्स्नवित्सर्वज्ञो न विचालयेत् २१ ॥

पिशवभाष्यं

ये पुनः प्रकृतेर्गुणैः वयं कर्तार इति सम्यक्सांसेतः सज्जने गुणानां क
र्मसु वयं कर्म कर्मः फलायेति सम्यंते सम्यंते तान् कृत्स्नविदः कर्मफ
लमात्रदर्शिनः मन्त्राक्रेतुप्रज्ञानकृत्स्नवित्सर्ववित् स्ववित्रविचाल
येत् बुद्धिभेदकरणमेव चालनेनेन कुर्यादित्यर्थः २१ ॥

रामानुजभाष्यं

प्रकृत्स्नविदश्चात्मदर्शनाय प्रवृत्तः तदेव प्रकृतिहेतुत्वेन प्रकृते
र्गुणैर्गुणवस्थितात्मनिसंमूहाः गुणकर्मसु क्रियासेव सज्जनेन न

गी.
री.
र.

165

कर्मसंगिनामित्युक्तं
कर्मसंगित्वेदर्शयति

द्विप्रकृतात्मस्वरूपे प्रतीतानयोगायनप्रभवन्ते कर्मयोगयवयनेषाम्।
धिकारः एवं भूतोस्तान्मानकस्त्वविदः कृत्स्नवित्स्वयं तानयोगस्या
नविचालयेत् तैकिलमेवः प्रवृत्तनावागनुवर्तिनः कर्मयोगव
स्थितमेतदेषा कर्मयोगात्र प्रवृत्तिनमनसो भवेत्तुः अतः प्रवृत्तः स्व
यमपि कर्मयोगातिष्ठतात्पर्यथा तत्तानेनोत्तमो कर्तृत्वमनुस
रधानः कर्मयोगयवात्मावलोकने निरपेक्षसाधनमिति दर्शयि
ता तानकृत्स्नविदो जोषयोदिसर्गः २५॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

प्रकृतिसंस्थिभिर्गुणैः सत्तायैः कृतेषु कर्मसमूहाः सज्जितिसत्ता
दिगुणमाहात्म्यात् २५॥ परमार्थप्रपाटी.

अथ बुद्धिभेदेन नयेदित्यप्यसंहरति प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः स
त्तादिभिः संसृष्टाः मोक्षेशास्माः सत्तो गुणकर्मसगुणो विंदियेष्टता
कर्मसदृश्यप्रोक्त्यादिषु वये सज्जितेनान् प्रकृत्स्नविदः एकैके।
द्विगुणसकान् कृत्स्नवेतीति कृत्स्नवित् कृत्स्नसर्वेदियवालकमा।
तानेवेति सनविचालयेत् २५॥

वनमालीटीका

तदेवेति ददविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येन विद्वानविदुषो बुद्धिभेदेन
ऊर्णादित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः सत्तादिभिरुक्तका
र्यदेहेदियादिभिस्तु संसृष्टाः प्रदेसलोहेकाणो मदीयमिदं कर्माने
नेदं फलं भोत्तेरत्यभिमानवेतो गुणकर्मसगुणानोदेहेदियादीनां।
वापारेषु मदीयोयं वापारोनेनेदं फलं प्राप्नुयामिति सज्जिते कीदृशा
नकृत्स्नविदं कृत्स्नानामात्मानात्मनोपायात्प्यमजानेततो मेदानुष्ट
चित्तत्वेन तानाधिकारमप्राप्तास्तान् कृत्स्नवित् प्राप्तात्मात्मापायात्मावि
त् विचालयेत् कर्मप्रदानो न प्रयावयेत् २५॥

कृत्स्नमवेत्यन्तीटी.

एवं योगकर्मविभागवित्तगुणकर्मसु तसज्जितरसकेदानीयेत
गुणकर्मससज्जितेनान् तान् तानी गुणकर्मभोनविचालयेदिति व
देत बुद्धिभेदेन नयेदित्येतत् उपसंहरति प्रकृतेरिति यैः कृत्स्नविदोऽप्य

ननु

एतत्पत्रं परमार्थप्रपाद्यं

५ तत्कर्मणि करचरण व्यापारं कुर्वतः शुद्धानपभ्रंशं न प्रापयेत् श्रुतिरपि शान्तपथी स योत एकै
 कमुपास्ते न सहेदाकृत्तो येषां त एकैकेन भवत्यात्मैवोपासीता त्र होते सर्व एकी भवन्ति तदे
 तत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा तेन होतस्सर्वं वेद यथाह वै पदेनानुविंद देव कीर्तिश्लोकं
 विन्दते य एवं वेदेति भाष्यं पूर्वश्रुतौ प्रातत्रैव प्राणो नाम भवतीत्यादिना सर्वेन्द्रियाण्यात्मन एव
 कर्म नामानि भवन्तीत्युक्तं तत्र य एकैकमुपास्ते आत्मानभितः स न एकैकेंद्रियोपास
 नां करोति न स वेद न जानाति एष एकैकेंद्रियेण अकृत्तो भवति अथ कृत्तः केन प्रकारेण
 भवतीत्याह आत्मेति सर्वेन्द्रियेषु स्वस्वविषयं गृह्णात्स सत्स यदार्थभासको यमेवेत्येवोपा
 सीत यतोत्र आत्मनि सर्वे विषयः प्रतीतिरूपेण एकी भवन्ति तदेतदस्यात्मनः पदनीयं
 ज्ञातव्यं स्थापनीयं यस्मात्कारणदस्य स जगत्तोयमात्मा अनेनात्मना सर्वं वेद जानाति
 अतो ह परसादि सर्वपदार्थग्रहणे प्रतीतिरूपेण तैव ज्ञातो भवति तत्र दृष्टान्तमाह यथे
 ति यथा पदेन गोपदानुसारं गच्छतो गो ज्ञानं य एव वेद स कीर्तिश्लोकं यथाश्रुतिरिति
 प्राप्नोति तैत्तरीयकेपि अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामेकः सन् बहुधा विचारः शतं
 श्रुक्रानि यत्रैकी भवन्ति सर्वे वेदा यत्रैकी भवन्ति अत्र बहु प्रकारमिन्द्रिय मार्गे विचरन्ति
 श्रुक्रानि इन्द्रियवृत्तयः शेषं स्पष्टम् ॥२५॥

ताः प्रेतावेशाया ये नानात्मनि देहादात्मबुद्धयः प्रकृतेर्मायाया
गुणैः सत्तादिभ्यो रहेकादिभिर्भेदात्पुनरुपेक्ष्य सत्तादिभ्यो रहेकादिभिर्भेदात्पुनरुपेक्ष्य
तागुणकर्मसगुणानां देहेन्द्रियादीनां कर्मसु क्रियासु गुणेषु देहादि
षुकर्मसु तेषां व्यापारेषु वा सत्तनेव यं सकामकर्मणो वसुक्तिं प्राप्स्या
मः किमात्मदर्शनेनेमेव सनात्मविषयेषु गुणकर्मसु निरतिशय
मतिं कुर्वन्मत्तसत्तानयोगप्राप्त्यनर्हः कर्मण्येवाधिकारिणस्तान्
मदानात्मज्ञानग्रहणधारणासमर्थान्कृत्स्नविद्यायात्मसुखज्ञाना
नविवालयेदेतेषां ज्ञानानधिकारिणां कर्माधिकारिणां मात्मविमु
क्तत्वेनानात्मतादात्म्येन कर्मयोगप्राप्त्यधिकारः कर्मयोगव्यतिरेकमा
त्मज्ञानमेतानुपदेष्टामितेनार्द्धितेषामनधिकारित्वेनोपदेशो विफ
लो भवेदिति निश्चितविद्वान्स्वयमेवात्मावलोकनसाधनभूतानि स
र्वोपायकर्मणि कृत्वा ज्ञानपिकर्माणि कारयेदमयो भयतो विभ्रष्टते
न तेन न्यस्येति तस्मात्तमपि विद्वानतः कर्मकुर्वित्यर्थः २५॥

+ तदेवं विद्वद्विडोः कर्मादुपानता मधुसूदनीटीका येन विद्वानविडो बुद्धिमोहेन ऊर्यादित्युक्तप्रपञ्चं
हरति +

प्रकृतेः पूर्वोक्ताया मायाया गुणैः कार्यतया धर्मैर्देहाभिर्विकारैः दि
सम्पकर्मकाः स्वगुणस्फुरणेन नानेवात्मत्वेन सम्यग्माताः तेषामे
व गुणानां देहेन्द्रियातः करणानां कर्मसव्यापारेषु सत्तने सक्तिव
यं कर्मकर्मस्तत्फलायेति दृष्टं तस्मात्तत्तु द्विर्कुरुते नित्येतात्क
योः मंसंगिनोः कृत्स्नविदोः नात्ममात्माभिमानिनो मदानः शुद्धचित्त
त्वेन ज्ञानाधिकारमप्राप्तान्कृत्स्नवित्तरिपणीत्सविनस्वयेन विवा
लयेत्कर्मप्रज्ञातो न प्रव्यावयेदित्यर्थः येन प्रमेदाः शुद्धांतः करणाः
ते स्वयमेव विवेकोदयेन विवलेति ज्ञानाधिकारं प्राप्तमभिप्रायः
कृत्वा कृत्स्नशब्दो मात्मानात्मपरतया प्रमथानुसारेण वार्तिककृदि
द्यात्वातो सदेवेत्यादिवाको भः कृत्स्नवस्त्यतोऽदयं संभवस्तद्विरुद्ध
स्युक्तोः कृत्स्नस्य वस्तुनः यस्मिन् दृष्टेयदृष्टेयः सतदमश्लेषते
तथाऽदृष्टेपि दृष्टः स्यादकृत्स्नस्तादृश्यात्तरतिप्रनात्मनः सावयव
तादनेकधर्मवत्तावकेन विद्वन्महाकेन विद्वद्वयवेन वा विशिष्टेन
स्मिन्नेकस्मिन् ब्रह्मादौ ज्ञानेनैव धर्मातरेणावयवांतरेण वा विशिष्टः

गी.
ही.
र.

सपवाः सातोः वशिष्यते तदयः वपरादिरसातो वशिष्यतयव तथा
तस्मिन् यदादावसातेपि पदादि सातः सादितित्तानेपितसाः यस्य
वाः सानामदसानेप्ययत्तानाच्चमोक्तस्त उच्यते कृत्स्नसदयशात्मे
वतज्ञानेकस्यविद्वशेषस्याभावादितिसो कद्वयार्थः
॥ १६ ॥

सदानंदीटीका

मायायाः कार्यरूपेण गुणैः परिणतेर्जनाः देहेदिपादिभिः सम्य।
उक्त्यास्तत्राभिमानिनः ॥ तेषां देहेदिपादीनां व्यापारेषु प्रमादताः स्त्री
यांबुद्धिं प्रकुर्वन्ति तान्मूढान्कर्मसंगिनः २ मेदानमुद्विग्नतादेहाया
त्माभिमानिनः तानाधिकारमशामायिरिणोत्सविस्सयं ३ नैवशा
व्यावयेत्कर्मप्रज्ञतोत्सविदोजनान् ४ ॥ १६ ॥

नीलकंठीटीका

यवंसकासकयोः कर्माणि विभज्य सक कर्मानुवादपूर्वकं ननु।
दिभेदे जनयेदत्तानामिस्यपक्रातमुपसंहरति प्रकृतेरिति गुणै
रहंकारादिभिः स्वस्मिन्नप्यस्तेः संमूढाः एकीभावेन अभेदाध्यासे
नमूढास्तु प्रकृतेः प्रकृतिसंबन्धिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसंगमना
दिषु च सज्जते अहमयेवास्याणो ममेवेदं यत्तादिकं कर्मेति सज्जते स
त्ताभवंति तान्मूढान् अकृत्स्नविदः आत्मज्ञानहीनान् आत्मा।
विदिकृत्स्नवित आत्मनोवाग्ररेदशनेन अवगोचनमसावित्तानेनेदेसर्वे
विदितमिति श्रुतेः मेदानशास्त्रार्थग्रहणासमर्थान् कृत्स्नवित आ
त्मविज्ञविवालयेत कर्मनिष्ठानो न प्रचावयेत् तेषामुभयभ्रष्टत्वा
पत्तेः प्रकृतेर्गुणैः संमूढाः गुणानो कर्मसु सज्जत इति शक्तो योजना २५

शान्दीटीका

सिः

प्रकृतेर्गुणैः सात्त्विकराजकृतामसिकुत्तैः संमूढा मिथ्यात्ता
नात्वात्मनिकर्तृत्वाभिमानिनः गुणकसुसज्जते सत्वायाशया
विषयेभ्यः स्पृहयन्ति तान्कृत्स्नविदः अनात्माभिमानिनः मत्सर

सिः

गी.
टी.
र

सृजते ते वयं कर्मरतिमयं तेनान् अकृत्स्नविदः अकृत्स्नकर्मफ
लमात्रदर्शिनः कर्मसंगिनः मेदानकृत्स्नविन् आत्मविन् नवात्
येत् नपेरयेदित्यर्थः २५ ॥

रणावीरसमिद्धोधिनी ॥

168 प्रकृतेरिति त्वल्लोपेयं च मी अगुणकर्मस्विति वृद्धः तथावा
यमर्थः ये गुणसंभूताः गुणोर्मोर्त्वा मप्रधाने नूपादौ सूदं
दिये त्यागे प्रोयादिसंध्यादिसत्वाद्यावृत्तिरजुषु शुक्लादावपि
बुद्ध्यां चेति दैमकोपान् गुणो बुद्धिः सावात्र निश्चयात्मिका तस्यां
संभूतानिश्चयदीनाः संदिहाना इति यावत् ते प्रकृतेः प्रकृष्टा
कृतिप्रधानव्यापारप्रमाणीकृत्य अगुणकर्मसु नगुणा अगुणाः
प्रधानानि तेषां कर्मसु यद्गुणकर्मस्वितियथास्थितमेव यदं
गुणाः कर्मद्वियाणि तेषां कर्मसु शास्त्रप्रयोगादिव्यापारेषु सजंते
सक्ता भवंति प्रधानस्य वर्णाश्रमोचिते कर्मणि प्रवृत्तिप्रमाणी
कृत्या न्येपि तदनुवर्तिनस्तत्र प्रवृत्तिमंतो भवंति प्रधानान्वयि
नो गुणा इति न्यायादिति तात्पर्यं अतश्च कृत्स्नविन् लब्धसर्वपु
रुषार्थः तान् अकृत्स्नविदः अलब्धलब्धव्यान् न विचालयेत्स्व
यं प्राप्तप्रमव्यवास्वजासुचितकर्मानावरणेन स्वकर्मणाः स
काशान्न प्रव्यावयेदिति अतस्त्वेयमपि स्वात्मानं कृतकृत्यमन्य
से तथापि लोकसंग्रहार्थं कर्मकृत्वित्यभिप्रायः यद्गुणप्र
धाना कृतिः स्ववर्णाश्रमोचितेषु कर्मसु प्रवृत्तिस्तस्याये गुणाः
स्वर्गादिभोगकीर्त्यादि नूपाणि फलानि तत्र संभूता अन्यथा तेन
विप्रतिपन्नानरकादिपापफलभिमानिनः ये न ता गुणेषु प्रथा
नेष्वन्यवर्णोचितेषु भिक्षावरणादिषु कर्मसु सजंते तत्परा भवं
ति यद्गुणप्रकाशप्रप्लवः न विद्यंते गुणामहावीरसंभावितत्वरूप
कीर्तिराज्यभोगादि लक्षणापेदिका स्वर्गादिभोगलक्षणा

आमुष्मिकाश्च येषु तान्युपगच्छन्ति अथ कीर्त्ययोगाति लक्षणोभ
 यलौकिकदोषोत्पादकानि कर्माणि क्षात्रादीनां भिक्षाचरणा
 दीनितेषु सज्जन्ते देहकृत्स्नविन्न विन्नवित्तौ विचारिते इत्यनुशास
 नात् विन्नविचारितं कृत्स्नं कर्म जातं येन मदनुग्रहाद् जातसर्व
 कर्म तत्तदेतन्नाम्नं दानं जज्ञानं अकृत्स्नविदः सकाशात् अ
 भावे स्वल्पभावे च सादृश्ये च विपर्यये कृत्सायामपि न भूते यो
 रिष्टादौ च शुभोक्तिश्चित्यनुशासनान्निन्दार्थेन भूतथा च करणं
 कृत भावे किं प न कृत अकृत निन्दित कर्म चरणं तत्र स्नाति
 निमज्जति अकृत्स्नानिन्दिताचारनिमग्रावित संवित निश्चयस्त
 स्याः सकाशाद् द्विचालयेत् स्वजात्युचित कर्मानुष्ठानेन भवादृ
 षाः श्रेष्ठ इति शेषः तान्स्वकर्मणि प्रवर्तयेदिति भावः २५॥

मधुभाष्य

२५॥

[The page contains faint, illegible vertical columns of Chinese text.]

भाषा अनुवाद

सो कहते हैं कि प्रकृति जो माया तिसके गुण जो सत् २
ज तम तिन से सम्पक मूढ कहे मोह को प्राप्त जो जन हैं
तेई गुणों के कर्ममें अर्थात् सात्विक राजस तामस त्रिगु
ण कर्ममें आसक्त होय कर्मका सङ्ग करते हैं तिन अ
संपूर्ण ज्ञानी मरमति मनुष्यों को उस कर्म के आनंद से म
गन मन जनों को कर्म करने से उनको क्लेशवित कहे स
म्पूर्ण ज्ञानी सो न चलावे अर्थात् उनको कर्म रहित न करे २५

सौरदा ॥

माया गुण कर मूढ बांधे जो गुण कर्म मदि मंद अल्पत
दि मूढ ते दिन चालें सर्व वित २५ ॥

170

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

मपि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्या ध्यात्मानं चेत्तस्य नि
राशी निर्ममो भूत्वा पुण्यं स्वविगतजरः ३० ॥

शंकरभाष्यं

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनास्तेन मुमुक्षुणा कर्मकर्तव्यमिति चे
तेमपीति मपि वासदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्मा
णि संन्यस्य नित्यं ध्यात्मानं चेत्तस्य विवेकबुद्ध्याहं कर्ते चराचरं भूत
वत् करोमीत्यनया बुद्ध्या किंच निराशीः सत्ताः शीः निर्ममो मम
भावश्च निर्गतो यस्य तव सत्त्वं निर्ममो भूत्वा पुण्यं स्वविगतजरो
विगतसन्तापी विगतशोकः सन्नित्यर्थः ३० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यद्यपि कर्मण्यसौःधिक्रियते तथापि मोक्षमाप्नोति तेन कर्म
सक्त्यं मोक्षस्य कर्मासाध्यत्वाच्च न तेन कर्म कर्तुं शक्यं कर्मणः
सापेक्षितविरोधित्वादिति शङ्कते कथमिति श्लोकेनोत्तरमाह उ
च्यते इति यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां समर्पणे कारण।
माह अध्यात्मेति उच्यते इति यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां
समर्पणे कारणमाह अध्यात्मेति विवेकबुद्धिमेव वाकरोति अह
मिति दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तरमाह किंचेति सत्ता
शीः फलप्राप्त्यनारीनः सन्नित्यर्थः निर्ममो भूत्वा पुत्रप्राप्तादिष्विति श
ब्दः ननु बुद्धेः नियोगो नोपपद्यते पुत्रप्राप्तादिसात्मानस्य सन्ता
पहेतोः नियोगविषयत्वायोगादिति तत्राह विगतेति ३० ॥

स्वामिकृतटीका

तदेवं तत्र विहाय कर्मकर्तव्यं न नाद्यापि तत्र विह्यते अतः कर्मैव कर्म
विहाय मपीति सर्वाणि कर्माणि मपि संन्यस्य समर्प्य अध्यात्मानं चेत्त
स्य अंतर्गता मयी नोदं करोमीति दृष्टान्तिराशीर्निष्कामो न एवमकल
साधनं मदर्थमिदं कर्म तेन ममता प्रमत्तं भूत्वा विगतजरः सक्तशो।
कश्च भूत्वा पुण्यं स्व ३० ॥

पिशवभाष्यं

तेन कर्माधिकारी मपीति मपि वासदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वकर्मभो

गी.
टी.
२

२५
कुरिसर्वाणि कर्माणि सञ्च स्यात्मात्तवेतसाविवेकवृत्त्यातिराशी
निर्ममः कर्मणि तत्फलं वा ममत्ववर्जितः प्रपञ्चविगतज्वरः विगत
सेनापः १० ॥

रामानुजभाष्ये

ज्ञानयोगाधिकारिणोपि ज्ञानयोगादस्यैव कर्मयोगो न स्पृश्यस्ते
१७१
पूर्वमेवोक्तं अतोऽयं देशो लोकसंश्रयान्नमेव कुर्यात्प्रकृतिविव
क्षात्मासम्भावनिरूपणो न गुणेषु कर्तृत्वमाशेष्य कर्मावधानप्रका
रउक्तः गुणेषु कर्तृत्वानुसंधानं न दमेव आत्मज्ञानस्वरूपप्रकृति
देकर्तृत्वमपि तद्गुणसंबन्धकृतमिति प्राप्तविवेकेन गुणकृतम्।
मिमनुसंधानं इदानीमात्मनोऽपरमपुरुषस्याप्युत्तरतया तद्विषया।
मत्वरूपनिरूपणो न भगवति प्ररुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतेव
कर्तृत्वा माशेष्य कर्म कर्तव्यतोऽद्यते मयेति न च सर्वेष्वप्येव स।
वभूतात्मभूते सर्वाणि अप्यात्मचेतसा संस्पृश्यानि राशी निर्ममो वि
गतज्वरोऽदिकं सर्वमेवेदानीं कर्मकुरुषु आत्मवियत्वेन स्तद।
आत्मचेतः आत्मस्वरूपविषयेण अनुविशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः।
अतः प्रविष्टः शास्त्राजनां सर्वात्मा अतः प्रविष्टकर्तारमेतं यथा
त्मनिति ह्यज्ञात्मानो ज्ञेयमात्मानेदयस्यात्मा शरीरे यथात्मानमेतेश्च
यमयति सत आत्मा तर्कमप्यहं तमेव माया अतयः परमपुरुषप्रवर्ति
तत्तु शरीरं न तमेमात्मानं परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमावर्ततेत्युक्तम्।
यस्य प्रसाधितारं सर्वेषामिमाया सर्वस्य वा हेतुदिसंनिविष्टः ईश्वरः
सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयत्यसर्वभूतानि यथादिच्छा
निमाययेति वक्ष्यते प्रतो मक शरीरतया मत्सर्वमात्मस्वरूपानुसंधा
नेन सर्वाणि कर्माणि मयैव कियमाणा न निमयि परमपुरुषे सं।
स्पृश्यानि च केवलं भरा राधना नीति कृता तु फलेति राशा स्तत।
एव तत्र कर्मणि ममतारदितो भूत्वा विगतज्वरोऽदिकं कुरुषु
सहृयेण स्वकीयेनात्मना कर्तृत्वकार्ये कवरणां साराथनैकप्रयोजनो भूत्वा
यः परमपुरुषः सर्वेष्वप्येव कर्माणि कारयति इमनुसंधाय
कर्मसममतारदितं प्रजानां कालप्रवृत्तानेन तपापसेवेनेन क
थमहं भविष्यमीत्येवं भूतज्वरनिर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्मभिरारा

नां

म

धितोवथान्नापचदायुस्सरत्कर्मयोगमेवक्रुह्येत्यर्थः ३० ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

तस्माद्युक्तः सत्तुल्येन कर्माणीत्युक्तं तत्र कथमिति स्फुटयति
मयि सर्वाणि कर्माणि नाहं कर्तेति संयस्य सन्तुः परमेश्वर एव
कर्ता नाहं कश्चिदिति निश्चित्य लोकानुग्रहे विकीर्णलोकाचारं
प्रज्ञात्मा कमनुतिष्ठ ३० ॥

परमार्थप्रपाटीका

[illegible]

गी.
टी.
२.

ममताश्रयोभूतान्तोविगतजरः सनयद्यस्व
३० ॥ वनमालीदीका

पवंजीवः पकृतिगुणसहितपवकर्तानकेवलौतः प्रामाप्रामविवे
केनगुणोषेवकर्तृत्वमितनुसंधायमुमुक्षुणास्वोचितं कर्मकार्यमि
त्युक्तमिदानीमंतर्पामिणिमधिकरंतेनिधायकर्मकार्यमिमाह ।
मपीति श्रुत्वा नेपरमात्मानमविकृतमचेतस्तदध्यात्मवेतस्तेन श्रोमा
स्वतंत्रकहेतेन प्रतीयमाणानिकर्माणि भगवानेवोतः स्यः कारय
तिनकेवलौहेकरोमीति बुद्धानेन सयवर्पयतामिति च धियामये
वसेमस्य समर्थं मत्सदाभिन्नकामश्रयो निराशीर्निर्ममः अहेक
रोमिममेहेकमेति भावश्रुतः विगतजरः संतापहेतुत्वात्कोकयव
जरकहेनोक्तः ऐदिकयात्रिकनिंदापवादहेतुकशोकश्रयोभूता
प्रद्यस्वस्यधर्मानुष्ठानेऊरुष्य ३० ॥

ऊसमवेजयन्तीदी.

इमेवंसस्यस्वाभाविकं धर्मभूतं कहेते पकृतिगुणोष्णारोप्यगुणप
वकर्मकर्तानादमित्यात्मानं मत्वा विहात्कर्म समाचरेदित्युक्तमप्य
वतत्कर्मज्ञानादप्यधिकमित्यपि नियतेऊरुकर्मत्वमित्यादिना पूर्व
मेवोक्तमिदानीं गुणारोपितमपि स्वतन्त्रत्वात् निसर्वाणिकर्माणि चे
सुरेभगवत्पारोप्य सर्वेषां मात्मानामीश्वरपरात्मा मत्सुखायने
सर्वजीवास्त्वयेवात्मायास्तदधीना भवेतीत्येवंभावेन स्वाचिते कर्म
कुर्विमाह मपीति अध्यात्मवेतसात्मनियसेतस्तदध्यात्मवेतस्तेन
विभक्त्यर्थः व्ययीभावः अन्नः प्रविष्टः एतास्ताजनानां सर्वात्म्यप्रज्ञः प्र
विष्टं कर्तारमेतं यः श्रुत्वा नितिष्ठन्नान्तो नरो यमात्मानवेदयशा ।
त्मानमन्तरोयमयतिसते श्रुत्वा नर्प्याम्यमृतं प्रशासितारं सर्वेषां
वस्यते च सर्वस्य वाहेरुदिसत्रिविष्टः ईश्वरः सर्वभूतानां रुदेषोर्जनति
इति आमयं सर्वभूतानियं जहृकानि माययेत्याद्यनेकश्रुतिसूति
भिः पुरुषोत्तमप्रवर्त्ये तदात्मीयभूतमात्मानं पुरुषोत्तमं च तत्सर्वं
यितारमित्येवं प्रतिपाद्यमानेन ससुखविषयभूतेन तानेनेमर्थस्त
र्वाणिकर्माणि लौकिकवैदिकानिवमपि सवान्तरात्मनिसर्वात्म।

+ एवं कमीउत्तानसाम्येण ज्ञाविज्ञयोः कर्ते मधुसूदनीटीका त्वाभिनिवेशतदभावाभ्याविशेष उक्तः इहानीमज्ञस्यापि प्रयुतो
रप्रयुत्वपेक्षया भगवदपेक्षा फलाभिसंथा भावं च विशेष वदत्र ज्ञतयार्जुनस्य कर्मधिकारं दृढयति +
मयि भगवन् विना सदेवे परमेष्ठिनो र्मुक्तिरिति

अथात्मवेतसाः

सदानेहीहीका

कथंमुमुक्षुणात्तेनकर्मण्यधिकृतेनच कर्तव्यंकर्मणास्वीयमि
त्यज्ञाद्विमापतिः । मयिसर्वात्मनीत्याहुःसर्वज्ञेपरमेश्वरे श्रोतानि
सर्वकर्मणि लौकिकानि समर्प्य च ग्रहं कर्तुं श्रमणी नस्तदर्थं भवति

गी.
टी.
र

हा करोमीसनयाव्यानिका मोममतोक्तिः ३ उर्यशोनरकश
मिहेतशोकविवर्जितः प्रथमेतिविधेयानिकरुकर्माणिशास
तः ४३ ॥ नीलकंठीटीका

173

मयीति त्वेतप्रतोमुमुक्षुमपिसर्वोतर्यामिरासर्वाणिकर्मा
णिसंयससमर्थे प्रथात्मचेतसाशात्मानमधिकमप्रवृत्तेशासे
प्रथात्मेतत्रप्रवृत्तौनचेतसा शाकपार्थिवदिवत्तममपदलोपीम
मासः शात्मानात्मविवेकवतेमर्थः ईश्वरप्रेरितोदेकरोमीसनया
व्यानिराशीः फलमनिच्छन्निर्ममोलब्धे ममत्वाभिमानशून्य
प्रभवाप्रथमविगतजरोविशोकः सन् ३०

शानदीटीका

एवंनियतस्यकर्मणोवशकरणीयतांप्रतिपाद्यप्रकृतेनियोजयति ।
मयिपरमात्मनिवासदेवेसर्वाणिकर्माणिप्रथात्मचेतसावत्पंशीःफ
लस्रहादीनः निर्ममः यत्कर्तृत्वाभिमानः प्रतएवविगतजरःत्य
कशोकमोहः प्रथम इत्यमेवचेतसामयिसर्वकर्माणिसम्यग्मष्टा
दशोसिद्धान्तयति ३० ॥

+ इतिलोकसंग्रहापेक्षयाउद्योगमानमपि
प्रागुक्तमपिज्ञाननिष्ठत्वेनकर्मावृत्तानम

रामकंठीटीका

कर्मयोगिनोयथाकैवल्योद्येवपर्यवस्यति तथातस्या
जनउत्तेननिश्चिन्नादे +

+ सर्वाणिशासुविरिनातियत्तदानतपःप्रभृतीनिकर्माणि प्रथा
त्मचेतसायथाप्रतिपादितस्वरूपात्मनिष्ठेनसामयिपरमकारणे न
परमगुरोसम्यक्समकर्मणैकपदपरमेश्वरः प्रथमाध्यायेप्रतिपा
दितस्वरूपः सर्वप्राणिभिः क्रियमाणानां सर्वकर्मणांकर्तृसेव्यामात्रे
णस्रशक्तिविभवरूपाणांनिर्माता नतद्यतिरेकेणकचिदपिकर्तृ
त्वेपारमार्थिकमस्ति गुणपरतन्त्रनयानुदेहादौतदभिमानोमायावि
लसितपदेमनयाभावनयासत्यासविधिसम्पाद्य प्रतएवाशंसनी।
यवस्तुविरहात्रिराशीः प्राशीर्भ्यः प्रार्थनाभ्योनिष्क्रान्तोतएवसर्वभा
वेप्रपरियहाभावात्रिममोममेदमितिसंसारिपुरुषोचितायाःप्रतिप
त्तेर्निष्क्रान्तोभूताविगतजरः यथोक्तवित्तानामृतावगाहनान्निवृत्तस
देहादिसमस्तसर्जयः समुत्पन्नसमरात्मकमवसरोपनतमवशका

५ माणवस्यार्पणयुक्ता
सत्रस्यसम्यक्कृत्यानां
निक्षेपमिवस्थापयित्वा
अत्यंतमोक्षप्राप्त्यन
निरा

२५
 चैव स्वकर्मावृत्तिहेतुः कृतवत्तु यमेव प्रायः परिममातोयेनामकर्मासु
 उच्यते यथा तत्कालोपदेशासारो यतः प्रथमेनावत्प्रावनास्यप्र
 तिपदिता द्वितीये विज्ञानसहस्यपरिवर्तितम् तृतीये तत्संस्कृतस्य
 कर्मणो वप्यावृत्तेयतेति मत्मानो भगवानस्य परमरहस्यभूतस्य।
 स्वमात्रस्य भाववर्तितादत्तार्थे बोधो बोधोः फलमाह ३०॥

लासिकी चतुर्तीटीका

एवं लोकसंग्रहायापि कर्मावृत्तिपमाने यथा योगिनः कैवल्यायैव
 पर्यवस्यति तथा ज्ञानमुदिष्य प्रागुक्तमपि कर्मयोगं प्रतर्कयति।
 प्रातिमयीति तेषां बुद्ध्या विराशीर्निष्कामो निर्ममः सर्वभावे प्रमा
 मनामृतो भूत्वा सर्वाणि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि वा ध्यात्वा चेतसा ^{नि}
 त्मनि स्वेन मनसा मयि परमेश्वरे परमगुरौ सत्यस्य समर्थ ईश्वरायै
 व कर्म रूपं कृतं भूत्वा करोमीति तेषां वागमेव पदिष्टम् शिवो भू
 त्वा शिवं यजेदिति एतदेव वक्ष्यमाणं कर्मणां समर्पणम् तथा विग
 तजरः सकृदशोकोऽप्यस्वस्वकर्मावृत्तिष्ट ३०॥

पंचोलीटीका

कथं प्रतः कर्मण्यधिकृतेन प्रज्ञेन मुमुक्षुणा कर्मकर्तव्यमिमाह म
 यि सर्वाणीति हे प्रज्ञेन प्रध्यात्वा चेतसा ईश्वराय भूत्वा कर्म करोमीति
 बुद्ध्या मयि परमेश्वरे सर्वाणि समस्तानि कर्माणि समस्य निराशीः
 सकृदशोक्तः निर्ममः समतारहितो भूत्वा विगतजरः विगतशोकः
 सन् ३०॥

रत्नवीरसमिद्धो धिनी॥

मयीति सर्वाणि चोराणि चोरा चोराणि च कर्माणि स्वजान्युचि
 तानि प्रध्यात्वा चेतसा यत्नाधिकृतेन चेतसानिश्चित्य कृतानि
 मयी चोरे समर्प्य एतेन स्वधर्माचरणे चोराः प्रीयतामिति नि
 राशीः सिद्धसिद्धोऽसमः निर्ममो ददृशुः पुत्रादिषु समतारहितः

अथ यथाशोकोत्पत्तिप्रसंगेन कर्मकरणाप्रसंगात् अतएव
विगतज्वरः शोकज्वररहितः सन् पुष्टस्वस्थमभूत्तं समर
कर्मनुतिष्ठेत्यर्थः ३॥

मधुभाष्य

३॥

174

भाषा अनुवाद

सो देखो तल्लानी कोभी कर्म करना उचित है औ कहते
आये हैं और तमनो अभी ऐसे कुछ तल्लानी भयेभी न
हीं हो इससे अच्छी तरह कर्म करो कर्म करने में तो त
मारा अधिकार ही है यह भगवान कहते हैं कि आत्मा में वि
जदे सब कर्म हमारे में अर्पण करके अर्थात् हम अनर्था
मी भगवानके आधीन होय कर्म करते हैं और यह हम
रा काम है हम करते हैं इस विचार औ फलकी आशाको
उकर तथा शोक हर करि तम ने खटक पुड करो यह क
हा ३०

सौरदा॥

मोमहिकर्महिं त्यागसमभुं निश्चय वितकर होनि रासम
महोदकरहुं पुडतं विगतज्वर ३०॥

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

[illegible]

修 臨

450

[illegible]

गी.
टी.
र.

संभवयंति नाभ्यस्येति अस्मिन्महागुणोपासार्थे दोषदर्शनो न भव
तीत्यर्थः ते सर्वे न हन्ति भिरनादिकालप्रारब्धैः सर्वैः कर्मभिर्भुञ्ज्यं
तेनेपिकर्मभिरितपिशब्दादेर्गोष्ठ्यकरणादानीमननुतिष्ठेतीति च
अस्मिन्नासार्थे अदधानाग्रनस्यवश्च अदधानाग्रनस्यवत्तीणा
पापाप्रविरेणोवनमेवशासार्थमनुष्टायमुच्यते इत्यर्थः ३१

अभिनवगुप्तकृतटी.

यत्तन्मनसाश्रित्यः कश्चिद्विचिक्करोति तत्तस्य न वेधकं ३१

परमार्थप्रवादीका

५ एवमनुष्टाने गुणमाहये

इति इदं मे मतं ये महाकेशावन्तः अनस्यन्तः ३ः स्वास्य देकर्मणि।
प्रवर्तयतीति दोषदुष्टिरदिताः संनोनुतिष्ठेति नेपिशब्देनानिवक्त
मभिर्भुञ्ज्यते ३१ ॥ वनमातीटीका

ननु विदोः सः कर्मज्वरंतीति मया कार्यमित्येतावदेव न किं त्वमदर्थं
बुणाद्यानिः कामविहितकर्मानुष्ठानं ज्ञानभक्तिप्रसादद्वारेण सु
क्लिदेतुरिति मम मतः कार्यं कर्मसादयति इदं निःकामतया विदि
तकर्माचरणं मम मतं नित्यं तत्फलस्य मोक्षस्य नित्यत्वात् त्रिसमि
त्युक्तं नित्येव दबोधितत्वेनानादिपरंपरया गतं मानवामनुष्ठापि
कारित्वा कर्मणा अदावेत आचार्योपदिष्टं सयमननुभूतेष्वेव मे
वेनदिति विद्यासः अदानं हन्ते अनस्यन्तः गुणोपदोषाविकारो
सूयासाः ३ः स्वात्मके कर्मणि मां प्रवर्तयन्नकारुणिको यमिसेवेत्
पाप्रकृते प्रसक्तानो दिनामपि गुणैर्मे हृदं कर्तव्येन नतिष्ठेति नेपिम
इति ज्ञानप्रसादद्वारा कर्मभिः कर्मरूपा नायविद्यया मुच्यते ३॥

ऊसमवेजयन्तीटीका

सर्वेषां साररूपे मम मते स्थितानां अदावेतामनस्यतामेव जना
नामुत्तमफलेषादितरेषां ननु नतिष्ठतामभ्यस्यन्तां सर्वे विफलं स्या
दितादृहाभ्याम् ये मम मतमिति ये मानवाः मीयन्ते ज्ञानतत्त्वमतेनेति
स्थानं प्रमाणं प्रमाणं शास्त्रेवदंति प्रभुवंतीति मानवाः प्रामशास्त्रज्ञाना
भवंति तत्त्वमानवाः यो ब्रह्माणो विदधाति सर्वं यो वेदोऽयं प्राद्विणो।

नितमीश्वराणां परमेश्वरं तदेव तानाम्परमेव देवतं पतिं वि
 सुस्येतादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य मेममम सर्वेश्वरस्य दमव्यवधाने
 तेदातेमेवोक्तं फलाभिलाषस्य तेन पणो वित्तकर्मावृत्तान्तरूपेति मे
 शास्त्रस्य निमित्तत्वेन न होयितानादिपरंपरा प्राप्तं मत्तं सम्मतेज्ञानेवा
 अनुतिष्ठन्ति ते स्थितवन्तस्तत्पवकर्मभिर्मुच्यन्ते स्मिन्मते अज्ञावन्त
 इदमिदमेवेति निश्चयेन विश्वासवन्तपवभवन्ति ते कर्मभिर्मुच्यन्ते ये
 स्मिन्मते न स्यन्तो गुणोपदोषा विष्कारमकुर्वन्तपवभवन्ति ते कर्म
 भिर्मुच्यन्ते ^{यदि} अपि शास्त्रोपायः योगव्यवच्छेदार्थकः शास्त्र
 पांडुरपवेति वत् यदा ये मानवा मेमतमनुतिष्ठन्ति अनुतिष्ठन्ते
 पिकर्मभिर्मुच्यन्ते येवाननुतिष्ठन्तः अज्ञावन्तः केवलं अज्ञावाचक
 र्हेति ते पिकर्मभिर्मुच्यन्ते येवानस्यन्तो अदधानाः केवलमनस्य
 नोः स्यमात्रेन कुर्वन्ति ते पिकर्मभिर्मुच्यन्ते अननुतिष्ठन्तोपि अ
 दधाना गुणव्यावृत्त्यानादिकालपापमया दुष्टिदुष्टिद्वारा स्वल्पकाले
 तैव मेमते स्थिता मुच्यन्त इत्यर्थः यदा अज्ञावन्तो न सन्तोपि मुच्यन्ते
 ये मानवा मेमतं नित्यमेवानुतिष्ठन्ति ते मुच्यन्त इति किमु वक्तव्यं।
 नित्यर्थः ३१ ॥

मधुसूदनीटीका <sup>+ फलाभिसंधिराहितेन भगवदपेक्षाबुद्ध्या विहितकर्मावृत्ताने
सत्तुष्टिज्ञानप्राप्तिद्वारेण शुक्तिफलमित्याह +</sup>
 + इदे फलाभिसंधिराहितेन विहितकर्माचरणरूपे मम मत्तं नित्यं
 नित्यवेदोचितत्वेनानादिपरम्परागतमावश्यकमिति वा सर्वदे
 तिवा मानवामनुष्ठाये के विमनुष्ठाधिकारित्वा कर्मणां अज्ञावन्तः
 शास्त्राचार्योपदेष्टेभ्यः ननु भूतेष्वेवेति अज्ञाविश्वासः नदंतः मेः
 अतस्त्येनः गुणोपदोषा विष्कारणमसूयासाचडः स्वात्मके कर्म
 णामो प्रवर्तयन्तः कारुणिको यमिस्त्वेवैश्याप्रकृते प्रसक्ता नामसू।
 यामपि गुरोवासुदेवे सर्वसहयः कुर्वन्तोपेनुतिष्ठन्ति तेपि सत्तु
 द्दिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सम्पत्तानिवन्मुच्यन्ते कर्मभिर्धर्माधर्माद्योः
 (इति मधुसूदनीटीका) ३१ ॥

सरानंदीटीका
 येमदीयं यथोक्तं वमतमावश्यकं सदा अज्ञावन्तो नुवर्तन्ते नराः कर्मा
 धिकारिणः मयी च गुरोर्विसौ सर्वभूतानुकंपिनि अहोऽऽत्मा

गी.
टी.
ट.

केकुरेकर्मणीशः प्रवर्तयन् २ मासकारुणिको ये स्यादिसुदारयु
तोषपि असुयोदोषबुद्धिं वा कुर्वन्तो यमंतमराः ३ नेपिधीशुदितस्त
नज्ञानशान्तिमुखेन च सम्यग्ज्ञानिवदेवाशुधर्माधर्माख्यकर्मभिः ४
बंधनापरपर्याये मुच्यन्ते मत्स्यसादनः ५ ३१

नीलकंठीटीका

येमरति येनेपिक्तादृशाः मेमममते असत्ता कर्मानुष्ठाने अनुति
ष्टेति अनुवर्तन्ते मानवाः अज्ञावन्तः अनसूयन्तः अज्ञदोषमपश्यन्तः
नेपिस्तकर्मभिः धर्माधर्माख्यैः मुच्यन्ते ३१ ॥

शान्तीटीका

उपसंहरति येविहंसः मेपरमात्मनः प्रजायते रिदं मतमविउषा।
विउषावास्वाये लोकसंग्रहाये नियते कर्मावश्यं कार्यमिसपदेशमनु
तिष्ठन्ति ते अज्ञावन्तः श्रेयः शमो निश्चयवन्तः अनसूयन्तः नियते जा
तिधर्मे यत्तादौ हिंसादिदोषाननाविर्भावयन्तः ते सर्वैः किलिषैः पापै
र्व्यकैरैदिकैः पारलौकिकैर्वा कर्मफलैर्मुच्यन्ते श्रेयः प्राप्नुवन्ति ३१

+ एतावताग्रयेन प्रायः परिसमाप्तो यज्ञानकर्मसुप्रसू
नस्यप्रतिपादिता द्वितीये विज्ञानसंरूपपरिवर्तिते त
भगवानस्य परमरहस्यस्य समतस्य प्रभावप्रतिपादना
र्थं बोधावोधयोः फ
लमाह +

रामकंठीटीका

याउष्टानामकउपदेशसारे य तः प्रथमेतावत्सलाच
तीयेतत्संस्कृतस्य कर्मणोवर्णाउ सेयतेति मन्यमानो

उपसंहरति येविहंसः मेपरमात्मनः प्रजायते रिदं मतमविउषा।
विउषावास्वाये लोकसंग्रहाये नियते कर्मावश्यं कार्यमिसपदेशमनु
तिष्ठन्ति ते अज्ञावन्तः श्रेयः शमो निश्चयवन्तः अनसूयन्तः नियते जा
तिधर्मे यत्तादौ हिंसादिदोषाननाविर्भावयन्तः ते सर्वैः किलिषैः पापै
र्व्यकैरैदिकैः पारलौकिकैर्वा कर्मफलैर्मुच्यन्ते श्रेयः प्राप्नुवन्ति ३१

लासिकीटीका

एतावताग्रयेन प्रायः कर्मयोगोपदेशः परिसमाप्तः प्रथमेस्यप्रस्ता
वनाद्वितीये ज्ञानसंरूपपरिवर्तिते तृतीये तत्संस्कृतकर्मणोवर्णा
नष्टेयतेत्येवंभूतस्य परमरहस्यस्य समतस्य प्रभावमाह य इति येमा
नवाग्दमननरोक्तमेमतमभिप्रायं सर्वशास्त्रसर्वसंभूतम् नित्यं स
र्वकालमनुतिष्ठन्ति कथंविधाः अज्ञावन्तो यथाकफलसंभावनया प्र
त्ता अनुसूयन्तो दोषदृष्टिं म ऊर्वन्तः तपवकर्मभिरपि संसारदायिना

३५
या

द्वयकैरपिमुच्यतेन पुनर्बध्यते ३॥

पंचोलीटीका

एवंकर्मानुष्ठानेगुणमाह येमेमतमिति येमानवाःममइदंमत
मीश्वरार्थकर्मकर्तव्यमिमानुशासनंनित्यंश्रद्धावतःअनुसूयंत
सहिसुतारहिताअनुवर्तन्तेतेपिकर्मभिःधर्माधर्माद्यैर्मुच्यन्ते ३॥

इरावीरसमिद्धाधिनी॥

यत्तादृशाचरणस्यफलमाह येमेमतमिति येपुमांसः
मे ममइदंपूर्वोक्तंमतंसदानुतिष्ठंति अहंशास्त्राचार्योप
दिष्टैर्येननुभूतेष्वेवमेतदिति विश्वासः फलावश्यंभाव
निश्चयश्चतदंतः अनुसूयंतःगुणेषुदोषारोपलक्षणसू
चारहिताः तेकर्मभिर्देतुभूतैर्मुच्यन्तेमुक्ताभवन्ति ३॥

मधुभाष्य

येमइति येतेवंनिवृत्तिकर्मिणस्तेपिमुच्यन्तेज्ञानद्वारा
किंस्वपरोक्षज्ञानिनः नतसाधनात्तस्मिन्निवृत्ता
दीनिकर्माणिअपरोक्षेष्टादृष्टये अपरोक्षेष्टादृष्टिस्तु
कोकिंविन्नमार्गते सवित्तदंतराध्यायमुक्तयेसाधनंभवे
त् नकिंविदंतराध्यायनिर्वीणायपरोक्षदृक् इतिमुक्तं
नारायणाष्टाक्षरकल्पे अतएवसमुच्चयनियमोपिनि
राकृतः एवंवैकिमितितंमतंनानुतिष्ठंतिलोकाइत्यत
आह ३॥

भाषा अनुवाद

इस प्रकार कर्म करनेमें उपकार कहते हैं कि जो इस हमारे मतमें अज्ञा युक्त हो और अस्वभाव रहित अर्थात् निन्द्य न करि के कि उत्तरी कर्ममें हमको प्रसन्न करते अर्थात् लगाव ते हैं ऐसी दोष दृष्टि न करके जो कोई यह मेशमत अङ्गी कार करके करे सो कर्मके द्वारा क्रम क्रमसे ज्ञानीकी तर ह कर्मसे मुक्त होय पर होय ३१

दोहा ॥

मोरे मतकों नित्य यह वर्तत हे नर जोय अह युक्त नहि दोष
थर छुटे कर्मसे सोय ३२॥

2000 年 10 月

[Faint, illegible handwritten text, likely bleed-through from the reverse side.]

三、四、五

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ १ ॥

ये ते तदभ्यस्यन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मते सर्वज्ञा
न विमूढा स्तान् विदिनश्चानवेतसः ३१ ॥

शोकभ्राष्ट्र

ये त्विति ये तददिपरीता एतत् सममते अभ्यस्यन्तो निदन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधेषु मूढास्ते सर्वज्ञानविमूढा स्तान् विदिनश्चानवेतसोऽविवेकिनः ३१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवन्मताननुवर्तिनो प्रत्यवापित्वं प्रत्यापयति ये त्विति तददिपरीतत्वं भगवन्मताननुवर्तिभ्यो वेपरीतं तदेव दर्शयति एतदिमादिना अभ्यस्यन्तस्तज्ज्ञानमपि दोषमुद्भावयन्त इत्यर्थः सर्वज्ञानानि सगुणानिर्गुणविषयाणि प्रमाणाप्रमेयप्रयोजनविभागतो विविधत्वं ३१ ॥

स्वामिकृतटीका

एवं कर्मावधाने गुणमाह ये मे मतमिति महाकोशप्रज्ञावंतौ न स्युं तोऽऽत्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति दोषदृष्टि मकुर्वन्तसु मे मदीयं मतमनुतिष्ठन्ति तेषां ने सम्यक्तत्वात् न कर्मभिर्मुच्यन्ते वि एते दोषमाह ये ते तदिति ये तमे मम मतमीश्वरार्थं कर्मकर्ता व्यमिश्रमुशासनमभ्यस्यन्तो हि संतो ये नानुतिष्ठन्ति नानुवेतसो विवेकशून्या न तपव सर्वस्मिन् कर्मणि ब्रह्मविषये यज्ञाने तज्ज्ञानविमूढा त्रहान्ति हि ३१ ॥

पिशाचभाष्ये

ये तपतस्मममते अभ्यस्यन्त इत्येतः नानुतिष्ठन्ति न कुर्वन्ति मे ममेसरस्य मतं सर्वाणि वतानि ज्ञानानि तेऽविमूढानपरमाथ विदः विदिविजानीदिनश्चानवेतसः अविवेकिनः ३१ ॥

रामानुजभाष्ये

न भगवदभिमतोऽपि सदृशं मनुतिष्ठतामप्रदधानानामप्यस्यन्तो न च दोषमदयेति तत्सर्वमात्मवस्तुमकरीरतणामरागधनशेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति नेव मुनु संशयसर्वाणिकर्मा

गी.
ली.
र.

णि कुर्वते यवनप्रदधने ये वा भूयं नो वर्तते तान् सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषे
षेण मूलास्तनपवनघानवेतसो विवेचनः कार्यदिवस्तयाथात्म्य
निश्चयः तदभावादवेतसः विपरातज्ञानाः सर्वत्र विमूढाः ३२
प्रभिनवप्रमकृतटी.

180

एतस्मिंस्तज्ञाने येन प्रज्ञालवसे विनष्टा प्रविरतं जन्ममरणदिभा
विनात् ३२॥ परमार्थप्रपाटीका

ये ते तदिति

विपक्षे दोषमाह ये तु प्राद्विरूपितप्रकाररहिताः संतो मे मते नानु
तिष्ठन्ति तानवेतसो स्तांस्तथा सर्वज्ञानविमूढान् कर्मज्ञान २।
हितात्रष्टान्विदि ३२॥ वनमासीटीका

अतिरेके दोषमाह यस्मिन्ति येनास्तिका प्रप्रदधामा प्रभूयं नो
दोषमुद्रावयंतः एतन्मम मते नानुतिष्ठन्ति तानवेतसो विज्ञान् ।
अतएव ज्ञानविमूढा सर्वथा योग्यात्रष्टान् सर्वप्रवृत्तार्थप्रष्टान्
विदि ३२ ऊसमेवेजयनीटीका

सर्वनियंतर्जगद्गुरोर्मममतमननुतिष्ठतामभ्यस्यतां भगवदि
मुखानां ज्ञानां दोषमाह ये ते तदित्येतत्पुनः मद्विमुखा ज्ञाना
एतच्चेतनस्यमात्मवस्तुमत्प्रवर्तते न मदारथनाह मदारकं म
दधीनस्थितिप्रवृत्तिकमिति मे भगवतः पुरुषोत्तमस्य मते ज्ञानं
नानुतिष्ठतीत्येवमात्मस्वरूपानुसंधानेन सो विज्ञानि मदारथनर
पाणि सर्वाणि कर्माणि न कुर्वन्ति यदा तश्चेनाप्रज्ञाया अपि य
हं प्रप्रदधानामयावद्भूतं तीर्थादनेदेवा यर्वने कृतमना यने
कंदातमपि दत्तं शास्त्रप्रवणं वारं वारं कृतं तथापि मम किंचिदपि
फलं प्रवृत्तारथनादिकं न स्यादमुत्र मोक्षादिकं फलं केन दृश्यते ३।
तेन फलाशापि शाविना नरुदयतपाततदसुप्रविनष्टविद्यास
तेनाप्रज्ञावन्तो मे मते मुक्तिसारभूते प्रज्ञानं कुर्वन्ति अभ्यस्यन्तो
मायामनुष्ठाः पमकर्मकर्ता भोक्ता निर्गुणश्चेवेदो मप्येषा धर्मक
र्मादिकर्तृरियत्तादिभोक्तृर्धनन्तकस्याणकारुणादिगुणाणां वेम

अमृतो

पिशिशुपातयों एकादिवरायेपपुः सेतोमेमतेनानुतिहंतिना
 नूनानांनष्टानिपसंसारिणामराधनलक्षणशास्त्रीयंकर्मक
 लात्मानंसेसारात्रमोचयन्तिप्रसृतससकरादिवदिसयभोगेत
 येतस्ततोः शास्त्रीयकाम्यनिषिद्धकर्मचरणोनेवमलिनोतकरण
 तयास्वपरस्वरूपतानमप्राणानाराधितमुकुंदचरणतेनात्मवि
 मुखाजन्ममरणालक्षणोः लात्मकेसंसारपुनः पुनरात्मानेपा
 तयंतरमेवमात्मचातिनोनिगसंसारिणस्त्वितिजानीदिकृतयवे
 यतोःचेतसोनविद्येतेचेतासिवस्तयथात्मनिशीयककरणानिय
 षातेःचेतसस्तानचेतसेववस्तुसदृपनिश्रयोभवतितदहितानि
 परीतज्ञानानिपथः अतएवसर्वज्ञानविमूढान्सर्वेषुचेतना^{चेतन}
 ब्रह्मसुप्रमाणप्रमेयप्रयोजनेषुवाज्ञानेषुविमूढान्विशेषणा।
 मूढान्मूढान्सर्वसामर्थ्यप्रधानिपथः अनेन सौकेनाज्ञेनसा
 कर्माकरणोभगवताभयमपिदर्शितम् ३२ ॥

मधुसूदनीटीका + एवमन्वयेणप्रकाशतिरेकेदोषमाह+

वतां तशास्त्रः अडवहैधर्ममश्रुतांस्त्वयति तेनयेनास्तिवाद्ब्रह्म
 धानाः अभ्यस्येतोदोषमुद्रावयेतः एतत्तममतेनानुवर्तते ना
 नचेतसोऽष्टविज्ञान अतएवसर्वज्ञानेसर्वत्रकर्मणिब्रह्मणिसगु
 णो निर्गुणोवयज्ञानोतत्रविधिंप्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनत
 श्रविमूढान्सर्वप्रकारेणायोग्यात्रज्ञान्सर्वपुरुषार्थप्रधान
 विदिजानीदि ३१ (अतएवसर्वज्ञानेसर्वत्रकर्मणिब्रह्मणिसगु
 णो निर्गुणोवयज्ञानोतत्रविधिंप्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनत
 श्रविमूढान्सर्वप्रकारेणायोग्यात्रज्ञान्सर्वपुरुषार्थप्रधान
 विदिजानीदि ३१ ॥

सदानंदीटीका

एवमुक्तान्वयेमोक्षदोषमाहविपर्यये येतनास्तिज्ञानः अशही
 नापतत्तममम दोषमुद्रावयेतोनानुवर्ततेतिउधियः तानतो
 उष्टवितोऽष्टमंभागास्तधिकृतान् २ सर्वत्रकर्मणीशेवासगु
 णो निर्गुणोवयज्ञानेतत्रासयोग्येचमानतोमेयतः फलात् ३ ।
 पुरुषार्थपरिप्रधानानीदिकृतकर्मणः ॥ ३२ ॥

गी.
टी.
८

नीलकंठीटीका

विपक्षे दोषमाह येति सर्वशब्दश्चरवाची सर्वसमाप्तिनि।
नोमिसर्वरतिनिर्वचनान् तस्यज्ञानेविषयेविशेषणमूढानपागे
ह्येणापिते ईश्वरमज्ञानेनोदेहमात्रनिष्ठास्तान्नष्टान्सर्गापवर्ग।
अष्टान् अवेतसःविवेकशून्यान् ३२ ॥

शान्दीटीका

अत्रयतिरेकमुत्तेन दोषमाह सर्वेषुज्ञानेषु हेयोपादेयनिमित्तेषु।
विमूढानिपर्यस्तान्तपवाचेतसः चेतस्यशून्यात्रष्टात्रिरयगामि
नोविदि ३२

रामकंठीटीका

येप्रनरेतदेवंविधेमन्मतमभ्यसूयन्तोमोहतिमिरतिरस्कृतसम्य
ज्ञानतोदोषाधिरोयणादिनाविगाहोक्तानुतिष्ठन्तिनावरन्तिता
सर्वेषुसमस्तेषु हेयोपादेयनिमित्तविषयेषुज्ञानेषुशास्त्रेषुवि
मूढान् विपर्ययप्रमयानिशेषेणमूढानिवितानिनष्टानिदिभोगा
पवर्गलक्षणानुभयतोपिफलास्युतास्तोर्गतिप्राप्तिलक्षणंवि
नः नाशंशामाजानीदि एतस्तेषांचेतोक्तःकरणमसम्यग्दर्शितास्तदा
पिनास्तेव ३२

लासिकी दत्तपत्नीटीका

किंवयेति विपक्षे दोषमाह येनेतरिति तः प्रनः ये एतन्मे मतमी
तिसमाहितेन कर्मकर्तृशक्तमित्येवं रूपेण दोषारोपेण विगाहे
नोक्तानुतिष्ठन्ति ता सर्वेषु हेयोपादेयनिमित्तविषयेषुज्ञानेषुविमूढा
स्तथाः चेतसोः विवेकात्रष्टात्रिरुपायादुष्टानिदिजानीदि ३२

पंचोलीटीका

तद्विपरीतकरणे दोषमाह येनेतरिति तः प्रनः ये एतन्मे मतमी
सरायें कर्मकर्तृशक्तमित्येवं रूपेण दोषारोपेण विगाहे
नोक्तानुतिष्ठन्ति ता सर्वेषु हेयोपादेयनिमित्तविषयेषुज्ञानेषुविमूढा
स्तथाः चेतसोः विवेकात्रष्टात्रिरुपायादुष्टानिदिजानीदि ३२ ॥

रत्नवीरसमिद्धेयिनी॥

व्यतिरेके दोषमाह येवेतदिति ये पुनरभ्यसूयंतो दोषमुद्रा
वयंतः मे समैतत्पूर्वोक्तं मतं नानुतिष्ठंति तान्सर्वज्ञानविमू
ढान् सर्वत्र योगयोगात्मके कर्मणि यज्ञानं निश्चय रूपं तत्र वि
शेषणमूढान् अतएव नष्टान्सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान् अचेतसो
ऽष्टवितान् विहिजानीदि ३२॥

मधुभाष्य

३२॥

...
...
...
...
...
...
...

182

1672. 臺灣府志卷之四

भाषा अनुवाद

अब इसके विपरीत आचरणमें जो दोष सो कहते हैं कि जो लोग इस तरह कर्मन करें ते विचार रहित हैं और कर्म तथा बुद्धिज्ञानमें भ्रष्टविवेक जानो सोई कहते हैं कि जो इस मेरे मत की निन्दा करते हयें इसमत में नहीं प्रवृत्त होते हैं उनको सकल ज्ञानके मूलात्मा नष्टबुद्धि जानो ३२

दोहा ॥

मममतमें थरें दोष जो वर्तेनाहिन सोय तिनसभ ज्ञानवि
मूढ़कों नष्टप्रचेतन जोय ३३॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिं
यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३ ॥

शांकरभाष्य

कस्मात् पुनः करणात् तदीये मते नानुतिष्ठन्तः परधर्माननुति
ष्ठन्ति स्वधर्मे च नानुवर्तन्ते तत्प्रतिकूलाः कथं न विष्णुति तच्छा
सनातिक्रमदोषात् तत्राह सदृशमिति सदृशमनुश्रुपं चेष्टते चेष्टां
करोति कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृत
धर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्वस्याः
सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि चेष्टते किंपुनर्मूर्खस्तस्मात् प्रकृ
तिं यान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि निग्रहः निषेधश्चः किं करिष्यति ।
ममचायस्य वा ३३ ॥

शान्तगिरिकृतटीका

भगवन्मतानुवर्तनमन्तरेण परधर्माननुष्ठाने स्वधर्माननुष्ठाने च
कारणं दृच्छति कस्मादिति भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणम् ।
मिमांशकाह तत्प्रतिकूलता इति राजानुशासनातिक्रमे दोषदर्श
नात् भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषसम्भवात् तत्प्रतिकूलत्वे भ
यकारणमित्यर्थः उत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति सदृशमिति सर्व
स्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशावर्जिते कैमुतिकस्याये सूचयति ता
नवानपीति सर्वाण्यपि भूतान्यनिकृन्त्यपि प्रकृतिसदृशीं चेष्टां ग
च्छन्तीति निगमयति प्रकृतिमिति भूतानां प्रकृतेरधीनत्वेऽपि प्रकृ
तिर्भगवता निग्रहोत्पादोक्ताह निग्रह इति का पुनरियं प्रकृति
र्घदनुसारिणी भूतानां चेष्टेति दृच्छति प्रकृतिनामेति भगवदभि
प्रेता प्रकृतिं प्रकटयति पूर्व्वेति आदिशत्वेन ज्ञानेच्छादि संग्रह
ने यथोक्तः संस्कारः स्वसत्त्वा प्रवर्तकश्चेत् प्रलयेऽपि प्रकृतिः ।
स्यादित्याशंका विशिनष्टि वर्तमानेति सर्वो जन्तुरित्युक्तं विवेकि
प्रकृतेरतथात्वादभिप्रायविशेषादिति यायमनुस्मरन्नाह ज्ञानवा
निति ज्ञानवतामज्ञानवतां च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह

गी.
टी.
८

तस्मादिति प्रकृतिं याति प्रकृतिसदृशी वेष्टो गच्छन्निच्छन्मपि भू-
तानि इत्यर्थः प्रकृतेर्भगवता तन्मयेन वा केनचित् नियदमाशङ्क्य
वतारितवतर्थादस्यार्थापेक्षिते प्रत्यतिममवेति ३३ ॥

स्वामिकृतटीका

ननु तर्हि महाफलतादिदियाणि रसनिष्कामाः संतः सर्वेऽपि स्वधर्म-
मेव किं ननु तिष्ठन्ति तत्राह सदृशमिति प्रकृतिः प्राचीनकर्मसंस्कारा-
दीनां स्वभावः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुश्य-
मेव गुणदोषज्ञानवानपि वेष्टेने किंपुनर्वक्तव्यं अतश्चेष्टनरति यस्या-
दूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतियांति अनुवर्तन्ते एवेति चेद्विद्वन्नि-
ग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्वल्लिखतादिमर्थः ३३ ॥

पिशाचभाष्यं

तथाहि सदृशमनुश्यं वेष्टेने स्वस्याः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम सर्वकृत-
धर्मा धर्मादिसंस्कारः वर्तमानजन्मादावभिपुक्तायः सा प्रकृतिः
तस्या सदृशमेव सर्वजंतुः ज्ञानवानपि किमुत मूर्खः प्रकृतियांति।
भूतानि निग्रहो निर्गोपः किं करिष्यति मम वा न स वा ३३ ॥

रामानुजभाष्यं

एवे प्रकृति संसर्गाणामनुगोदेककृते कर्तृत्वे तच्च परमपुरुषाय त-
मिमनु संघायकर्मयोगयोगेन ज्ञानयोगयोगेन वा कर्मयोग-
स्य सुशक्तत्वादप्रमादत्वादनुगतात्मज्ञानतया निरपेक्षत्वादिनरस्य
दुःशक्तत्वात्सप्रमादत्वात्कुरीरधारणार्थं तथा कर्मापेक्षत्वात्कर्मयो-
गयवकर्तव्यव्यपदेशस्य विशेषतः स एव कर्तव्य इति बोद्धेऽ-
तपरमध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य दुःशक्तया सप्रमादलोचने सद-
शमिति प्रकृतिविविक्तत्वात्मात्मस्वरूपं तदेव सर्वदा नु संशेयम्।
मिति शास्त्राणि प्रतिपादयन्ति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राची-
नवासनायाः सदृशं प्राकृतविषयेऽप्येव वेष्टेने तत्प्रकृतियांति भूता-
नि तदिच्छिद्यं जेतवो नादिकालप्रवृत्तवासनामेव यांति तानि वा स-
नानुगुणानि भूतानि शासकतो निग्रहं किं करिष्यति ३३

अभिनवशुभकृतटीका

योपि च ज्ञानी न तस्य व्यवसारे भोजनादौ विपर्ययः कश्चित् अपि
तस्योपि सत्तायुचितमेव चेष्टते यवमेव जानन् यतो भूतानां ह।
पिच्छादो नो प्रकृतौ विलयः आत्मा वा कर्तृनि समुत्तरति कस्य।
जन्मादि निग्रहः कथं न हि वंधयं उच्यते ३३

परमार्थप्रपाटीका

ननु सर्वज्ञात्तारोपि भगवदाका विसर्गमिदं दियानि गिरस कथं स
धर्मावरणं न कुर्वन्ती सा ह सदृशमिति तानवानपि सत्ताः प्रकृतेः
सदृशं चेष्टते प्राचीनकर्मसंस्काराधीनः स्वभावः प्रकृतिस्तदृशं
तदनुत्पद्यं यथा भवति तथा गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर
तच्छेष्टत इति यतः सर्वाणि भूतानि प्रकृतिं याति अनुवर्तते
एवं सतीदिय निग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्वलिहन्तान् ३३ ॥

वनमालीटीका

ननु राक्षसवतवशा सनाति क्रमेभ्ये पश्येत्तः कथं मसूयेत सत्वम
तेनानुवर्तते कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूला भवन्ती सत प्रा
ह सदृशमिति प्रकृतिं प्राचीनधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्कारोवा
र्तमानजन्ममभिव्यक्तोति वलवान् तं विद्या कर्मणि प्रत्यारभे
ते पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतेः न स्याः स्वीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुत्पद्यं स
र्वज्ञतत्तानवानपि सत्ता विदपि गुणदोषविदपि वा चेष्टते किं पु
न मूलतः अतो भूतानि सर्वप्राणिनं प्रकृतिं समनुवर्तते पुरुषार्थ
श्रेयसादेतभूता अपि तत्र ममराजो वा निग्रहः किं करिष्यति म
हानरकसाधनत्वं ज्ञातापि दुर्वसिनः प्रावत्यात्मा ये प्रवर्तमाना
न मत्का सनाति क्रमदोषादिभ्यतीति भावः ३३

ऊंसमवेजयनीटीका

एवमनादिकालप्रामप्रकृति संबंधेन विस्मृतात्मपरमात्मस्वरू
पाणां प्राकृतेष्वेव वस्तुवात्मात्मीयाभिमानानामनादिकालप्रवृ
त्तशुभाशुभकर्मसंसर्गमलिनीकृतान्नश्रवणानां ज्ञातानाम

गी.
टी.
२

185

ज्ञानिनो सर्वेषां क्षेत्रज्ञानामेतत्करणशुद्धये लोकसंग्रहे देहयात्रादि।
सिद्धयश्चात्मज्ञानोपलब्धये च भगवत्पराधनरूपः कर्मयोगः कर्मव्य-
यवस्य शक्यतादिसक्तमितानीमध्यायशेषेण तेष्वाज्ञानयोगस्य उःश-
क्यते वदन्नादिगुणत्रयोद्वेककृतकर्मजमायाविषयवासनायास्मा-
गोज्ञानिनामपि उःशक्यतादिमाह सदशमिति ज्ञानवानपि प्रकृ-
तिकायेष्वेतेन तत्रोपशब्दादिविषयेषां सक्तिकृत्वाचेतनत्रयो जी।
वोवध्यतेऽतो मुमुक्षुभिरेतेष्वनुगमनकर्तव्यं तेष्वंशास्वदाराचेतनाचे-
तनेष्वरस्य ज्ञानविशिष्टोपि सस्याः सकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिः।
गुणकार्यरूपायाः कार्यकारणभेदविवक्षया प्रकृतिरित्युच्यतेऽना-
दिकालप्रवृत्तायाः शब्दादिविषयवासनायाः सदशमनुवर्त्तते।
प्रवर्त्तते यत्र यत्र वस्तु प्रवासना जायते तत्र तदुपलब्धये तदनुसारेण
चेष्टनेचेतनस्य शास्त्रमूलस्याविवेकिनो वासनाधीनानुव-
र्त्तनेनाश्रयमिति भावः ततो हेतोर्भूतानि वासनाविशिष्टानि वक्ष्या-
दिपिपीलिकाज्ञानि प्राणिनः प्रकृतिं विपरीतिकारिणी मनादिका-
लप्रवृत्तो सर्वपुरुषार्थभ्रंशकरी संसारतरुवीजभूतां सोऽंशां वा स-
नाश्रयोपानुवर्त्तते तेष्वावासनादुपायिनां शास्त्रप्रकृतिकुला।
वागणोभूतानां निग्रहः शास्त्राचार्यप्रपञ्चोदाहः किं करिष्यति प्र-
नादिर्वासायाः प्रावस्यतां निवर्त्तयिते न शस्यति तस्मान्नमपि
प्रकृत्यधीनोऽसि परधीनस्य सुखसंकल्पादिकं सर्ववर्षं भवति त।
ज्ञानयोगोऽस्य ग्रहणपरिग्रहेऽस्य कर्मयोगवद्विद्विक्ताशयः ३३

+ ननु राज्ञश्च तव शासनातिक्रमे भयं पश्य सर्वपुरुषार्थसाधनप्रतिकूला भवेतीत्युक्तं मधुसूदनीटीका तः कथमस्येतत्तव मतं नावर्त्तते कथं वा ज्ञानाद ॥ +

+ प्रकृतेर्नाम प्रजन्मकृतधर्माधर्मज्ञानेकादिसंस्कारो वर्त्तमानज-
न्मस्य भिद्यतः सर्वतो वलवान् तं विद्या कर्मणी समन्तारभेते पूर्वं
प्रज्ञाचेति श्रुतिप्रमाणकः तस्याः सकीयायाः प्रकृतेः सदशमनु-
वर्त्तमेव सर्वो जेतस्मान्वानवस्य विदपि पञ्चादिभिश्चाविशेषादिति
मायात् गुणदोषज्ञानवानचेष्टते किमु मूलः तस्माद्ज्ञानिसर्व।
प्राणिनः प्रकृतेः योऽनुवर्त्तते पुरुषार्थभ्रंशहेतुभूतामपि तत्र म

मवागजोवा निग्रहः किं करिष्यति रागोत्कंठेन उरिता त्रिवर्तयि
 तेन शक्तोतीत्यर्थः महानरकसाधनत्वे ज्ञानापि उवासाना प्राव
 त्यामापेष्टप्रवर्तमानानुमत्ता सनातिक्रमदोषादिभ्यतीति भावः
 ननु राज्ञश्चेशस्य तवात्तातिक्रमेभ्ये पण्ये तस्मै मतेनावुतिष्टेती
 तिकथ्येतव १ प्रतिकृताः कथं वा ते पुरुषार्थे कसाधने एष प्राज्ञ
 न संस्कारो धर्माधर्मादिगोचरः २ वर्तमानभवेद्यत्तः सर्वतो बल
 वंशयः प्रकृतिसास्त्रकीयायास्तस्याः सदृशमेव हि ३ सर्वोपि शु
 ण्णदोषजश्चेह ते किमु मूर्खधीः तस्मात्सर्वे नुवर्तन्ते प्राणिनः प्रकृ
 तिसिक्तो ४ पुरुषार्थे तये हेतुभूतामपि उरस्यो राज्ञो वा मम वात
 त्र निग्रहः किं करिष्यति ५ रागोत्कंठेन उरिता त्र निवर्तयिते तमाः
 महानरकहेतुत्वे ज्ञानाते वा सना वत्तात् ६ प्रवर्तमानाः पापेषु म
 दात्तातिक्रमादपि न विभ्यतीति तास्यं हेरे नीरायणास्पव ७ ॥

सदानंदीटीका

ननु राज्ञश्चेशस्य तवात्तातिक्रमेभ्ये पण्ये तस्मै मतेनावुतिष्टेती
 तिकथ्येतव १ प्रतिकृताः कथं वा ते पुरुषार्थे कसाधने एष प्राज्ञ
 न संस्कारो धर्माधर्मादिगोचरः २ वर्तमानभवेद्यत्तः सर्वतो बल
 वंशयः प्रकृतिसास्त्रकीयायास्तस्याः सदृशमेव हि ३ सर्वोपि शु
 ण्णदोषजश्चेह ते किमु मूर्खधीः तस्मात्सर्वे नुवर्तन्ते प्राणिनः प्रकृ
 तिसिक्तो ४ पुरुषार्थे तये हेतुभूतामपि उरस्यो राज्ञो वा मम वात
 त्र निग्रहः किं करिष्यति ५ रागोत्कंठेन उरिता त्र निवर्तयिते तमाः
 महानरकहेतुत्वे ज्ञानाते वा सना वत्तात् ६ प्रवर्तमानाः पापेषु म
 दात्तातिक्रमादपि न विभ्यतीति तास्यं हेरे नीरायणास्पव ७ ॥

नीलकंठीटीका

ननु ते चेत्तव मतेनावुतिष्टेति तर्हि कथं तवोत्तरा मितमित्यत आ
 ह सदृशमिति स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्राग्भवीयधर्माधर्मसं
 स्कारस्य सदृशमनुत्पत्तानवानपि चेह ते किमु मूर्खः पश्चादिभि
 र्वाविशेषादिति यायात् तस्मात्प्रकृतिं पतिश्रुतसरेति भूतानि
 प्राणिनस्तत्र मम वा तस्य वा निग्रहः किं करिष्यति न किमपि अ
 दमपि पूर्वकमीयेत्येव तान् प्रवर्तयामीति भावः ११ ॥

शानदीटीका

कथं नानुतिष्टेतीत्याशङ्क्य परिहारपूर्वकं मरणोत्पादानुपपत्तिमे
 व स्थिरयति ज्ञानवानपि इदं मया कार्यमिदं नु कार्यमिति यवस्य
 त्रपि स्वस्याः प्रकृतेः सात्त्विकाराजस्याः तामस्यां सदृशं प्रवर्तते चेति

गी.
ही.
ह.

186

हमेवकार्याकार्ये श्मादिवत्प्रमाणसभावानुरूपेवेष्टेयवदरति
यतोभूतानिप्राणिनः प्रकृतिं संस्रभावमेवयानि नियहोनुशा
सनेसउपदेशः किंकरिष्यति इतिममममाननुष्टानेदेतः प्रथ।
वनयोत्पत्तीतिज्ञानवाक्यतयवसायोपिभवान् सस्याः प्रकृतेः
तत्रियजातेः सदृशोवेष्टेयने यदमनुतिष्ठेमेव यतोभूतानिप्रकृतिं
यानि नियहोदृढः किंकरिष्यतिवर्षयेवेति प्रथमुदेशः प्रथ
वेतमहद्वारनमोक्षसीमादेः सिद्धान्तपिष्यमानस्यापदेशस्यविदि
तः ३३ ॥

+ इदानीमुक्तमवार्थतद्वत्प्रतिपत्तयेरामकंटीकी विनेयोपकाराद्योक्तिभेदेर्नाहूपैः प्रतिपा
दयन्कर्मणात्प्रागुपपत्तिमेवदृढं चित्तमाह +

+ इहसर्वः कश्चिदेहवाननादिप्रवृत्त्यप्रवृत्तयाप्रकृतासम्बन्धोयतः
सर्वस्याशरीरेदियविसयादिकंसर्वमेवविशुद्धमनोज्ञानवानया
विभूतदेहदेहिविवेकप्रज्ञापिपुरुषः सस्यास्तेनतेनप्रकारेणश
रीराधारमभक्तयापरिणतजादालीयतमायत्रायाः प्रकृतेष्टरे।
स्रयानगत्कारणभावेनोद्भावितायागुणत्रयात्मिकाया प्रविद्यायाः
सदृशमनुष्टेष्टेयवदरति किमनेनोक्तंभवति दृष्टतत्त्वोपिप्र
कृताशरीरादित्वात्मनोवाक्कापैर्येकिंचित्कर्मचरति तत्रियु।
णामेवोपपद्यते तस्याविपुंचतकर्मज्ञानवताप्यशक्यपरिहारमि
ति प्रागपिप्रतिपादितेरस्यसर्वभूतानिप्रकृतिंयानिसर्वथातामे
वाश्रयन्ते नतनद्यतिरिक्ततेनसृष्टित्वेस्पष्टित्वेवाप्युक्तदत्ते ततो।
नियहोनेदंस्वजातिविहितकर्महंकरिष्यामीतिनियमः किंकरिष्य
तीतिशक्यतिपादितप्रकारेणसर्वकर्मप्रतिषेधस्याशक्यत्वादकिं
चित्करपवभविष्यति यदिवानियहोपिकर्मैवानुष्ठानोपादाननि
वर्धनत्वादागदेष्टानुविष्टंसदृष्टात्मकत्वात्प्राकृतमेवसम्पद्यतेरमे
वमप्यकिंचित्करोप्रियदः श्ममपरिहार्येकर्मणिज्ञानवानुमुक्षः
किंऊपीविमाह ३३ ॥

लासिकी दत्तयन्त्रीटीका

इदानीमुक्तार्थप्रतिपत्तयेकर्मणात्प्रागुपपत्तिमाह सदृशमिति

मातृशोकस्यतत्कालंविद्येयस्यापनोदार्थं बोध्यमिति विद्वे
पंयविद्वत्स्यस्वयममनुतिष्ठेति ३३॥

सधुभाष्य

सदृशमिति प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः तथापि शक्तिरिति निग्र
दः कार्यः निग्रहात्सद्यः प्रयोजनाभावेपि भवेत्स्येवातिप्रय
त्नतश्चाशयवानाद ३३ ॥

187

भाषा अनुवाद

जो कहो कि तो फेरि महाफल के अर्थ इन्द्रियों को नियंत्र
करके और कामनाको तागि सभी लोग क्यों नहीं इस तर
ह स्वयम् का अनुष्ठान करते हैं तो इसपर कहते हैं कि
पूर्व कर्मके संस्कारके अधीन जो स्वभाव तिसके अनुसा
रगुण दोष के ज्ञानवान भी चेष्टा करते हैं तो फेर अज्ञ विचा
रे जो स्वभाव अनुत्प चेष्टा करते इसमें और का कहना है
जब कि स्वभाव चलवान है तबकि और इन्द्रिय नियंत्र को
ई कर सकें है तो स्वभावके अनुत्प चलन ही पड़ता है ३३

दोहा॥

ज्ञानी भी निजप्रकृतिके सदृश वर्तें सोय वर्तें जीवस्वभाव
सैं नियंत्र करे का कीय ३३॥

[Faint, illegible handwritten text]

0 0 0 0

सकृत्तानिष्टसाधनतत्त्वाननिबन्धनं प्रस्तुत्यैव

गी.
ही.
द.

190

शास्त्रविदितादपि संध्यावेदनादेर्निवर्तयति तथा शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य
 वस्तवदतिष्ठाननुबन्धिने जापिते सकार्यभावात्केवलमिष्टसाधनतात्ता
 नेमधुविषसंज्ञकान्नभोजनदौ तत्र रागजनयितेन शक्तो नि पवेवि।
 हितस्य शास्त्रेण वस्तवदतिष्ठाननुबन्धिने बोधिते सकार्यभावात्के
 वलमतिष्टसाधनत्वज्ञाने भोजनादाविवत्तत्र न हे जनयितेन शक्तो
 निततस्याप्रतिबंधं शास्त्रविहिते पुरुषे प्रवर्तयति निषिद्धाच्च निवर्तय
 तीति शास्त्रीयविवेकशब्देन स्वाभाविकरागद्वेषयोर्कारणोपम
 देनोपमर्देन प्रकृतिविपरीतमार्गे पुरुषे शास्त्रद्वेषं प्रवर्तयितं शा।
 क्तोतीति तत्र शास्त्रपुरुषप्रयत्नयोर्वैयर्थ्यं तयोरागद्वेषयोर्वैयर्थ्यं
 गच्छेत्तदधीनो न भवेत् अथितशास्त्रविचारोपविवेकेन नोपाश
 येत हितस्योरागद्वेषो स्वाभाविकदोषप्रपञ्चो प्रसमुमुतोः परि
 पंथितो शास्त्र १४ ॥ **रुसमवेजयन्तीटीका**

ध०

प्रयु

ननु प्रकृत्यधीनं सर्वो जीवो भवतीति भवता यत्कृतं तद्वत्तनास्य
 त्रममाग्रहः किं तत्र प्रकृत्या व्यावसनात् मनसः सकाशात् इदं पेंद्रि
 यदारेव विषयेषु प्रवर्तते नायेन मार्गेणातः प्रथममिन्द्रियरूपेण
 पिपायतस्यावदिः प्रसरणं निवार्य भूतदृष्ट्या भूतारकरणो नात्म
 स्वरूपेण प्रयोग्य सर्वसंजनस्या नायासेनैव ज्ञानयोगस्य तस्यैव क
 ह्यरूपेण कर्मयोगेन किं फलं स्यादित्याशंका वा सेंद्रियाणां विग्रह
 यवतः शक्तोपस्तज्ज्ञानसाधनं कुर्जनस्य शास्त्रभूतो विग्रहकर्तारौ राग
 द्वेषाद्योस्तस्मात् इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीमया ज्ञान
 कर्मन्द्रियाणां संग्रहः सूच्यतेः तोन प्रनरुक्तिदोषशंका गंधोपि स्यात्
 इन्द्रियस्य श्रोत्रं चोणातिजिह्वा त्वस्य ज्ञानेन्द्रियस्यार्थं शब्दस्य शरी
 परस्य गन्धरूपे विषये प्रनरिन्द्रियस्य वाक् पाणि पादपादस्य स्यात् त्वस्य
 कर्मन्द्रियस्यार्थं वचनादानविहरणोत्सर्गानद्वेषे विषये रागद्वेषो
 रागोऽनादिविषयवासनामवस्तदभिलक्षितेषु प्रपञ्चमित्रकलत्रा
 दिषु वस्तुप्रीतिविशेषः द्वेषोऽभिलक्षितेषु प्रपञ्चमित्रकलत्रादि
 दुर्वस्तुप्रीतिविशेषः द्वेषोऽभिलक्षितेषु प्रपञ्चमित्रकलत्रादिषु

माल

वेरविशेषः रागश्च देवश्च रागदेवौ तौ द्वौ च वस्थितौ च वस्थ्यायां
 तौ च वस्थ्यायां नियमपरः रागश्च नुक्कलपववस्तुनिति एतन्न
 प्रतिकूलदेवः प्रतिकूलपवति एतन्न नुक्कलश्चेन्नियमेनैव
 तिष्ठन्नश्च यः ज्ञानयोगारंभकं पुरुषं परस्वस्वाभिप्रयुक्तेरि
 दिये स्वस्वाभिलषितेषु विषयेषु पातयन् इत्यर्थः नो ज्ञानेच्छा
 जनस्त्वयो रागदेवयोर्वशं नागच्छेत् ज्ञानानुष्ठानसमये तयो
 र्धानस्य ज्ञानादप्येदिर्यः कुत एवेदियस्मादस्य ज्ञानसाधनवतो
 जनस्य नो रागदेवो परिपेयि नो वैरिणो भवत्तु प्राप्ताज्ञानाभासं वि
 स्मरयित्वा नारिसिद्धं स त भविष्याभासमेव पुनः पुरुषं ज्ञाना
 भासवन्तं कारयतो ज्ञानसाधनावनः सर्वस्य जनस्य उर्जया वनि
 वार्य विवर्जनीयो महात्तो शूरागदेवो भवत्तु ज्ञानयोगा
 गाभासिनो जनस्य विद्यमानयो रागदेवो सतो वीर्येन्दिये निग्रह
 पिडः साध्य एवेति भावः ३४ ॥

लाघ५

+ ननु सर्वस्य प्राणीवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे मधुसूदनीटीका लौकिके वैदिके पुरुषकारविषयाभावादि धिनिषेधानर्थका
 + इदियस्येति वीर्यस्य सर्वस्य मिदियाणा मर्ये विषये शब्देषु शब्दे
 ग्रामे न च प्रकृतिस्त्रयः कश्चिदास्ति यं प्रतिनदर्थं वत्त्वादिन
 शास्त्र +

सेगंधे च एवं कर्मेदियविषये पिववतादौ अनुकूलेषां सुनिषिद्धे
 पिरागः प्रतिकूलेषां सुविहिते पिह्येव शब्दे प्रतीदियायं रागदे
 वौ च वस्थिता वा नुक्कलपववस्थ्यायां स्थितौ न तन्नियमेन सर्वत्र नो
 भवतः तत्र पुरुषकारस्य चायं विषयो यः ज्ञानोर्वशं नागच्छेदिति
 कथं यादि पुरुषस्य प्रकृतिः सावलवदनिष्ठानुवेधित्वज्ञानाभावसं
 हकृतेषु साधनत्वज्ञाननिबंधने रागं परस्मैव शास्त्रनिषिद्धे कले
 जभत एतादौ प्रवर्तयति तत्रावलवदिष्टसाधनत्वज्ञानाभावसं
 तानिष्टसाधनत्वज्ञाननिबंधने देवं परस्मैव शास्त्रविहितादपि स
 प्यावेदनादेति वर्तयति तत्र शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य वसवदनिष्ठानुवे
 धित्वेतापि ते सहकार्यभावात् केवलदृष्टेः साधनताज्ञानं मधुविष
 संज्ञात्रजमभोजने तत्र रागजनयिते शक्नोति एवेति हि तस्य
 शास्त्रेण अवलवदिष्टानुवेधित्वे वापि ते सहकार्यभावात् केवलमनि
 ष्टसाधनत्वज्ञानं भोजनादाविव तत्र न देवं जानयिते शक्नोति तन्न

ध५

गी
टी.
न.

191

आप्रतिवडंशासंविदिने पुरुषे प्रवर्तयति निषिद्धाच निवर्तयतीति ।
शास्त्रीयविवेकविज्ञानशब्देन साभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्श
त्रप्रकृतिविपरीतमार्गे पुरुषे शास्त्रविप्रवर्तयितेश्चोतीति नशा।
सुखपुरुषकारस्य वैयर्थ्यप्रसंगः नयोरागद्वेषयोर्वशां नागकेन्द्रद।
धीनो न प्रवर्तत निवर्तत वा किं न शास्त्रीयतदिपुनस्तत्तानेन तत्का
राणाविचरतद्वारा नोनाशयेत दियस्मात्तोरगद्वेषौ साभाविकद्वेषय
प्रकौ प्रस्यपुरुषस्य प्रयोर्धिनः परिप्यिनोशब्दं श्रेयोमार्गेऽप्यवित्रक
कीरोदस्य वरवपथिकस्य इदं वडयं दशाज्ञापमादेवाश्चासुराश्च ततः
कानीयसा एव देवाऽप्यसा असुरास्तप्यलोऽस्य संतेत्यादिश्रुतौ सा
भाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविपरीतप्रवृत्तिमसुरनेन शास्त्रीयप्र
वृत्तिवदेव नेन निरूप्यत्याख्यानमिति विसरेणोत्तुपरम्यते (१०)
~~ननु शास्त्रीयविवेकविज्ञानशब्देन साभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्श
त्रप्रकृतिविपरीतमार्गे पुरुषे शास्त्रविप्रवर्तयितेश्चोतीति नशा।
सुखपुरुषकारस्य वैयर्थ्यप्रसंगः नयोरागद्वेषयोर्वशां नागकेन्द्रद।
धीनो न प्रवर्तत निवर्तत वा किं न शास्त्रीयतदिपुनस्तत्तानेन तत्का
राणाविचरतद्वारा नोनाशयेत दियस्मात्तोरगद्वेषौ साभाविकद्वेषय
प्रकौ प्रस्यपुरुषस्य प्रयोर्धिनः परिप्यिनोशब्दं श्रेयोमार्गेऽप्यवित्रक
कीरोदस्य वरवपथिकस्य इदं वडयं दशाज्ञापमादेवाश्चासुराश्च ततः
कानीयसा एव देवाऽप्यसा असुरास्तप्यलोऽस्य संतेत्यादिश्रुतौ सा
भाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविपरीतप्रवृत्तिमसुरनेन शास्त्रीयप्र
वृत्तिवदेव नेन निरूप्यत्याख्यानमिति विसरेणोत्तुपरम्यते (१०)~~
३४ ॥

के.

सदानंदीटीका

नवेवं प्राणिनः सर्वे प्रकृतेर्वशवर्तिनः विधादिशास्त्रानर्थक्यं प्राप्ते
तद्विद्यते जनः १ न कश्चित् प्रकृतेर्हीनो ये प्रतिस्थातदर्थवत् पुरुषस्य
विवेक्यं प्राप्तिमित्यवोच्यते २ इदियाणां समस्तानां शास्त्रादिविषये
खिले रागः शास्त्रनिषिद्धेपि हेतुं हि दितेपि च ३ प्रतीदियार्थमित्ये
वं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ प्रातिक्रमानुक्रमात्प्राप्तव्यावस्थातत्र कारणो ४
तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रस्य विषयत्वं न तयोर्वशां नागकेन्द्रासीया
त्तद्विवेकतः ५ अतनिष्ठानुवंधितत्वाभावात्परः सरं ३ एसाधनता
त्तानेदेतरागोद्वेराणां ६ परस्मैवते रागे निषिद्धे प्रकृतिर्दिमा क
लेजभक्षणादौ च प्रवर्तयति पुरुषं ७ अभीष्टदेततात्तानाभावेनैवोप।
हेदितं अनिष्टदेततात्तानेदेतदेवोद्वेराणां ८ परस्मैवसादेवंशा
स्त्रीयादपि पुरुषं निवर्तयति निमादः प्रकृतिः कर्मणा वशं ९ शास्त्रे
णात्तापितातत्र निषिद्धेनार्थदेतता विदितेभीष्टदेतत्ते तापिते तद्
येवधः १० विनिश्चित्यास्तिकस्तत्र यथाशास्त्रं प्रवर्तते तदा सा प्रकृति

स्त.

३५

ह्येते ज्ञानवेते नरे वलात् ॥ नशक्रोति तस्मान्नेते रागदेवशेकरा
 विषसंस्कृमिषात् भोजनारोयणात् ॥ निवृत्तिर्दृश्यते भीष्टे
 तत्ताज्ञानवाधनात् तपोवित्तवयादौ वाभीष्टसाधनताधिया ॥
 प्रवृत्तिर्दृश्यते निष्टे तत्ताज्ञानवाधनात् शास्त्रीयं ज्ञानमाश्रित्य राग
 देवो विनाशयेत् ॥ रागदेवो यतः शत्रुमात्ममार्गवियोजको आधा
 मिको विव्रकरो श्रेयोमार्गतिष्ठः स हो ॥ शास्त्रीयज्ञानसामर्थ्यामो
 रुषेण प्रमानयं समूलोत्तौ समुक्ते तं शक्तो मात्मावबोधतः ॥ ३५

नीलकंठीटीका

एवं तर्हि पुरुषस्य स्वात्मेनाभावादि धिनिषेधशास्त्रार्थमिमांशो
 व्याह इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति दिव्यं च न वीसायं प्रतीदियं स
 स्वेयं शब्दादौ च न दौ च विषये रागदेवो अनुकूले रागः प्रतिकूले हे
 षस्य च स्थितौ निमग्नो भवति तत्र तयोर्वशं नागच्छेदिति शास्त्रस्याभ्य
 युक्ता पुरुषस्य च तदनुष्ठाने स्वात्मेन मस्ति दियतः तौ रागदेवावेवा
 स्पृशानिः परिपंथिनो विरोधि नोदृष्टदारेण प्रवर्तकत्वात् न तत्र प्रक
 तवृत्तारिश्चरो स्पृशं पी तस्यैव स्यादितोषापत्तेः अयं भावः
 यथा स स्तनेन स्वात्मेन च न जेनापराधेन कृपितो राज्ञः पराधिते
 दिति गदादौ निगृहीते स्वीयान् भटान् प्रवर्तयति स एवाद्यतनेन रा
 नमानेन प्रसारितपनेतेषामेव भटानामाधियमेति प्रेक्ते यत्प्रवे
 कर्मानुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं बाधमानोपि विधिप्रतिषेध
 शास्त्रानुसारिणां तेनैव भक्तिध्यानप्रणिधानेनावर्जितः एनं रागा
 दिजयेति प्रेक्ते तस्मादिधिप्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यं पुरुषस्य स्वा
 त्मेन सत्तात् नापीसरेवैषम्यादिकं प्राणिकर्मायतत्वादिति ॥ ३५ ॥

आनन्दीटीकी

अत्रेदं तात्पर्यम् तव हि भिताचरणे रागः पुङ्करो न देवः त
 योर्वशो माभाव तौ दितव श्रेयः प्राप्तिनिरोधकाविति ॥ ३५

रामकंठीटीका

यो यस्मैन्द्रियस्यार्थो विषयः शब्दः शब्दादिस्तत्र तज्जार्थं रागदेवो वा

गी.
टी.
८

192

व्यस्यितौ परिदिशद्वादि विषयं सखसाधनत्वेन श्रोत्रादिनेन्द्रियेण
पुमानुपादत्ते तदा तस्मिन् स्मिन्नागो व्यवतिष्ठते यदा ततः स्वकारण
त्वेन मेव विषयं हेयत्वेन प्रतिपद्यते तदा तस्मिन् निन्द्रियेण परिक्रिय
माणो न्देवो व्यवतिष्ठते इति सर्वस्मिन् विषये रागदेवो यो व्यवस्यितौ
ज्ञानवान् आविर्भूतविवेकज्ञानस्योर्वशं विधेयतामन्वत्तन् गच्छे
त् यतोऽस्य ज्ञानवत्तत्त्वात् रागदेवो परिपश्यितौ शत्रु तत्तत्त्वावेव सर्वो।
द्योगेन परिहार्यो न तु विषयानदि तयो रपराजितयोर्विषयपराज
यः कृतो भवति तौ हि यथोक्तज्ञानाभिनायावत्तत्त्वात् विवृततन्मा।
पादितौ तावत्परिवर्जितेपि विषयेन विजृम्भमाणौ पुरुषे वशी
कर्तुं प्रभवन्त एव ~~ततः तस्मिन् विषयेन विजृम्भमाणौ पुरुषे वशी~~
~~कर्तुं प्रभवन्त एव ततः तस्मिन् विषयेन विजृम्भमाणौ पुरुषे वशी~~
~~कर्तुं प्रभवन्त एव ततः तस्मिन् विषयेन विजृम्भमाणौ पुरुषे वशी~~ ३४ ॥

लासिकी ~~वत्तन्ती~~ टीका

एवमपरिहार्यं कर्मणि योगिनो रहस्यं पदेषामाह इन्द्रियेति इन्द्रि
यस्येन्द्रियस्येति वीप्सा प्रत्येकमिन्द्रियाणां शब्दादौ सखविषयेन।
कृते रागः प्रतिरूले च हेयस्येवं रागदेवो व्यवस्यितौ प्रवश्यं भाविनो ५७
तत्तत्त्वात् तदनुपाधनानां प्रवृत्तिरिति तथापि मुमुक्षुस्तयो रागदेव
यो न वशावती भवेत् ऊनः तावत्स बोधवतोऽपि मुमुक्षोः परिपश्यि
तौ शत्रुस्वरूपा द्वादकाविति यावत् ३४ ॥

पंचोली टीका

यदिसर्वो जंतः स कीयप्रकृतिसदृशमेव चेष्टते प्रकृतिशून्यमसकृषि
त्रासिततः पुरुषप्रयत्नविषयस्याभावात् शास्त्रानर्थकाप्रामोदं उ
च्यते इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियाणां इन्द्रियस्यार्थं शब्दादि विषये राग
देवो रश्मिरागः प्रतिरूले हेयस्येव व्यवस्यितौ प्रवश्यं भाविनौ तयोर्वशं ना।
गच्छेत्तद्विषयस्येतौ प्रत्यपरिपंथिनौ श्रेयो मार्गस्य परिपंथिनौ तत्क
रोशव ३४ ॥

रागवीरसमिहोधिनी॥

विज्ञेयमेवदर्शयति इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्यसर्वेषामिन्द्रियाणामर्थे स्वस्वविषये रागहेषौ व्यवस्थितौ अनुकूलेऽस्वानुप्रायितलक्षणो रागः प्रतिकूलेऽस्वानुप्रायितलक्षणो हेष इत्येवं प्रकारेणावश्यं भावितया स्थितौ ततश्च तदनुभूया सर्वेषां प्रवृत्तिरिति तथापि न तयोर्व्यापारो क्लेश इन्द्रियस्मात्तौ रागहेषावस्य कर्मप्रवृत्तस्य परिपंथिनौ स्वयमवस्थाजन्यमहाफलासद्विस्तृतयेव ततः प्रव्यावर्तार्थं विज्ञेयजनकत्वेन प्रवृत्तत्वाविति ३४ ॥

मधुभाष्य

इन्द्रियस्येति तथाप्युक्तम् संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या अपि तद्व्यापारः तथापि सोऽन्यथा कर्तृव्यापार इति प्रयत्नत इति तथाप्युक्तं पुनरुक्तं कर्मैव तत्राह ३४ ॥

一、
 二、
 三、
 四、
 五、
 六、
 七、
 八、
 九、
 十、

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ॥ अर्जुनसंवादे ॥
 अध्यायः ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद

जो बलवान सभाही के अनुसार कर्ममें सबकी प्रवृत्ति है तो यह कर्म करना और यह न करना जो शास्त्र विधि और निषेध करना सो व्यर्थ है इस शंका पर कहते हैं कि इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य ३३ बार कहने से हर एक इन्द्रिय को अपनी अपनी विषयके अनुकूल वस्तुमें प्रीति और प्रतिकूल विषयमें वैर कि कहे विरक्तता रूप राग द्वेषादि अवस्था होगा सो इसी से राग द्वेषके अनुसृत कर्ममें प्रवृत्ति होना यह यद्यपि सब को सभा व सिद्ध है पर तौ भी राग द्वेषके वर्णीभूत होना न चाहिये यही शास्त्रोंमें नियम कर राखा है त्यों कि सुमुत्त पुरुष के वे ३ विघ्नकारी और विघ्न हैं तात्पर्य यह कि विषयोंके स्मरण के द्वारा राग द्वेष प्रगट करवाय वह स्वभाव असावधान पुरुषों को अपने बलसे अति जोर धारा प्रवाह की नाई अनर्थमें प्रवृत्त करावता है परन्तु शास्त्रों उस अनर्थ प्रवृत्तिके पहिले ही विषयों में राग द्वेष का प्रतिबन्धक रूप कहे रो कनेवाला जो भगवत् आराधन जिसमें प्रवृत्ति करवाते है उससे देखो कि प्रवाहमें परने के पूर्व ही नौका प्राप्त पुरुष के समान उस अनर्थ से शास्त्र द्वारा मनुष्य बचिजाते हैं ३ मसे स्वाभाविक प्राप्त कर्म त्याग करके धर्ममें प्रवृत्त होना अवश्य कर्तव्य है तात्पर्य यह कि तम स्वभाव प्राप्त करुणा को कोंडि घड करो ३४ ॥

दोहा ॥

राग द्वेष द्वे इन्द्रियके इन्द्रिय विषये मादि तिनके वशान दोष
ए जान पावु इह तादि ३४ ॥

श्रेयास्तथर्मेविश्रुताः परथर्मास्तनुहितात् स्वयं
मेतिथनेश्रेयः परथर्माभयावदः ३५ ॥

शंकरभाष्यं

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो ममते शास्त्रार्थमप्यमया परथर्मेति धर्मत्वाद
नुष्ठेय एवेति तदसत् श्रेयानिति श्रेयान् प्रशस्ततः स्वधर्मं स्वकीयध
र्मे विश्रुतोऽपि विगतगुणोऽपि अनुष्ठीयमानः परथर्मात् स्तनुहितात्
साद्गुणैर्न सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधने मरणमपि श्रेयः
परथर्मे स्थितस्य जीवितात् कस्मात् परथर्मा भयावदः नरकादित
तणो भयमावदति यतः ३५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गप्रतिपत्तये प्रकटयितुं परमं तोषमासद्गारा स
मनन्तरमो क मवतारयति तत्रेसादिना व्यवहारभूमिः सममर्थः शा
स्त्रार्थस्यामया प्रतिपत्तिमेव प्रमापयति परथर्मेपीति स्वधर्मवदि
मपेरर्थः अनुमानं ह्यनुत्तरत्वेन मो कमुपपादयति तदसदिति त
त्रथर्मायुदाहरणानात् परिवादधर्मस्य भित्ताशनादिसत्तास्य ।
स्तानुष्ठेयतया मयापि कर्तव्यत्वं शास्त्रमिमांसायावच्छे श्रेयानिति
उक्तेः । ये प्रश्नपूर्वकं हेतमाह कस्मादिमादिना स्वधर्ममवधूय प
रथर्म्ममनुतिष्ठतः स्वधर्मातिक्रमकृतदोषस्य उच्यते इत्यत्र तस्मात्
साधीयानिमर्थः ३५ ॥

स्वामिकृतटीका

तदेवं स्वाभाविकी पश्चादिसदृशी प्रवृत्तिस्तथा धर्मे प्रवर्तितव्यमित्युक्ते
तद्विस्वधर्मस्य प्रज्ञादेर्ः तत्राप्ययथावक्तव्यमशक्यत्वात् परथर्म्मस्य ।
वादितादेः सुकरत्वात् धर्मत्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्तितमित्युक्ते प्रसाह ।
श्रेयानिति किं विदंगदीनोऽपि स्वधर्मः श्रेयाश्च शस्ततः स्तनुहितात्
कलांगसंश्लेषात् कलादपि परथर्मात्सकारात् तत्र हेतुः स्वधर्मप्रज्ञादोष
वर्तमानस्य निधने मरणमपि श्रेयः स्वर्गादिशपकत्वात् परथर्म्मस्त
परमभयावदो निषिद्धत्वेन नरकशपकत्वात् ३५ ॥

विशाचभाष्ये

गी.
टी.
र.

किंचाद्यतः श्रेयानिति यतः स्वधर्मनिधने श्रेयाश्च शास्त्रतः स्वधर्मो विगुणः
कतिपयोगैः रदितः परस्वधर्मः परधर्मस्तस्मात्परधर्मात्स गुणद्विगुणः
न विनायतः श्रेयः प्रशस्ततः परधर्मो भयावहः भयमावहनीयः यः
द्विपूर्वकारिप्ररुषेष्टप्रसिद्धमित्यर्थः द्विपूर्वकारिप्ररुषेष्टप्रसिद्धानुदर्श
नात् ३५ ॥

समानुजभाष्यं

१९५
अतः स्वशक्तया स्वधर्मीभूतः कर्मयोगो विगुणोऽपि प्रमादगर्भप्रकृति
संसृष्टस्यः शक्तया परधर्मभूतादुपयोगात्स गुणादपि किंचित्का
लमनुहितात्स प्रमादस्य यात् स्वेनैवोपादातमयोग्यतया स्वधर्मणि
वर्तमानस्यैव सिद्धमस्यैव फलतया निधनमपि श्रेयः अतः रायादत
तयानंतरजयस्य याजलकर्मयोगारंभसंभवात् प्रकृतिसंसृष्टस्य
स्वेनैवोपादातमशक्तया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रयः प्रमादगर्भतः
या भयावहः ३५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

सर्वथा मुक्तसंगस्य स्वधर्मचारिणो नास्ति कश्चित्पापात्मको बंधः
स्वधर्मो हि दूदपादनपापी स्वस्तिरुपव न तेन कश्चिदपि रिक्तो ज
तर्जयते इति भाष्यः ३५ ॥

परमार्थप्रणाटीका

ननु धर्मो विशेषाकमदमादि संप्रत्यये तं ब्रह्म कर्मवानुस्ये स्वपरदि
साप्रधानत्वेनः स्वनिदाने तत्र धर्मकथं प्रवर्तितव्यमिति सा शंका ।
श्रेयानिति सुष्ठु यथा भवति तथा अनुहितात्परधर्माकमदमादिसं
पदुपेतादास्या धर्मात्स काशा उक्तप्रकारेण विगुणोऽपि स्वधर्मः श्रेया
त्प्रशस्ततः प्रोक्तः यथा सौभाग्यादिगुणोपेतायाः परमातुः स
काशात्कुरुपापिसमात्तादितवदा भवति अतः स्वधर्मसंगे श्रेयः
श्रुतिबोधितस्वर्गादि साधनत्वात् परधर्मस्तभयावहः निषिद्धेन
निरयप्रापकत्वात् अथवा वेदेन चातर्वर्ण्ये कथं कल्प्येतेति ३५ ॥

वनमालीटीका

ननु स्वाभाविकरागादेष प्रयुक्तपक्षादि साधारणप्रवृत्तिसागेन शा
स्त्रीयमेव कर्मकार्यं चेत्तर्हि सुकरं भित्तादिकमेव कार्यमनयाद श्रेया

नितिस्वस्यवर्णाश्रमौप्रतियो विहितः सस्यधर्मोविशुणोपिकिंवि
 दंगहीनोपिश्चेयानुश्रेष्ठः परधर्मात्स्वप्रसविहितात् स्वनुहिता
 त् सर्वोपगुक्तादपि **अतः स्वधर्मे** किञ्चिदंगहीनेपि स्थितस्य निधने
 मरणमपि श्रेयः परधर्मस्य जीवितादपि स्वधर्मस्य निधने ३८
 लोके कीर्त्तावहे परलोके च स्वर्गादि प्रापकं **परधर्म** स्वर्गकीर्त्तिक
 रत्नेन परउत्तरकप्रदकत्वेन भयान्वसेयतः ॥५॥

ऊसमवेतयनीटीका

नन्नादिकालप्रवृत्तानां वासनारागदेषाणां उपाणां मधीनसर्व
 एव जीवः साचेतसंस्पजनस्य यथाज्ञानयोगोऽः साध्यस्यानया क
 र्मयोगोपिकथं न स्यात्तज्ज्ञानकर्मानुष्टानोरुभयोरपि स्वात्तेन
 भावसाध्यमित्याशङ्क्य सर्वेषां ज्ञानां परधीनत्वेन कार्यस्य सिद्धिः।
 सिद्धौ रनिश्चयादेव स्वस्वाधिकारप्रयुक्तं धर्माचरणं श्रेयस्करो मे।
 वस्यादत्तस्ते देवकर्तव्यमन्याधिकारप्रयुक्तं धर्माचरणं श्रेयस्करो
 मेव स्यादत्तस्ते देवकर्तव्यमन्याधिकारप्रयुक्तं धर्माचरणं श्रेयस्करो
 कर्तव्यं जनैरिमाह श्रेयानिति स्वनुहितादप्यनया साध्यादपि
 यदा स्वनुहितात्स गुणात्स फलादित्यर्थः यद्यपि स्वनुहितादिति
 पदस्य सुष्माचरितमित्येवार्थः स्यात्तथापि स्वधर्मे विशुणरतिवि
 शेषणाधीनितरपराधस्याकांक्षितत्वात्स गुणश्रमपर्यवर्तते
 वशात्स्यने कार्यत्वादित्यर्थः परधर्मात्स्वाधिकाररहितधर्मात्
 ज्ञानयोगोपादिगुणः कष्टसाध्यो विफलोपि वा श्रेयानुप्रशस्यत
 १ः नन्वतिकष्टकर्मकृत्वे सन्नकर्ता यदि श्रियेत तर्हि किं सादिताशं
 का स्वधर्मे स्थितं मरणमपि वरमिमाह स्वधर्म इति स्वधर्मे कर्म
 योगे स्थितस्य कर्तुः पुरुषस्य निधने मरणमपि श्रेयः प्रशस्यत
 रं परधर्मात्ज्ञानयोगात्सोभयावहः भयप्राप्तिकरः श्रेयभावः अ
 नादिप्रकृतिगुणसंसर्गजनितानां दिवासनारागदेषाधीनतयाशा
 स्तीयकाम्यनिषिद्धकर्माचरणानां निमित्ताणां पुण्डरीकाधिकारा
 धर्मभूतज्ञानयोगो विहाय स्वाधिकारधर्मरूपं महागुणतत्त्वाणां
 कर्मयोगं समाचरेत् यदि प्रकृतादेरधीनत्वेन कर्मसिद्धिर्न स्यात्तत्रे

गी.
री.
८

वतकुर्वाणः सन् मत्समपि श्रमयान्तर्हि सर्गादिभ्यस्तत्फलं भु
क्तासकृतशेषेण पुनरपि सत्कलोत्पन्नो भूता तत्र सर्वादितसंस्कारे
ण तदेवावरत्रात्मसात्तात्कारा नोत्पन्नं भवेत्तद्विदुः साधिकारभूतं कर्म
योगे प्रमादालसादिनामकापराधिका रूपांस्तानयोगं उवाच हेणो।
गी करोति तर्हि सर्वं तत्कर्म कर्मपवादपिमतिनां तत्करणेनाल
य तानरमेव मुभयतो भ्रष्टो भूता धर्ममागमवाय उपरोचतेने
हर्निदापकीर्मादिभ्यः समुत्पन्निरययातनादिभ्यः मिमेव मुभयत
रोचमेव फलं प्राप्नोति ननु संगं धत्ते शोणतस्तवापिकर्मण्येवाधि
कारः परधर्मभूतज्ञानयोगादहं सत्ता साधिकाररूपेन सस्यैव ध
र्मरूपं मदात्तापालनत्वेन ममागधतत्रपमेव प्रज्ञादित्तत्तत्कर्मते
कुर्विति ३५ ॥

+ ननु स्वाभाविकगणहेतुप्रयुक्तपञ्चादिसा मधुसूदनीटीका धारणप्रवृत्तिप्रहारलेन शास्त्रीयमेव कर्मकर्तव्यं
चेत्तर्हि यत्कर्मणि ताशनादिनैव क्रियते किमिति उः त्वत्वेन ननु नैव तत्राह +

+ श्रेयाश्च शस्यतः स्वधर्मो यवर्गो माश्रमवाप्रतिबो विहितः सतस्य
धर्मो विप्रलोपि सर्वगोपसंहारमंतरेण कृतोपि परधर्मात् स्वप्रत्य
विदितात् सनुष्ठितात् सर्वांगोपसंहारेण संपादितादपि न हि वे
दातिरिक्तमानगमो धर्मः येन परधर्मोऽप्यनुष्ठेयः धर्मत्वात् स्वध
र्मवदिसनुमानेन तत्र माने स्यात् वोदतालक्षणोऽर्थो धर्म इति याया
न अतः स्वधर्मे किं विदेगहीनेपि स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः
प्रशस्यतरे परधर्मस्य सजीवितादपि स्वधर्मस्य स्थितिर्न हि इह लोके
कीर्त्तयते परलोके तत्सर्गादिशपकं परधर्मस्ति हा कीर्त्तिकरत्वेन
परत्र नरकप्रदत्वेन च भयावहा यतः प्रतो गगदेवादिप्रयुक्तस्वाभा
विकप्रवृत्तिवत्परधर्मोऽपि हेतुपदेत्यर्थः एवं तावद्भगवन्मतो गी।
कारिणां श्रेयः प्राप्तिस्तदेनेगीकारिणां च श्रेयोमार्गश्च ह्यनुक्तं।
श्रेयोमार्गश्च शोभनफलाभिसेधि पूर्वककाम्यकर्मोचरणोचकेवलपा
पमाश्रयणोचवर्तुनिकारणानि कथितानि ये ते तदभ्यस्येन श्रमा
दिना तत्राप्यं संप्रदस्योक्तः अज्ञानानि स्यात्तया उद्यतिजलमफने।
प्रकृतेर्वशावर्तितं गगदेवोचप्रयुक्तौ परधर्मरुविते वेसका इमीग
वादकाः

सदानेदीटीका ॥ १५ ॥

सदानेदीटीका

ननु स्वाभाविकी रागद्वेषहेतुप्रवृत्तिको तत्त्वाणां स्वीयमेवेदं कर्म
कर्तव्यमस्ति चेत् १ तदा यदेजसा कर्तेशो भित्ताशनादिकं तदेव
क्रियतां किं मे पुद्गेन प्रमदायिना २ मैवं स्वधर्मो ये वर्णाश्रमाप्रमं प्रति
बोद्धितः क्रमास्य वनस्यास्ति प्रशस्तं तत्रास्तेः ३ स सर्वगोप
संहारमंतरेण कृतोपि च स्वप्रसविदिता इमां सर्वगैः संपिता रपि
अतः स्थितस्य स्वधर्मो किंचिदगाननुहिते अपि स्यात्तरणं श्रेयः पर
धर्मस्य जीवितात् ५ रदकीर्णवदो यस्मात्तरलोके सुखावहः स्वध
र्मस्तु धीमद्विः स्वयं प्राप्तावेदिभिः ६ परधर्मस्तु लोकानामिहा
कीर्तिकरो यतः परानप्येदो वोरनरकादिप्रदानतः ७ तस्मादागा
दिवशाय धर्मो देयो मुमुक्षुभिः ८ ॥ १५ ॥

नीलकंठीटीका

यस्मादेवं तस्मात् श्रेयान् प्रशस्ततरः स्वधर्मः स्वसर्वार्णो अमानु
षेणार्थेण विहितत्वात् विगुणोद्दिष्टादिमिश्रोपि किंचिदेगदीना
पि परधर्मो न हि सादिदोषरहितपरधर्मोपेत्या स्वनुहितान् सर्वो
गोपसंहारेण सम्यगनुहितारपि सपवश्रेयान् स्वधर्मो पुद्गदो नि
धने मरणमपिश्रेयः विहितत्वात् परस्वधर्मो भेदवर्ण्यदिर्भयाव
हः त्वयि स्य न वतिषिडत्वात् तस्मात्सतेत्रेणानया स्वधर्मपवानु
ष्टेयशक्तिभावः ॥ १५ ॥

ग्रान्तीटीका

यतदेवोपदिशति अत्राप्ययमभिप्रायः स्वधर्मः स्वजातिविहित
सर्वत्रयस्य धर्मो पुद्गदकरणविगुणः वधादिदत्तनेन विरुद्धगु
णोपि ससुखसखमनुतिष्ठितमनुष्ठानं यत्पेदशास्त्रधर्मोपेतो
भित्ताचरणत्वात्काशान् श्रेयान्तिप्रशस्तः नप्रादि यदाजयेमा
यदिवा नाजयेपरिति स्वधर्मो पुद्गदशक्तिते निधने मरणं श्रेयः निः
श्रेयसकारणमित्यर्थः परस्वभित्ताः धर्मः भित्ताचरणं भयावहः
श्रेयः प्रामो प्रमवायभूतः विहितसावश्यकस्य कर्मणा सागारित्य

२५

+ तदेवंगणोपपन्नवशात्सर्वस्मिन्कर्मणि प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य वा सर्वस्य कस्यचिदशक्यप्रतिषेधे
येवस्थितेसकर्मोत्पन्नलक्षणधर्मः प्रबुद्धनापाचरणीय इत्याह +

गी. र्थः तथाचैतस्योद्देशस्य सिद्धान्तोऽप्ये ३५ ॥
टी. रामकेहीटीका

र. + योयस्य वर्णाश्रमनैयमेन शास्त्रविहितो धर्मः सदाचारः सत्त्वेन वा
वस्थितः स ऊतश्चित्कारणानुत्पन्नकल्पेनाननुष्ठीयमानत्वादिगुणो
पि सैर्गुणो विरहितोऽपि सन् सनुष्ठितात्सहस्रमूर्त्तिसंविधानतया नु
ष्ठितादावागम्यधर्मात् विज्ञातीय समाचरन् श्रेयाश्च शस्यतरः शा।
म. स्वविहिता निति नुविहिता नुष्ठानजप्रमवायदोषस्याभावात् यतएवं नः
स्वधर्मेनुष्ठीयमाने पारलौकिकशुभफलप्राप्तिरतस्तस्मिन् स्वधर्मे स
तिनिधने मरणमपि यत् तत्क्षेयः प्रशस्यतरं तस्यात् परसम्बन्धि
नो हि धर्मात्सनुष्ठितात्सतः यउदयोराज्यलाभादिस्तस्मादपि तस्य
लोकात्तरे विरुद्धफलहेतुत्वात् ~~विज्ञातीय समाचरन् श्रेयाश्च शस्यतरः शा।~~
~~स्वविहिता निति नुविहिता नुष्ठानजप्रमवायदोषस्याभावात् यतएवं नः~~
~~स्वधर्मेनुष्ठीयमाने पारलौकिकशुभफलप्राप्तिरतस्तस्मिन् स्वधर्मे स~~
~~तिनिधने मरणमपि यत् तत्क्षेयः प्रशस्यतरं तस्यात् परसम्बन्धि~~
~~नो हि धर्मात्सनुष्ठितात्सतः यउदयोराज्यलाभादिस्तस्मादपि तस्य~~
~~लोकात्तरे विरुद्धफलहेतुत्वात्~~ ३५ ॥

लासिकी चण्डीटीका

ननु रागादिनियमे सत्यपि प्रकृत्यधीनैव चेत्सुरुषस्य प्रवृत्तिविधि नहि
निषेधशास्त्रवैयर्थ्यप्रसक्तैः स्वावहापुडादितादिवर्यैव श्रेयसी
मतश्चाह श्रेयानिति सनुष्ठितात्सकलोगसंस्पर्शकृतादपि परधर्मा
दिज्ञातीयधर्मात्सकाशात्सधर्मावर्णाश्रमविभागेन शास्त्रेण वि
हितो विगुणोऽपि निष्कृष्टोऽपि अथवा किंविदेगहीनोऽपि श्रेयाश्च श
स्यतरः अत्र हेतुः स्वधर्मे स्थितस्य निधने मरणमपि श्रेयः किंपुन
जीवितम् इह लोके कीर्त्यावहत्यामरलोके च स्वर्गादिप्रापकत्वा
त्परधर्म इहा कीर्तिकरत्वेन परत्र नरकप्रदत्वेन वभयावहः अतः
शास्त्रस्य राजादेशवन्नियामकत्वादतवर्त्तमानवैयर्थ्यमिति ३५

पंचोलीटीका

परधर्मोऽपि धर्मत्वादनुष्ठेय एव इति मन्वाने प्रत्याह श्रेयानिति स्वध
र्मो विगतगुणोऽपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात्सनुष्ठितात् संगणतया।

संपादितात्तुश्रेयान् प्रशस्यतरस्वयमेस्थितस्य निधनं मरणमपि।
 श्रेयः परथमो भयावहः नरकादिलक्षणं भयं भवति यद्यवास्वयं।
 मीमांसात्मकानेविगुणः सत्त्वादिगुणारहितः परेषामिन्द्रियाणां धर्मान्
 प्रवृत्तिजनितान् संसारपातहेतोः सकाशादात्मकान् श्रेयोमुक्तिहेतु
 त्वात् स्वयमेवात्मकाने निधने श्रेयः अत्र न भवतात् परथमं इन्द्रियम्।
 हतिकाथमः भयहेतुः संसारहेतुत्वात् ३५

रागवीरसमिद्धेयिनी॥

किंबहुना यतावदेव सारतया ज्ञेयमित्याह श्रेयानिति स्वउक्ति
 तासंवांगसंप्रत्युक्ततादपि परथमं तत् परेषां ब्राह्मणवैश्यादी
 नां धर्मो भिदाचरणकृष्यादिहतिरूपस्तस्मात्सकाशात् स्वयमः
 स्वस्मिन्नाश्रमेवार्थो वाधिकृतो धर्मः क्षत्रियादेर्गुहादिलक्षणः
 श्रेयान् इदं कीर्त्यादिजनकत्वेन परस्वर्गादिप्रापकतया च प्र
 शस्यतरः अतश्च स्वयमेव गुहादिरूपे मरणमपि क्षत्रादेः श्रेयः
 प्रोक्तफलवत्त्वात् परथमः प्रोक्तलक्षणः परस्य क्षत्रादेर्भया
 वदः इदं कीर्तिकरत्वेनासुखनरकप्रापकतया चोभयलोक
 भ्रंशक इति अतश्च रागद्वेषप्रयुक्तस्वाभाविकप्रवृत्तिवत्परथ
 मीपित्याज्य इति भावः ३५॥

मधुभाष्य

श्रेयानिति वदवः कर्मकारणाः संतिकोथादयः कामश्च
 तत्रकोबलवानिति पृच्छति ३५॥

此書係清康熙年間所刻，其內容為
 卷一 禮記集說卷之十一
 卷二 禮記集說卷之十二
 卷三 禮記集說卷之十三
 卷四 禮記集說卷之十四
 卷五 禮記集說卷之十五
 卷六 禮記集說卷之十六
 卷七 禮記集說卷之十七
 卷八 禮記集說卷之十八
 卷九 禮記集說卷之十九
 卷十 禮記集說卷之二十

1875-1876

[The page contains faint, illegible text impressions.]

भाषा अनुवाद

स्वाभाविक प्रवृत्ति त्याग करि धर्ममे प्रवृत्त होना अवश्य कर्तव्य है किन्तु निज धर्म उःखदायक पुत्र रूपके करनेमे असमर्थ औ परधर्म शुभ करने वाला अहिंसा रूप ये दोनों भी धर्म परस्पर समान हैं तो इन दोनोंके मध्यमे पर धर्म ही मे प्रवृत्त होने की रज्जा करते हुये अर्जन के प्रति भगवान कहते हैं। कि साङ्गेपाङ्ग सम्पूर्ण किये हुये परधर्म की अपेक्षा अङ्ग हीन होने से भी स्वधर्म श्रेय कहे सुन्दर है अर्थात् स्वधर्म पुत्र प्राप्तिमे प्रवृत्त पुरुष का मरण भी श्रेय कहे श्रेष्ठ लाभ है क्योंकि उस से स्वर्गादि प्राप्त होता है परन्तु परधर्म भयदायक अर्थात् निषिद्ध है इससे नरक प्राप्ति का कारण होता है सो ई कदा कि स्वधर्म निधने श्रेयः परधर्मो भया बहः ३५

टोका

श्रेष्ठस्वधर्मजोगुणविना श्रेष्ठनसगुणपरधर्म मरण श्रेष्ठ निजधर्ममे परधर्मदिमें भय धर्म ३५ ॥

199

THESE

THESE ARE THE FIRST OF THE SEVEN
PARTS OF THE HISTORY OF THE
CITY OF NEW YORK. THE SECOND
PART IS THE HISTORY OF THE
CITY OF ALBANY. THE THIRD
PART IS THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON. THE FOURTH
PART IS THE HISTORY OF THE
CITY OF PHILADELPHIA. THE
FIFTH PART IS THE HISTORY OF
THE CITY OF PITTSBURGH. THE
SIXTH PART IS THE HISTORY OF
THE CITY OF RICHMOND. THE
SEVENTH PART IS THE HISTORY
OF THE CITY OF WASHINGTON.

THESE ARE THE SEVEN PARTS OF
THE HISTORY OF THE CITY OF
NEW YORK.

अर्जनउवाच अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति शू
 यः अनिक्तत्रयि वार्षेयवलादिव नियोजितः ३६

शंकरभाष्ये

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान् पुंसो रागद्वेषौ यस्य परिपन्थिना
 विति चोक्तं वित्तिसन वधारितं च यत्कं तत्संतिमे निश्चितमेव
 मेवेति ज्ञातमिच्छन्नर्जनउवाच ज्ञाते हि तस्मिन् तदुच्छेदाय यत्नं क
 र्यामिति अथेति अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् गतेव भूमोऽयं पा
 पं कर्म चरणाचरति पुरुषः स यमनिच्छन्नपि हे वार्षेय हसिकुल
 प्रसूत वलादिव नियोजितो गतेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ३६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रागेवानर्थमूलस्योक्तत्वात् पुनस्तज्ज्ञातमया प्रश्नेन ययतिरिमांशं
 व्याहृ ययपीति वित्तिसंविधेयुः तिसं दर्शितमिति यावत् पुनव
 धारितमनेकशोकतादनेकधावा विवेकात्मादिभिर्विकसितत्वादिस
 र्थः नन्वर्थमूलं परिहर्तव्यं तत् किमिति ज्ञातमिच्छते तत्राह ज्ञाते ही
 ति कुर्यामिति तज्ज्ञानमर्थवदिति शेषः वाकारम्भार्थं तमयश
 हस्य गृहीत्वा प्रश्नवाक्यं वाकरोति अथेत्यादिना अनिक्तोऽपिवला
 देवउच्चरिते प्रेरितत्वे दृष्टान्तमाचष्टे गतेवेति विनियोज्यत्वमेव
 पेतत्वात्तदभावे तदसिद्धिमांशका प्राशक्तं स्मारयति गतेवेत्युक्त इति ३६

स्वामिकृतटीका

तयोर्नवशमागच्छेदित्युक्तं तदेतदशाकं मत्वा नोर्जनउवाच अथ
 केनेति हसिवेशेव तीर्णो वार्षेयस्तस्यामेव रागद्वेषां नर्थं यं पा
 पं कर्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितो यं पुरुषः पापं चरति कामको
 यो विवेकवलेन निरुपतोपि पुरुषस्य पुनः पापप्रवृत्तिदर्शनादपि
 नयोर्मूलभूतः कश्चित्पुनर्नको भवेदिति संभावनया प्रश्नोऽर्जनस्य ३६

पिशारभाष्ये

तस्य कारणवृत्तस्य पापार्जनउवाच अथेति नियोजित इव ३६
 रामानुजभाष्ये

[illegible]

पापेपापतयाविदत्रपिजनकयंतत्रप्रवर्तनेतिप्रश्नः अस्यप्रश्नस्यो
त्थानेयमाशयः स्वधर्मोपदिष्टरुदयादनपायित्वादमाज्यः कथं
तर्कधर्माचरणमेवामिति कोयंस्वधर्मोनामयेनातिरिक्तोनेतरि
सक्तंभवति अत्रोत्तरंसमपिधर्मोदिस्येप्रागंतकावरणकृतो
येविसुवोतततदभावकृतश्चाशयेन यथालेनाह्नोतर्गभः हा
भ्यामेतच्छब्दाभ्यामनयोरमेतवैषम्यंस्वल्पे एतौचकामकोयोनि
तसम्वन्धिनावयोमाविनाभावेनवर्तनेत्येकरूपतयेववाच्ये ।
यस्यवमहस्यसखस्याशनोग्रासकरः महनःपापस्यहेतत्वाच्चको
यपवपापदायी एतेववैरिणोप्राप्तोजानीयान् नतर्क्युपवातकं
ज्ञातस्वरूपंवदंतातुंसशकंभवेदित्यभिप्रायेणार्जनउवाच भव
तेषकथंह्रस्वकथंचैववितर्धने किमात्मकःकिमाचारस्तन्माव
त्तएकतः अस्यवोसमौकिंकारणवर्धनेचकोहेतुः स्वरूपंवास्य ।
कीटक उमत्रोटलीभूतस्यकिमाःवरति किंकरोतीतिप्रश्नः ३६

अथतयोर्नवशमागकेदितियुक्तं तदशकोमन्मानः एकति
प्रयेति + ३५ ॥

वहवः पापप्रवर्तका उक्ता रागादयः तेषु को वलवान् यं विजेते
महायत्ने करिष्यामीत्यभिप्रायेण एकति अथेति अथे तया नरे न
पापं कर्तुमनिकृत्र अथेतरः बलात्कारेण प्रेरितश्च पापं करोति
स केन प्रेरितः करोति ते वदेति प्रश्नार्थः ३८

भो वास्येय वृत्ति कुलोद्भव
 वृत्ति पापं कर्तुमिच्छन्निव
 पुरुषः केन प्रयुक्तः सन्
 पापं चरति किं वत् तलादिव
 तलात्कारेण नियोजितश्च
 आतप्रश्न यथा तया हमिति
 त्वयन् वास्येयेति संवृद्धिः

एवं प्रकृतिशलादेकारवासना रागादेषात्तानयोगस्य विरोधिनस्तेति
यतः कर्मण्येवैते पुरुषे मेरयेति तस्मात्परमभूतं तानेति दायस्यथ
मह्यं कर्म समाचरेति भगवउक्तिं निशम्य विचार्य यययेते कर्मणि
पुरुषस्य प्रयोजकाः कर्तारो भवन्ति तथापि स्वधर्मभूतेऽपि कर्मणि म
म बुद्धिस्थितिं न प्राप्नोति प्रसूनपरमभूतं तानेति दायस्यतः
कोपि प्रवतः पापकर्मणि येरकोस्तीत्येवं मनसि निधाया ज्ञेनो भगवते
हृत्कृतिस्त्रयकेनेति अथ शब्दो नानाशे कार्यकोः निश्चये कथयति
केन केन चिदनिर्दिष्टेन पुरुषेण वा तर्कमीश्वरेण वा ब्रह्मणा वा सत्वे
न केन वेदमस्तकेन वा धर्मणा धर्मणा वा भागेन वा पापकर्मणा
वेति तज्ज्ञातर्कमिणाः परमात्मनः परममित्रसेचरस्य जगत्कर्तृजं।
गजुशेर्जगत्पितृदयासिन्धोस्समस्य भगवतस्तव प्रेरणोत्तपापे कर्म
णि न संभवति जगदाध्यापतेरनिर्मेतप्रसङ्गात् त्वेषम्यते हृत्पादि
दोषप्रसंगाच्च यवंब्रह्मणो न सम्भवति जगत्पितृवेदतनोस्तस्य प्र
ज्ञानोपाये प्रेरणोत्तपापे कर्मणा भवतीति सत्त्वस्य पापे प्रेरणोत्तवि
वेकिनो सम्भवति विवेकिनस्तस्य सत्त्वस्य पापे न कुर्वन्तीत्यर्थः वे
दमस्तकस्योपनिषद् रूपस्य निवृत्तमार्गादर्शितेन प्रवृत्तिमार्गः।
प्रवृत्तनकपाया प्रपञ्चसम्भवात् वासप्रेरकत्वेनात्रः प्रेरकसायोगा
च्च धर्मस्य तपापे प्रवर्तयिते वा संभवात्स्वरूपहानिप्रसंगाच्च अथ
र्मस्य पापे प्रेरणोत्तपार्मिकानामेव न तपार्मिकानाम् भाग्यस्य तत
तस्मात्प्रणयनुसारेणैव प्रेरणो भवति न तसर्वेषां पापयवकर्म
णि पापे तपापि न पवर्जन्ति यानि कर्माणि कारयति न तप्रणय
वतः पापे पापे न प्रत्यस्येतेति श्रुतेः तस्मात्केन केन चिदनिर्दिष्टे
न पुरुषेण प्रपुक्तः सत्त्वैरितः सत्त्वमिति संग्रहादिनिर्देशेन सत्त्वे।
वात्मा रसते एहाउर्याधनस्य दौरात्पुं सत्त्वात्तमेवांगुत्या भगवते।
तेदर्शयतीति योत्सते अयं ज्ञानयोगो यतः मेवात्मा तन्मतेवासा
दिभिः पुनः पुनर्यममुपविष्टोऽपि उर्याधनो वा पुरुषः पुरुषः शरीरस्यो
द्देशार्थं यद्वसिं वंशोद्भवमुत्थादिभ्यश्चेति हकृत् प्रतिक्रमपीदमुत्तः ख

गी.
ही.
द.

201

फलरूपेणास्वनिषिद्धं कर्म कर्ममिकाश्रयोपिवलातनियोजित इव
लंत शरीरे च तयवसंभवस्य सौत शरीर्यपि पया कश्चिदलवत्तरः १५५
कश्चिदुर्वलजने कस्मिंश्चित्काये नियोजयति तथा केन वलवत्तरा प्र।
योजकेन नियोजितः प्रेरितः प्रयोक्तृस्तथाप्यनिरपदे चरति प्रावर।
ति हे वासं ययथा त्वं वासं यस्तथा ह मपि वासं यी प्रजोः तः सगोप्य मपि
मो वक्तुं नावुचितमिति सख्योपनाशयः येन प्रेरितस्तत्र यजीवात्मा
पापं चरति तस्य स्वरूपे वदेत्तं न प्रत्याभिप्रायः ३६॥

तत्र काम्यप्रतिषिद्धं कर्म प्रवृत्तिकारणमप्यत्र मधुसूदनीटीका यमगवात्मनमत्र वर्तितं तत्र कारण
वधारणाय +

+ ध्यायतो विषयान् प्रेसं शमादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्ते सो प्रतं च प्रक
तेर्गुणसंमूहा शमादिनावहविधे कथिते तत्र किं सर्वाण्यपि सम
प्राधान्येन कारणानि अथैवैकमेव मुख्यं कारणमित्यत आह तत्तत्स
हकारीणां केवलं तत्रां सर्वेषां एष कनिवारणो महान् प्रयत्नः स्यात्
अथैवैकस्मिन्नेव विरोधे कर्तुं कर्तव्यं स्यादिति चेत् हि मे केन हेतुना प्र
क्तः प्रेरितो येन तन्मत्ताननुवर्त्ती सर्वज्ञानविमूढः पुरुषः पापमन
र्थानुबन्धि सर्वफलाभिसंधि उरः संकाशे चिदादिशत्रुवधसाध
ने च श्रेयादिप्रतिषिद्धं कलं जभत एादिबहुविधं कर्माचरति स्
ये कर्तुं मनिकत्रपि न तनिहतिरूपं परमपुरुषार्थानुबन्धित इति
एकं कर्म कत्रपि करोति न च पारतंत्र्ये विनेशं संभवति अतो येन वा
लादिव नियोजितो राज्ञे वभसस्तन्मत्तविरुद्धं सर्वां नर्थानुबन्धितं जा
नत्रपि तादृशं कर्माचरति तमनर्थमार्गप्रवर्त्तके सो प्रतिबुद्धिं तात्वा
समुक्ते राययते यमिन्मर्थः हे वासं य हसित्वं शो मन्माता मह ऊ लेह।
यपावतीर्णेति संबोधनेन वासं यी मनो हंत यानो पोतणीयति
सूचयति

एतः नाः

~~तत्र काम्यप्रतिषिद्धं कर्म प्रवृत्तिकारणमप्यत्र मधुसूदनीटीका यमगवात्मनमत्र वर्तितं तत्र कारण
वधारणाय + ध्यायतो विषयान् प्रेसं शमादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्ते सो प्रतं च प्रक
तेर्गुणसंमूहा शमादिनावहविधे कथिते तत्र किं सर्वाण्यपि सम
प्राधान्येन कारणानि अथैवैकमेव मुख्यं कारणमित्यत आह तत्तत्स
हकारीणां केवलं तत्रां सर्वेषां एष कनिवारणो महान् प्रयत्नः स्यात्
अथैवैकस्मिन्नेव विरोधे कर्तुं कर्तव्यं स्यादिति चेत् हि मे केन हेतुना प्र
क्तः प्रेरितो येन तन्मत्ताननुवर्त्ती सर्वज्ञानविमूढः पुरुषः पापमन
र्थानुबन्धि सर्वफलाभिसंधि उरः संकाशे चिदादिशत्रुवधसाध
ने च श्रेयादिप्रतिषिद्धं कलं जभत एादिबहुविधं कर्माचरति स्
ये कर्तुं मनिकत्रपि न तनिहतिरूपं परमपुरुषार्थानुबन्धित इति
एकं कर्म कत्रपि करोति न च पारतंत्र्ये विनेशं संभवति अतो येन वा
लादिव नियोजितो राज्ञे वभसस्तन्मत्तविरुद्धं सर्वां नर्थानुबन्धितं जा
नत्रपि तादृशं कर्माचरति तमनर्थमार्गप्रवर्त्तके सो प्रतिबुद्धिं तात्वा
समुक्ते राययते यमिन्मर्थः हे वासं य हसित्वं शो मन्माता मह ऊ लेह।
यपावतीर्णेति संबोधनेन वासं यी मनो हंत यानो पोतणीयति
सूचयति~~

सदानंदीटीका

यद्यप्यनर्थं मूलं प्राग्व्यायतो विषयानिति प्रोक्तं तथाप्युक्तं राग

हेषोऽशत्रुप्रकीर्तितौ । प्रकृतेऽणसंस्फुरितादौवहविल्लगत
 पुंसः पृथक् पृथक् सर्वेषां विनिवारणे २ महाप्रयास एव स्यादतः
 सर्वस्य कारणं किमेकेयत्रिहमास्यात्कृतकृत्यतमेजसा ३ ममे
 साशयवानादहरिप्रमर्जनोवचः केनायेदेतभूतेनप्रेरितः पुरु
 षोवशाः ४ अनिष्टहेतुकं कर्मनिषिद्धं चरति स्फुटं अनिक्तत्रयं
 कर्तुं भूमागतेवयेनसः ५ वलात्रियोजितो जानन्नप्यनिष्ठानुबंधि
 तत् कर्मानुवरतीत्येनेप्रेरकं बुद्धिमां प्रति हसि वंशेवतीणां त्वा
 नोपेतो हं हरेत्तया ७ १६ ॥

नीलकण्ठटीका

ईश्वरोऽथर्माथमौ रागहेषो वा पुरुषस्य प्रवर्तको भवतश्चात्मनोऽस्मा
 तं प्रमत्तानोर्जन उवाच अथ केनेति केन ईश्वरादीनामत्यतमेन ।
 वा प्रपुक्तः प्रवर्तितः सन् प्रये पुरुषः पापमनिष्टं चरति करोति अ
 निष्कृत्रित्यनेन रागहेषयोः प्रवर्तकत्वेनिरस्तं सति हि रागो रक्का
 भवति अतश्चाया अभावाद्वा गाभावः रागस्याप्रवर्तकत्वेन ।
 मूलभूत संस्कारहेतोर्धर्माथर्मयोरप्रवर्तकत्वेन तत्प्रतत्तापेत्
 स्पृशरस्यापीति सर्वेषामाक्षेपः तस्मान्मुखं प्रवर्तकेयतहाय
 मित्यर्थः वलादिव नियोजितः विहिगरीतश्चेत्यर्थः १६ ॥

आनन्दीटीका

तयारागहेषोपरिपथिनौ प्रोक्तौ तयोः कृतउत्पत्तिः इत्यर्जन उवाच
 प्रथययेवं स्वधर्मा उदयः परधर्मादनुदय इति तान्वा पुरुषो निष्क
 त्रपि वलादिव व्यापारितः केनायेप्रेरितः पापमेव कुरुते कुरु कर्मैवा
 चरति १६ ॥

+ एवमात्मनि एतया शास्त्रबोदितसकर्मज्ञ रामकण्ठीटीका एतन्मणवर्गसिद्धिहेतुरिति भगवत्प्रतिपादितसकलप्रकरण
 + अथैवं भगवता प्रतिपादितलक्षणोयमात्मा केन स्वामिनेव प्रपु सिद्धांतश्रुत्या प्रतिपादित
 कः प्रेरितः सन् कुरु कर्म कर्मशेषा पंगुति फले किं लिखमत्रिह तस्यैव विधमनुपपन्नम
 पिः त्रनभिलषन्नवलाकमहाठादिष्विषयप्रवृत्तिनिवार्यनियो न्यमानोर्जन उवाच +
 जितोऽपि रितपवाचरति अनुनिष्ठति
 लासिकी वल्लभटीका २६

गी.
टी.
८.

ननु शास्त्रदिग्मेधनस्य निष्कृतोऽपि पुरुषस्य प्रतिविडाचरणो
को हेतुरित्येवं विप्रक्षिप्य रज्जन उवाच अथेति प्रश्ने देवास्मै यदस्मि।
वैशावतीणां येषु पुरुषो निष्कृतः प्रपुनः प्रेरितः सन् स्वामिने
वभ्रमश्चादिष्टः पापे शास्त्रनिषिद्धमाचरन्नुतिष्ठति ३६॥

पंचोलीटीका

यद्यपि ध्यायतो विषयान्न तौ ह्यस्य परिपंचिना विमादिना रागद्वेषो सं
सारपातहेतुत्वाद न र्थमूलमित्युक्तं तथापि विदितं भूतवधारितं च
तत्तु ३६॥ इदानीं संक्षिप्तं निश्चितं वेदमेवेति तत्तु केदायसात्तु मिच्छन्ने
न उवाच अथेति अथ अयं पुरुषः केन प्रपुनः पापे चरति देवास्मै यद
निष्कृतः प्रपुनः पापे चरति देवास्मै यद ३६॥

रत्नावीरसमिद्धोऽयिनी॥

अथ प्रतिविडं कर्म प्रवृत्तिकारणाय नोदार्थं भगवन्मतमनुव
र्तितं तत्कारणं ज्ञातुं मर्ज्जन उवाच अथेति अथ शास्त्रः प्रश्ने अथ
मूलदण्डो जनः पुरुषः पुरुषगुणविशिष्टोऽपि अनिष्कृतः पा
पं कर्तुं मनः भिलषनपि बलादुदादिवैष्टविषयां प्रवृत्तिं नि
वार्य नियोजितो व्यापारितः केन स्वामिने वभ्रुत्यः प्रेरितः सन्
पापं प्रतिविडं स्वधर्मपरिहारादुर्वपर्यमभूयं पापायायकं क
र्माचरत्यनुतिष्ठति तं मां प्रतिबुद्धि यतो दं ज्ञात्वा तन्मूलो केदा
यप्रयतेयेति प्रश्नाभिप्रायः वास्मैयेति संबोधनेन मन्मातुस्त
वच हस्मि कृतोऽयन्नेन नोपेक्षणीयो ह्यमिति स्वस्य प्रसार
पात्रतां दर्शयति ३६॥

सुभुभाष्य

अथेति अथेत्यर्थांतरं तयोर्नवप्रामागच्छेदिति प्रश्ना
पकं यस्तु बलवान्मवर्तकः सपयः कामः कोऽप्येष यव

तज्ज्ञानात् कामात्क्रोयोभिजायत इति सुक्तं यत्रापि गु
रुनिंदादिनिमित्तः क्रोयस्तत्रापि भक्तिनिमित्तनिंदाका
मनिमित्तयव येन न्ययावदिति ते संस्कारा न्नसूक्ष्मं जा
नन्ति उक्तं च मृते कामान् क्रोयापाजायतेति कथं वने
ति मदाशानः मदाहिकामभायं मदान्नमदायादिका
राणां तान्मदायापा सर्वपुरुषार्थविरोधित्वा हेतुं कथं
विरोधी सः इदमेव नाहृतं यथाधुमेनाग्निहृतः प्रकाश
रूपोऽप्यन्येषां सम्यग्दर्शनाय तथा परमात्मा यथादर्श
मत्वेनाहृतो न्याभिव्यक्तिहेतुर्भवति तथातः करणप
रमात्मा देव्यतिहेतुर्न भवति कामेनाहृतं यथोत्वेना
हृत्य बहो भवति गर्भस्तथा कामेन जीवः प्रासृतो जात
मपि ज्ञानं परमात्मोऽपरीक्षायनप्रकाशात् कामेनाहृतं
ज्ञानिनोपि किमल्पज्ञानिनः कामरूपेण कामाद्वेन
नित्यवैरिणा दुष्पूरेण दुःखेन दिकीमः पूर्यते नदीदि
यादिपदं सुखेन लभ्यते यद्यपीदं पदं प्राप्तः पुनर्ब्र
ह्मादिपदमिच्छतीत्यलं बुद्धिना स्तीत्यनलः उक्तं च ज्ञा
नस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्युग्मो बुद्धेर्मलं तथा प्रादुर्भास्याय जी
वस्य गर्भस्योत्प्लवादिकामक इति ३६॥

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवाद

नयोन वशमागच्छेत् इस श्लोकसे कहा कि राग द्वेष के वश
न होना फेरि विरोध हेतक पुत्र को स्वधर्म कदि आता देते हैं
इस पर अर्जन कहते हैं कि हस्ति वंशमे अवतीर्ण हे वास्येय
हे कृष्ण अतर्थात् पाप करने में शक्का न रहतेभी किसीकी।
पेरणासे यह पुरुष पाप आचरण करता है काम क्रोधको वि।
चार बलसे रोक के भी मनुष्यकी पापकर्म करने में फेरि प्रवृ
त्ति देत पड़ती है इस से यह जानि पड़े है कि कोई उस कामूल
भूत कारण होगा जो बलकर के करवाता है इह संभावना प
र सन्देह करते अये अर्जन ने प्रश्न किया है ३५

दोहा॥

किसको प्रेरित पुरुष यह पाप करत है नित विनशब्दादे
हस्तिभव परवशा जोरित वित ३६॥

श्रीभगवानुवाच कामप्यक्रोधयस्वरजोगुण
समुद्भवः महाशनोमहापाप्माविद्येनमिद्वैरिणो ३०

शोकरभाष्ये

शृणुते ते वैरिणो सर्वानर्थकरे येनैवैवमिदं भगवानुवाच ये
सर्वस्य समग्रस्य धर्मस्य पशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य च
णो भगवतीङ्गना पेक्षणादि षड्के यस्मिन् वासदेवे नित्यमश्रुति
वभत्तेन सामस्तेनच वर्तते उत्पत्तिं प्रलयैश्चैव भूतानामागतिं ग
तिं वेति विद्यामवियांचसवाचोभगवानिति उमत्पादिविषयेववि
त्तानेयस्यसवासदेवो वाचो भगवानिति कामश्च कामप्यस
र्वलोकवशं कुर्वन् शत्रुर्यत्रिमिता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां सप
सकामः प्रतिहतः केनचिन् क्रोधत्वेन परिणामतेऽतः क्रोधोऽप्ये
षपव रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च रजोगुणः समुद्भवोय
स्य सः कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः कामोऽस
द्भूतो रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति तस्यैव सहकारितः श्रुति
गुणः तिनो रजः कार्यं सेवादौ प्रवृत्तानो प्रतापः श्रूयते महाश
नो महदशनमस्येति महाशनोऽतएव महापाप्मा कामेन प्रेरितो
जन्तः पापं करोति अतोविद्येन काममिदं संसारे वैरिणो ३०॥

शान्तनुरितिकृतटीका

सम्यक्तियवचने प्रस्तौति शृणुति तस्य वैपरीमं स्फोरयति।
सर्वेति अप्रस्तुतं किमिति प्रस्तूयते तत्राह येनमिति भगवच्छब्दा
र्थं निर्दिशयितुं पौराणिकेवचनमुदाहरति ऐश्वर्यस्येति समग्रस्य
येतत् प्रत्येकं विशेषणोः सम्बध्यते अथशास्त्रस्याशाह्वयार्थः
समुच्चयार्थः मोक्षशब्देन तद्गुणयोक्ताने विवक्ष्यते उदाहृतवचस
स्मात्पर्यमाह ऐश्वर्यादीनि सवाचो भगवानितिसम्बन्धः तत्रैव
पौराणिकं वाक्यान्तरं पठति उत्पत्तिमिति भूतानामिति प्रत्येकमु
त्पत्त्यादिभिः सम्बध्यते कारणार्थो बोधनिप्रत्ययशब्दो क्रियामात्रस्य

गी.
टी.
२०५

पुरुषात्तरगोचरत्वसम्भवादागतिर्गतिश्चेत्तागाभिर्मोसम्यदापदौ सू
चेते वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह उभयादीति वेगीमुक्तः साक्षात्ता
गविज्ञानमित्युच्यते समग्रैष्यर्थादिसम्यक्तिसमुच्चयार्थश्चकारः उक्त
तत्त्वणो भगवान् विमुक्तवानिति तदाह कामरति कामस्य सर्वलो
कशत्रुत्वं विषययति यन्निमित्तेति तथापि कथं तस्यैव क्रोधत्वं न
दाह सपश्यति कामक्रोधयोरेव हेयत्वयोन्यर्थं कारणं कथय
ति रजोगुण रति कारणं दारा कामादेरेव हेयत्वमुक्ता कार्यदा
रापि तस्य हेयत्वं सूचयति रजोगुणस्येति कामस्य पुरुषप्रवर्तक
त्वमेव रजोगुणजनकत्वमिमांशकाह कामोदीति तत्रैवानुभवानु
सारिणी लोकप्रसिद्धिप्रमाणायति तस्योदीति तस्य योग्यायो।
यविभागमन्तरेण वद्भविष्यत्वं दर्शयति महाशनरति वद्भविष
यत्वप्रपुक्तं कर्म निर्दिशति अतश्च सर्वविषयत्वेपि क्रतोः स्या
पत्वमिमांशकाह कामेनेति कामस्योक्तविशेषणवत्त्वे फलितसा
ह अतश्च १० ॥ स्वामिकृतटीका

अतोत्तरं श्रीभगवानुवाच कामरति यस्तथाप्येहोदेतः एष कामय।
व ननु क्रोधोपि सर्वलोकः इन्द्रियस्येन्द्रियार्थेभ्यस्तत्त्वं असौ न तनः
एष कर्किं तु क्रोधोप्येष कामपवदिकेन चित्त्वं ततः क्रोधात्त
नापरिणामते अतः पूर्वेष्वेकेनोक्तेपि क्रोधः कामज एव क्रोधः
रत्नमिषायेणो क्रीकृमोच्यते रजोगुणात्संभवतीति तथा।
नेन सत्वव्याख्यमित्येनीते कामोपि तीयनरति सूचितेप्येते काम
मिदमोत्तमार्गे वैरिणां विहि प्रयेच वत्समाणाक्रमेणाहं तद्यप्यवयतो
नामोदानेन संधातेशक्यते यतो महाशनः महदशनं यस्य ३३
त्यर्थः नवासौ साम्रासंधातेशक्यः यतो महापाप्मात्यः ३४ ॥

पिशाचभाष्यं

आत्मप्रहृति कारणं श्रीभगवानुवाच कामरति एषः कामः क्रोधो
अरलोगुणसमुद्भवः महाशनः महदशनं यस्य समहाशनः विष

यमेवानुपरतः अनपवमहापाप्मा महापाप्मापापेयस्माद्भवति
समहापाप्मापनं कामक्रोधमिदं अधिकारेः प्ररुपाणादिवये
शत्रुविदि १० ॥ रामानुजभाष्ये

अस्योद्भवाभिभवदूषेणवर्तमानगुणमयप्रकृतिसंसृष्ट
स्पृष्टानयोगस्पर्शजोगुणसमुद्भवः प्रवीनवासनाजनितशब्दा
दिविषयकामोमहाशनं तं सर्वविशेषेन कर्मयति पृथक्प्रत्य
तिदेतभूतं वेतनं प्रति क्रोधदूषेणपरिणतो महापाप्मापरदि
सादिप्रवर्तयति अनंरजोगुणसमुद्भवं रजानयोगेविरोधितं
वैरिणं विदि १० ॥ अभिनवगुणमकृतटी.

अत्रोत्तरे श्रीभगवानुवाच यद्यसूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः
सह सखतं उरवासी नो मोदयमार्थतिष्ठति कामक्रोधमयोचो
स्तम्भहर्षसमुद्भवः अहंकारोभिमानात्मा उस्तरः पापकर्मभिः
हर्षमस्य निर्वर्मेषशोकमस्य ददाति च भये चास्य करोमेष मोदये
स्तमुद्भुतः स एष कलुषः स दुष्किदप्रेतीधनेजयः रजःप्रहृतो
मोहात्मा मानुषाणामुपद्रवः यथावत्सूक्ष्मउत्पत्ति समये लक्ष्य
इन्द्रियेषु एवं च वर्तमानं सखतं तं यितमिर्वेत्ययते वस्तुतस्तुतः
खमोदमयस्वामसत्वात् अनपवमोदयन् कामेति स्तवः कला
यभिमानस्तुक्तो यो हर्षः अहमोदशरति अनपवाद अहंकार
इति अनपवगवीहर्षतेभिमानस्वभावः सखतुदिप्रकारेण वजा
यते इति त्रयः प्रश्नाः परिरुताः स एष रति किदाराप्रेतते अमु
ता किदराप्रेत लोकपरलोको नाशयामीति तथा च मोक्षार्थं
षु यत्क्रोधनेयजते यदराति यद्वातपस्तप्यते यजहंति वैवस्वतस्त
इति स सर्वमोक्षः अमोभवति क्रोधनयेति रजसःप्रहृतस्तमो
इत्यर्थः १० ॥ परमार्थप्रपाटीका

मोवालोपहसिजालोद्वहलवानेवार्तनियति ववप्ररुधः के

यदाविवेकिनोपि पुरुषस्य सत्तुगुणः प्रकृतौ भवति तदारजो गुणः प्रदुर्भवति तस्मात्कामक्रो
धावुत्पद्येते तयोः क्रमेण स्वद्वयमाह महाशान्ति तत्र कामो महाशानः दुष्पुरुषात् क्रो
धस्तु महापाप्मा अतिक्रूरतात् अनयोः कर्मयोः उर्जयत्तं व्यंजितं एवमेतं कामं क्रोधं वा वैरिणं
विद्धि तथाच प्राप्नुयेव पापे प्रवर्तयति ननु मित्रं यथा तं वंधुसहृदिव्यय कामेन स्वधर्मत्यागद्वये
पातके प्रवर्तयसीत्यर्थः

संज्ञः

गी.
टी.
र.

~~मनुजः सत्तुगुणं भवति किंचित्पलादिद्वयत्वात्तरेणानिवृत्तितः
ननु सत्तुगुणं न जानाति नितिरूपं न जानाति चेन्ननुजः प्रतोत्रो
नरेभगवानाह कामपववति ३॥~~

वनमालीटीका

कामपववत्वोक्तं न मूलकत्वात् क्रोधादीनामिह न यतिकामर
तियस्तथा ह्येतेन वलादनर्थमार्गप्रवर्तकः सपवकामपवमहा
नशत्रुः यत्रिमितासर्वानर्थप्रामिः प्राणिनोकामपवकेन विदेतना
प्रतिहतः क्रोधोपेषकामपवपनस्मिन्नेव महागौनितारिते सर्वपुरु
षार्थप्रामिरित्यर्थः तत्रिवारणोपायत्तानाद्यतत्कारणमाह रजो
गुणसमुद्भवः ३ः त्वप्रवृत्तिवंचलात्मको रजोगुणपवसमुद्भवः
कारणो यस्य ययपित्तमोगुणोपित्तस्य हेतुस्तथापि ३ः त्वप्रवृत्तौ च
रजसपवप्राधान्यात्तस्येव निर्देशः यदागुणं रजसः प्रवृत्त्यात्मक
स्य समुद्भवउद्दोषो यस्मात् कामोदिविषयात्मकः उद्भवो रजः प्रव
र्तयति पुरुषं ३ः स्वात्मके कर्मणि प्रवर्तयति तेनायमवश्यं हेतव्य
इति भावः सामान्यभेददेशाश्चत्वार उपपायास्तत्र प्रथमत्रिकस्या
संभवे देशः प्रयोक्तव्य इति वक्तुं त्रयाणामसंभवे बोधयति महाश
नो महापापेति महत्ता शनैर्यस्येति सः यत्स्थित्यां ब्रीहियवंदि
राप्यपमवः नालं लोकस्य तत्सर्वमिति मत्ताशमेव जेदिति स्मृतेः
प्रतो नदानेन समाधाने नापि सामभेदाभां यतो महापापास्तु यः
प्रतउद्भोत्तमार्गे वलवंतमेने वैरिणं विद्धि ३॥

रुसमवैजयन्तीटी.

एवमर्जनेन दृष्टो भगवानर्जनस्योत्तरमाह कामरतियोनादिका
लप्रवृत्तशुभाशुभकर्मवासनाजनितशब्दादिविषयाभिलाषः संसा
कामः पापे कर्मणि पुरुषस्य प्रेयो भवति नायः ननु क्रोधोपि शत्रु
मित्रादिकं विवाये मारणायेव केवलं पुरुषं प्रेरयति कथमयोना
स्तीत्युच्यते इति चेत्तत्राह क्रोधपववति यपवः कामः सपवेषः क्रोधः
कामाद्विज्ञेन भवति यथा जलंति मित्रभूतैर्देशकालवस्तुभिर्मृता
कर्पूरगरलादिशंपनामरणादिपरिणामं भजते यत्तात्रिमितनिना

206

वैय

म

प

स्वयेणैवतिष्ठति न त परिणामने तथा कामोपपत्तिर्येदेश काला
 निमित्तेः कोपद्रवो भवति प्रियेर्देशादिभिस्तस्वयेणैवतिष्ठति न त
 कोपद्रवो परिणामे प्रामोति तस्मात्तेन विविधवस्तुना सदेत भूतेन
 विवेन कामयव कोपो भवतीत्यर्थः कीदृशो रजोगुणसमुद्भवः रजो
 गुणो न सहसमगुद्भव इत्यतिर्यक्तयासः सत्तगुणश्च रजोगुण
 जयात् कामस्य जयोः नायासेनैव भवेदित्यर्थः ननु दद्यादितानेन
 कामजयः सुलभो भवेत्सत्तवृत्तारजोगुणजयेनातिप्रयासेन किं स्या
 दिति चेदत आह महाशत इति महदशने भोजने यस्य तथासः स
 मस्तु विषयप्रदानेनाप्यस्योदरमृति न भवेत् ३ः एतत्वादिनिभावः य
 वेचेतर्हि सामभेदाभ्यामस्य जयो भवेदिति चेत्त आह महापापेति
 अतिदारुणोपः सहसा परधनपरदारदिहरणेषु गोवासाणादि
 हिंसादिषु च पुरुषस्य वर्तयति सामभेदाभ्यामप्यधीनैः पुरुषैर्जते
 कथं शक्नो भवेत् यतोऽस्य जयस्त्रिभिरुपायेनैव भवेदतस्तथोपाये
 चिंतयते नैव शक्नो नान्योपायेनेत्यर्थः नन्वस्य पापत्वेऽपि भित्तकोदा
 सीमादिवदेन मुपेत्यतिरक्तसच स्वकार्यं कुर्यादस्य जये विना का
 वाहति भवेदित्याशंक्योपेक्षणीयोपेक्षमहान्शत्रुः स्यादित्याह ए
 नमिति एते काममिहास्मिन् ज्ञानयोगे संसारे वा वैरिणो महोत्तेश
 उं विदितं जानीहि यथा पूर्वशत्रुविद्याशत्रुं जयेत्तथा धनमुपेत्य त्व
 यावत्तवासादिषु समस्तकष्टेषु प्रान्तरितानीमपि तमुपेत्य तेन मा
 रयिष्यसि चेत्तस्य यत्नामनुपेत्य हनिष्यसे त्वं तथा यं जीवोपनादिषु
 वै पूर्वमित्रं बुद्ध्या भोगशत्रुं भूते काममुपेत्य हामुत्र फलभोगवाञ्छ
 यानानां योनिषु सगसुरनरपशुपत्तिमरीरुणादिषु पुनः पुनर्भूत्वा
 भूत्वा तत्र हि स यस्तत्र ३ः एतदिकं फलं भुक्त्वा भुक्त्वा जन्ममरणरूपे
 संसारचक्रेऽभ्युदितानीमपि कामजयमकृत्वा तत्रैव भ्रमति तथा
 येऽपि भ्रमिष्यति तस्मादिवेकवानकोपिकदापि कामरूपस्य शत्रोरु
 पेक्षा न कुर्यात्किंतु सर्वप्रकारेण तं हन्यादेवेति भावः ३३

मधुसूदनीटीका

एवमर्जनेन एषे अथोक्तत्वाद्दः काममय एवायं पुरुषः इति आत्मैवेदमप्युपसीदेक एव सो
 कामयत जायामे स्यादथ प्रजायेयाः अविर्जने स्यादर्थकमेकं वीयेत्यादि फलसिद्धिप्रसंगः ॥

गी.
टी.
र

यस्य या एष्टो हेतुर्वत्तादनर्थमार्गे प्रवर्तकः सपसकाम एव महान् ।
शत्रुर्धन्निमित्तः सर्वानर्थप्रामिः प्राणिनां ननु को योऽपि चित्तगदौ
प्रवर्तको दृश्यते तत्राह को यो यस्य कामयं केन चित्तहेतुना प्रतिहतः
को यत्नेन परिणामतेः तः को यो येष काम एव एतस्मिन्नेव महावैरि
निः प्राणिवारिते सर्वपुरुषार्थप्रामिरित्यर्थः तत्रिवारणोपायज्ञानाय त
त्कारणमाह रजोगुणसमुद्भवः उः स्वप्रवृत्तिवत्तात्मको रजोगुण
एव समुद्भवः कारणं यस्य अतः कारणानुविधायित्वा तत्कार्यस्य सोऽपि
तथा यद्यपि न मोगुणोऽपि तस्य कारणं तथापि उः स्वप्रवृत्तौ चरतम्
एव शायमात्रस्यैव निर्देशः एतेन सात्विकाहमारजसिद्धीणोऽपि ।
हीयत इत्युक्ते अथवा तस्य कथमनर्थमार्गे प्रवर्तकत्वमिति तत्राह र
जोगुणस्य उः स्वप्रवृत्त्यादितदाणस्य समुद्भवो यस्मात् कामो हि विष
याभिलाषात्मकः स्वयमुद्भूतो रजः प्रवर्तयन् पुरुष उः स्वात्मके कर्म
णि प्रवर्तयति तेनायमवश्यं हेतुश्च शमभिप्रायः ननु सामदानभेददे
शः चत्वारोऽवतपायाः तत्र प्रथमत्रिकस्यासंभवे च तर्थादुः प्रणोक्तः
द्योनतदहादेवेत्याशंक्यपाणामसंभवे वक्तुं विशिनष्टि महाशानो
महापापेति महदशनमस्येति महाशनः यत्तदृथिव्यां व्रीहियवेदि
रणे पशवः स्त्रियः नालमेकस्य नत्सर्वमिति मत्ताशमेव जेदिति स
तेः अतो नदानेन संघातेशकः नापि सामभेदाभ्यां यतोऽपि प्राप्नुयः महाः
तेन हिवत्तात्वेरितोः निष्फलमपि जानन्मायं करोति अतो विद्विजा
नीहि एनेकाममिदं संसारं वैरिणो तदेतत् सर्वं विवृते वार्तिककारैरा
त्मेवेदमग्र्यासीदित्यादिश्रुतिव्याख्याने प्रवृत्तौ च यथोक्तस्याधिका निवृत्तौ च
रिणः सातेऽसति संसारस्य नो कस्मात्प्रवर्तते न त्वनिःशेषविधस्तसं
सारानर्थवर्त्मनि निवृत्तिलक्षणो वाच्यो केनायं प्रेर्यतेः वशाः अनर्थपरि
पाकत्वमपि जानन् प्रवर्तते पारंते अस्ते दृष्टा प्रवृत्तिर्न दृष्टी क्वचित् ।
तस्माच्छ्रेयोर्थिनः प्रेमः प्रेयोको निष्कर्मणि वक्तव्यमत्रिगसार्थमित्यथा स्या
मराश्रुतिः अनाप्तपुरुषार्थोऽपि निःशेषानर्थसंज्ञकः इत्यकामयता
नाप्तासुमर्षान् सार्थनेर्जतः जिह्वासति तथानर्थानविदानात्मनि ।

व३४

महाः

निवृत्तौ च

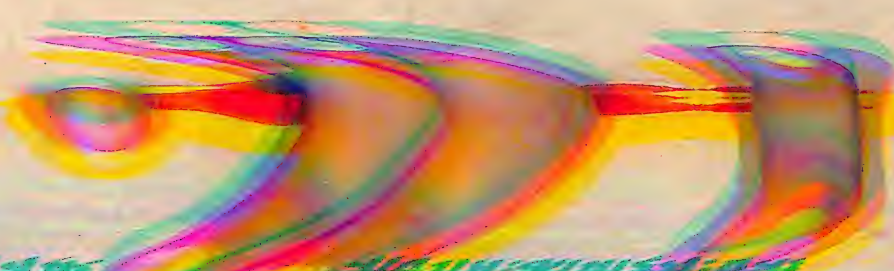
अज्ञानं अविवेकितकामः सन्नयोखलितिवृत्तिः प्रकामतः
क्रियाकाचिदृश्यतेनेहकस्यचित् यद्यद्विरुद्धतेजेतस्तत्कामः।
स्यवेष्टिते कामपञ्चकोपपञ्चशमादिवचनस्मृतेः प्रवर्तकोनापरो
तः कामादयः प्रतीयन्त इति आकामतरतिमनुवचने अमनस्य
हं (॥ ३० ॥)

वा. सदानंदीटीका

एवेष्टेर्जनेनाहभगवन्तरवचः अयोखलाहृत्मादिश्रुतिसिद्ध
मसंशयं १ अणतैर्वैरिणोयेतेष्टकस्यतेतः सहे बलादनर्थमा
मस्मिन्कामपञ्चप्रवर्तकः २ सर्वावर्णपरिग्रामिनिमित्तेषां तुरात्म
नः केनचिदेतन्नाकामः प्रतिवृत्तः सपवदि ३ क्रोधः परिणतोभाति
तस्मिन्कामेनिवारिते सर्वश्रेयः परिग्रामिस्ततोऽप्यष्टाकाराणां ४
चलप्रवृत्तिः स्वात्मा यस्य हेतुर्ज्ञातुः यद्द्वारज्ञातुः सायंकार
णोत्तमभरणक ५ नायं समादिभिः साधोहेतव्योदंशोरिषुः महा
शान्त्यारानेन संघातं नैष शक्यते ६ यन्मयि यो वीहियवेहिरण्यपश
वः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्ताशमं जेत ७ संघातं सा
मभेदाभ्यामस्य तत्रात्राकाने तेनायं मेरितो जेत महापापे प्रवर्तते ८
अनोजानीहिसंसारकाममेतेहिवैरिणो तदेतद्विद्वन्ते सर्ववार्तिके
श्रीसंरक्षरेः आत्मैवेदमिति श्रुत्या व्याख्याने निर्मलैः पदैः प्रवृत्तौ
च निवृत्तौ च यथोक्तस्याधिकारिणः १० स्वाते ये सति संसारस्तौ कस्मा
त्प्रवर्तते नतनिः शेषविधस्तु संसारानर्थवर्तन्ति ११ निवृत्तित्त
नः १२ गोवाचं केनायं प्रेर्यते वशः अर्थपरिणकतमपि ज्ञानस्य वर्तते १३
पारतं यस्मिन् दृष्टा प्रवृत्तिर्न दृष्टी क्वचित् तस्माच्छ्रेयार्थिनः प्रसः प्रेरका
निष्कर्मणि १४ वक्तव्यस्तत्रिगसार्थमित्यर्थोऽस्यामराश्रुतिः अना
मप्ररुषार्थोयनिः शेषानर्थसंज्ञकः १५ इयं कामयतानात्मासुमर्षी
साधनैर्जडः जिह्मासति तथानर्थानविद्वानात्मनि अज्ञानं अविवेक
इतकामः सन्नयोखलितिवृत्तिः प्रकामतः क्रियाः काचिदृश्यं
तेनेहकस्यचित् १५ यद्यद्विरुद्धतेजेतस्तत्कामस्यवेष्टिते कामपञ्च
कोपपञ्चशमादिवचनस्मृतेः प्रवर्तकोनापरोतः कामादयः प्रती

८

नः

गी.
टी.
२.

208

यते १८१० नीलकंठीटीका

अत्रोत्तरं काममयपवायं पुरुषश्चादिश्रुतिसिद्धं भगवानुवाच काम
पुष्पंति पुष्पमिदं कामः सो कामयत जायामेसादय प्रजायेयाय वि
तं मेसादय कर्मकुर्वीयेति श्रुतेरिदं मेभूयादिति तीव्राभि
लाषहेतुभूतश्चेतसाः नवस्थिततापादको हतिविशेषः सवचेनोत्पद्य
व कामः संकल्पश्च यकम्प यत्तत्सर्वं मनश्च यत्संहारान् स एष कामः
केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः को यद्भूयेण परिणमते तः को यो भिज्ज
लनात्माप्येष पवतमेतमिदं शरीरं तः स्थितं वैरिणं विद्धि कुतो वैरी ।
यतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रजनात्मकः प्राकृतो गुणः तस्य गुणो ।
कार्यभूतो ह्यस्य संगो जावेव उद्भवो यस्य सः रजः कार्यत्वात् उः स्वेकफ
लो यमतो वैरी यद्वा रजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादितत्तास्य समुद्भवो य ।
स्मात् ननु विषयाभिलाषात्मकः कामो विषयार्थेण न शास्यति वि
षयस्य दोलभ्यनिश्चये स्वतः पवतानि वर्तते प्रथमं च रूपदर्शनाभिला
षादिमाशंकाह महाशानो महापाप्मेति महत्तदात्ममपारणीये अ
पानमस्य सतथा यथोक्तं न जानु कामः कामानामुपभोगेन शा
स्यति हविषाकृत्सर्वमेव भूयपवाभिवर्धते रति यत्तद्विषयां व्रीदि
यवेदिरण्ये पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शामेव
जेदिनि तथा महापाप्मा अत्युग्रः सहिसदृशः प्रबोधि तोपिन
निवर्तते न हृदयमपि उश्चिकित्सः महाशानतात्रायै वैरी तानसाध्यः
नापि सामभेदसाध्यः असुग्रत्वात् अतो हं तव्यपवेति ३०॥

प्रातर्नीटीका

अत्रोत्तरं भगवानुवाच पुष्पप्रोचमानस्वरूपः कर्ता ह्यमिह भिमन
तस्वरूपो हंकारपवकामः प्रेक्षितेवस्तनिसंकल्प उदं मेभूयादिति रा
गोरजोगुणादित्वेव लता उमत्रोस्ति तथा रजोगुणसमुद्भव
षो हंकारपवप्रामस्य कामस्य ऊं श्रुतिवातात् को यश्चित्तजलनर
पो भवति पुष्पः कीदृशः महाशानः उत्तरोत्तरवर्धमानैर्विषयभोगै र
हसः महापाप्मा सर्वव्यसनहेतुः रज्ज्जानो यतो वैरिणं विद्धि अस्मि
देशस्य निस्तरोये अथास्य स्वरूपं नितासरज्जन उवाच भवत्येष कथं

तः

क्लृप्तकथेवैविवर्धते किमात्मकः किमाचारस्तत्तमावस्त्वप्रक
 तः एतत्प्रवृत्तयेकमेणोत्तरं भगवानुवाच पश्यस्वः परः श
 उर्देहिनामिद्विषेः सह सखतन्त्रश्वासीनो मोहय मार्घतिष्ठति
 पश्येदेकारः सूत्माश्चिदाणि पराणी सुचमाना प्रयमखेन उले
 तः परः शत्रुः देहिनामिद्विषेः सहितः सखतन्त्रश्वासीनः कोपेन
 उः खलेपि रागेन केवले सुखे रवोपविष्टः मोहयन् प्रनात्मनि दे
 वाः साक्षात्सुदृजिनयं स्तिष्ठति कथं भवतीत्यस्योत्तरम् कामकोप
 मयोचोरः सखदृष्टसमुद्रवः प्रदेकारो भिमानात्मा उस्तरः पाप
 कर्मभिः कामकोपमयः कामकोपाभ्यां परस्परमव्यभिचारद्व
 तः चोरं पर्यन्ते भयकृत् सखामिष्योच्छ्रायवृद्धेः दृष्टद्विषयप्रमा
 देन निरेकशक्त्या सुसमुद्रवो हृदियस्य अभिमानः प्रतस्ति स्त
 त्तिर्मिष्यात्ताने सखात्मा स्तृप्येयसायमदेकारः पापकर्मभिस्त
 कशास्त्रचारेः समुद्रव उस्तरः कथं वर्धते रसुत्तरम् ५ दृष्टमस्य नि
 वृत्तं वशोकमस्य ददाति च भयं तास्य करोते यमो हयं सुमुद्रमुद्रः
 प्रस्यदेहिनः मुद्रमुद्रमोहयन्नेषो देकारः दृष्टीयकामे प्रवृत्तस्य ते द
 र्धं निर्वर्तकेन चिदभिजातेन हरीकृतं कथंचित्स्यात्तमपीदं नष्टमि
 ति शोकं वददाति प्रतपवशत्रुरस्य भयं च करोति किमाचारस्तुत्तर
 म् सपथकलसः तदः छिदात्नीषीधनेजयः रजः प्रहृतो मोहात्मा
 मनुष्याणामुपद्रवः सपथो देकारः कलसो दोषकारिणादाविल
 समोक्षयत्वात् तदोपमः छिदात्नीषो दोषावकाशं दृष्टवान्तः प्रवि
 ष्णस्यो हती मोहो यथात्तानत्रयः मानुष्याणामुपद्रवः ३० ॥

रामकंदीटीका

तत्रोत्तरं भगवानुवाच ॥ येन प्रमुक्तो यमुक्तस्वरूपानां यवि।
 यादिके शपाशपरवशः पुरुषः पापमाचरति सपथकामः परि
 णामविरसदाणि कसखतन्त्रमाधनभूतविषयोऽमुत्तः संकल्पः
 पथपवचेतनाचेतनरूपप्रतिपक्षप्रतिद्वयमानत्वात् कोपः तडा
 पमानप्रवृत्तिहेतुर्द्वयः सम्पद्यते सोऽयमिच्छादेषात्मको दोषो र

गी.
टी.
२.

209

जोगुणसमुद्भवः रजोगुणादिवयसखाभितोत्सकरागदेवदेतोः
प्रकृतिर्यमात्मसुद्भवति अतएव महाशानः उत्तरोत्तरविवर्धमानग
र्वलात्मददपवसितमशनेविषयाहरणलक्षणोयवहारोयस्य स
तथाततश्च सर्वस्यतस्यभोगस्यः त्वेकविपाकलात्मसापाप्मागुरु
तरपातकमयोर्गतिहेतुत्वात् तदेवेविधमिह संसारवैरिणोर्उत्तरदा
रुणः स्वदायित्वादानतापितेविडिजानीदि तेनप्रपुकोयंपुरुषः पा
पमाचरति अथतस्यैतमेवस्वरूपेजिज्ञासरर्जनउवाच भवमेव
कथंरुसकथंवेवविवर्धते किमात्मकः किमाचारस्तममावस्तए
कृतः एषेवैरितेनप्रतिपादितः कामायात्मकोदोषः कथंभवति के
नप्रकारेणस्थितिलक्षणं सत्तामनुभवति केनप्रकारेणविवर्धते।
प्रसरति कश्चास्यात्मास्वरूपंकचास्याचारः किमाचरतीति तत्सर्व
मसंशयंष्टुतोवृद्धि अथप्रप्रवतएयंकमेणोत्तरंभगवानुवाच।
एषसूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह सखत्तत्रवासीनोमोदय
सार्थतिष्ठति कामकोपमयोचोरः सत्सहर्षसमुद्भवः ग्रहंकारोभि
मानात्माउत्तरः पापकर्मभिः हर्षमस्यतिवर्मेषशोकमस्यददातिव
भयंवायकरोमेषमोदयंस्तमुद्भुतः एषरजोगुणप्रभवः काम
कोपदूयतयाप्रसूनोदोषः शरीरिणामतिप्रयासत्रत्वेपिउर्लतत्वा
त्परः सूक्ष्मः शत्रुः सचाहेकारपवपर्यवस्यति यतरक्षित्याणिपरा।
एणाङ्गरिणादिना तस्येवपरमसूक्ष्मत्वेप्रतिपादयिष्यति किमात्म
कशतिप्रप्रेकिमात्मकत्वमेवास्याधुनेवाभिधनेसचेवेविधः शत्रुः प
रिवारभूतेरिन्द्रियैः सहितः कामकोपादिनिशातशसुप्रहारिभिः
तैरेवायंसर्वशणिनोविशसति तस्यउर्जयत्प्रतिपादनायंसर्वश
त्रुविलक्षणमवस्थानमाह सर्वः स्वहेतुत्वेमसिसखत्तनेसखात्म
केवर्गेरवासीनउपविष्टोतपवमोदयंस्तिष्ठति देहायात्मप्रस्यत
तणोविपर्ययज्ञानमार्गेणयस्थितिमनुभवतीति भवमेवकथा।
मित्यस्यप्रश्नोत्तरमेतद्याख्यातम् अथकथंविवर्धतरस्यस्याख्या
यतेकामकोपमयः कामकोपावुकद्रूपोप्रकृतिर्यस्यसतथाविधः

रु५

समस्तगर्वस्तथाहर्षस्य विषादपरिणामस्य प्रमोदस्य समुद्रा
वत्तन्निष्ठानम् अतएव चोरेदरुणायव कामकोपस्तम्भहर्षा
दिदोषात्मनाविवर्धते उक्तायेभजतीमुक्तंभवति अथकिमात्म
करस्यप्रप्रसोत्तरेवाख्यायते एवमवेदेहिनाशत्रुः प्रहेकारमे
तोभिमानात्माभिमानोजातायावच्छेदभाजिगुणात्रयमयत्वादा
निमादिदोषैकसमाश्रयेणारीरादावहेवास्मरणोहेदेवदतोहमभिन्न
नवानहेवपुष्पानहेविदग्धोहमाह्वारमेवमायनात्मनात्मप्रतिप
त्तिनिवृत्त्यनेमिष्याज्ञानेसप्राप्तास्तुभावायस्यतादृश अतएवणा
यकर्मभिर्भूतः सम्यग्ज्ञानाभावादेयोपादेयविवेकशून्यतेसति
पापमवमयेचोरसंसारनिरयनिपातनिमित्तभूतकर्मचेष्टितये
षोतादृशैरस्त्रैरसंगेभजद्भिः पुरुषैर्भूतैरुक्तमः अथकिमाचारस्त
जोत्तरेवाख्यायते अस्यत्वेवत्तस्यैषोहेकागाद्यः शत्रुहेर्षसमात्मसं
विउपलभमानानुनदन्तिवर्मापमार्यशोकेशोचनेददति समर्पय
ना नि अनेनदिशत्रुव्यामहेतिः शरीरादात्मत्वेनप्रतिपत्रेवाधिप्रिय
विप्रयोगायुपद्वयोपहृतमानमनुशोचति कष्टेविनष्टोस्तीतिप
रिदेवते अतएवस्यैषशत्रुर्भयमपिकरोतीहविषयोपवातहेत
भ्यः सत्वासमुत्पादयति किंरुर्वत्रेवमावरति प्रतितरणमोहयन्
यथाप्रतिपादितविपर्ययलक्षणंवेविश्रमर्पयन् रमनेनाहेकारा
ख्येनशत्रुणोद्विगपरिवारेण सखियत्वावस्थितेनकामकोपस्तम्भ
मोहहर्षादिदोषात्मनाविवर्धमानेनहर्षापहादिकमावरताप्रप्रक्तः
सन्तैवतः पापमावरतीमर्जनपञ्चेविनिर्णीयतस्यैवाहेकारस्य।
विनत्यस्वरूपेप्रतिपादयितमाह सपषकत्तमः सद्धिद्विप्रेतीथ
नेजय रजःप्रवृत्तोमोहात्मा मनुष्याणामुपद्रवः सपषयथाप्रति
पादितस्वरूपोहेकारः समस्तमर्मानामुपद्रवः सर्वदोषविधानं सं
सारहेतुत्वात् यतः कलषः गुणत्रयात्मकत्वात्त्रिमलिनः ततएव
वानिसत्वात् तद्भंशुरः तथाहिद्विप्रेतीवाथावकाशजागृकः
शिष्टेस्यार्थम

ना

४५
४५

१॥

गी.
टी.
र.

लासिकी रत्न उनीटीका

अज्ञेतरं श्रीभगवानुवाच कामरति प्रतिविज्ञाचरणोयस्त्वयाष्टस्यो
हेतुः सपसकामोविषयोऽसुखः संकलशयोभिलाषः ननुक्रोधोपमि
वारादौहेतुर्दृष्ट इत्यत आह क्रोधपसकामपवकेनचित्प्रतिहतः क्रोधा
त्मनापरिणामनेसपसरजोगुणसमुद्भवः रजोगुणात्संभवतीति न
केवलं प्रतिविज्ञाचरणोपवहेतुर्दृष्टेनमिदं वैरिणाम् इह मोक्ष
मार्गेपनं कामं वैरिणामातनायिनं जानीहि तत्र कंशिवसूत्रेष्टु अभि
लाषादहिर्गतिः संवासयेति ततोयं सामादिभिरुपायैरकृपणं ह
त्वाः तत्र हयोरसंभवेविशेषणदागह महाशानोमहदशनयस्य
स नासौ दानेन संयाते शक्यते इत्यर्थः तत्राचरन्तिः पश्यिष्यामी
दियं हि रणं पशवः स्त्रियः नातमेकस्य तत्सर्वं मिति मनाशमेव
जेत् इति अथ वामहस्योत्सवस्य सतोषसुखरूपस्यात्मसुखरूपस्य
वाः शानोवधायक इति तत्र कं यश्च कामसुखलोके पश्यदिव्यं मह
त्सुखम् इत्यात्तयसुखस्यैतेन नार्हतः सोऽशी कलामिति त
थानापि सास्त्रासन्धातं शासः यतो महापाप्माः सुश्रुः ३०॥

पंचोलीटीका

सर्वलोकवैरिणोसर्वानर्थहेतुमर्तनेनष्टं भगवानुवाच कामरति
षकामः सर्वलोकशत्रुः यत्र मित्रासंसारप्राप्तिः पषकामः प्राणिनो
सपवकामः केनचित्प्रतिहतः क्रोधोभवति अतः क्रोधोपिकामपव
रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणउमत्रः रजोगुणस्य वाहेतुः महाशनः म
हत अशनयसुः शरत्तात्स अतएव महापाप्मा मरणापहेतु इह सं
सारे पनं वैरिणो विही

रागवीरसमिहोधिनी॥

अज्ञेतरं भगवानुवाच कामरति येन प्रपुक्तस्त्रं पापं कर्तुं स
ज्ञोभवसि पषकामः पुत्रमित्रादिविषयः स्नेहः तदर्थं कालि

तस्य भोगादेर्गुहेतेषां मरणसंभावनया तैर्विना सिद्धेस्तत्तीवि
तकामनापूर्वकस्य भोगाद्ये मरणलक्षणं गुर्वादिवधेन सा
यल्लोकभ्रंशो भूदिति ते यामहिंसाया तस्याभिलाषलक्षण
श्चानेकविधः किं नो राज्येन गोविंदेत्याभ्ययावदध्यायसमाप्ति
हितीयाध्यायिकेन कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादि श्लोकत्रयेण च भ
गवता भ्रमेण मिथ्या संभावितः स यत्पुनरिव तव पापे प्रवर्तयति
यन्निमित्तं यानर्थं प्राप्तिश्च भवतस्सावदस्तीति ननु को योपि पाप
प्रवर्तको दृष्टश्चुत इत्यत आह एष काम एव केन चिद्देतना प्रति
दत्तः स न को यद्दूषेण परिणमते ततश्चास्मिन्नाद्यनर्थं जाते
प्रवर्तयति यतो यं रजः रंजयति निश्चयमाहुरागोतीति संज्ञायां क
प्रत्ययः धूलिवन्निश्चयात्मकालोकावरकः नयेतेन व्यासः
किं विदोषजातं विचारयति रजश्चाहो दंतं पुंलिंगोपि तथा चोत्प
लिनी पुष्पेरेणो गुणे चैव रजो यं रजसा सदेति रजो यं रजसा सा
यं स्त्री पुष्पगुणधूलिष्विति जयश्च ननु ऊतो स्योत्यतिरित्यत आ
ह गुणेभ्यश्च क्षरादिभ्यश्च इदियेभ्यः समुद्भवत्पत्तिर्यस्य सः चक्ष
वादिपुत्रादिप्रत्यक्षे पुंल्लिङ्गैस्तव तथैव जातेति भावः यद्वा
गुणोत्पत्त्यकारप्रश्लेषः तथा चायमर्थः गुणाः प्रोक्तार्यः योरुषल
क्षणव्यंजकास्तेषां मभावो गुणं प्रव्ययं विभक्तीति समासः अगु
णस्य समुद्बोध्यस्मात्सक्तीवतापादक इत्यर्थः अत एव महाश
नः मदीनयंतरे भूमौ मद उद्भवते जसो रित्यनुष्णसनादकारां
तं पुंलिंगो मद एव उद्भवते जो वाचकः मदं ते जो प्रातिकवली
करोति ते जो प्रासक इति यावत् अत एव मदस्य पुंल्लिङ्गसवस्य
नाशान इति किं वायं महापाप्मा मदंतः पाप्मानो यस्मिन्निधिः

तेसः मद्वापायप्रवर्तक इति यावत् तस्मादेनमुक्तलक्षणं का
ममिदप्रारम्भमाणोस्वयमभूतेषु हे वैरिणं विदिजानीदिश्रेयो
निमित्तात्तस्मात्प्रव्यावनादिति भावः अतश्चायं सर्वथा दंतव्य
इति तात्पर्यं ३० ॥

三

भाषा अनुवाद

अर्जुन ने जो एका कि रक्षा विना भी किसी की प्रेरणा से।
 पुरुष पापाकारमे प्रवृत्त होता है इसीका उत्तर भगवान करते
 हैं कि सब को अपने वश करने वाला ओ प्राणियों का परम
 शत्रु सकल अनर्थ प्राप्तिकारी यह काम जो कामना सोई कि।
 सी कारण से प्रतिहत भया अर्थात् कामना जो सिद्ध नभई तो
 वही काम बदलकर रजोगुण से है जन्म जिसका ऐसा क्रोध
 रूप होय पुरुष को अहंकार के वश कराय रजोगुण की सेवा
 में डालदेता है वहक्रोध केरि महाशन है अर्थात् महत् भोजन
 है जिसका सो ऐसा महापाप्मा कहे पाप रूप परम शत्रु है यह।
 तमजानो तात्पर्य यह है कि कामही जीवों की प्रेरणा देता है
 परन्तु रजोगुण की हडि होने से रजोगुण की लय होती है
 केरि रजोगुण का कार्य काम कहे कामना का जन्म नहीं होता
 है सो इस मोक्षमार्ग के वैरी कामरूप शत्रु को सर्व कथित उपा
 य से नाश करना ही उचित है देखो कामना के अत्ररूप भोग
 मिलने से भी उनका भोग चिरकाल करते भी सन्तोष नहीं हो
 ता है इसी से कहा कि महदशनकहे वश खाने वाला काम।
 सो भोग करने से भी पूर्ण नहीं होता है ३० ॥

दोहा ॥

कामक्रोध यह रजोगुण हंसे संभव होय महाभक्षी म
 हा पाप है जाण वै विद्वानकोय ३० ॥

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme blurring.]

॥०॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

भूमेनाविद्यतेवक्रियं चादर्शो मलेन च यथो
लेनाहृतो गर्भस्तथा तेनेदमाहृतं ३८ ॥

शोकभाष्यं

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रमाययति भूमेनेति भूमेन सहजेनाविद्यते
वक्रिः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वादर्शो मलेन च य
थोलेन गर्भवेष्टनेन जगदना आहृत आकादितो गर्भस्तथा ते
नेदमाहृतं ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

उत्तरस्मोकमवतारयति कथमिति अनेकदृष्टान्तोपादानं प्रति।
पतिसौकर्यार्थं सहजस्य भूमस्य प्रकाशात्मकंवक्रिं प्रति आह
कत्वसिद्धये विशिनष्टिप्रकाशात्मकेनेति ३८ ॥

स्वामिकृतटीका

कामस्यैव वैरित्वं दर्शयति भूमेनेति यथा भूमेन सहजेन वक्रिगवि
द्यते आकाशते यथा वादर्शो मलेनागतकेन यथा वोलेन गर्भवेष्ट
नचर्मणा गर्भः सर्वतो निरुध्याहृतः तथा प्रकारत्रयेणापितेन
कामेनाहृतमिदं ३८ ॥

पिशाचभाष्यं

कथं सर्वैरीत्यत्र भूमेनाविद्यते विधीयते वक्रियं यथा वादर्शो
दर्पणः मलेन च कालिमाखेन दूषीयते यथा च उलेन जगदना
गर्भाशयगतः प्राणी तथानदनेन कामेन कोथेनेदं विवेकप्रभवं
ज्ञानमाहृतमाहृतं सकलपुरुषार्थप्रकाशकज्ञानवरणादारेणा
यकामः कोथसर्वैरीत्यभिप्रायः ३८ ॥

रामानुजभाष्यं

यथा भूमेन वक्रिगविद्यते यथा वादर्शो मलेन यथा वोलेन गर्भस्तथा ते
न कामेनेदं ज्ञानमाहृतं ३८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

दृष्टान्तत्रयेणात्र परस्परतम कार्यकरत्वेन गुणास्पदत्वेनोक्तं ३८
परमार्थप्रपाटी.

213

वनमालीटीका

नदेवदृष्टोतेन स्पृष्टयति भूमेनेति यथा भूमेनाहृतोऽग्निर्वैश्वेन दृष्टः
 तेतथेदं हृदि स्थितं परमात्मस्वरूपं जीवस्य यथार्थस्वरूपं वाहनम
 परेतोपीश्वरं कामाविष्टेन दृष्टत इत्यर्थः यथा वमलाहन आदर्शो
 मुखोऽभिव्यक्तिहेतुर्न भवति तथेदमेदीकरणं जीवेश्वराभिव्यक्ति
 हेतुर्न भवति यथोत्प्रेतगर्भवेष्टेनाहृतो गर्भः संकुचितत्वात् स्व
 व्यापारक्षमो न भवति तथेदं जीवस्वरूपं मनस्यप्यत्रेनोक्तसंबन्धेन स्व
 क्तिन्विद्यमानेन कामेनाहृतं स्वयाप्यात्मज्ञानेन परमेश्वरार्पणं वद
 मं न भवतीत्यर्थः ३८ ॥

ऊसमे वैजयन्ती टी.

नत्वेवेवेत्तामल्लर्हितस्यजयः केनाप्यशक्यशक्यभावेज्ञानाभावोः
ज्ञानाभावेसुतरामोलाभावस्तदभावेशास्वावाप्यायुपदेशरूपंसा
र्वसाधनकदेवेव्यर्थतद्यर्थसतिजगदोपायमासर्ववर्णाश्रमादि
धर्ममर्यादलोपात्तसर्वजगदुष्टस्यादुष्टसमस्तवीर्यमनुष्णस्या
स्मिन्नस्मिन्निकामोःस्मिन्निमित्तेजोधरमादिरूपविवेचनाकर्तारभा
वत्तेनकामजयस्याप्यभावःसायनोब्रह्मशिवादीनांदेवानामपिका
माधीनतन्मयतश्चाशंकायांतस्यज्ञानावरकत्वेनावस्थात्रयंवृद्धे
त्तज्जयोपायमाह धूमेनेति यथावदिरनलोधूमेनसहजेनाविपते

आकाशतश्चनेन धूमस्यातिकोमलत्वादक्रिधर्मः प्रकाशोऽस्य
 दिशेनाहतोऽप्यति सूक्ष्ममलिनश्चः सनवक्रिः प्रसरत्येव तच्चटा।
 भ्यंतरस्पर्दीयकवदनस्योः प्रकाशश्च भवति तद्वत्सदृजेनाति
 सूक्ष्मेन कामेनेदेतानमाकादितमपि स्वपरस्वरूपेण रक्षायेव।
 तितस्य प्रथमावस्था सूचिता यथाचादर्शो दर्पणे मलेनागतके
 नावियते तथा तेन कामेनेदेतानमाहतमित्यनेन च यथाधूमा
 पेक्षया मलस्य कठिनत्वात् दर्पणे यथा स्थिते प्रतिविंबे दर्शयिते
 तथा क्रोतितथा पूर्वावस्था पेक्षया कामस्य तीव्रत्वात् तानं सप
 रतत्वं प्रकाशयिते तथा क्रोतीति तस्य मध्यावस्था सूचिता यथा च।
 गर्भउत्पेन जरापुणाहृतो वेष्टितस्तथा तेन कामेनेदेतानमाहत
 मित्यनेन च यथा मलपेक्षया जरायोरति सूक्ष्मत्वाद् गर्भः करचर
 णाद्यंगान् प्रसारयितुं शक्नोति स्वयमप्यपरैर्न दृश्यते तथा
 मध्यावस्था पेक्षया कामस्यातिरसूक्ष्मत्वात् तानवदिः प्रसा
 रयितुं मपि तमत्र भवेत्परप्रकाशकमयेः स्वयंदृश्ये च कथं चि
 दपि न भवतीति तस्य ह्यवस्था सूचिता एव मवस्था त्रयस्यैव का
 मस्य तानावरकतेपि उर्जयत्वेपि केन चिदुपायेन विचारणात् तस्य
 जयोपि संभवेत् तथा हि यथा यावत्काण्डादिप्रकोवक्रिस्तथा च
 देवधूमोऽमतिः सात्काण्डाद्यभावे सति धूमोऽज्ञारस्याप्यभावस्तथा
 यावदिषये हि यमं योगप्रकृताने सार्तवदेव कामस्यातदभावे
 कामस्याप्यभावाय नस्तज्ञानस्य परोक्षविषयत्वम् ननु कामस्या
 पि परोक्षविषयत्वमस्यैवतिवेत्तयं प्राकृतविषयरहितस्य तस्या
 कामस्य तेन मोक्षसाधकत्वादभीष्टपदसाक्षात्कामस्यार्थः य
 थाचागन्तुकमलप्रकोदर्पणः सिंहादिद्रव्येण मार्जितः सत्यति
 विस्मरहीतं शक्नोति तथा भगवदाराधनरूपेण सात्त्विकेन कर्मणा
 मार्जितं कामा मलरहितं तानमात्मतत्वे गृहीतं शक्नोत्येव एवं च ग
 भोपि यावदुदरे तिष्ठति तावज्जरापे मोक्षयिते तथा क्रोतियदा तद
 रंहित्वा धूमोऽपतति तदैव जरापे तत्कास्य सश्रेण्यातिष्ठन् यमाने

देशाभिः सत्रमानपि माहपि शरीरानंदयति तथा यावत् ज्ञानवि-
षयेषु वर्तते तावत्कामं सक्तं न शक्नोति यदा तद्विषयसंगात्त्रि स्या-
त्तत्सर्वपेति ह्यतिरात स ह जे नैव कामं सजती सभिप्रायः ३८

+ नत्र शरीरारंभात् प्रागेतः करणस्य लब्धव्य इति कत्वा तूष्मः का।
मः शरीरारंभकेन कर्मणा स्यात् शरीरविकिञ्चेलव्य इति केनः।
करणकृताभिप्रायः सन् स्यात् तो भवति स एव विषयस्य चिन्तमा
नतावस्था यो पुनः पुनरुद्दिश्यमानः स्यात् तरो भवति स एव पुन
विषयस्य भुज्यमानतावस्थायामप्येतो द्वे कं प्राप्ताः स्यात् ततो भव
ति तत्र प्रथमावस्था यो दृष्टान्तः यथा धमेन सहजेन प्रकाशात्
केन प्रकाशात् केन विकिरावियते द्वितीयावस्था यो दृष्टान्तः यथा
दर्शो मलेनाः सहजेन दर्शो मसनेन रसुदिकेन च कोरावांतरैवेय
मसूचनार्थः आव्रियत इति क्रियानुकर्षणार्थश्च द्वितीयावस्था यो
दृष्टान्तः यथोत्प्लेन जरा फणा गर्भवेदन चर्मणा तिसृलेन सर्वतो
निरुद्धा हनो गर्भः तथा प्रकारत्रयेणापितेन कामेनेदमाह तेन प्रथ
मेनाह तोपि विकिरीहादिलक्षणं स्वकार्यं करोति मलेनाह तस्मा
दर्शः प्रतिविम्ब इह लक्षणं स्वकार्यं न करोति स्वकृता धर्ममात्र
तिरोर्धनात् स्वरूपतस्तत्पलभ्यत एव उत्प्लेनाह तस्तर्गर्भो न हस्ता
पादादिप्रसारणार्थं स्वकार्यं करोति न वा स्वरूपत उपलभ्यत इति
शेषः (तथापि तेनाह तस्मात् तिसृलेन च तिसृलेन च) ३८ ॥

महापावनपातस्य सद्यः प्रतिवेरितो दृष्टो तैस्तत्र कामो ये च तर्ह्य
 प्रोच्यते क्रमात् । मनसोः सद्यः प्रतिवेरितो दृष्टो तैस्तत्र कामो ये च तर्ह्य
 मः शरीरे चारब्धे स्थलः सद्यः प्रतिवेरितो दृष्टो तैस्तत्र कामो ये च तर्ह्य
 लतरस्ततः भोगस्यावसरस्य तोदितः स्थलतमस्ततः १ अथ काशे
 न ध्रुमेन सदृजेनानलो यथा प्रकाशात्मा हतो दाहमुखं कार्यं करोति
 च ५ मलेनागतकेनासावादर्शत्वात् ततः स्वके प्रतिकाया ग्रहेका

यैकुरोति यथा स्फुटं ५ सकृता धर्ममात्रस्य तिरोधानवशात्स च
उपलभ्यत एवामौ स ह्येतावदुपपन्नः ६ जराश्रयान्नतो गर्भः स च
पेणानलभ्यते हस्तपादादिष्वेष्टानकरोति यथेष्टतः ७ तस्य कार
त्रयेणोदं कामेनाकायते तथा ८ ३८ ॥

नीलकंठीटीका

अस्य वैरितमेव विवर्णोति धूमेनेत्यादिना उल्लेनगर्भवेष्टनेन ज
राश्रयान्न तेन कामेन रंदं च त्वमाणां ज्ञाने आहतं आवरणीयस्यैति
व्यात तदनुगुणं दृष्टोतत्रयं ज्ञेयं ३८ ॥

आनदीटीका

उपदवत्तमुपमया ह अनेनाहंकारेणायमात्मा हतस्तिरोहितः

३८

+ तेनास्योत्पत्तिरस्य किं कृतमित्या रामकंठीटीका ह ॥

+ एतेनाहंकारेणायं ससारि पुरुषाणामात्मा तथा ह्यनो निरुशक्तित्व
मापादित उपमानेनैतत्प्रकटयति कथमाहतः यथाईयनत्वा
दिदोषजन्मना कलंकेन भूमाखेन वक्रि रग्निरावियते तिरुडभासर
शक्तिः सम्पद्यते तथैवायमात्मा मायापभवेणानेनैवाहंकारात्मन
दोषेण निरुडसस्रपप्रमवमर्षात्मकस्वशक्तिः क्रियते तथा य
थादर्शोदपेणारजोतिः सासादिसम्बन्धजन्मनामलेनावियते ।
निरुडयथावस्थितभावसुराललतास्तशक्तिपरमायः क्रिय
ते तथैवायमात्मानेनावियते निरुडजगत्पदार्थप्रथमसामर्थ्यः
क्रियते तथा यथाजननीकोष्ठवती जीव उल्लेनगर्भशाय्यावियते
निरुडसर्वद्विपपरिस्पन्दनशक्तिः क्रियते तथैवायमात्मानेन नि
रुडसर्वकर्तृत्वलतास्वशक्तिः क्रियते तथैवायमात्मानेन उयेणा
हंकारस्यात्मने प्रतिस्वभावसर्वतन्त्रसर्वकर्तृत्वलतैस्त्वधर्मत्रय
निरोधकत्वं प्रतिपादितम् (निरुडसर्वशक्तिनिरोधकत्वं यत्मात्म
नेति का सत्येते पदवादिता न च यथा न निरुडयदं ३८)

३९

३५

लासिटीटीका

अस्य वैरितमेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति धूमेनेति यथा धूमेन सहजेन
वक्रिरावियते उपमर्षत्वात् निरुडभासरशक्तिः क्रियते ननु भू

गी.
टी.
२०

माहतेपिवक्रितीहादिलक्षणसकार्यकरोतीमत्राह यथागन्त
केनमलेननिः श्वासादिजन्मनादर्शोव्रियते निरुद्धप्रतिविम्बय
दणलक्षणकार्यःक्रियते ननुसंस्तनामात्रतिरोधानेसमपिस।
रूपतस्मादर्शोऽपलभ्यतपवेमत्राह यथाजगुसासदेनोत्तेनजरा
पुणागर्भोनिरुद्धक्रियस्तिरोहितसुरूपश्रुक्रियते तथातेनकामे
नसदृजत्वाद्दृश्यसर्पणविषयायुमितत्वाद्यागन्तकेनमोक्षनि
रोधकत्वाजगुसासदेनेदेतानमाहृतम् निरुद्धशक्तिक्रियास्वर
पेक्षनम् ३८ ॥

पंचोलीटीका कथंवेरिणमितिदृष्टानेनप्रत्यापयति

धूमेनेति यथाधूमेनवक्रिःश्राव्रियतेचप्रतःश्रादर्शःमलेनावि
यतेयथाउत्तेनगर्भवेष्टनेनगर्भःश्राव्रियतेतथातेनकामेनेदमा
त्मज्ञानमाहृत्यदेहिनाकाकारिते ३८ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथास्यवैरित्वं दृष्टांतैः स्पष्टयति धूमेति यथाधूमेन सदृजे
नवक्रिः प्रकाशकश्राव्रियते निरुद्धभास्वरशक्तिः संपाद्यते
यथाचादर्शोदृश्यगोमलेनागंतुकेनरजोनिष्वासादिसंबं
धजन्मनाव्रियते निरुद्धयथावस्थितभावस्युरणलक्षण
स्वशक्तिः क्रियते यथाच गर्भोमातृकृदिकोष्टवर्तीजीवउ
त्तेनकललेनाव्रियते निरुद्धसर्वेन्द्रियपरिस्पन्दनशक्तिः
क्रियते तथैव तेनोक्तलक्षणनकामेनेदंवक्ष्यमाणानिश्च
यात्मकंज्ञानमाव्रियते निरुद्धस्वधर्मविषयप्रवृत्तिजनक
तालक्षणस्वशक्तिक्रियतेइत्यर्थः ३८ ॥

मधुभाष्य

३८ ॥

भाषा अनुवाद

अत्र विशेष रूपसे काम की शक्ति देखावते हुये कहते हैं ।
कि जैसे धूमसे आग औ मल से दर्पण उल्हा जो भिल्ली चमड़ा
तिससे गर्भ प्राप्त करे लपेटे हैं तैसे ही काम जो कामना ति
स से यह ज्ञान भी प्राप्त करे ऐसा है ३८ ॥

टीका ॥

अग्नि छपे ज्यों धूमसे मलसे दर्पण होय गर्भदके ज्यों
जेहसे ज्यों प्राप्त तिहसोय ३८ ॥

पुस्तक संख्या

१. श्री गुरुदेव की आज्ञा से यह पुस्तक लिखी गई है।
२. इस पुस्तक में गुरुदेव की आज्ञा का उल्लेख है।
३. इस पुस्तक में गुरुदेव की आज्ञा का उल्लेख है।
४. इस पुस्तक में गुरुदेव की आज्ञा का उल्लेख है।
५. इस पुस्तक में गुरुदेव की आज्ञा का उल्लेख है।

216

पृष्ठ संख्या

॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥

पुस्तक संख्या

॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥
॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥

पुस्तक संख्या

॥ श्री गुरुदेव की आज्ञा ॥

आवृत्तेनानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा काम
रूपेणकौन्तेयउष्परेणानलेनच ३५॥

शंकरभाष्ये

किंपुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत् कामनावृत्तमित्युच्यते आवृत्तमिति आ
वृत्तमेतेनज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानीहिजानात्यनेन अहमन
र्थं प्रयुक्तः पूर्वमेकान्तः उःस्वीच भवति नित्यमेव अतोऽसौ ज्ञानिनो
नित्यवैरी नतमूर्तस्य सदिकामं तस्माकाले मित्रमिव पश्येत्तत्का
र्यं उःस्वे शप्ते जानाति तस्मादाह उःस्वित्त्वमापादितइति नपूर्वमे
वानोज्ञानिनो एव नित्यवैरी किंरूपेण कामरूपेण कामरूपेणैव न
यमस्येति कामरूपस्तेन उष्परेण उःस्वेन एरणमस्येति उःस्योः
तस्तेनानलेननाम्यालंपर्यामिविद्यतइत्यनलस्तेन ३५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टं आकांक्षापूर्वकमननरस्योकमव
तारयति किंपुनरिति कामस्य ज्ञाने प्रसावरणसिद्ध्यर्थं ज्ञानिनो
नित्यवैरिणोऽपि विशेषणं प्रतीकमाशययावच्छे आवृत्तमित्यादिना
ज्ञानिनो प्रति वैरित्वेऽपि नित्यवैरित्वे कामस्य कथमिमाह ज्ञानी
हीति अनर्थप्राप्तिमन्तरेण कामस्य प्रसंगावस्था पूर्वमेवेत्युच्यते
अतःशब्देन कामप्रसक्तिरेव परामर्श्यते नित्यमेवेत्यस्यवस्था का
र्यावस्था च कामस्य कथ्यते ननु सर्वस्यापि कामात्मता न प्रशस्ये
ति कामोनित्यवैरी भवति ततः कुतो ज्ञानिविशेषणमिमांशोवाह
न त्विति अतस्य नासौ नित्यवैरीत्येतदुपपादयति सहीति कार्यं।
प्राप्तिप्रागवस्था पूर्वमित्युक्ता अतः प्रतिवैरित्वे सम्यपि कामस्य नि
त्यवैरित्वाभावे फलितमाह अतइति स्वइयतो नित्यवैरित्वाविशेषे
पि ज्ञानाज्ञानाभ्यामवात्तरभेदसिद्धिरित्यर्थः आकांक्षादारा प्रकृतं
वैरिणमेव स्फोरयति किंरूपेणोऽप्यादिना ३५॥

स्वामिकृतटीका

इदंशब्दनिर्दिष्टेदंशयत्नेरित्वंस्फुटयति आवृत्तमिति इदं विवेकज्ञा

गी.
टी.
ट.

नमावृतमेतेन अज्ञस्य स्वत्वभोगसमये कामः सुखदेतरेव परिणामेन
वैरिणो प्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्थावसंधानात्तुः ख
हेतरेव परिणामेन वैरिणो प्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्थावसंधानात्तुः ख
ज्ञानिनो भवति तद्वैरिणो मुक्तं किं तद्विषयैः स्या
माणापि योऽप्युपरः आश्रयमाणसुशोकसंतापहेतुत्वादनलता
त्यः अनेन सर्वाश्रयितित्वमवैरित्वमुक्तं ३५ ॥

पिशाचभाष्यं

आहतं विहितं विवेकज्ञानं येन कामेन कोपेन वृत्तानि नोपि किमु
नमूर्खस्य नित्यमवैरिणो नित्यमवैरिणेन नित्यमवैरित्वं ज्ञानमापि धानदा
रकं कामरूपेण तुः श्रेयान्तेन चतुः खेन पर्यंत इति उपरः न विद्यते
लेपर्याप्तिरस्ये तन्नतः भूयो भूयो विषयमेव यावर्थमानेन कामेन प्र
पुक्तः श्रेयोपी पुरुषः पापं चरनीमर्थः ३५ ॥

रामानुजभाष्यं

आवृणो प्रकारमाह प्रसजं तोत्तानि नो ज्ञानस्य भावस्यात्मविषयं
ज्ञानेनातेन कामकारेण विषयव्यामोह जनने नित्यमवैरिणा हतं तुः न
श्रेयान्तेन नदं विषयेणान्तेन च पर्याप्तिरहितेन ३५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अयमिमांसा कामरूपशब्दायां यतश्चरति अनलेन वाग्निनेव श
रयितमशको न दृष्टादृष्टद्वयदाहत्वात् ३५ ॥

परमार्थप्रवादीका

अथैतदेव विविच्यमाह आहतमिति सर्वकामकोपौ एव द्विरूपि
नो अथैकते माह यतः कामएव केनाप्यादिमः सन् कोपतेन परिणाम
ति एवमेकेन कामरूपेण ज्ञानं माहते किं भूतेन ज्ञानिनः पुरुषस्य
नित्यमवैरिणा अज्ञस्य भोगावसरे कामः सुखदेतर्भवति परिणाम
हेतुः किं भूतेन ज्ञानिनः उद्वेगस्य नित्यमवैरिणो अज्ञस्य भोगावसरे
ज्ञानिनः सुखदेतर्णामेः स रूपः ज्ञानिनस्तत्र नर्थावसंधानेन नित्यं
तुः सुखदेतत्वात् नित्यमवैरिणो मुक्तं किं भूतेन तुः श्रेयान्तेन चतुः श
रणानुभवेण विषयाप्राप्तावतले नाग्निरूपेण ३५ ॥ अथ कामस्य

सुखपंडुपूरतं च निरूपयितुं शातपर्णी सुतिरपि एतावान् कामो नेत्यस्य नातो भूयो विंदेत्तस्मा
दप्येतर्दोका की कामयते जाया मे स्यात्कामयते प्रजायेयाद्य विजं मे स्यादय कर्म कुर्वीयेति
सयावदप्येतेषा मे कैके न प्राप्नोत्यहं तत्र एव तावत्सत्याते तस्या कुस्त्रतेति भाष्यं पूर्व श्रुत्यादि
रूपितः काम एतावान् एतावान् एतादृशाः अत्र नेदिति निपातो निषेधार्थः सकामः सन्न भवति
तथापि अतः कामात्सकाशात् भूयो महत्तरं न विंदते न जानाति यत एव तस्मात्कामात्प्रथममे
काकी मातृगर्भादेक एवोत्पन्नः अतः न ज्ञायामे स्यादिति कामयते अथानतरं प्रजायेय प्रजाते
न भूयासं आत्मा वै पुत्रतामासीति श्रुतेः तस्योद्यमार्थं विजं मे स्यात्तदर्थं सेवा कृष्णादि कर्म क
र्तव्यमित्येतावान् काम इति पूर्वोक्तान्वयः अथ कामस्य उष्णरतमाह सयावदिति सकामयमानः
पुरुषः एतेषां पूर्वोक्तां कामानां मध्ये यावदेकैककामं न प्राप्नोति तावदहं महत्तरं एव अहं ह्येता

वनमातीटीका

नथातेनेदमाहृतमित्तकंविहणोतिआहृतमिति तायतेनेने
 तितानमेतःकरणं एतेनकामेनाहृतम् तथाप्यापातसखहेतुना
 उपादेयःस्मरतआहृतानिनरति अतोविषयभोगकालेकामेमि
 त्तमिवयपुंस्तकार्यःखेप्राप्तेवैरित्वेवेति कामेनेदेउःखेममप्रापि
 तमितितानीत भोगकालेतसरिणामेवउःखीभवतीति तानिने
 सोनिसवैरी कीटशेनकामश्रेणकामश्कारसासेवश्येयस्ते
 न नतविवेकिनसखहेतुत्वात्तत्राणउचितस्तुशब्दःप्रेरणान
 लेन चवश्वार्थे नविद्यतेले प्रामिर्यस्यानलोपिः सयथास्वि
 षाप्रयितमशकस्तथापिभोगेनेमर्थः अतोनिरेतरसंतापहे
 तविवेकिनरवाविवेकिनोपिहेयपवासो नजातकामःकामाना
 मुपभोगेनशास्यतिहविषाकृत्वमेवभूयपवाभिवर्द्धतइति
 स्मृतेः यदेकायाविषयसिद्धिनिवर्त्यत्वादिकारूपःकामोविषयभो
 गेनस्वयमेवनिवर्तिष्यतेकिंतज्ञातियत्वेनातउक्तःप्रेरणालेन
 चेति विषयसिद्ध्यातत्कालमिहानिहनावपिपुनरुत्पत्तिसेभ
 वात्रविषयसिद्धिरिका निवर्तिका किंतविषयदोषदृष्टेरेवतथे
 तिभावः १५ ॥

ऊसमवैजयन्तीटी-

एवदृष्टोतत्रयेणकामेनज्ञानस्यावरणंकामस्यजयोपायेवोक्ते
 दानीमपिदार्ष्टान्तिश्रेणकामेनज्ञानस्यावरणमेवाद आहृतमि
 ति तानिनशात्मस्वरूपानुसंधानशीलस्यज्ञानमिदमर्थमात्मवि
 षयमेनेनपूर्वाक्ततत्त्वद्वारेणहृतंवेष्टितं ननुयतत्त्वज्ञाभायो
 निर्दिष्टसकउपेतायातस्यस्वरूपमाह कामश्रेणहृतमेवकाभि
 लाषादिश्रेणानेवमस्यरूपेणचेतहि सर्वेषांप्राणिनामिहामुत्र
 चसखभोगप्रदत्तेनापेपरममित्तमभवेत्तदाप्याविद्येनमिद्वै
 रिणमितितउक्तंतत्कृतस्याशंकायामाह नित्यवैरिणेतिवैरीत
 कदाचिदपिउःखेददास्येतनित्यमेवदाणंदाणमेवसाधनसिद्धा
 वस्यायावाजन्ममरणान्तेवाप्रदे एतेमियत्रयत्रदेवतिर्यग्भूतप्रेता

गी.
टी.
र.

२१८

दियोनिषुसुगमरकादिषुलोकेषुजीवोपातिनत्रतत्रजीवेनसदका
मोपिगच्छतीत्येवंरीत्यानिवेरीशत्रुस्तेननत्रजीवेनसदगच्छतिचे
इच्छतकालानिरत्रयथाराजासदभूमोगच्छतिततदनेरत्रायेस्तोषि
तोरासस्मानुकूलकर्मकुर्वंतस्मैसखमेवददातिनतउःखेयनोःसरा
रस्यसर्वप्रकारेणभोगेनभूमेच्छापरिपूरकस्यदृष्टेःशत्रुरपिवशी
भूतस्मैस्तदनुकूलमेवावरति तथाकामोपीति चेत्तत्रादिविशेषणा।
भ्यांउःप्रेरणानलेनचेति उःप्रेरणउःखेनयस्योदरमृशयितंशकोमते
नकुतयवयतोःनलेनानलतत्त्वेनयथानलस्तमस्तस्वस्याएउमपि
भक्षतितथाप्यस्योदरमूर्तिर्नभवेत्तथायमपीत्यर्थः चशब्देनायंदा
ष्टभूतोःनलःकाष्ठादिविनाशायत्यस्यउरानलोवाहारेविनैववर्द्ध
तेग्राहारेणामेसतिशाम्यति कामरूपोःनलस्त्वाहारभूतंसमस्तत्र
स्वरुद्रेंद्राद्याधिपसंशामोपिदिवागत्रौवर्द्धतयवकेनापुपायेनक
थेविदपिनशाम्यतीतिसूचितम् ३५ ॥

+ तथातेनेदमावृत्तमितिसेग्रह मधुसूदनीटीका वाक्यविहणोति +

+ ज्ञायतेनेनेतिज्ञानमंतःकरणविवेकवित्तानेवा इदंशब्दनिर्दिष्ट।

तः५ मेतेनकामेनाहते तथावापातंस्वचहेतवाउपादेयःस्यादिति। कामः५

आह तानिनोतिमवेरिणाप्रसोदिविषयभोगकालेकामेनमिव मि५

यणनततकार्येउःखेणामेवेरितंजानाति कामेनाहउःखितमापा

पि५ दितरति तानीतभोगकालेज्ञानायनेनाहमनर्थेप्रवेशितरति प्र

नोविवेकीउःखीभवति भोगकालेवततपरिणामेवानेनेतिज्ञानेनो

मोनिमवेरीतिसर्वथातेनहेतव्यपेक्ष्यर्थः तर्हि किंस्वरूपोसाविम

तआह कामरूपेणार्कमेनमिकाहस्मासेवश्यंयस्यतेनकौतेयेति हे५

संबंधाविःकारेणप्रमाणंस्वचयति ननुविवेकिनोहेतव्योप्यविवे

किनउपादेयःस्यादित्यतआह उःप्रेरणानलेनच चकारउपमायः

नवियतेःतंपर्याप्तिर्यस्यनलोवह्निःसयथाहविषापरपितमश

काः तथायमपिभोगेनत्यर्थः प्रेतानिरंतरंसंतापहेतवादिवेकिनश्वा

विवेकिनोपिहेयपवासो तथाचस्मृतिः नजातकामःकामानामुपभोगेन

शास्ति इति वाक्यस्य सर्वत्र भूय एव अभिवर्धत इति अथवा रक्षा
या विषयसिद्धिनिवर्तनादिका रूपः कामो विषयभोगेन सय
मेव निवर्तिष्यते किंतु ज्ञातिनिर्वर्धनेत्यत उक्तं ३ः पूरेणातलेन
चेति विषयसिद्ध्या तत्कालमिच्छातिरोधानेऽपि पुनः शास्तीर्भावा
न विषयसिद्धिरिच्छा निवर्तिका किंतु विषयदोषदृष्टिरेव तथेति
भावः ॥ ३५ ॥

सदानंदीटीका

तथा तेनेति वाक्यं च विहणोति हरिः स्वये रदंशो दितं ज्ञानमेतः
करणमेव वा १ कामेनाकादितं तत्तत्तानि नो नित्यवैरिणा अतो
दिभोगकाले तं पश्यन्निवृत्तिमवाधमे २ शोभतेः खेयतकार्यवैरि
तावेति ३ः स्तितः तानीतभोगकालेऽपि वेत्ति तेनाहमाग्रहात् १ अ
तर्थास्मिन् अतो स्त्रीयतो तस्य सदा रिपुः ३ कादृशादिशोभोहे
तयः सर्वथा ततः ४ न विद्यते लेप्यामिर्यस्य सोऽप्यंतर्भरः यथा
पूरयितेनैव विषाशाकतेन लः ५ तथा यमपि भोगेन हेयस्त
सादिवेकिना न ज्ञातव्यः कामानामुपभोगेन शास्ति ६ इ
विषाकसर्वत्र भूय एव अभिवर्धते इति स्यापि कामस्य साग
एव विशिष्यते ७ दोषदृष्ट्या हि भोगे पुनर्भोगासक्तिरासरी ८ ३५

नीलकंठीटीका

आहतमिति ज्ञानेऽन्तःकरणसत्ते कीर्त्तनी भोरिते तत्सर्वमनय
वेति श्रुतेः एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आहते तानि नः श्रुतः
करणविशिष्टस्य प्रमातः नित्यवैरिणा कामरूपेण उच्छरेणाप्र
यितमयोग्येन अयं हि पर्यमाणानर्थानेव प्रसवेत् अनलेन ।
अथापि पर्यनेवेत् अनलः नास्ते लेप्यामिर्यस्य सतथा तेनानले
न न सनतः काहेत्यर्थयितं शकाः किंतु वर्धत एव तददयमपीत्य
र्थः अयं भावः श्रुतः करणसत्तेऽस्ति वक्रितप्रकाशात्मकं तत्सदृजे
न कामेन वक्रि रिव धूमेन आहते चेत् प्रमातारं अनर्थं पातयति अ
थथा तदेव सभावश्च ज्ञातविवेकवैराग्योपगंभृता तमुद्धरेत् अ

गी.
टी.
ल.

तोयेकामोत्तानिनोनिमवेरीति ३५

शान्तीटीका

ज्ञानासत्रात्माकथमाह नरनाह एतेनाहंकारेण कामरूपेण
मायाविनेवसेष्ठाकृतनानाहरेण रसाहरेण नयवदुष्परेण
रसाखनिरगायेयं दुष्पराकेन हर्यते यामहद्विरपित्तमैः परलोरे
वखयते रसादिस्मरणसूरयित्तमशकोनानयवसर्वभक्षत्वादा।
हकत्वाज्ञानलेनाग्निनानिमवेरिणात्तानिनोत्तानगुणस्यात्मनो।
ज्ञानमाच्छादितम् ३५ ॥

219

+ यद्यपि सर्वशक्तिनिरोधकोयमात्मनेरामकंदीटीका हंकाराखोदोषस्तथाविज्ञानस्य प्राथम्यविव
त्तयेदमाह+

+ एतेन यथापत्तिपादितेन देहात्मात्मप्रत्ययलक्षणशत्रुणात्तानिनः
स्वात्मसंवेदनलक्षणमुख्यज्ञानवतः वेतनस्य तादृशमुख्यज्ञान
माहतेनिरुद्धं यतः कामोवासाधेनित्यनोभिलाषोरूपं यस्या
नयवासोदुष्पराकेनविद्विषयेनसताहरयित्तंशक्तः यतोस्यादि
यमाणाविषयारागेविवर्धयन्तरदिपाणावोत्तरोत्तरविशिष्टतर
विषयरसज्ञतां प्रसन्नस्तेभ्योविरतिमापादयन्ति अतएवानलः
नास्यालंभावोविषयेभ्योनिवारणमस्तीति एवंविधेनानेनसभा
वसंवेदनलक्षणमुख्यज्ञानमाहृतम् तस्मिन्वाहतेसर्वाःशक्तः।
योस्याहृताश्रितात्यर्थम्

३५ ॥ लासिकी टीका

तथातेनेदमाहृतं श्रुतिवाक्योविहणोति आहृतमिति एतेनका
मरूपेणाभिलाषात्मनात्तानिनः स्वात्मसंवेदनमुख्यज्ञानवतानि।
तवेरिणासहजशत्रुणा ज्ञानं ससभावसंवेदनलक्षणं मुख्य
ज्ञानमाहृतं ननुत्तानिनोहलवोपज्ञस्यरूपादेयपदेमनग्राह उ
ष्परेणानलेनवेतिच उपमानार्थः अग्निरिवहरयित्तमशकाश
मर्थः तथाचस्मृतिः नजातकामः कामानामुपभोगेनशाम्यति
इतिवाक्यसर्वतमेवभूयपवाभिवर्धतेरति अश्वानलेनवनवि
द्यते लेभावोविषयेभ्योनिवृत्तिलक्षणपर्याभिर्यस्यतेन अतो।
हलव्यः ३५ ॥

कता

पंचोलीटीका

किंप्रतस्तरिदं शब्दवाच्यत्वात्कामेनाहतेतदाह आहतमिति हेकौते।
यत्तेनकामेननिमग्नैरिणासर्वदाशब्दोपेणः। तेनप्रमाणंयस्यसःते
नकामरूपेणकामइकारेणयस्यसःकामरूपःकथंभूतेननविद्यते अ
लेपरिपूर्णतायस्यसःतेनज्ञानिनःआत्मसंज्ञानमात्मज्ञानमाहृत
माकादितेआत्मज्ञःकामेसर्वदावैरिणोज्ञानातीत्यर्थः ३५

रणावीरसमिद्धोधिनी॥

पुनरपि वैरित्वं स्फुटयति आहतमिति यत्तेन प्रोक्तलक्षणो न।
कामरूपेणानित्यवैरिणाज्ञानिनो गुणदोषविदोपि स्वयमर्थ
रणानिश्चयवतोपि वासंवैधित्तानं गुणदोषविषयं निश्चयात्मः
कं वा आहतमाकादितं हेकौतेय अतएवायं उच्यते सर्वसंज्ञा
यनसाधर्म्या उच्यते प्रवादतत्त्वः निश्चयमात्रविनाशनेन स
र्वस्यैदिकपारत्रिकस्य भोगायवर्गलक्षणस्य पुरुषार्थस्य विना
शनादिति किंवा यमनलोदहनवत्संतापजनकः यद्वानास्ति
अतएव निवारणमस्येत्यनलो निवारणीयः अतश्चायं नित्यवैरी
भवतादंतव्यतिभावः ३५॥

मधुभाष्य

३५॥

[illegible]

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवाद

फेरि भी काम का वैरित प्रकाश करते हैं कि विवेक ज्ञान स
 कामसे आहत होता है यद्यपि ज्ञानी मनुष्य को यह काम
 भोगसमय में सुख का हेतु है पर तो भी शेष में वैरभाव प्रग
 ट करता है इसी से ज्ञानी लोगों को भोगकाल में भी अनर्थ ही
 जानि पड़ता है क्योंकि यह काम सुख का कारण है कौनेय प्र
 ज्ञन देखो यह काम अनेक दिन विषय भोग करते भी सन्तोष
 नहीं पावता दिन दिन और और इच्छा बढ़ती ही जाती जैसे
 आग इन्धन पाय अधिकर बढ़ती है औ सन्तोष नहीं होती है
 और जो कदाचित् विषय भोग न मिला या आसार्थ से भोग ही
 न कर सकें तो शोक सन्नाप होता इस से आखिर में तो दुख ।
 कोर सुख लेस भी नहीं है १५॥

दोहा॥

फक यो ज्ञान इन ज्ञानी को ज्ञानी को नित वैरि दे प्रज्जन डःप
 १ जो काम अग्नि इह दे रि ३५॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एते
विमोहयत्येषां ज्ञानमाहृत्य देहिने ४० ॥

शंकरभाष्यं

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्यावराणनेन वैरी सर्वस्य सपेक्षा।
यामाह ज्ञाने हि शरीरधिष्ठाने सत्त्वेन निवर्तणे कर्तुं शक्नोति।
इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमुच्यते ए
तेरिन्द्रियादिभिर्ग्राह्यैर्विमोहयति विविधं मोहयत्येषां कामो ज्ञानमा
हृत्याक्काय देहिने शरीरिणे ४० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

कामस्य निराश्रयस्य कार्यकरत्वाभावे मत्ताप्रश्नपूर्वकमाश्रयं द
शयति किमधिष्ठानमिति कामस्य नित्यवैरिनेन परिजिहीर्षितस्य
किमधिष्ठानं ताप्यते तत्राह ज्ञानेहीति इन्द्रियादीनां कामाधि
ष्ठानत्वं प्रकटयति एतेरिति तन्नेताभिरिति वक्तव्येक्यमेतैरि
मुच्यते तत्राह इन्द्रियादिभिरिति ४० ॥

सामिकृतटीका

इहानीतस्याधिष्ठाने कथयेत्तज्जयोपायमाह इन्द्रियाणीति ह्यभा
विषयश्रवणदर्शनादिभिः संकल्पेनाप्यवसायेन च कामस्याविर्भा
वात् इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतेः इन्द्रियादि
भिः दर्शनादि व्यापारवद्दिशश्च भूतैः विवेकज्ञानमाहृत्य देहिने
विमोहयति ४० ॥ पिशाचभाष्यं

किं चास्य कामस्य कारणमुच्यते इन्द्रियाणि लोचनादीनि चक्षुरा
दीनि मनसं कल्याणकं बुद्धिरप्यवसायान्तिका अस्यास्य कामस्याधि
ष्ठानं कारणमुच्यते इन्द्रियेण प्रहितं प्रथमे मदलीलं विषमा लोच
मनसा तस्य सत्त्वे हेतुत्वं संकल्पाहमनेनैन्द्रियेणैव विषयं सेवेति
बुध्याप्यवस्य पुरुषः कामयते तस्मादिन्द्रियादीनि कामस्याधिष्ठा
नकारणं एतेरिन्द्रियादिभिः कारणैरेतदेहिने विमोहयति भोक्त
तप्रतिपत्तेर्हि कारणं भवतीति ज्ञानं सम्पत्तानमाहृत्याक्काययन

रामानुजभाष्यं

अनेकरूपकरैयेकामआत्मानमनुतिष्ठतीमाह अधिनिष्ठमेभि
रयेकामआत्मानमिंदियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानेयैरिदिय
मनोबुद्धिभिकामाधिष्ठानभूतैर्विषयप्रवणैर्देहितेप्रकृतिसंज्ञि
हृत्तानमाहमविमोदयति आत्मानविमुखंविषयानुभवपरंक
रोतीत्यर्थः ४०॥ अभिनवशमकनदीका

नंदा

अस्य निवारणोपायमाह आदाविंदियेषु सत्त्वनिष्ठानि यथाच
 तेषां शब्दं हिंदियप्रदेशेष्वकोयमात्मनोजनयति ततो मन
 सि संकल्पे ततो बुद्धौ निश्चये एतद्द्वारेण मोहजनयन्तानं नाशयति

परमार्थप्रणाटी.

[illegible]

मदेदिनेजीवंविमोदयंति ४० ॥

वनमालीटीका

शत्रोरपि हानेताते हि सुखेन विजेतं शत्रुः सति तदपि हान
माह इदियाणीति इदियाणि शत्रादीनि मनः संकल्पात्मकं।
बुद्धिरथ वसायात्मिका अस्या कामस्यापि हानमाश्रय उच्यते य
नैरिदियादिभिः स्वापारवद्धिः स्वाश्रये विविधे मोहयति य
स कामोत्ताने विवेकमाह्वयाकायदेदिने देहाभिमानिने य
दिदिने देहाभिमानिने देदिने देहाभिमानिने ४० ॥

ऊसमवैजयन्तीटी.

ननु वेरीत उगी दि स्थाने प्रसिद्धा शस्त्रास्त्रायेरुपायेरितरे जय
त्येतत् कामरूपं शत्रुः ऊचति हति केनोपायेन च जीवं जयन्ती
त्येताया मस्यापि हानमुपाये च वदन्नायासेन जयोपापमाह
हाभ्यां इदियाणीति इदियाणि दशोदियाणि इह लोके परेषां ध
राधन धामदारं पुत्रविद्या गुणादिश्रवणेन तत्र तस्यात्मिका मे जायते
गीतवारि वस्त्रादिश्रवणेन मृदुकादिमादिस्पर्शवित्रविचित्र
रूपमधुरादिरससुगंधादिराग्राये स्पर्शादीनां श्रवणेन च तत्र ल
ब्धये काम उत्पद्यतेः सुत्रवत्त्वस्मरुदेदादिसरासरनागादीनां मे
यं श्रवणेन तत्र तत्र देवाङ्गनादिरूपा मृतयानादिश्रवणेन च त
त्र तस्यामे कामोत्पत्तिर्जायते एवमिदं च परदारदिनीलपीतादि रू
दर्शनेन पायसादिवस्त्रदर्शनेन चन्दनादिगन्धदर्शनेन कोमलादि
वस्त्रदर्शनेन वा कामो जायते एवं च मधुरास्त्रादिरसेन कामो जाय
ते मृदुकोमलादिस्पर्शेन कामो जायते चन्दनपुष्पादिगन्धेन कामो
जायते एवं च कर्मदियाणां मपि तत्र हिषयाणां श्रवणास्पर्शरसन
दर्शनघ्राणवचनादानविहरणानन्दोत्सर्गं कामो जायते रमेवेरी
त्या कामस्यापि हानमिदियाणि भवेन्तीत्यर्थः एवं मनवस्त्रनोट्टणा
ट्टणानां च श्रवणदर्शनजयसंकल्पेन कामस्योत्पत्तिर्जायते एवं वृद्धे
सर्वस्त्रगुणदोषादिनिश्चये कामोत्पत्तिर्यादितेव प्रकारेणोदिया

गी.
टी.
र.

णिचमनश्चुडिश्चास्य कामस्याधिष्ठाने स्थानमुच्यते शास्त्रेति।
शेषः पतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वस्वामिलाषितवस्तुविषयव्याप
रेतानमात्मनो धर्मभूतं ज्ञानमाहत्याकायेषः कामो देहिने देहाभि
मानिनमात्मानं विमोहयति विविधप्रकारेण मोहयति वैचित्र्ये
करोति ४० ॥

+ ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सत्त्वेन सजे मधुसूदनीटीका तं शक्यते इति तदधिष्ठानमाह +

+ इन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगंधादृकाणि श्रोत्रादीनि वचना
ज्ञानगमनविसर्गानंदजनकानि वागादीनि च मनः संकल्पात्म
कं बुद्धिरथ वसायात्मिका च अथ कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते य
युक्तः कामो ज्ञानात् तपतैरिन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्विराश्रये विमोहयति विविधं
मोहयति येष कामो ज्ञानं विवेकज्ञानमाहत्याकाये देहिने देहाभि
मानिनं (४० ॥)

223
युक्तः कामो ज्ञानात्
एतद्विषयः

सदानेदीटीका

ज्ञाते शत्रोरधिष्ठाने सजे तं शक्यते जसा तदधिष्ठानमेवाह समा।
ज्ञानीन्द्रियाणि च शब्दादिशब्दकार्णवचनादिकराणि च संका
ल्पात्ममनो जेयं बुद्धिर्निश्चयश्चिणी २ कामस्य साश्रयो यस्मादेतैः सा
पीन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्विराश्रये विमोहयत्यसौ ३ विवेका
ज्ञानमाकायमूढदेहाभिमानिनं ४४.

हाः

नीलकंठीटीका

किंच इन्द्रियाणीति अयमर्थः इन्द्रियमनोबुद्धयोहिकामेनाधिष्ठिता
वायार्थप्रवणा भवेति तैश्च नष्टा भूते रये कामः ज्ञानं विद्याकाशरूपे।
आदर्शतत्त्वप्रत्ये यत्र योगिनो व्यवहितं विप्रकृष्टमतीतमनागतं वा
पश्येति यथोक्तमाचार्यैः विस्मदर्यणादृष्टमाननगरीतत्वे निजोत्तरीनं
पश्येत्तात्मनीति निजोत्तरीनं शरीरोत्तरीनं आत्मनिहारी काशाख्ये वा
ह्यणि तत्त्वमलेन आदर्शमिव आहृत्य देहिने देहाभिमानिनं विशेषेण
मोहयति विषाहृत्य देहाभिमानमयं योगिनमपि युष्मानावस्थायां किं
चिन्मोहयतीति गम्यतरति अक्षरयोजनास्पष्टा ४० ॥

ग्रानरीटीका

किमाश्रिमाहृतमिमाह श्रौतसवर्णादिकंचत्तरादीन्द्रियविषयी
करोति तदनुमनसाग्रहीतं संकल्पते ततो यासमिदमिति बुद्ध्या
विचार्य रक्षणमेवेति क्रमेण ज्ञानमाहृत्यैतैरिन्द्रियादिभिर्देहिनामा
ज्ञानमेवोद्वेकारो मोहयति ४० ॥

अथ किमधिष्ठायां ज्ञानमस्या रामकंदीटीका वृत्तलोतीत्याह ॥
अस्याहंकारस्य प्रतिपादितसंशयस्थिति विवृडिलतणावतष्टयस्य
न्द्रियाणि चत्तरादिवागादीनि तथा मनः संकल्पात्मकं बुद्धिरप्यवसा
यात्मिकाधिष्ठानं एतेषु कृतस्थिति रये यथोक्तं ज्ञानमाहृत्य देहि
नं देवजं मोहयति संशयानभिज्ञत्वं किंचित्तादत्तं किंचित्क रत्नका
रिणामोहेनाज्ञानेन पुनर्किंचित्तेनैवेति यः पञ्चः कथं निरुक्ता यः
माह ४० ॥

लासिकी ग्रानरीटीका

ज्ञाने हि शरीरधिष्ठाने सखेन जेतुं शक्यत इति तदधिष्ठानमाह ॥ ३
न्द्रियाणीति विषयदर्शनेन संकल्पेनाप्यवसायेन च कामस्याविभा
वादिमेतामधिष्ठानानि एतैरिन्द्रियादिभिर्दर्शनादि व्यापारवद्भिः
अयं भूतैः यथोक्तं ज्ञानमाहृत्य देहिने देवजं मोहयति संशयानभि
ज्ञत्वं देहं च ध्यामादिना मोहेन पुनर्किंचित्तेनैवेति यः पञ्चः कथं निरुक्ता यः
माह ४० ॥

पंचोलीटीका

शरीरधिष्ठाने ज्ञाने शत्रु निवर्हणं कर्तुं शक्यते इति कामं शरीरधिष्ठा
नमाह इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि शरीरादीनि मनश्चेतः करणं बुद्धि
र्ज्ञानं प्रत्यक्षकामस्याधिष्ठानमाश्रयं उच्यते एतैरिन्द्रियादिभिः पञ्चका
मः ज्ञानं प्राकट्य देहिने शरीरे मोहयति ४० ॥

ररावीरसमिद्धोयिनी॥

224
अथैतजयोपायंकथयति इन्द्रियाणीति ह्यभ्यां इन्द्रियानि च
क्षरादीनि मनः संकल्पात्मकं बुद्धिर्विषयाद्यवसायलक्षणा य
तानि अस्य कामस्याधिष्ठानमुच्यते आरौ रूपमात्रादिभिर्विष
येष्वक्षः श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां सन्निकर्षेण दर्शनेन अवराण्यु
त्पत्तिः ततो मनसा तथाविधसंकल्पोत्पत्तिस्ततोऽवसाये
न कामस्योद्भवइति क्रमः एव कामयतैरिन्द्रियादिभिराश्रय
भूतैर्ज्ञाने निश्चयात्मकं गुणदोषविषयं वा संतमेवाहत्याच्छा
यदेहिनं प्राणीरिणं भवदादित्तरां कर्माधिकारिणं कर्मसु
ग्रहणं विमोदयति शोकसंतापाद्युद्भवनेन आश्रयमाणा
तस्मात्प्रव्यावयतीति ४०॥

मधुभाष्य॥

वथार्थप्राप्तेरधिष्ठानमाह इन्द्रियाणीति यतैर्ज्ञानमाह
त्यबुद्ध्यादिभिर्दिविषयगैर्ज्ञानमाह तैर्भवति ह्युत्पाद्यिष्ठा
नोदिप्रबुध्नपति प्रबुध्नने प्रायुथरूपज्ञानवत्कं ज्ञेय
माह ४०॥

भाषा अनुवाद

शुद्ध काम को रहने की जगह और उसके जय करने की उपाय हो शोक से कहते हैं कि विषयों का इन्द्रियों के द्वारा भोग होता है और मन से संकल्प रूप विषय वासना मानसिक कर्म तथा बुद्धि से निश्चय होना अर्थात् यह काम अवश्यक है जो इन सब बातों से जाना गया कि मन बुद्धि और इन्द्रिये । कामना के आधार स्थान हैं अर्थात् अमति और रहने की जगह हैं कोई काम विवेक ज्ञान को आच्छादन करे धेरि के देही जो आत्मा उसको मोह प्रक कर देता है ४.

दोहा ॥

इन्द्रिय मन और बुद्धि जो यादिके हे स्थान या सें कर दें मोह व
दृष्ट के जीव को ज्ञान ४०॥

५६

तस्मात्त्वमिन्द्रियाणानियम्य भरतर्षभ पाप्मानं
ने प्रजहिसे नैतान विज्ञाननाशने ४२ ॥

शंकरभाष्ये

यत्तदेवे तस्मादिति तस्मात्त्वमिन्द्रियाणोर्द्वे नियम्य वशीकृतं
भरतर्षभ पाप्मानं पापाकारं कामं प्रजहि परिमज्जहि यस्मात्
त एनं प्रकृतं वैरिणं तान विज्ञाननाशने तानं शास्त्रत आचार्यत
श्च आत्मादीनामवरोधः विज्ञाने विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानवि
ज्ञानयोः श्रेयः प्राप्तिहेतोरनाशने नाशस्तत्राशने प्रजहि आत्मनः प
रिमज्जेत्यर्थः ४२ ॥

ज्ञानद्विगिरुतटीका

का^१ तेषां माश्रयत्वे सिद्धे साश्रयस्य तस्य परिहर्तव्यत्वमाह यत्तरति त
स्मादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वादिति यावत् एवं कामनिरोधात् प्रागवस्थ
यामित्यर्थः तेषु नियमितेषु मनोवृत्त्योर्नियमः सिध्यति तत् प्र
वृत्तेरितरप्रवृत्तिव्यतिरेकेणाफलत्वादिति भावः पापमूलतया का
मस्य तच्छब्दवाच्यत्वमुत्रेयं कामस्य परिमज्ज्यत्वे वैरित्वं हेतुत्वमेव
हेतुसाधयतिज्ञानेति तान विज्ञाननाशने पोरर्थभेदमावेदयति ता
नभित्यादिना ४२ ॥

स्वामिरुतटीका

यस्मादेवं तस्मादिति आहो विमोहात्पूर्वमेवैन्द्रियाणि मनोवृद्धिं च
नियम्य पापत्रयमेनं कामं हि स्फुटं प्रजहि ज्ञानय यदा प्रजहि परिम
ज्ज तान मात्मविषये विज्ञानं शास्त्रीये तयोर्नाशने यदा ज्ञानं शा

तिदध्यासनं स्वाचार्योपदेशाज्ज्ञेयं विज्ञानं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्यात्तेति श्रुतेः ४२

विशाखभाष्ये

यस्मादिन्द्रियाणि रागद्वेषमूलानि तस्मात्पापादौ यथमेतियम्य निरु
द्धं यत्तदेवे तस्मात् तान विज्ञानं सकलपापहेतुं कामं प्रजही ४२ ॥

रामानुजभाष्ये

यस्मात्सर्वेन्द्रियव्यापारोपरं तत्तत्तत्तानयोगे प्रवृत्तस्यायं कामरूपं श
त्रुविषयाभिमुखीकरणं नात्मनि वैमुख्यं करोति तस्मात्प्रकृतिसेर

गी.
टी.
८

एतयेन्द्रियव्यापारप्रवणस्वमादौ मोक्षोपायारंभसमयपदेन्द्रियव्यापा
रूपेकर्मयोगोऽद्विद्याणानियम्येनैतानविज्ञानाशने आत्मसह
एविषयस्यज्ञानस्यविवेकविषयस्यचनाशनेपाप्मानेकामरूपेवै।
रिणंप्रजहिनाशय ४८॥

प्रभिनवशुभकृतटीका

स्मा

तदादाविंदियः अतः पाप्मानेकोपेयज अथवाज्ञानेनमनसा
वित्तानेनवुद्यानाशनेकारणं कृतेति क्रियाविशेषाणोऽद्विद्येष्टमत्रे।
संकल्पेनगरहणीयात्संकल्पितेवाननिष्ठितुयारिनितास्यम् ४९

परमार्थप्रपाटीका

अथक्रमेणास्योपरमप्रकारमाह तस्मादिति यस्मादयंबुद्धिर्षयं
तगतिस्तस्मात्कारणादौ प्रथमतरेन्द्रियाणिवत्तरीनितियस्य
विषयपरास्तत्त्वानि कृत्वापनेपाप्मानमनुग्रहकामेप्रजहिपान
यकिंभूतेज्ञानवित्ताननाशने ज्ञानेशास्वमेविशेज्ञानमनुभवत्।
योः प्रतिबंधकीभूते ४८॥

वेनमात्मीटीका

तस्मात्स्वमादौ मोक्षतात्प्रागेवरेन्द्रियाणानियम्यवशीकृतेषुतेषु।
मनोबुद्धोरपिवशीकरणं स्यात् संकल्पाववस्ययोर्वासेन्द्रियप्र
वृत्तिद्वारेवानर्थहेतत्वात् पाप्मानेपापमूलमेनेवेरिणंप्रजहिद्विद्य
तः ज्ञानेपरोक्षेवित्तानमपरोक्षेतयोर्नाशनम् ४९॥

ऊसमवेजयन्तीटीका

यस्मादिन्द्रियक्रियोपरतिरूपेज्ञानयोगसाधनेप्रवृत्तस्यप्रेसः कामो
वैरीविषयसमुखीकरणात्पात्मनिविमुखीभावेकरोतितस्मादि
तिहेभरतर्षभराजधिवंशोद्भवेत्यनेनतवकामविजयेप्रयासानभ
विष्यतीतिसूचितम् तस्मात्कारणात्प्रकृतिसंबंधनेनेन्द्रियक्रियाभि
मुखस्वमादौ मोक्षसाधनारम्भकालेसकलैन्द्रियव्यापाररूपेकर्मयोगो
ऽद्विद्याणिशोचरीनितियम्यवशीकृत्यवासेन्द्रियेषुवशीकृतेषुस
त्वेतत्करणानिस्यमेववशोभविष्यतीत्यर्थः पाप्मानेपापरूपमेनेका
मंशत्रेप्रजहिद्यातपपरित्यज्यवाकृतपदेन्द्रियस्मात्ज्ञानवित्तानना

एतियमयेत्क्रोधा
दिकमिन्द्रियेषु प्रथ
मेन वृत्तणीयात् ज्ञानं
ब्रह्म विज्ञानं च भगव
त्सर्वीक्रिया नाशयती
ति हि यतः

२२६

स्मादिन्द्रियाधिष्ठानः कामो देहिनं मोहयति।

ज्ञानम् ज्ञानेव विज्ञानेव ज्ञानविज्ञानयोर्नाशानस्ते ज्ञाने शास्त्रीयं
 तस्य ज्ञानं स्त्रीपुत्रधनादीनां प्राप्तिरामानलेन देहसमानरुदयः प्र
 रुषोः नेकप्रयत्नेनाप्ययनादिना सम्पादितं शास्त्रज्ञानं तदवलोक
 नाप्ययनावसराभावादिसंरंतीत्यर्थः विज्ञानमात्मविषयं तस्य ना
 शानं कस्यचित्प्रेरणया संग्रहाद्यत एव बोधो भूत्वा यं कामं रंदि
 यद्वा राजीवं विषयाः भिन्नुत्वे कृत्वाः जशिवसोभायां दिवदात्मवे
 मुख्यत्वेनात्मज्ञानं नश्यति ज्ञानशिरोमणीनामनवरतात्मावलोक
 कनपराणां मजादीनामपि यो ज्ञानं नाशयति सोऽमेघाविषयान
 ज्ञानो ज्ञानं नाशयतीति किमु वक्तव्यं तस्मादिन्द्रियनियमेनेनाशय
 दिगाननाभावाद्यतो जन्म तत्रैवायं स्वीयत इत्यभिप्रायः ४॥

मधुसूदनीटीका

यस्मादेवं - यस्मादिन्द्रियाद्यधिष्ठानः कामोदेहि नो मोहयति तस्मात्त्वमादौ
 मोहनात् पूर्वकामनिरोधान् पूर्वमिवा रंदिपाणिप्रोवादीनि निय
 मवशीकृत्य तेषु दिवशीकृतेषु मनोबुद्ध्या रपिवशीकरणं सिध्यति
 तिसंकल्पाध्वसाय योर्वा रंदिप्रवृत्तिद्वारे वा नर्णहेतुत्वात् अ
 तः रंदिपाणिमनोबुद्धिरिति एवं प्रत्यक्षं निदिष्टं पापीन्द्रियाणीत्ये
 तावत्तं रंदिप्रवृत्तेन तयो रपि संग्रहाद्वा हेभरतर्षभ महावंशप्रसू
 तेन समर्थोसि यामाने सर्वपापमूलभूतमेतं कामं वैरिणं प्रजह्य
 परित्यज्य हि स्फुटं प्रजह्य कर्षणं जहि मारयेति वा जहि शत्रुमिमं
 पसंहराद्य ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं परोक्षं विज्ञानमपरोक्षं तत्
 फलेन यो ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयः प्राप्तिहेतुर्नाशने ४॥

सदानंदीटीका

यतो साविन्द्रियाधारः कामो मोहाय देहिनः तस्मात्त्वमोहनात् पूर्वं
 ज्ञानात् कामनिरोधतः १ प्रोवादीनीन्द्रियाण्येव वशीकृत्य सर्वं ज्ञानं पाप
 मूलं रिपुं कामं मारयेत् न मशेषतः २ ज्ञानं परोक्षमित्युक्तं शास्त्राचार्य
 योपदेशजं अपरोक्षं हि विज्ञानं श्रेयः साधनयोस्तयोः १ नाशने इष्ट
 ममेतत्तत्त्वज्ञानं निरिपुंशदे ननु ज्ञानं समुत्पन्नं विज्ञानं यदा तदा वा

गी.
दी.
८

१२७

धित्वाज्ञानतत्कार्येति ह्यसात्मनि निमित्तं कामस्योत्पत्तिमात्रेणात।
स्यनाशः कथं भवेत् ५ वेदोत्तमानसंसिद्धेज्ञाने विज्ञानसंयुते कामा।
दिमात्रनाशे वेद ह्यातत्र परिश्रमः ६ ज्ञानेवस्तु प्रमायते साधितं ब्रह्म
विद्वेः तत्कथं नश्यति तिस्रिं सति माने च वस्तुनि ७ किंच ज्ञानस्य नाशो
न प्रतिदंदिममुद्भवः यथादीपप्रभानाशेति मिश्रस्य समुद्भवः ८ न
दिरुद्धमनिर्वाच्यानायेकाज्ञानवादिनां अनादिभाव इत्यस्याज्ञानस्यास्य
जनिकथं ९ अथवा भवतामेव ससिद्धोत्तमतिर्भवेत् वा फेज्ञाने सवि
ज्ञाने जातजातननश्यति १० तदुक्तेः कामतिस्रिं ह्युत्पत्तिप्रकृतः क
दे ज्ञानविज्ञानवाटितं कामस्य सन्नोदरेः ११ तामयं किंच कामस्य उ
ष्ट्रस्यामेतनिंदया हेयत्वे स्य स्यात्वाकाभेदः स्यात्तत्पवत् १२ तत्तत्ता
ने समुत्पत्ते जीवन्मुक्तमुनेरयं कामाभासः समुत्पत्तौ यदि प्रारब्धक
र्मणा १३ प्रकृतज्ञाननाशो सावत्तमो ज्ञाननाशने नथाप्येनवि
द्यास्यः काम इत्येव कथ्यते १४ मुमुक्षोरुपदेशार्थं हरिणा श्रोतिहा
रिणा अयमज्ञास्ति निष्कर्षो भगवत्सोमतः १५ बाधोप्यज्ञानवा
धाकृतिशिवरवोजस्य बोधेन कामो वा मोये मोक्षमार्गो प्रवृत्तत
रिपुनैव विद्यासयोग्यः तस्मात्समुत्पत्तोरनुदिनमधिकं यत्तमा
स्यायबोधः साधो विज्ञानमुक्तो हरिरिति वदति वस्य विद्याप्रदाना १६
यदा कामस्य यदोष्टोत्तमत्सर्वमिद्वर्ण्यते तस्मात्तायतया प्राह ज्ञान।
विज्ञाननाशने १७ ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां तत्फलं मुक्तिरुच्यते सादिधा
स्ति सदेहैका विदेहायेति तत्र १८ उभयेतत्त्वविज्ञाने सात्तात्कारावरा
भिधे अवश्यं स भवेत्सुक्तो देहपातादनंतरे १९ जीवन्मुक्तिफलं काम
क्रोधादिभिरिहारीभिः प्रतिवध्यत एवेति दर्शनाय मिदोच्यते २०
अहो कामस्य उष्ट्रत्वं किमुवाच्यमतः परं यदयं ज्ञानविज्ञानफले।
समपितत्तरो २१ उद्धतः प्रतिवभाति जीवन्मुक्तिसत्त्वं मुनेः यस्याह
नोसप्राल्लो जीवन्मुक्तिसत्त्वाभिधः २२ प्रादुर्भूतः सखयनेनेन ह्यवि
द्यं विवक्ष्यते यदि तज्जागतः कामोऽहं प्रारब्धकर्मणा २३ तत्तलोत्त
त्सत्त्वं वासो प्रतिवभाति बोदिनः ननु ज्ञाने स्थिते तत्र सविज्ञाने तत्त्वेन सि २४

कथं कामोद्भवस्तत्संभवेदिति चेच्छृणु प्रारब्धकर्मश्रावणात्कामोद्भवमिति चेन्नसि २५ सतिमिष्यात्तत्रोपेयिविषयेष्वसंभवेन ननु तत्त्वविरोचिते कामः प्रारब्धकर्मणा २६ जायते उपमाणां किमिति चेच्छीदरेर्वचः सदृशं वेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि २७ प्रकृतियंति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति तथैवाकृतं च वासिष्ठे निर्वाणोक्तं भवाकृतः २८ तस्यात्तस्य च देहस्य यावदेहमयं क्रमः लोकवक्ष्यवहारो येषां प्राप्ताशक्ताश्च वासदा २९ येपरिज्ञानगतयो ये वाक्ताः पशुधर्मिणः लोकस्य व्यवहारेषु ते स्थिता लोकजालवत् ३० व्यवहारे येषु वाक्तास्तथैवाविलयंरितः वासनामात्रभेदोत्र कारणं वैधर्मोत्तपोः ३१ पावच्छरीरेतावद्विदुः खेदुः खेसखेसखे असंसक्तधियो धीरादर्शयंत्यप्रबुद्धवत् ३२ तथैव भाष्ये भामिनां चायमर्थो निर्दिष्टः पञ्चादिभिश्चाविशेषादिमजातिस्फुटं तथा ३३ विदेत् प्रकृतिशुक्तिभ्यां देहादिभ्यां विलक्षणं विमुहं प्रमगात्मानं ब्रह्मैकं विद्वत्सखं ३४ प्राणाश्मादर्थं मृत्युव्यवहारे विदो वराः नातिवर्तन्त इत्यादौ भामिना निर्णीयः कृतः प्रारब्धकर्मणा तात्तादुधाना मन्यमाना वर्तन्ते तेन शास्त्रार्थे भूमितः व्यनयंरितैः ३५ स्वस्वकर्मात्रसारेण वर्तन्तो ते तथा तथा अविशिष्टः सर्ववोधः समाशुक्तिरिति स्थितिः ३६ इत्यादि संप्रदायैरेवमर्थोऽदीरितः जाते पितृत्वविज्ञाने प्रारब्धात्वेन कर्मणा ३७ जीवतः प्ररुषस्यास्ति वित्तधर्मोऽसौ कथा रागद्वेषादिकः क्लेशहेतुत्वादेष्टतद्विदः ३८ मवाधितानुवृत्त्यापि बंधो भवति तत्तत्रोचितवृत्तिनिरोधेन तस्य योगेन वाराणां शोके बह्विधं शास्त्रे जीवन्मुक्तिसुखमस्ये अतः कामोद्भवजीवन्मुक्तेः स्वात्प्रतिबंधने ४० तदर्थं हरिणा शोके ज्ञानविज्ञाननाशने चित्तस्य सर्वदोषाणां राजा कामोऽदीरितः ४१ तत्रिराकरणेनैव सर्वदोषनिराकृतिः जीवन्मुक्तिसुखं तत्तत्तेन स्याद्विभवमपि यच्च। कामसुखं लोके यच्च दिवं महत्सुखं दत्तादय सुखस्येतेनार्दतः पाउशीकला ४४ कामोद्भवो मुमुक्षोर्हितस्त्वपी प्रतिबंधकः तत्तस्यात्मसुखात्वादप्रतिबंधक ईर्यते ४५ तदर्थं तस्य नाशाय यत्तत्रास्य

गी.
दी.
८

२२८

यथादरात् मुमुक्षुणात्मबोधायतनोनालसखायच ४६ इति
श्रीकरुणासिंधोर्द्वैतद्वतकर्मणाः तात्पर्यगम्यते विसोः शास्त्र
योनेः रमायतेः ४७ तत्तत्तानेपि ज्ञानेभ्य मतिमिरहरेणांतिदेसजना
नो जीवन्मुक्तापि भाव्यं परमसुखदया सर्वविलेपनाणात् तत्र प्रा
रब्धदोषाद्यदि भवति मतौ कामशब्दः प्रचारो मोक्षो भाव्यं तत्काले।
तपिसपदि परं दृष्टुः खननपेत् ४८ अथवा तज्ज्ञासोरुपदेशा
यमेव हि कामनिंदस्य प्रकीर्तानया हि श्रीहरेर्मते कामस्तस्मादि
पर्यायोक्तः प्रोयति इति ज्ञानवित्तानयोस्तत्र गंधोप्यसंनडले।
भः ५० वक्ष्येव हरिः साक्षात्तु शोकाम उच्यते विविधं नरकस्य
देहारेनाशनमात्मनः ५१ कामक्रोधस्तया लोभस्तस्मादेतत्र येन
जेत एते विमुक्तः कोलेयत मोहारे सिभिर्नरः ५२ आचारस्यात्मनः
श्रुयस्ततो याति परां गतिं कामलोभावभावकामशब्देन कीर्तितौ
दीः क्रोधस्तस्यानुजोष्यत्र काममूल उरितः कामः पञ्चक्रोधपञ्चशत्रु
रिणास्ये ५३ तस्मात्कामरिणा वं तर्भूतत्वेनैव तौ मतौ तस्मिन्मति
नगंधोपि श्रेयसः साधनस्य वा ५४ अत एव नेरिपुं कामं विनियम्य दि
याणि च नाशयन्ते सुखावाप्ते योरुषेणावलीयसा ५५ न विंदिय
ति रोयेन कथं कामस्य नाशने सति कामेति रोधोपि ते वा भातीह उ
च्यते ५६ काममूलमिदं यस्माच्चो वल्यं दीदिया अयं केनोपायेन नी
वेणात्मनः सां कामनाशने ५७ इत्युक्तं हरिः साक्षात्तानवित्तानसा
यने नाशने वाधने ज्ञानवित्ताने प्रस्यवेयतः ५८ ज्ञानवित्तानां रूपा
भ्यां साधनाभ्यां समूलतः नाशने यस्य कामस्य तत्र त्वं यत्नवान्भव ६०
देहेदियादिसेवाते यावदस्यात्मधीर्दृष्टा कामोपितावदेवास्ति व
लवानतिः स्वदः ६१ अविद्याहेतवः कामाः काममूलाः प्रवृत्तयः
धर्माधर्मौ च तन्मूलौ देहेन यो अयसतः ६२ अतो विद्या निरोधे स्या
त्रिरोधो विदुषः सदा निःशेषकर्महेतू नो विकाराणां तदेव न ६३
मुक्तं वार्तिके स्पष्टं नेतिरीयकभाष्ये अहंकारचिरात्मानावेकीक
ताविवेकतः ६४ इदं मे स्यादिदं मे स्यादितीका कामशब्दिता देहादि
भ्यां विविधानोत्ताने ब्रह्मात्मवस्तुनि ६५ समूलस्यैव कामस्य नाशने

तत्र

५३

भवति स्वये अतो मुख्य उपायो येन भवेत्समुपदिष्टते ६६ तानेना
स्वीयमाश्रित्य तत्त्वमस्यादिवाक्यं देशिकोक्तनयेयं कं वित्ताने स्वात
भूतं ६७ नाशयत्तमिमं शत्रुं कामं योरुसमास्थितः ३ तेषं वाक्य
सिधोत्तामये श्रीहरेर्विभोः ६८ संदर्भस्योत्तरस्यापि यमोस्मिन्त्यव
दि स्वारस्येन उचिता नोर्ज उवर्गादिवेवने ६९ स्वात्तानाथस्तदेहस्य
महमिति संश्रित्य यस्यास्ति यावत्कामकोपादिदोषः प्रभवति भयद
स्तस्य तावत्सुमुतोः देहादिभ्यो विविद्याभयपदममलं तत्त्वमाज्ञाय
सम्यक् धृते ताने सकार्ये सपनयति सधीः कामशत्रुं सुखेन ७०
कशास्त्री गीताख्यं हरिमुखसरोजादिगलितं कवास्माकं बुद्धिर्विष
यविषये के निपतिता तथापि श्रीकोतप्रचुरगुणालक्ष्मीविरचिते क
टाक्षे स्वकांके सवस्तवतो किञ्चलभे ७१ ६१॥

नीलकंठीटीका

तस्मादिति यस्मादिन्द्रियाण्यस्याधिष्ठाने सामेन सेवगिरिउर्गा।
दिकं तस्मात्तात्वेन नियम्यवशीकृत्यपने कामं हि निश्चयेन प्रजहि
यः प्रकर्षेण नाशं गिरिउर्गा दीनस्वायत्तीकृत्येव तस्य सामेनेनेति
राजानस्तदत्त हेतुयत्ने हेतुः पाप्माने प्रत्युत्तजपि हेतुः तान वि
ज्ञाननाशनमिति ज्ञानस्य शाखाचार्योपदेशजस्य परोक्षस्य वित्त
नस्य निदिध्यासनपरिणकजस्यापरोक्षस्य च नाशने ६१॥

प्रातर्दीटीका

गुरुशाखायुपदेशान्तावबोधोत्ताने स्वात्मना साक्षात्कारो वित्ताने
नयोर्नाशनमेतमहंकारं जहीहि ६१॥

तदेवमेवंविधः शत्रुः कथंतिर रामकंठीटीका स्वार्थइत्याह ॥
यत्तपवविधो मोतनो स्याधिष्ठानभूतानिमनोबुद्धिसहितानि बुद्धीन्द्रि
यकर्मन्द्रियाणि सर्वे एतेव प्रथमं नियम्य योक्तुं समात्मस्वरूपप्रति।
ष्टात्मप्रत्ययनयारागद्वेषादिदोषोन्मेषनिषेधेन निरस्यपने पाप्मान
मज्ञानमयं महाकिलिषवप्रथमतएव ज्ञानस्य शाखादिहोरेण पर
मार्थबोधस्तथाज्ञानस्य स्वात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य विशिष्टस्य
ज्ञानस्य नाशनेति रक्कारिणाम् परमं वैरिणं प्रतदीदिति रक्कुरु हि

गी.
टी.
ट.

एषचपरमसूक्ष्मत्वात्परेणोद्योगेनापमादादिनाच पराजयःशत्रु
रिति (नित्यं सुखं नित्यं प्रतिपादयितुमाह) ४१ ॥

लासिकी टीका

यदयमेवंविधः शत्रुस्तत्तयेंदुनयश्चतश्चाह तस्मादिति तस्माद
धिष्ठानभूतानीन्द्रियाणि मनोबुद्धिसदितानि धीकर्मन्द्रियाणि च
सौमोदनात्पूर्वमेव नियम्य समात्मस्वरूपप्रतिष्ठात्मकेन प्रत्ययेन।
निगृह्य पापद्वयमेनं कामं चानय कीदृशं ज्ञानं स शास्त्रीयस्य वित्तं।
न स्यात्सामसात्कारलक्षणस्य नाशनेति रक्षाणि मू तथा च मेकिः
कामज्ञानाभिनेमूलं संकल्पकिल जायसे न त्वां संकल्पिष्यामि स
मूलो न भविष्यतीति ४१ ॥

पंचोली टीका

अधिष्ठानिग्रहे कामस्य निग्रहे हेतुमाह तस्मादिति हेभरतर्षभ तस्मा
त्कारत्वाद्दोषेन्द्रियाणि नियम्य तस्मादेनेत्यां विज्ञाननाशने शास्त्रात्।
योपदेशजनिते ज्ञानेन स प्रत्यक्षात्तु भवः वित्ताने तयोः विवाशकलं
पाप्मानं पापिने प्रजहि परिमज्ज ४१ ॥

रागवीरसमिद्धे धिनी ॥

तस्मादिति यस्मादिन्द्रियादिविकमेवाश्रित्यासौ विमोदयति त
स्माददो विमोदात्पूर्वमिन्द्रियाणीति मनोबुद्धोरप्युपलक्षणां
इन्द्रियादिविकं नियम्य स्ववशो विधाय न पुनस्तदायतो भवेदिति
यावत्त यनं पाप्मानं पापकर्मणि प्रवर्तकमुक्तलक्षणां काम
रूपं नित्यवैरिणं प्रजहि प्रकर्षेण धेयं मानं व्यक्ताय परित्यज
प्रपूर्वाज्ज्ञातेर्लेह्यधमेकवचने प्रजहितीति रूपं यतो ये ज्ञा
नस्य निश्चयस्य विज्ञानस्य च प्रतीते प्रयितव्या तेषां विज्ञान
विश्रुता इत्यवशासनादि पूर्वस्य ज्ञानातेः रक्षात्यर्थं कतया योरु
षण्यो र्यादिपुण्यविशिष्टो यं टफ निश्चयोन कदाचिदयमेव क्षणम
पि मनो विदधातीत्यादि रूपायाः संवत्प्रसिद्धे श्रुतायानः ४१ ॥

मधुभाष्य

४१॥

134554

152

230

भाषा अनुवाद

तिस कारण से मोह होने के प्रथम ही ये सब रुद्धी औ मन
तथा बुद्धि को नियम कहे काहू कर या रोक कर इस पापद
प काम को हे भवतर्षभ अर्जन अच्छी तरह नाश करो अ
थवा त्याग करो वों कि यह काम आत्मज्ञान और शास्त्रोक्त
जो विज्ञान तिन दोनों का नाशक है ४१॥

दोहा ॥

जाते इंदिय प्रथमतः बंधन कर भारत प्रेष नारक ज्ञान वि
ज्ञान को हे यह पाप गरिष्ठ ४१॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः मन
सस्तु परावुडिर्बुद्धेयः परतस्तसः ४२॥

शांकरभाष्यं

इन्द्रियाणि आदौ नियम्य कामे शब्दे जहि रसुक्ते तत्र किमाश्रयः
कामे जस्यादित्युच्यते इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि ओजादीनि पंचदेहे
स्थले वासे परिच्छिन्ने वापेक्षसौख्येन तस्मात्तत्रापि तावदेव परा
णि प्रकृष्टायाहः परिणतास्तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पात्मकं
तथा मनस्तु परावुडिर्निश्चयात्मिका तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बु
द्धेः अनेभ्योऽभ्युत्थोयं देहिने इन्द्रियादिभिश्च यैर्भुक्तः कामो ज्ञानावर
णादौ मोहयतीत्युक्तं परतस्तसः स बुद्धेर्दृष्टा परमात्मा ४२॥

बुद्धेः

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वोक्तमनूयकामसागस्य उक्तरत्ने मन्वानोरस्येभ्योऽप्युक्तमेव
स्यर्षी कर्ते प्रत्यक्षं सर्वकं सोकान्तरमवतारयति इन्द्रियाणीत्यादिना
पंचेति ज्ञानेन्द्रियवत् कर्मेन्द्रियाण्यपि बागादीनि ग्रसन्ते किम
पेक्षया तेषां परत्वं तत्राह देहमिति तथापि केन प्रकारेण परत्वं
तदाह सौख्येति आदिशब्देन कारणत्वादिरस्यते इन्द्रियापेक्षया
सत्त्वत्वादिना मनसः स्वरूपोक्तिर्यत् सर्वकं परत्वं कथयति तथेति
मनसि दर्शिते मायेंबुद्धावतिदिशति तथामनसस्तिति यो बुद्धेः
मादिवाच्ये तथेसादिना आत्मनोऽप्युक्तविशेषणस्याप्रकृतत्वमा
शंसाह यंदेहिनमिति ४२॥

स्वामिकृतटीका

यत्र विज्ञप्रणिधानेनैन्द्रियाण्यनियन्ते शब्दे तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो
विविच्यदर्शयति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि देहादिभ्योऽप्युक्तमेव परा
णि प्रकृष्टायाहः सत्त्वत्वात् प्रकाशकत्वाच्च अतएव तस्य तिरिकत्व
मप्यर्थात्कृतं भवति इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परं तत्प्रवर्त
कत्वात् मनस्तु परावुडिर्निश्चयात्मिका परा निश्चयपूर्वकत्वात् सं
कल्पस्य यस्तु बुद्धेः परतस्तस्यादितेनावस्थितः सर्वान्तरः स आत्मा

गी.
टी.
र.

परः विमोहयति देहिनमिति देहि शब्दोक्त आत्मा स इति परा मृश्यते
पिशाचभाष्ये

४२

यैस्तान्त्रयमात्मानं कामादौ तितस्य स्वरूपमाह इन्द्रियाणि चो
शरीरानि पराणि प्रकृत्यानि सूक्ष्मत्वात् सकलदेहव्यापित्वाच्च आहः
कथयेति तेभ्योऽपि इन्द्रियेभ्यः परं प्रकृतं मनः आह सत्पूर्वकत्वादिति
याणां प्रवृत्तेर्मनसोऽपि परा बुद्धिः बुद्धिर्देहव्यापिका तदर्थत्वात्
न सः यो बुद्धेः परतो बोद्धा सकामेनाह न इत्यर्थः प्रायः ४२

232

रामानुजभाष्ये

तानविरोधिषु प्रधानमाह तानविरोधिनां प्रधानादीनां प्राज्ञः य
त इन्द्रियेषु विषयव्याहनेषां तानि तानेन वर्तते इन्द्रियेभ्यः परं मनः इति
येषु परतेषु च मनसि विषयप्रवणं आत्मज्ञानं न भवति मनस्तथा ४३
रा बुद्धिः मनसि विषयो तत्र विमुखेऽपि विपरीत व्यवसायप्रवृत्ताः
यो बुद्धेर्नात्मज्ञानं प्रवर्तते सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषु परतेषु पीकमयोयं
कामो रजसमुद्भवो वर्तते चेत् स परे तानां इन्द्रियाणां दीप्यमानं विषये
वर्तयित्वा तानि निरुणादितदिदमुच्यते यो बुद्धेः परतस्तस्य इति बुद्धे
रपि परमकाम इत्यर्थः ४२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अत्र प्रकृतिः श्लोकद्वयेनाह एतरेन्द्रियाणि प्राबल्यतारणादिव्यादा
नानि तेभ्यश्चात्मनः तस्मादपि बुद्धेर्यतिरेकः बुद्धेरपि पञ्चमसं
भावत्वे स आत्मा एव मिन्द्रियोत्पन्नेन कोयेन कथं मनसो बुद्धेरात्मनो
वातो भवति यथा लोचयेदित्यर्थः ४२ ॥

परमार्थप्रवाहीका

अथेन्द्रियाण्यपि तत्र यगतः कामो जेतुं न शक्नोते अतस्तेभ्यो वि
विक्रमात्मानं दर्शयति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि देहादिभ्यो शरी
रेभ्यः पराण्युक्त्यानि आहः सूक्ष्मत्वात् प्रकाशकत्वाच्च तेषां
दतिरिक्तत्वमुक्तं भवति इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परमुक्तं ह्येत
त्पूर्वकत्वात् मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परानिश्चयपूर्वकत्वात्
संकल्पस्य यस्तु बुद्धेः परतस्तत्साक्षितेनावस्थितः सर्वोत्तरः स आ

स्माच्चार्थे कंदशास्त्रीयावृत्तिः इंदियेभ्यः पराशर्याश्चार्थेभ्यश्च
रेमनः मनसस्तु परावुडिबुडेरात्मा महात्परः महतः परमव्यक्तं
अव्यक्तासुरुषः परः पुरुषात्र परे किंचित्साकाशासापरागतिः प
वं सर्वेषु भूतेषु गूढात्मानप्रकाशते दृश्यते तत्र यथावुड्यास्तुत्या
स्तुत्तदधिभिः इति ४२ ॥

वनमात्मीटीका

श्रीवादीनिस्तानेदियाणिस्तुलदेहमयेत्यस्तुत्तत्तामराणाङ्गः पेंदि
ताः कृतयोवा तथेदियेभ्यः परेमनः संकल्पविकल्पात् सकेतस्य
वर्तकत्वास्तुत्तत्तावुमनसः परावुडिरथवसायात्मिकाथवसायो
दिनिश्चयस्तुत्तर्वेकपवसंकल्पादिमनोधर्मः योवुडेः परः स्तुत्तत्ता
त्ववर्तकत्वानुसहेयः परमात्मा इंदियेभ्यः पराशर्याश्चार्थेभ्यश्च परे
मनः मनसस्तु परावुडिबुडेरात्मा महात्परः महतः परमव्यक्तं
मव्यक्तासुरुषः परः पुरुषात्र परे किंचित्साकाशासापरागतिरिति
कृतेः आत्मा महात्परायां महत्तत्तुक्तं अव्यक्तं प्रधानं स्तुत्तत्तात्ता
वप्रवर्तकत्वास्तुत्तर्वस्यनियंत्रिष्ठानत्तासुरुषोत्तर्यामी हरिरव्यक्ता
त्परः अत्र परमेष्ठरस्य परतमात्रेतात्पर्यमन इंदियेभ्यः पराशर्या
इति स्थाने र्थेभ्यः पराणीदियाणीति विवक्षाभेदेन भगवत्किर्तने वि
रुध्यते सोप्यस्य परे दृष्टानि वर्तन्त इति भगवत्ज्ञानस्येदियजयेहेतता
याउक्तत्वात् ४२ ॥

ऊरुमेवैजयन्तीटीका

नत्विंदियमनोवुडीनां कामाधिष्ठानभूतानां जये सति अथिष्टेय
इयस्य कामस्यापि जयो भवेदित्यद्वदिरुक्तं तत्राधिष्ठानाधिष्टे
ययो रुभयोरपि सत्त्वमभिन्नं वाभिन्नं वा अभिन्नं तद्वक्तुमपि न श
क्यते यतस्तयो रधिष्ठानतैदियत्तविषयग्राहकत्वज्ञानत्वकर्मत्व
संकल्पत्वनिश्चयत्वमनत्ववुडितायनेकधर्माविशिष्टत्वेनाधिष्टे
यत्वे विकारत्वादियमविशिष्टत्वेन च स्वरूपेकाभावात् यदभिन्न
त्वे भण्यते भवता तस्यापीदियमनोवुडिजये सत्यपि कामजयोनभ
वेतयोर्भिन्नस्वरूपत्वेन देवदत्तजये यत्तद्वत्तजयवदेकस्य जयेतदिति

पुरुषश्चेवमः जनेन प्रप्रे कृते सति कामपयः क्रोधपयः ३२५
 कम्पधूमेनावियते वक्रि राहते ज्ञानमेतेन कामरूपेण कौतेयै दि।
 याणि मनो बुद्धिस्तस्मात्तमिदियाणादा विदियाणि पराणादः प
 वंबुडेः परंबुडे माये तेन ग्रयेन न महाशानं महापाप्मा वैरिणामेते
 न ज्ञानमाह तेनिस वैरिणा कामरूपेण ३ः पूरेणा तलेन पाप्मानेता
 न विज्ञाननाशने शब्दे कामरूपे उरा मटमि तादिविशेषण रूपस्य।
 कामसेव वै दुर्जहीमादि क्रियापदेन जयोपाये कथयता स स्वभा
 ववर्णनद्वारेण प्रप्रस्योत्तरं देते यद्यपि न ज्ञाननिर्णयस्य प्रयोज।
 नमस्तितथापि देहिनमिति पदस्य परामर्शं कृत्वा ते उराग्रदेणा य
 ध्याया व्याख्या कृताः मनीषिभिः ननु श्रुतिरपीमां व्याख्या करोति
 तदनुसारेण साभिरपि कृता सा के उराग्रदेने कथमिति चेन्न श्रु
 तस्य विरोधात् श्रुतिस्तु अच्युता स्थानात् पुरुषः पुरुषोत्तमः पर
 मात्मेयरः परश्चित् वक्ति न तबुडेः परश्चित् तस्मात् श्रुतिसम्मतया
 व्याख्याया अभावत्वात्तेषामनामत्वेन उराग्रदेने सिद्धे ननु यथा सा
 के व्याख्यायाः श्रुतिसेमनरादिमेनाप्यर्थार्थत्वे तथाप्युष्माकमपि
 यतः कामस्य बुडेः परत्वं कृत्वाप्युत्तत्वादिति चेन्न बुद्धिकारणका
 रणात्परे भगवती चरेपि कामाविर्भावप्रवणत्वात् तथा हि सोः का
 मयतवद्भस्यो प्रजायेय समकामो महात्मा समकामः समसंक
 स्रत्मादि श्रुतिशतश्रामायात् कामस्य बुद्धिपरत्वकथं यथार्थमे।
 वातः पूर्वोक्तदोषयुक्तत्वात्तेषां व्याख्यानमयथार्थमेव सिद्धं यमि
 त्त्यर्थः अथेतत्पुस्तबुडेरपि परतोस्ति सदेही जीवात्मा चित्सत्वरूपो
 देहादिबुद्ध्यत्र विविकतया नुभूतः सन्निशेषकामतानि हेतुर्भव।
 नीतिवदंति तत्संगतमेव जीवस्वभाववर्णनाभावेन पूर्वापरय
 यविरोधात् पूर्वोक्तदोषसायाचुभगवदाशयानभिज्ञाः अत्यर्थ
 स्यान्तर्थाकारिणस्तथैवायथार्थमेव व्याख्यां च कुरित्यतमसंगत
 वदतांवादेः ४२ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु यथा कथं विद्वद्येन्द्रियनियमनसंभवेष्वांतररसात्मा गोति

गी.
दी.
र.

234

विवक्षितत्वा

उक्तरतिवेत्तसोपस्यपरं दृष्टानि वर्तते तत्र परदर्शनस्य साभि
धानीयकत्वात् सागसाधनस्य प्रागुक्तेः तर्हि को लोपरो यदपीनाह सा
तिहतिरिमाशंकारः सुदमात्मानं परशब्दवाच्यं देहादिभ्यो विवक्षा
दर्शयति । श्रोतरीनितानेन्द्रियाणि पंचस्य तज्जं परिक्लित्रं वा संच
वदुत्तानं देहमपेक्ष्य पराणि सूक्ष्मत्वात् काशकलाद्यापकत्वादेतस्य न्यायप्र
कृत्यामाहः पंडिताः कृतयो वा तच्छेदियेभ्यः परं मनः संकल्पविस्मा कः
तमकं तत्प्रवर्तकत्वात् नयामनसस्य परावुडिरथ वसायात् तमि
काशप्रवसायोदिति श्रियः तत्पूर्वकप्रवसेकस्यादिर्मनो धर्मः
यत्तु बुद्धेः परतस्तद्वासकत्वेनावस्थितः यदेहिनमिन्द्रियादिभिर्ग्राह्यं स्वस्वत्वा
येषं कः कामोत्तानावरणद्वारेण मोहंतीत्युक्तेः स बुद्धेः ईशपरं श्रा
त्मासमस्य इह प्रविष्ट इति वत् व्यवहितस्यापि देहिनस्तदा परामर्शः
अत्रार्थे कृतिः श्रेष्ठियेभ्यः परासर्था अर्थोभ्यश्च परं मनः मनसस्तथा
रावुडिर्बुद्धेरात्मा महात्माः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः
पुरुषात् परं किंचित्साकाशासापरागतिरिति श्रुतात्मनः परत्वं
स्यैव वाक्यानामर्थविषयत्वादिन्द्रियादिपरत्वं स्यादिति श्रियेभ्यः पराश्र
यांति स्यानेर्धेभ्यः पराणीन्द्रियाणीति विवक्षाभेदेन भगवत्कृतं न
विरुध्यते बुद्धेरस्मादिव्यष्टिबुद्धेः सकाशान्महानात्मा समष्टिबु
द्धिरपः परः मनो महानमतिर्व्याप्य बुद्धिः व्याप्तिरीश्वर इति वाक्य
पराणावचनात् महतोद्देशेण गभीरुद्धेः परमव्यक्तमव्यक्तं सर्वज
गद्दीर्घमायाखं मायात प्रकृतिं विद्यादिति कृतेः तद्बुद्धेर्देहव्याकृतं
मासीदिति च अव्यक्तात् सकाशात् सकलजडवर्गप्रकाशः पुरुषः ए
वात्मा परः तस्मादपि कश्चिदप्यपरः स्यादित्यत आह पुरुषात् परं
किंचिदिति कृतपूर्वयस्मात् साकाशासमाप्तिः सर्वाधिष्ठानतात्सा
परागतिः सोधनः पारमा मोति तद्विस्मोः परमेष्ठिन्यादिश्रुतिप्र
सिद्धा परागतिरपि सैवमर्थः न देतत् सर्वयो बुद्धेः परतस्तत्संशयने
नोक्ते

स्वस्वत्वा
पारवर्त्ति
यः

सदानंदीटीका

स्वस्मिभोक्तृत्ववित्तानात्मात्मानंदाविवेकतः भोग्यसौंदर्यसंभ्रमा

कामोये जायते नृणां १ प्रसंगात्मा विविच्यतो दृष्टव्यो तर्थायान
 येः कामशत्रुविनाशाय निजानेदा मये तथा २ देहदियमनोपीभ्यः
 पृथक्कृत्य विवेकतः सर्वसाक्षी परोक्षपादृष्टादृष्टव्यश्चादरात् ३
 असेगात्मानमाश्रित्य भोग्यमिष्यात्त बोधतः हेयः कामः परः शत्रु
 रिमाह भगवान्हरिः ४ सूत्रे जडे परिक्लिबे वा संदेहमपेक्ष्य हि प्र
 काशकत्वात् सूक्ष्मत्वाद्याप्य कत्वात्पराणि च ५ इंद्रियाणीं दियेभ्यस्त
 प्रेकैरेवात्मनः परे मनसस्तु परावृत्तिर्निश्चयेकस्य रूपिणी ६ यस्तु
 देः परस्तस्याभासकत्वेन विदुः यमविद्यावृत्ते कामः साश्रयेर्मो
 हयत्तसौ ७ बुद्धेर्दृष्टापरः सोयमात्मा साक्षी विविच्यतो अत्रायमस्ति
 निष्कर्षः साक्षितत्वं विवेचने ८ देहः सूत्रे जडो येन निमग्नो यतो ना
 यमात्मा कदाचित् सूक्ष्मो लिंगोपरात्वाभ्रमशतवृत्तिनो वै कृतो ना
 यमात्मा सस्यादौ भावहीनस्तु दिदिव गलितो ज्ञानमात्रैकदेहः सा
 क्षी तस्याप्यभावे सत्त्वं न वपुषा वेति तद्विबोधः ९ विशो वै चा
 नरो येन च भिन्नरतियतो जागरे विप्रगृहे सजात्मा तेन सोपि स य
 मिह गलति प्रसहे संप्रसादे प्राप्ते शो संप्रवाये सत्त्वं न विषये स
 लये प्राप्नुतश्च प्रत्यग्व्यादयात्मा स्वयमिह निगमाच्छिष्यते अं
 ति श्रुत्यः १०४२

नीलकंठी टीका

न केवलं वासो दियजयेनैव कृतार्थं तं किंतु मनो बुद्धो रपि जयः
 कर्तव्यः कामस्य समूलोद्धेदाय त्रिशकार उर्गस्य स्पृशामंतस्य
 वाभंतराकारहयजयेन अतो मनो बुद्धो र्जयार्थं योगे दर्शयति
 इंद्रियाणीति अत्र परत्वं सूक्ष्मत्वेन कारणत्वेन वा बोध्यं इंद्रिया
 णिवत्तरादीनि पराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादि स्वाश्रयसहिते
 भोगंधादिभ्यो वितपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषां तत्कारणत्वात् तस्यावकौ
 पीत किंतुः समामनेति ब्राह्मणो प्राणो भो देवा देवेभ्यो लोका इति ।
 बुद्धरेतीत्यनुषज्यते प्राणो भ्य इंद्रियेभ्यः देवास्तदधिष्ठात्रो देवता उ
 मयं ते देवेभ्यश्च लोकाः भूतभौतिकाऽप्येतर इति श्रुत्यर्थः इंद्रिये
 भ्यः परमनः मनसा सेवयप्यति मनसा शृणोतीति श्रुतेरिंद्रियाणां

235

आनदीटीका

अस्पतां ह्युत्तमां प्रतिपादयि रामकंठोदीका त्वमाह ॥

निमित्तः

याविधाचमनसोवुडिः परासूक्ष्मतमेवार्थः यथाहिमनःक
 येचिद्रूपेते नतयानिर्विकल्पकप्रसक्ततावर्तयवसायान्ति
 कावुडिसम्पाद्यैवेविधायावुडेर्यः परतः परमसूक्ष्मतेनस्थितः
 सपूर्वोक्तोदंकाराख्यः शत्रुः यथाहिवुडिः कयेचिदभिपुक्तैर्ग
 म्यते नतयायमविद्याप्रथमोक्तः केनचिदनुस्मिषितपरमेष
 रावुग्रहप्रभवतानवत्तवालसीकर्तमपिशक्तेते ५१॥

लासिकीटीका

ननुसामानाभ्यासम्यातेययमशकाः तर्हिकेनोपायेनायं
 तिकार्यरमाशक्तेषोपरस्परभेदः संवत्तपवदणोनवधरमाह
 इन्द्रियाणीतिहाभ्या इन्द्रियाणिदेहविषयादिभ्यः पराणिसूक्ष्म
 त्वात्प्रकाशकतात्क्लेशनिवृत्तिरित्यानिवाहः परिधानकशलाः
 एवमुत्तर ३ इन्द्रियेभ्यः संकल्पात्मकेमनः परंतत्त्ववर्तकत्वात् म
 नससूक्ष्मवुडिर्निश्चयात्मिकापरानिश्चयकत्वात् यस्तवुडिः परत
 स्तत्त्वालितेनावस्थितः सर्वाकारः सग्रात्माविमोहयतिदेहिन
 मितिदेहिणहोक्त ग्रात्मासशतिपरामर्श्यते ५२॥

पंचोलीटीका

तत्रकिमाश्रयः कामेजयादिसुच्यते इन्द्रियाणीति हाभ्यारेन्द्रियाणि
 श्रोत्रादीनिवासविषयदेहापेक्षयापराणिउत्कृष्टानिग्राहः इन्द्रियेभ्यः
 श्रोत्रादिभ्यः मनपरंउत्कृष्टतुष्टः मनसः श्रुतः करणानवुडितीनेउ
 त्कृष्टयोवुडिः परतः सग्रात्माउत्कृष्टः ५२

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

अथास्यातिसूक्ष्मत्वात्पराजयेप्रमादिनाभूत्वापरमोयोगप्राप्ति
 यितव्यइत्युपदिष्टांस्तमेवातिसूक्ष्मतांप्रतिपादयितुमाह इ
 द्रियाणीति इन्द्रियाणिवत्तुग्रादीनिपराणि अथापेक्षयासूक्ष्मा
 णि ग्राहः कथयति इन्द्रियद्वारेणदिष्टादयउपलभ्यतेननुनः

२३६
 प्राज्ञादिवर्दिन्द्रियाणि केन वित्सात्ता उपलभ्यन्त इति इन्द्रियेभ्यः
 सकाशात् मनः संकल्पात्मकं परममिच्छुत्सं इन्द्रियाणां कथं
 विदुषं भेदितस्यातिव्यपलत्वात् तथानुपलंभादिति भावः
 मनः सकाशाद्बुद्धिरथ वसायामिका परासूक्ष्मतत्वात् तन्मा
 र्चवर्तिता तस्याः यो बुद्धेः सकाशात् परतः परमसूक्ष्मत्वेन
 स्थितः स उक्तलक्षणः कामरूपः प्राज्ञः समाहितेन भूत्वा पर
 मो योगमाश्रित्य भवता युना पराजय्य इति भावः ॥ ४२ ॥

मधुभाष्य

इन्द्रियाणीति असंगत्तानां सिमादाय तत्रति पारमिति सुक्तं
 प्राणीरादीन्द्रियाणि पराण्युक्तानि न केवलं बुद्धेः परः शु
 त्युक्तप्रकारेण व्यक्तादपि अव्यक्तात्पुरुषः पर इति श्रुतिः
 न च तत्र तत्रैकैकदेशात्तानमात्रेण भवति मुक्तिः सार्वत्रिक
 गुणोपसंहरादिभगवता गुणोपसंहरपादेऽभिहितः
 आनन्ददयः प्रधानस्येत्यादिना तथा चान्यत्र अपौरुषे
 यवेदेषु विसृष्टेषु वेदेषु वैवदि सर्वत्रये गुणाः प्रोक्ताः संप्र
 यागताश्च सर्वे स्तः सद्वित्ताय ये पश्यन्ति परं हरिम्
 तेषां मेव भवेन्मुक्तिर्नात्यथा त्वकथंचनेति गारुडे तस्मा
 दव्यक्तादपि परत्वनन्तः न च जीव उच्यते रसोऽप्यस्य
 परं दृष्टानि वर्तन्त इत्युक्तत्वात् अपि तां परं मतो जयः
 कामस्य वैकृत इति च श्रुतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवदि
 तं आत्मानं मनः आत्मना बुद्ध्या ४२ ॥

भाषा अनुवाद

अब जिस में मनुष्य चित्त की सावधान करि आत्मा में लगा
य शक्तियों को वश करनेसकै सोई आत्माका सत्त्व देहादि से
भिन्न देखावने हैं कि देहादि वास कहे बाहर के स्थल पदा
ओं से इन्दी सत्त्व ओ पर है अर्थात् अष्ट है और शक्तियोंसे।
भी सद्गुणात्मक मन शक्तियोंको विषयोंमें प्रवृत्ति करा वनेवा
ला पर है अर्थात् सत्त्व ओ अष्ट है अथवा शक्तियों से भिन्न जा
ना और मनकी अपेक्षा निम्न शक्तिरूप बुद्धि अष्ट है वा भि
न्न है को कि मन के संकल्प को यह बुद्धि रोक सकती हैं और
जो बुद्धि से भी परे अर्थात् अष्ट किम्बा एक और साक्षी रूप
हो सबके अन्तर में टिका है सो आत्मा है जिसको यह इसका
म मोहमुक्त करना है ४२॥

दोहा॥

इंद्रिय द्वंद्वको परकहे इंद्रिय परमनदोष मनहिंसें परे
जबुद्धि दयबुद्धिसें परसोप ४२॥

[The page contains faint, illegible text impressions.]

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मनो न हि
 शब्दे महाबाहो कामरूपं उरासदं ४१ ॥
 इति श्रीमहाभारतेशातसाहस्र्यो संहिता यो वै यामि
 क्यो भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म
 विद्यायोगो गशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो
 गो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

संस्तभ्यात्मानं

ततः किंप्रवमिति एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्या ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्
 स्तम्भने कृत्वा स्तेनैवात्मनः संस्कृतेन मनसा सम्यक् समाधायेमर्थः
 ज्ञेयं शब्दे महाबाहो कामरूपं उरासदं ३ः स्तेना सदः प्रासादने प्रा
 मिर्यस्य तं उरासदं उर्वित्तेयानेकविशेषमिति ४१ ॥
 इति भगवद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

ज्ञानरगिरि कृतटीका

इति पादिसमाधानपूर्वकमात्मज्ञानात् कामजयो भवतीत्युपसंहर
 इति एवमिन्द्रियादिना संस्कृते मनोमनः समाधाने हेतुरिति सूचयति
 संस्तभ्येति प्रकृतं शब्दमेव विशिष्टादिकामरूपमिति तस्य उरा
 सदने हेतुमाह उर्वित्तेयेति अनेको विशेषस्तादृशो मत्प्रानता
 दित्तरनेनोपायभूता कर्मनिष्ठा प्राथमेनोक्ता उपेयान्तं ज्ञाननि
 श्चयगुणत्वेनेति विवेकये ४३ ॥

इति ज्ञानरगिरि कृतटीका तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

सामि कृतटीका

उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेवमिन्द्रियादिजन्माः कामादिवि
 क्रियाः आत्मानं निर्विरः तत्मादीत्येवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्यात्म
 नैवं भवति निश्चयात्मिकशब्दात्मानं मनः संस्तभ्य निश्चयं कृत्वा

व
 का

गी.
टी.
२०

कामरूपेण जहिमारयउरोसदंडः खेनासादनीये उर्विजेय
गतिमित्यर्थः ४३ इति श्रीभगवद्गीतासु बोधिमांदीकायां
कर्मयोगो नामैतन्नीयोध्यायः ३ ॥

विष्णोचभाष्ये

एवं बुद्धेः संभवे यतः बुद्धेः परं बोद्धारमात्मानं बुधात्मानोतः करण
मात्मानं वसंस्तभ्यकामरूपेण जहिमारयउरोसदंडः खेनासादनीये विना
तप्यते इति उरासदं ४३ इति पेशाचभाष्ये तृतीयो ध्यायः ३ ॥

समानुजभाष्ये

एवं बुद्धेः परं कामं तानविरोधिने बुद्धात्मानं संस्तभ्य आत्मना बुद्ध्या
कर्मयोगे वस्यायेन कामरूपेण जहिमारयउरोसदंडः खेनासादनीये इति ४३ ॥
इति श्रीमद्भगवानुवाच आचार्यविरचिते गीताभाष्ये तृतीयो ध्यायः ३

अभिनवगुप्तकृतटीका

इदमविरोधमाशयः बुद्धेर्यः परं वर्तते परोहंकारः सर्वमह
मित्यभेदात्मासत्त्वपरमोभेदः अतएव च परिपूर्णसत्त्वाभा
वात्तत्रोपदयउदयते अतः परमहंकारे परमोत्साहसंविदात्मा।
कंठहीनाजोषामविद्यात्मानं शब्दं जहीति शिवम् अथात्र संश्र
हः यनातिदारादेहं च योमतेनाधिगच्छति किं नाम तस्य ऊर्वेति
कोषाद्याश्रितविभ्रमा ४३ ॥

आचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे तृतीयः ३

परमार्थप्रपाटी.

अथोक्तार्थमुपसंहरति एवमिति भोमहावाहो प्रहृष्टार्थिन ए
वममुना प्रकारेण बुद्धेः परं बुद्धंतिरिक्तत्वात्तिष्ठं परमात्मानं
बुद्ध्या आत्मनापवंभूतनिष्कृष्टात्मिकया बुद्ध्या आत्मानमनः संस्त
भ्यनिष्कलंकत्वा कामरूपेण जहिमारयउरोसदंडः खेनासादनीये इति
वहदद्वाराण्यके प्रथमतो देवासुरसंग्रामयाजेन दयादप्राज्ञापमा
इमादिदशभिः कंडिकाभिः प्रतिपादितं तत्रोपसंहरति स्तु अ
थ हेममासं प्रणामं कृत्वा उवाच इति तत्रोपसंहरति तत्रोपसंहरति तत्रोपसंहरति
यत्तद्विदुर्नेन वेन उवाच अथोपासीत तत्रोपसंहरति तत्रोपसंहरति तत्रोपसंहरति

यथाश्मानमन्त्रालोष्टोविधेसेतैवेहै वविधेसमानविधुंकोविने
 शुक्लतोदेवाश्रभवनपरासुराभवत्प्रात्मनापरासुदिवन्भ्रातयो
 भवतिययववेदेसादिभाष्यं यथानेतरं दशाहो हतोतयोतनार्थः
 मोक्षप्रयत्नास्तेदेवाश्चमंशासन्समीपेवर्तमाने सर्वेदियवालकं मु
 ख्यप्राणवत्प्राणोदशहव्यपदेशं प्रतिरुद्धः तत्र उद्भायेति तत्रो
 स्मदर्थमुद्भावेकुरु तस्योद्भावनमप्राणवत्प्राणेतनसापि एवं वद
 दगायन् तत्रोक्तं कोदोग्ये अथ ध्यात्मे यपवायेमुख्यप्राणस्तमु।
 श्रीयमुपासीतोमितीति अथनेप्राणोद्भावात्तानाकामकोथा।
 असुरास्तमभिदुमप्रविधनवेधितवेतोविधेसमानाविशीर्यमा
 णाविधुंकोपि विधुस्मिन्नेति ते विधुंको नानागतयोविनेः वि
 नाशं प्राप्ताः सुवृद्धांतमाह यथा पुमानेन प्राणाणामुत्पापयलो
 केष्टं पंसपिउः विधेसतेतथैवमुख्यप्राणाभिदुतास्तेदेमानाशं
 प्राप्ताश्चार्थः अत्रैतत्तुक्तं भवति प्राणनेजीवनेकरोतीति प्राणाः
 वागायधिदेवतानां शक्त्यादकोदिरण्यगर्भः तथाकामेदीनां
 प्रसरस्तु बुद्धिपयंतमेव तदयेकामादीनामभावएव संभवतीत्य
 र्थः एवमुक्तप्रकारेदेवासरसंश्रामेवेदसप्रात्मनाभवतिकामादी
 नपरासपराभूयस्तेनात्मनाकृतासेपयने नकामाद्यैः एवमात्म
 तानसेपनोत्तायातस्यदिवन्देशापि प्रादयोभवतीति अथमे
 वार्थः सामवेदेकलपसामोपपादितः हाउंसेतेस्तर १ उल्लगत्
 दानेनादाने १ हाउं १ अहमस्मिप्रथमजन्तुः तस्या हाउंसेतेस्तर १ उल्लगत्
 १ १ उल्लगत् १ अक्रोथेनक्रोथमिमादि भाष्ये यथाजलप्रवाह
 प्रतिबंधकासेतवोभवेति तददखंडैकरसानुभवेचत्वारः सेतवः
 सेते तेत अदा १ नक्रोथाप्रदा १ तानि तोयतरः सेतेस्तर १ उल्लेच
 यः तत्रप्रथमसेतो रुहं चनेउपायमाह दानेनेति यदस्यार्पण
 त्वेनदीयतेतदानशब्दव्यपदेशं ततोऽप्यजायाप्रायर्थं यद्यपी
 क्रियतेतदानं एवेदानेनकृतायदानेदप्रदानमपि वक्ष्यार्पण

ध्यात्म

मुः

३

३२

३

३

३

जी.
टी.
२.

२३९

यदु

एतेन गणयेत्यर्थः यतो हेतुस्तस्य सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजः प्रथम तो पत्न
नतेन तेनोपस्थितो हिरण्यगर्भोऽस्मि यत्किं विदीयते तत्सर्वमदर्पण
मेव भवतीत्यर्थः तथैव क्रोधं तथा हि तीयसे तं शक्रो धेनतमपाक
लातरेति श्रुत्वा पूर्व देवेभ्यो अमृतस्य नाभावश्चादिश्रुतयोऽस्माभिः
तस्मात्कभाष्ये सम्यग्व्याख्याताः संति तत्र कं क्रमो न वा वांशिरसो
नमूलं न चित्तता यो न तनोर्विमर्दः न चापि हिंसादिरनर्थयोगः।
आद्या परं क्रोधं जयेद्दमेका श्रुत्या ध्यायता स्यं यत्ता ये वर्णा धर्मा
चित्तमपि नियतं कर्म प्रदं स्यात्तत्प्राप्तं कार्यं मेतं दिगुणम्।
पियतो कर्मणाः कर्मशस्त्रं जीवन्मर्त्यः कदाचित्करचरणायुतो नैव
निष्ठस्य कर्मात्तस्मात्क्रियावत्सधर्मो युद्धपतिगदितश्चित्तशुद्धे न्।
तीये ४३ इति श्री परमार्थ प्रपाटी काव्ये तीयोऽध्यायः ३॥

वनमालीटीका

फलितमाह एवमिति रसोऽप्यपरं दृष्टान्तिवर्तत इत्युक्तो
य परस्मैपरिपूर्णा मनेन गुणालयमाने दविशुद्धे सौंदर्यलावण्य
सीमानं बुद्ध्यादेः परं श्रीहरिबुद्धानिः कामकर्मपादितभक्त्या प्र
सक्तं सात्त्विककृत्यात्मना यत्तादृशानि श्रुत्यात्मिकया बुद्ध्यात्माने
मनःसंस्तभ्यसिरीकृत्य शब्दकामरूपं जहिमारय हेमहावाहो श
उद्दनेनैकशाल कीदृशोऽसदं उः लेन जेतुं शक्यम् ४३॥
इति श्री गी. वनमालीटीका योऽतीयोऽध्यायः ३॥

ऊरुमवेजयन्तीटी.

उपसंहरति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण बुद्धेर्व्यवसायात्मिका
याः परमुक्तसंकांमं बुद्ध्यात्मानं शान्तनानि श्रुत्यात्मिकया बुद्ध्या
त्माने संकल्यात्मकं मनःसंस्तभ्यकर्मयोगो संस्थाप्य उरासदं उः
लेना सादनीयमिति उर्थं कामरूपं कामाकारं शब्दं रिपुं जहिमा
रयमहावाहो इति संबोधनेन नतवातिनरवलवत्वादिन्द्रियमनोबु
द्धिभ्यः परोपि उरासदोपि कामरूपः शब्दयथा उर्थं न संस्थाप्य इति

७५
 वयलोभनमनोविवेकत्वात्सर्वश्रेष्ठो नित्यामदभिमुखं मनस
 हायेनोच्चरुदं दद्याधिपत्यं यविषयेनापितोभिनमकुर्वन्तं
 स्वयमेववशोभविषयस्य जयेनवकश्चिदपि प्रयासो न भविष्यती
 तिसृवित्तमकामरूपं शत्रुं जहीत्यनेन च राज्यकामव्यामत्वात्तु यो
 धनोपिकामरूपः शत्रुः कर्णशकुनिः प्रासनादीनि सर्वाणि सै
 न्यानीन्द्रियस्यानानिद्राणाचार्यो मनोऽरूपो बुद्धिस्थानापन्नो भीष्म
 पनेषां त्रयोधनाधीनप्रवृत्तिकत्वात्तदशक्तिं त्वाद्युयोधनः प
 रः सर्वोत्कृष्टो बलवत्तरस्त्रस्य जयस्तत्प्रयमं कर्णादीनि सैन्यानि ह
 त्वा पुद्गोभीष्मं च जिह्वातिः कामकर्मरूपेण भीमेन भ्रात्रा काम
 रूपां त्रयोधनं शत्रुनाशयति भगवदभिप्रायः सूचितः ४१ तान
 योगसमेकमयोगे योजनसारथिः अर्जुनायावदनेवैवदेर्जुना
 गुरुं विभुं ॥ इति श्रीभगवद्गीतायामुत्तराध्यायः समाप्तः ॥
 तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

ननु सृष्टीदीका

फलितमाह

सोऽप्यस्य परं दृष्टानि वर्तन्त इत्यत्रयः परशब्देनोक्तस्तमेव भूतं स
 र्णमात्मानं वदेः पदे बुद्ध्या सात्तात्कृत्य संस्तभ्य स्थिरीकृत्या तमा
 ने मनः आत्मनाप्यनारयानि सुयात्मिकया बुद्ध्या जहि मारय शत्रुं
 सर्वप्रवृत्तार्थं शातने हेमसावाहो हि शत्रुमारणे सकरमितियो
 ग्यं संवोधनं कामरूपं रसादुपेन्द्रासदं ३ः खेनासादनीयं त्रिवि
 दं यानेकविशेषमितियत्नाधिकाय विशेषणं उपायः कर्मणि।
 सावप्रथायेनोपसंस्तता उपेयात्तान निहात तद्गुणनेन कीर्तिना
 इति श्रीमत्परमहंस श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभ
 गवद्गीतायामुत्तराध्यायः समाप्तः ॥

महाबाहो

सदानंदोदीका

पदे बुद्धेः परं पूर्णं सात्तात्कृत्य सुयाधिया स्थिरीकृत्य मनः कामं
 शत्रुमारय सर्वथा ॥ समूलोच्छेदनेन स्य मारणं न तत्त्वबोधनः न
 सारूपं च त्रैयानेकभेदभ्रमप्रदं २ प्रयत्नाधिकायाश्चित्तनाशो

गी.
टी.
र.

ये सर्वशारिपुः ३४१ ये योगी प्रदधानः कृतभिरपियजेन्मित्रप्रुष्टे
तिमोक्षे सोख्यो यत्रिष्टया मा परिमितपदधीर्मज्जतिस्वे सुखाद्यो ।
यत्प्रमा कामशब्देन यति सधीः साक्षिणो संवि विद्यस्वातेतं
दीनबंधे गुरुमति स हृदं संस्थिते कलमीडे ३॥ भावप्रकाशे
श्री सरानंदविदा कृते ताननिष्ठा प्रधानोपेक्षतीयो ध्यायः ३॥

नीलकंठी टीका

240
योगफलमाह एवमिति आत्मानं मनः हादां काशेषितस्यात्रि
त्यन्तकामान् कामयान् श्रूयते हि दहरविद्यायो हादां काशेषकम्
यद्यास्ये हास्यि यच्च नास्ति सर्वतदत्र गत्वा विदत इति तत्र तानां का
मानां सत्त्वं तेषां च सत्त्वं तत्र मे समाः कामा इति श्रुतेः आत्मानं
मनः आत्मना मनसैव बुध्यैव वा संस्तभ्यति हति के कला बुद्धेः परे
परमात्मानं बुद्ध्या समस्तवान् कामशब्दे शब्दे शान्तपितारे न हि ना
शय हे महावाहो इति संबोधयेत्तत्राशे तव सामर्थ्यमस्तीति द
र्शयति अयमर्थः पावताममूलस्य प्रज्ञानस्योक्ते दशात्मनस्त
त्तानेन क्रियते तावत्पर्यंतं कामस्य निर्मूलोक्ते दोषो भवतीति बुद्धेः
परे बुद्ध्या कामो नाशनीयः तस्मिन् अने हं स सारा न योक्ते दोषो भव
तीति उरासदं परबोधे विना उः खेनापि नाशयितुमशक्यं उपायः
कर्मनिष्ठा प्रधायेनोपसंस्तुता उपेक्षा ताननिष्ठा तद्वृत्तानेन
कीर्तिता ४१ ॥ इति नीलकंठीये भारत भावदीपे रतीयो ध्यायः ३

प्रानदी टीका

उपसंहरति एवं बुद्धेः परे उल्लेखमवुद्दिगोचरमहंकारं मत्ताः तना
स्तुपमेवात्मानं मनः संस्तभ्य विषये भो निवर्त शब्दमहंकारं कामा
इपं उल्लेखेनानाह पमत एव उरासदं यदि महावाहो इत्यामन्त्रणेनेदं
धनिते यथा कामरूपा माया नाना रूपं कवीणा अत एव उरासदं नि
वातकवत्तादयः शत्रवः ३४२ घोरपि उर्जं यास्तया हताः तथैव महं
कारमपि जहि इति त्रिविधं तथैव उक्ता हो वर्धितः ४१ ॥
इति प्रानदी टीकायां रतीयो ध्यायः ३ ॥

राजकोटी टीका

तस्मात्पुण्यं यथोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमेनेशु बुद्ध्या सुउत्तमात्परमार्थं
 मत्वा तपवात्मनैवात्मानं संस्तभ्येयं तन्मायित्वा उरासंदेहः खेनासा
 दयितं परिमवितं मशकमेनेजद्विवातयकीदृशकामरूपं कामोवि
 सयेष्टमिलाकोरूपं यस्य सतथाविधः पूर्वद्विकामकोपायात्मनासा
 वस्थितिरुक्ता तेन पुण्यं यस्य सत्सत्मा बुद्धयः तयाप्यस्य पूर्वात्तेन प्र
 कारेण कामात्मिका मवस्थितिनिर्गन्तुहि हनने समर्थो भविष्ये
 वेत्स्येः एवं भगवता तत्रियोचितेनेव प्रकारेणार्जनः प्रसन्नोपदे
 शाफलप्राप्तिप्रतिद्विद्विद्वेकारस्य निर्वहणे समुत्साहितः तयादि
 महेदेणापि बुद्ध्या बहवः शत्रुवः सहाय निरपेक्षेण बहवो निपाति
 ताः तदेनमपि शत्रुमानैकसहायो निपातयितुमर्हसीत्येव विज्ञा
 नतत्तपनीयगुणप्रकर्षप्रख्यापनैकनिकषो निजकर्मयोगः प्र
 सिद्धेण प्रकटितः परमार्थसिद्धे सोऽप्यायं विवृणो विधिवत्तृतीयः ४२
 इति श्रीमद्भगवान्करामविरचिता योगीता विवृणोत्तृतीयोऽध्यायः ॥

राजकोटी टीका

पुण्यं यथोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्यात्मनैवात्मनिरपेक्षेण वस
 स्वरूपेणात्मानं संस्तभ्येयं संस्तभ्यः हतयावष्टपगम्य उरासंदेहः ४३
 खेनासादनीयं उर्वितेयगतिं कामरूपिणं शत्रुं स्वात्मपरा मशं रूपेण
 दानेन जद्विमारय एवं भगवता तत्रियोचितेनेव प्रकारेणार्जनं मुदि
 श्य कामनिर्वहणे उत्साह उपदिष्टत्वेन व्यवहार्यनासमात्मा
 मर्शापरिच्युतिम् कर्मयोगमवोच्यस्तव देहसमवायम् ४४
 इति वसुगुमीटीका तृतीयोऽध्यायः ॥

पंचोत्तीका

पुण्यं बुद्धेः परं उत्कृष्टमात्मानं बुद्ध्यात्मात्मानमनसा आत्मानं मनः
 संस्तभ्येयं समाधाय हेमदावाहो उरासंदेहः उर्वितेयानेकविशेषां काम
 रूपं शत्रुं वैरिणं जद्विपरिमज ४५ इति पंचोत्तीका तृतीयोऽध्यायः ॥

रत्नवीरसमिद्धोधिनी॥

उपसंदरति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण बुद्धेः सकाशात्परं पर
मसूक्ष्मकामं जातं यद्वा बुद्धेर्निश्चयामिकायाः परं प्राप्नुभूतं
प्रव्यावर्ककामं बुद्ध्या आत्मानं निश्चयामिकां बुद्धिमात्मना धे
येण संस्तभ्यट्ठीकृत्य कामरूपं इरासदं दुःखेन परिभवितां
प्राकंडर्जयमिति यावत् प्राप्नुं जदिवातयेति भद्रं ४३ ॥ इति
रत्नवीरसमिद्धोधिनी श्रीगीताव्याख्यांतृतीयोऽध्यायः ३॥

समुभाष्य ॥

४३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितगीता
भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ३॥

भाषा अनुवाद

अवकहते हैं कि विषय ओ रन्द्रियों से काम आदि विकारयुक्त बुद्धि ही होती है और आत्मा निर्विकार बुद्धि का साक्षीरूप ओ र उससे दृष्टक है रस से आत्मा को श्रेष्ठ जानि ओर ऐसीनि अयत्न बुद्धि से मन को निश्चल करके हे महाबाहो उखका दरवाजा निवारण करने के योग्य रस कामरूपी उष्ट उर्तैय शा नुको जीतो ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां पण्डित जगन्नाथ सक्त विरचितायां म नभावनीटीकायां रत्नीयोध्यायः ३ ॥

दोहा ॥

येसें बुद्धिसें परे दृढ कर मन को जान अर्जुन उर्जन को तजो कामरूप हि मान ४३ ॥ इति ॥

॥ ॐ ॥

महाराजकी आज्ञा आज्ञा है कि जो भी इस पत्र को पढ़े
उसके मन में शान्ति रहे और वह सब कष्टों से मुक्त रहे
और सब कामों में सफल रहे ॥ १ ॥

॥ २ ॥

॥ ३ ॥

॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

